

בעזרת השם יתברך

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשע"ב

ספר

פרי עץ הדר

ח"א

הלכות אתרוג

כולל בו בע"ה דיני אתרוג וטעמיהם המובאים בראשונים
ובשו"ע ובאחרונים ובאחרוני הזמן הי"ו. עם בירור מקיף
ושקו"ט בדברי התלמוד והראשונים ומעט דברים חדשים.
ותועלת מרובה ימצאו בו המעיינים אשר במסכת סוכה לומדים.
ואגב יכול מעט כללים.

וכולל הלכות למנהגי הספרדים ומנהגי האשכנזים

נערך ונאסף בעזר האל יתברך

אלעזר זאב רז

מחבר ספר "ולקחתם לכם" ח"א

פעה"ק ירושלים תובב"א

שנת "ולקחתם לכם פרי עץ הדר" (עה"כ. תש"ן לפ"ק)

נדפס בסיוע ביהמ"ד "שושנים לדוד" לרבנים ודיינים תכב"ץ

ספרי המחבר:

פרי עץ הדר
ד' חלקים
כשרות ארבעת המינים

ולקחתם לכם
ג' חלקים
הלכות קנין
ונטילת ארבעת המינים

אור שבעת הימים
סדר ישיבה בסוכה

אור שבעת הימים
יום הושענא רבה

מציון אורה
שו"ת בארבעת חלקי שו"ע

©

כל הזכויות שמורות

להזמנות
ובכל עניני הספרים:
מוסדות מתן תורה
ת.ד. 57124 ירושלים
פל. 052-76-47844
פקס: 02-9709118

הסכמת מופת הדור והדרו מעוז ומגדול אביר הרועים וסבא דמשפטים

רבינו עובדיה יוסף

ראשון לציון ונשיא מועצת חכמי התורה

ב"ה. ט"ו אלול תש"ן

שנת טוב טעם ודעת למדני לפ"ק.

הסכמה

הובאו לפני גליונות הספר החשוב "פרי עץ הדור", על הלכות אתרוג, מעשה ידי אומן, נטע נאמן, הרה"ג חריף ובקי משנתו קב ונקי, דעסיק באורייתא תדירא, לילה כיום יאיר כחשכה כאורה, ויראת ה' היא אוצרו, שמן תורק שמו, טעמו ונימוקו עמו, כש"ת רבי אלעזר רז שליט"א, בנו של ידידינו מנוער, רחים ומוקיר רבן ואיהו גופיה צורבא מרבנן, חכו ממתקים וכולו מחמדים, תהלתו בקהל חסידים, נעים זמירות ישראל, רבי בן ציון רז שליט"א. עברתי בין בתריו כמסת הפנאי, וראיתי שהוא מקיף בדבריו כל דברי הראשונים והאחרונים, חריף ומקשה מתון ומסיק, גוד אחית וגוד אסיק, בהערות חשובות כיד ה' הטובה עליו, בבקיאות רבה ובהבנה ישרה, תפוחי זהב במשכיות כסף, דבר דבור על אופניו, איישר חיליה לאורייתא.

ואני פונה לאוהבי תורה ולשוחרי תושיה, לקוח את ספר התורה הזה, אשר מחזה שדי יחזה, ולשלם במיטבא בעין יפה וברוח נדיבה, כדי לאפשר להרב המחבר להוציא לאור את יתר כתביו, להגדיל תורה ולהאדירה, ומה' ישא ברכה.

ויהי רצון שחפץ ה' בידו יצלח ויזכה לברך על המוגמר בקרב ימים, ועוד יפוצו מעיינותיו חוצה ברבות הטובה גם עד זקנה ושיבה, והיה שמו כשם הגדולים אשר בארץ לגאון ולתפארת, והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח.

בברכת התורה

עובדיה יוסף

אמנון יוסף

בית ידשלים טו אלול תש"ן
 שנת סוד טעם וזאת למען אפק

הסכמה

הואו לפני גליונות הספר המסד "פרי עץ הדב"ר" זה הלכות זמנא, מעשה ידי אומן, פסד נאמן. הנהגה חריף ועדי
 משתו רב ונצי. דעסיק באוריתא תבירא. לילה כים יאיר כחשפה באורה. ויהא ה' היא אורכו. שמן תנחן שמו.
 טעמו ונאמן וזו. כש"ר רבי אלעזר רז גליטא, בנו גל יפידן מן וזר רחם ומוקיר רתן ואיהו גוסה
 צורח מרבין. חטא מתקנים וכו' מחמשים. תבלת קהל חסידים. נעים זמירות ישראל. רביק ציון רז
 גליטא. עדיני בין כתבו כמסת הפנאי, והיית שחא מנין דעבריו ל דמדיהרשונים והאחרונים, חריף
 ומקשה ממן ומסיק, לזה ימית ואבד אסיק. דהאדות חסדות כיה ה' הטובה עליו. דעניאות רבה
 וכוונתה ישרה. תבתי צהב למשכית פתך דבר פזור זה אלהינו. אישר חיליה ואוריתא.
 איני פונה לאורחי תורה ולסוחרי תורה, לקח את ספר התורה הזה, אשר מחזה עדי ימחה.
 אלעזר כמיטביו דין ישר וברוח נביאה, כבי אלעזר להוד המהר להוציא לאוריתא יתר כעיו.
 להגדיל תורה ולהאדירה. וזה' ישאו דרכה.
 ויהי רצון שגפ' ה' כידו יפלא ויצר לררך על המאמר קדש ימים, וזה יפוצו מעינותיו חובה
 בדבוק הטובה גם עד עתה וצרה. והיה שמו רשם הגבולים אשר הולך (לזאון ולתבאית. והיה
 כעץ שמו על פלגי אמם אשר פניו יתן כעתו וזהו לא יבול וכל אשר יצא יצא.

דברת התורה
 אברהם יוסף

הסכמות גדולי הדור מורי ורבותי אשר בצילם חמדתי וישבתי כמה שנים כד
הוינא טליא כמוה"ר הגאון ר' יהודה צדקה שליט"א. וכמוה"ר הגאון ר' בן
ציון אבא שאול שליט"א
ה' יאריך ימיהם ושנותיהם בטוב ובנעימים.

בס"ד. יום כ"ד מני"א תש"ן.

"וזאת הברכה"

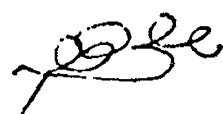
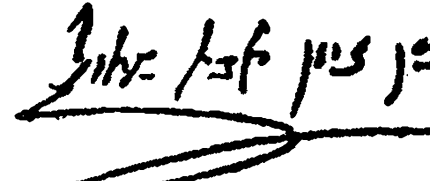
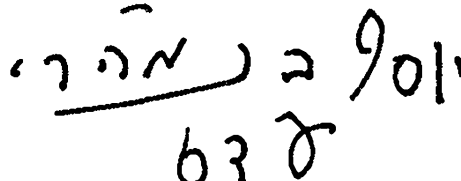
להרב היקר דעסיק באורייתא תדירא יומם ולילה ביר"ש טהורה חכו ממתקים
וכלו מחמדים תלמיד ישיבתנו פורת יוסף לשעבר שזכה לחבר ספר על ארבע
מינים בירור הלכות וחידושים נפלאים. שזכה בעמל רב לחבר ספר כזה שכולו
מאיר עינים מקיף בראשונים ואחרונים מקשה ומתרץ ומבאר עניינים סתומים
ומחדש בהם חידושים והערות חשובות. ה"ה הרה"ג אלעזר רז הי"ו ספר זה
המעיד על שקידתו ועמלו הגדול ראוי הוא לברכה. יהי רצון שה' יעזרהו
ויצליחהו לחבר עוד ספרים כאלה אשר כל רואיהם יכירום ויתענגו בהם וכו'.
וראוי לכל בן תורה לרכוש את הספר בכסף מלא ויהי לו לעזר להמחבר להתמיד
בתורה מתוך שקט ונחת ויזכה לחבר עוד ספרים כאלה. זכות תוה"ק תגן על
המחבר הי"ו ועל כל העוזרים שיתברכו בכל ברכות התורה ויקוים בהם מקרא
שכתוב עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר.

החותמים לכבודה של תורה

יוסף בכמהר"י עדס

בן ציון אבא שאול

יאודה צדקה

אודה צדקה
בן ציון אבא שאול
יוסף בכמהר"י עדס
638

הסכמת הגאון הגדול בעל שו"ת **"תבואות שמש"** ו**"שמש ומגן"** ועוד.
הלא הוא מוני"ר

הרב שלום משאש שליט"א
הרב הראשי וראש אבות בתי הדין לירושלים

בס"ד

היה למראה עיני ספר **"פרי עץ הדור"** להרב האברך כפשטו וכמדרשו חריף ובקי
הרב **אלעזר רז שליט"א**. כולו מדבר על הלכות אתרוג. יסודו מהש"ס
והפוסקים. ועל כל ההלכות עשה הערות והארות להרחיב הדברים באר היטב.
והביא כל מה שכתוב בראשונים ואחרונים על זה. ישר חיליה לאורייתא.
להגדיל תורה ולהאדירה.

יהי רצון שיזכה לבא לגמרה של תורה. ויזכה לחבר עוד ספרים אחרים ליהנות
בהם בני תורה. ברך ה' חילו ופועל ידיו תרצה.

החוי"פ ירושלים עיה"ק בחדש אלול המרוצה שנת מתוקה שני"ת העובד אמן.

ע"ה שלום משאש

מכתב ברכה מאת הגאון רב ור"מ קרית שומרי החומות, רמות, ומו"ץ בהעדה
החרדית עיה"ק ירושלים תובב"א
הגאון רבי מנחם מנדל פוקס שליט"א

וי עש"ק לסדר וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת, ייז אלול תשי"ן לפ"ק

מכתב ברכה

למע"כ ידידי האברך כמדרשו, הרה"ג המופלג חוב"ט, קנקן חדש מלא ישן וכו'
ה"ה מוה"ר אלעזר רז שליט"א, תושב שכונתנו רמות ד' ירושלים.
אחדשה"ט וש"ת

עיינתי בעלים לתרופה שהראה לי מע"כ מספרו היקר "פרי עץ הדור" על הלכות
ד' מינים, אשר הוא כעת תחת מכבש הדפוס. והנה נפלאתי לראות איך שזכה
לקבץ כעמיר גורנה בבקיאות נפלא מדברי רבותינו הראשונים כל מה שנוגע
להלכות אלו, וכל ר"ז לא אנס ליה, לא הניח ענין והלכה שלא חרשו חרישה
אחר חרישה, ולא דשו דישה אחר דישה, לברר וללבן כל פרט ופרט ממקור
מקומו בגמ' וראשונים ועד אחרוני אחרונים, בהוספת נופך משלו בטוטו"ד, ומן
שמיא קא זכיין ליה להוציא לאורה חיבור יקר זה לזכות בו את הרבים.

אולם מה שביקש ממני לכתוב לו הסכמה הנה ביודעי מך ערכי איני ראוי לכך,
ובפרט על ספר של פסקי הלכות כמובן.

אבל מצרף אני לו את ברכתי, יה"ר שחפץ ה' בידו יצליח ויזכה לברך על
המוגמר להוציא לאור דבר נאה ומתוקן ברוב פאר והדר, ועוד יזכה להוסיף
ולהרבות חיל בתוה"ק כהנה וכהנה, לזכות את הרבים, ויכתב לחיים בספרן של
צדיקים למען יזכה לשבת באהלה של תורה מתוך הרחבה ונחת וכט"ס.

כנפש ידידו
מנחם מנדל פוקס

מכתב כתב יד נאמן. לצנצנת המן. מעט המחזיק המרובה. מוני"ר הגאון הגדול
רבי מאיר מאזוז שליט"א המכונה נאמ"ן
ראש ישיבת "כסא רחמים" בני ברק.

יג בטבת התשנ"א

ידידנו היקר הרה"ג מעוז
ומגדול אב בחכמה ורך בשנים
כמה"ר אלעזר רז שליט"א
שלום וברכה

קבלתי את ספרו היקר "פרי עץ הדר" ע"י ציר נאמן בתודה רבה. יפוצו מעינותיו
חוצה וכמוהו ירבו בישראל.

לאות שעיינתי בספרו ארשום הערות אחדות:

בעמוד טו [מ"ש שהחיד"א היה חתנו של מהרד"ף] – החיד"א לא היה חתנו של
מהר"ד פארדו, כי בני דור אחד היו. מהרד"ף נלב"ע תקנ"ב והחיד"א האריך ימים
ונלב"ע תקס"ו. רק באגרות החיד"א קורא לו "מחותני". כמדומה בתו של מהרד"ף
נשואה לר' אברהם בן החיד"א.

בעמוד יח אות ו [מ"ש הג"ר יעקב חיים סופר נ"י כיון דברכה"ת להרבה פוסקים
הוי דאורייתא שפיר דמי לברך] – לכאורה דברי הגרי"ח"ס צודקים וספירת העומר
תוכיח דמצרפינן דעת ראבי"ה והרמב"ם והחינוך דספיה"ע בזמן הזה דאורייתא וכ"ש
בברכת התורה שהרבה פוסקים סברי דאורייתא. וליתא, דלא מצרפינן בספיה"ע אלא
כשיש ס"ס לברך ולא בספק אחד.

בעמוד לה אות 9 [מ"ש דגם לפי הזוה"ק שאין ליקח מצות בחינם, מ"מ אפשר
דבת"ח שהנותן מתכבד בו, הוי כאילו קיבל הנותן, כההיא דקידושין ז. וכו'] –
לכאורה. מקרא מלא הוא בדוד הע"ה (בסוף שמואל ב): ולא אעלה לה' אלקי עולות
חינם. ומשם מקור דברי הזוהר, ואין ספק שהיה כבוד גדול לארוונה שדוד המלך
ע"ה לוקח מידו, ואפ"ה שילם לו.

בעמוד קסט – מה שכתב שעל מהר"י בוכבזה (כצ"ל. ופירושו "אבי לחס" בערבית)
אין כ"כ קושיא, מפני שהזכיר מורכב מתפוחי זהב. – תמוה דאדרבא התפוזים הגיעו
אחרי הלמונים. שהלימון מוזכר בספרי הרפואה של הרמב"ם. והתפוז לא נזכר כלל.

שלום רב וברכה
נאמ"ן ס"ט

מכתב ברכה מאת הרה"ג מעוז ומגדול, סיני ועוקר הרים
 רבי יעקב חיים סופר שליט"א
 ראש ישיבת "כף החיים" תכב"ץ

מכתב ידידות וברכה

בס"ד. יום חמישי י"ד מנחם אב תשנ"ה

לכבוד מעלת ידידי היקר שקדן וחשקן בתורה,
 סדרן ופלפלן חובר חכמים מחוכם חו"ב וכו'
 הרה"ג רבי אלעזר זאב רז שליט"א
 מח"ס הנחמד פרי עץ הדר ועוד.

שלום וברכה וכט"ס באהבה רבה

אחדש"ת ושה"ט, נתתי שמחה בלבי בהתבשרי ממעכ"ת הי"ו אשר חפץ ה' בידו הצליח
 ועומד הוא להדפיס ולהוציא מחדש ספרו היקר פרי הלולים אשר בשם פרי
 עץ הדר נקרא, אשר בא לו בארוכה בפרטי הלכות אתרוג וכמעט כל ר"ז לא אניס ליה
 בביאור ענינים הללו, וכבר עלה ספרו על שלחן מלכים מאן מלכי רבנן, ראוהו רבים
 וקלסוהו, ורבים נאותו לאורו, ואשריו ואשרי חלקו שזכה לכל זאת, כן יעזור האל ב"ה
 הלאה אמן.

ואשר בקש לעטר חיבורו בעיטור סופרי"ם, באמת טרידנא טובא, אבל אחר שאהבה
 דוחקת, השתדלתי למלא בקשתו והריני מצרף כאן סימן אחד מחיבורי על פרק
 לולב הגזול, (השי"ת יזכני להדפיסו בקרוב עם שאר חידו"ת אמן). תפילתי שיהיה
 לתועלת ולרצון לפני כל, וימצאו הדברים חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם אמן.

בענין אתרוג התיום

וכתב מרן ז"ל בשלחן ערוך או"ח (סימן תרמ"ח סעיף כ'): "התיום דהיינו שגדל שנים
 דבוקים זה בזה כשר", וכתב במשנה ברורה (אות ס"ג): "כשר, כיון שנבראו שנים
 יחד ודבוקין ומעורין זה בזה שאין אדם יכול להפרידן פרי אחד קרינא ביה ואין בו משום
 תוספות".

והנה בענין זה דאתרוג התיום מטו משמיה דחכם מופלג שליט"א שהעיר מדוע אתרוג
 התיום כשר ולא אומרים בו כל יתר כנטול דמי ויפסל, ואמר לתרץ על פי דברי
 הגאון רש"ש ז"ל בהגהותיו חולין (נ"ח ב') שבה כתב: "כל יתר כנטול דמי, נראה הטעם
 דכתבו הטבעיים דסומא באחת מעיניו רואה בעינו הפתוחה יותר משאר אדם בעין אחת,

יען כי כח הראיה הנשפע מהמוח אשר מתחלק לשתי העינים אצלו עתה הוא כולו בעינו האחת, וכן בשאר האברים הזוגיים, וכן נראה להיפך ביתר אבר מתחלק הכח גם לאבר היתר והוו כולן חלושי השמוש, ועיין כזאת בשו"ת שבות יעקב (ח"ב סימן ס"ב), ולגאון מהרמ"ך ז"ל בשו"ת שואל ונשאל ח"ו (אה"ע סימן ב' דקע"ח סע"ד) ע"ש.

ולפי הסבר זה יוצא לנו דהך דינא דכל יתר כנטול דמי, היינו דוקא בחי אבל לא בצומח, והיינו טעמא דאתרוג התיום כשר ולית ביה חסרון דכל יתר כנטול דמי, ודפח"ח.

ולענ"ד יש לי להבין מה ענין זה דאתרוג התיום שייך לדין זה של כל יתר כנטול דמי, שהרי אתרוג התיום ב"עצם" אינו אלא פרי אחד ורק ב"צורה" הוא כשנים, ומה ענין זה ליתר כנטול, ששם באמת יש אבר יתר, אבל כאן באתרוג התיום אין יתר כלל, ואינו אלא כאתרוג שהוא דפי דפי וכי שייך בו יתר כנטול, והלא אתרוג התיום כל כולו אחד הוא ורק נראה כשנים, ואינו אלא אתרוג אחד גדול, וכן מדוקדק בלשון רבינו המשנה ברורה דלעיל כך, נראה לי בס"ד.

ועוד יש לי להוסיף בס"ד שהרי חז"ל מתקיפי קמאי רבינו הרשב"ץ ז"ל בספרו יבין שמועה (הלכות טרפיות פ"ה די"ז ע"ד) דבר גדול לימדנו, והוא, דלא בכל יתר אמרינן כנטול דמי, אלא ביתר שבא מחמת שינוי מנהגו של עולם בבריאת הבהמות, כגון שנמצא קרן בשוק השור שזה שינוי סדרי בראשית והוא שינוי רע, וזה כמו אומן המקלקל כלי מפני שנתבלבלה דעתו, כן הטבע נתבלבל בבהמה זו, אבל אם אינו מחמת שינוי אלא מחמת בריאות ותוספת כח בגודל או במספר, כמו אשה היולדת תאומים, או אדם שיש לו שש אצבעות, או שור שיצאו לו בראשו ארבע קרנים, אותו תוספת הוא כמנהגו של עולם מפני תוספת כח ובזה היתר אינו כנטול, ועיין שם שהאריך, ולפי זה נמי אתי שפיר דאתרוג התיום אינו אלא מחמת תוספת כח, כדוגמת האשה היולדת תאומים, וממילא לא שייך כאן יתר כנטול דמי ודוק היטב.

גם מצאתי כתוב אצלי ברשימותי (מיום שני כ"ו תמוז תשל"א לפ"ק) וזו לשוני שם: "בענין יתר כנטול דמי אם הוא רק דין בהלכות טרפות או גם בשאר הלכות - עיין בית יוסף יו"ד (סימן רפ"ג) ובאר הגולה (שם אות ד') וש"ך (שם סק"ב), ופרי מגדים או"ח (סימן י' מש"ז אות א'), ושם מש"ז ס"ס קמ"ג, ושו"ת בית אפרים יו"ד (סימן ס"ה), ולגאון מהרש"ק ז"ל בספרו נדרי זריזין ח"ב (דנ"ח סע"ד ד"ה הנה), ועוד בהרבה מקומות בחיבוריו בשו"ת שנות חיים, ובשו"ת קנאת סופרים, שו"ת חסד לאברהם תאומים מהדורה קמא (או"ח סימן ל"א), פתח הדביר ח"א (סימן י' אות א' דל"ה ע"ב), ועוד שם (סימן קמ"ג אות ה' דקנ"ז ע"ד) וח"ג (סימן רפ"ב אות י"ח דק"ל ע"א), שו"ת זכר יהוסף (סימן ב' אות ה' ד"ה שוב), שו"ת עמודי אש (סימן י"א דס"ג סע"ב), שו"ת מהרש"ם ח"ו (סימן ב' ד"ה ועפמ"ג), ספר אברהם אזכור (מערכת כ' כלל נ"ד) וציין עוד לדברי הגאון חיד"א ז"ל בספרו חומת אנך לקהלת (פרק ז') ואינו תחת ידי, שו"ת אבני נזר יו"ד (סימן ס"ז וסימן שע"א), ונעלם ממני מדוע רבינו השדי חמד ז"ל לא דבר בזה, ונתבאר במקומו בס"ד. ולסוברים דרך בהלכות טרפיות אמרינן יתר כנטול דמי מצאנו עוד תירוץ לשאלה דלעיל אבל חושבני שדי במה שכתבנו לעיל בס"ד.

ומה שהביאו לתרץ על פי הגהות הגאון רש"ש ז"ל דלא אמרינן יתר כנטול דמי אלא בבעלי חיים ולא בצומח ומהטעם הנזכר בדבריו, ולענ"ד נראה שדבר זה אם יתר כנטול דמי הוא רק בבעלי חיים נאמר או בכל דבר, אפשר לתלות במחלוקתן של רבותינו הראשונים כמלאכים ע"ה, ומוכרח אני להביא דברות קדשם בזה.

עיין מנחות (כ"ט סע"ב): "אמר רב ספר תורה שיש בו שתי טעיות בכל דף ודף יתקן שלש יגנו ותניא תיובתיה שלש יתקן ארבע יגנו וכו', והני מילי חסירות אבל יתירות לית לן בה, חסירות מאי טעמא לא אמר רב כהנא משום דמיחזי כמנומר. אגרא חמוה דרבי אבא הוה ליה יתירות בסיפריה, אתא לקמיה דרבי אבא אמר ליה לא אמרן אלא בחסירות אבל יתירות לית לן בה" ופירש רש"י והני מילי, דאמרינן דארבע יגנו כגון חסירות שחסרו ממנו אותיות אבל יתירות לית לן בה אלא גוררן". [ועיין בהגהות נצוצי זהר לספר תקוני זהר (תיקון כ"ה ד"ע ע"א אות י"ב) ובמצוין שם ודוק].

ומבואר להדיא בדברי רש"י ז"ל דהא דאמרינן יתירות לית לן בה, היינו רק לאחר שגוררן וליכא לחסרון דמנומר, אבל כל עוד האותיות היתירות כתובות בספר אכן פסול הוא, וכן כתבו להדיא רבותינו בעלי התוספות מנחות שם (ל' א' ד"ה אבל): "אבל יתירות לית לן בה, יש טועים כשמסופקין בתיבה אם מליאה אם חסירה שעושין אותה מליאה משום דיתירות לית לן בה ולא מילתא היא דהכא מיירי ביתירות שגורן דלא אמרינן דמיחזי כמנומר". ומפורש כנ"ל דהא דאין חסרון ביתירות היינו רק לאחר שגוררן, אבל כל עוד כתובות הן פסול.

ובדברי הרב המרדכי שם (בהלכות קטנות סימן תתקנ"ד ד"ה ע"ד) הדברים מפורשים יותר: "יתירות לית לן בה פירש הקונטרס אלא יגרור היתירות ויתקנן, והדין עמו דפשיטא דלהניח כן אסור דמאי שנא חסירות מיתירות אם ישאר כן דבשלמא לענין תיקון איכא לחלק כדמפרש טעמא משום דמיחזי כמנומר, ואותם סופרים שכשהם מסופקים עושים יתירות טועין הן ועושין מלאכת השי"ת רמיה, וכן נמי אמרינן בעירובין [י"ג א'] וסוטה [כ' א'] בני הזהר במלאכתך שאם אתה מחסר או מיתר אתה מחריב את כל העולם כולו", וגם בפסקי הרא"ש ז"ל (שם) כתב כן דיתירות לית לן בה היינו כשגוררן דוקא ע"ש.

אבל לעומת זה ראיתי בנמוקי יוסף שעל הלכות הרי"ף שם (הלכות ספר תורה ד"ד ע"א) שכה כתב: "והני מילי בחסירות, הא דאמרינן ארבע לא יתקן בחסירות שראוי להיות מלא ועשאו חסר, אבל ביתירות שראוי להיות חסר ועשאו מלא לית לן בה שהרי אינו חסר כלום, והיתר הא אמרינן כל יתר כנטול דמי ואינו מעלה ואינו מוריד". [וודע דבס"ד מבואר בארוכה אצלינו בכללי הפוסקים דילן עם ראיות חותכות וטענות ממרקות דפירוש זה הנקרא בשם "נמוקי יוסף" על הלכות ספר תורה, אינו לרבינו יוסף חביבא ז"ל מחבר נמוקי יוסף, אלא מחברו הוא רבינו יהונתן הכהן ז"ל מלוניל, ולפי שעה עיין בזה בחיבורי יחי יוסף (דרכ"ט רע"ב) וצרף לכאן].

הרי לנו מפורש בדברי רבינו יהונתן הכהן מלוניל ז"ל שדין יתר כנטול דמי לא רק בדבר חי אמרינן כן אלא אף בדומם בכתיבת האותיות, ויתכן לומר דנחלקו בהאמור לעיל

אם יתר כנטול דמי הוא הלכה רק בבעלי חיים והיא סברת רש"י ודעימיה, או אף בשאר דברים והיא סברת רבנו יהונתן ז"ל והסופרים הסוברים כן, ועיין.

וחושבני שבבית המדרש דרבותינו הראשונים חכמי לוניל ז"ל הבינו כך את דברי התלמוד "אבל ביתירות לית לן בה", שמצאתי לעוד ראשון מחכמי לוניל שהסביר כן דברי התלמוד, הוא הראב"ן הירחי מלוניל ז"ל שכתב בספרו במנהיג (הלכות תפילין דף תר"ג): "כך כתב רבינו אלפס אבל רש"י כתב וכו', ולפי שאין כח בנו להכריע כדברי אחד מהם יזהר אדם בספרים מדוייקים ועל פיהם יכתבם, ומכל מקום טוב לעשותם מלאים כדברי כולם כדאמרינן לא שנו אלא בחסירות אבל ביתירות לית לן בה", הרי שהסביר דברי התלמוד ביתירות לית לן בה כעמיתו רבינו יהונתן מלוניל דהיינו אף בשלא גררן ודוק. [ומרן ז"ל בבית יוסף או"ח (ס"ס ל"ו) הביא דברי בעל המנהיג הללו וכתב עליהם: "וטעות היא בידו, שהרי כתבו התוספות דהכא מיירי ביתירות שגררן, וכן פירש רש"י, וכן דעת כל הפוסקים" עכ"ל, ולהאמור מצאנו לו עוד חבר הוא רבינו יהונתן ז"ל, ולפי הסברם בתלמוד דיתר כנטול דמי וכנ"ל, אין כאן טעות, ולפי מה שנכתוב לקמן אפשר שיש עוד ראשונים הסוברים כן, ונתבאר אצלינו בארוכה במקומו בס"ד בקונטרס ספר תורה שכתבתי לפני רבות בשנים וכעת אינו לפני].

עוד ראה נא דבר מפליא שמצאתי לרב המאירי ז"ל בספרו קרית ספר (מאמר ב' חלק ב' דמ"ב ע"א) שכה כתב: "אם חיסר בתיבה אות אחת מן הראויות לה - פסל וכו', והוא הדין ליתרון אות אחת שלא כראוי שכל יתר כנטול דמי, ואף היתרון מפקיע לפעמים הבנת הלשון והענין כחסרון, ואף במנחות שנינו ספר תורה שיש בו ארבע טעויות יגנו וכו', ואמרו על זה ולא אמרן דבארבע יגנו אלא בחסירות ומפני שאחר התיקון מיחזי כמנומר, אבל יתירות לית לן בה אלא יתקן בכלם, ר"ל שגוררן, אלמא שאף היתירות צריכות תקון, שהרי פירוש הדברים יתקן ואחר כך יקרא בה, הא כל שלא נתקן לא יקרא בו כלל, והוא הדין ליתרון אות אחת שלא כראוי שכל יתר כנטול", הרי שאומר שביתרון אותיות פסול שכל יתר כנטול דמי ועם על זה אמר שצריכם לגוררן, הרי שהרב המאירי ז"ל משתמש כסברת רבינו יהונתן ז"ל בדין יתר כנטול דמי, אבל לאיפכא לפסול ולא להכשיר ודוק. [ועיין היטב בדברי הרב המאירי לסוטה שם (דמ"ג סע"א) ודוק היטב].

ויש לעיין דלכאורה תליא בביאור דכל יתר נטול דמי שנחלקו בה רבותינו הראשונים ז"ל בההיא דחולין (נ"ח ב') אם פירושו שהכל נטול כשיטת רש"י והרמב"ם והרא"ש ז"ל, דהיינו כשיש שני כבדים בבהמה אמרינן דיתר כנטול דמי ואין כאן כלל כבד, או כסברת הרשב"א זל דרק היתר נטול, עיין לרשב"א בתורת הבית (בית ב' שער ג' ד"מ ע"ב), ולרב המאירי חולין (שם דר"ו ע"ב), ולר"ן בביאורו להלכות הרי"ף (שם די"ט ע"ב), ולמהרש"ל בים של שלמה חולין (פ"ג סימן י"ח) וט"ז יו"ד (סימן נ"ה) ופרי חדש יו"ד (ס"ס מ"א), ונתבאר אצלינו בארוכה בקונטרס דלעיל.

ולפי זה יש לומר דרבותינו רש"י ובעלי התוספות והרמב"ם והרב המאירי כאן במנחות גבי יתירות בספר תורה, לשיטתם הולכים דיתר כנטול דמי דהיינו דגם היתר

כנטול, ולכן פסול כל עוד שלא גררן ממש וכמפורש כן בדברי הרב המאירי וכנ"ל, ואילו רבינו יהונתן ז"ל דכתב ביתירות דספר תורה אמרינן יתר כנטול דמי ואף בשלא גררן סובר כסברת הרשב"א ז"ל בטריפות דרק היתר נטול, ואם כן ביתירות דספר תורה אמרינן דרק היתירות כנטולות ולכן סבר דאפילו כשלא גרר היתירות בספר תורה כשר ודוק. [ולא הבנתי מה שכתב הרב המגיה ז"ל בש"ס ווילנא בהערה על דברי ה"נמוקי יוסף" שדבריו צ"ע וכו' ע"ש, ולפי הנראה לא ידע ממחלוקתם של הראשונים דלעיל בענין יתר כנטול דמי ע"ש].

ונראה שהדברים מכוונים שהרי גבי יתר כנטול דמי דטריפות רש"י והרמב"ם והרב המאירי והרא"ש כולם סוברים דהיינו שניטל אף העיקרי, וכן התוספות בחולין שם לא חלקו על רש"י ז"ל, וכלל גדול בידנו שכל שהתוספות לא חלקו על רש"י ז"ל כמותו סוברים כנודע וכן כתב בהדיא הגאון רבי משה שתרנג ז"ל בשו"ת ישיב משה ח"א (סימן ח' ד"ב ע"ג) ועיין בספר יד אליהו הוריות (ה' ב') שכתב: "אם דברי רש"י לא נשאו חן בעיני בעלי התוספות דרכם בכל מקום להביאו ולסתור אותם", ולפיכך כתבו דכל שלא גרר האותיות היתירות ספר התורה פסול, ולא שייך כאן יתר כנטול דמי ודוק היטב.

וכיון שהגענו לכאן מוכרח אני להודיע צערי לרבים, דבענייתי לא זכיתי להבין ראיית הרב המרדכי ז"ל נגד הסוברים דיתירות לית לן בה אף שלא כגררן (והיא סברת רבינו יהונתן ובעל המנהיג ז"ל) מההיא דעירובין וסוטה, דכך אמרו שם: "רבי מאיר אומר כשהייתי לומד אצל רבי עקיבא הייתי מטיל קנקנתום לתוך הדיו ולא אמר לי דבר, וכשבאתי אצל רבי ישמעאל אמר לי בני מה מלאכתך אמרתי לו לבלר אני אמר לי בני הוי זהיר במלאכתך שמלאכתך מלאכת שמים היא שמא אתה מחסר אות אחת או מיתר אות אחת נמצאת מחריב את כל העולם כולו", ופירש רש"י: "מחסר אות אחת, וה' אלהים אמת אם תחסר אל"ף הרי אתה מחריב, וידבר ה' אם תוסיף אות אחת ותכתוב וידברו נמצאת מחריב", וכך ממש פירש רש"י גם בסוטה שם: "אם תחסר אות א' כגון א' מאלהים אמת, או תיתר אות אחת כגון בראשית בראו אלהים" ע"ש.

ואם כן לכאורה משם ראייה לסתור, דרק ביתירות כאלו שיש במשמעותן דברי חירוף ח"ו, כדוגמאות שהביא רש"י ז"ל, אז נמצא מחריב העולם, אבל כל שהן יתירות גרידא כגון טוטפות או אהרון או יעקוב שכתבם מלא ו', לית לן בה. ואין לפרש דרש"י בעירובין ובסוטה סבר דיתירות לית לן בה היינו כרבינו יהונתן ז"ל, שהרי בפירושו במנחות מפורש כתב דיתירות לית לן בה רק כשגררן וכנ"ל. [וכבר ידעת שכל המביא דבר מהתלמוד על פירוש רש"י סומך, שאם מפרש פירוש אחר יש לו להודיענו זאת בפירוש וכאשר הבאתי כן מפי סופרים וספרים בחיבורי כנסת חיים (דף קמ"ז) ובחיבורי ברית יעקב (ס"ס י"ז הערה ג') ע"ש].

ואף אם רבינו המרדכי ז"ל תנא ופליג על דברי רש"י דעירובין ופירש כפשט הענין דכל יתירות מחריבין את העולם, מכל מקום ראייה לסתור משם אין לנו, ומה גם דחושבני שלשון התלמוד נמצאת "מחריב" את העולם כפרוש רש"י ז"ל משמע, דהיינו

כשהשינוי מתפרש כדברי כפירה וחירופין ח"ו וכנ"ל, והכי נמי משמע ממה שאמרו שם דאי יתיב זבוב אתגיה דאחד וכו' ע"ש, ועיין היטב בדברי הרב המאירי לסוטה שם. ולפי שעה לא איסתייעא מילתא לבדוק ולראות אם עמדו בה גאוני בתראי עיני העדה ע"ה, ורק ראיתי לרבינו הב"ח יו"ד (ס"ס רע"ט) ובהגהותיו שעל הנמוקי יוסף על הרי"ף שם שהעתיק דברי המרדכי, והראיה מההיא דעירובין, ונעלם ממני ולא ידעתי מדוע לא הרגיש שעל פי פירוש רש"י ז"ל בעירובין וסוטה לכאורה אין ראייה כלל נגד רבינו יהונתן ז"ל, ואתי שפיר וכאשר כתבנו בס"ד, ועוד חזון למועד בעזה"ו.

ובזה הנני ידידו הכופל ברכות ושלומות, והמברכו שימצאו דבריו חן ושכל טוב בעני כל רואיהם, ויגדיל תורה ויאדיר ויפוצו מעיינותיו חוצה מתוך נחת ושלווה ובריאות איתנה אמן.

בברכה"ת וכחו"ט

כעתירת הצעיר

יעקב חיים סופר

הנה בִּרְךָ לקחתי ברכת מר אדוני אבי
 רבי בן ציון רז שליט"א
 מחב"ס "כרם ציון" על התורה (בכ"י)

בס"ד ה' אלול תש"ן

ברכת אב

שלמה המלך החכם מכל אדם כתב בספר משלי
 (פרק כג) "בני אם חכם לבך ישמח לבי
 גם אני". אורו עיני ותעלוזנה כליותי כאשר בישר
 לי בני היקר רבי אלעזר זאב שליט"א כי עומד
 להדפיס חידושי תורה בהלכה ובירורה על "הלכות
 אתרוג" אשר זכה לעמול עד כי הוציא הלכה
 לאורה.

והנני לברכו מקרב לב, שיזכה עוד לחבר חבורים
 בהלכה ובשו"ת ובשאר מקצועות התורה,
 והשי"ת יהיה עמו להסיק הלכה אליבא דאמת
 (יומא כו.). "אוהב ה' שערי ציון" — מסבירים
 חז"ל: אלו שערים המצויינים בהלכה.

ויזכה עוד לגדול בתורה ובהלכה, כדי לדעת מה
 יעשה ישראל, ויזכה הוא וכל בני
 משפחתו לאורך ימים ושנים טובים ולכל מילי
 דמיטב. ותפילתי לאל עליון שיתקיים בו ובזרעו:
 "בניך כשתלי זיתים" שיהיו קיימים כענפי הזית
 שהם קיימים בסיתוא ובקייטא, כן יהיו קיימים כל
 יוצאי חלצין, ויעלו מעלה מעלה במעלות התורה
 ויראה כשמן זית זה שצף לכל מעלה מעלה.
 ויקוים בהם: "וכל רואיהם יכירום שהם זרע ברך
 ה'" אמן.

בברכת התורה
 הצב"י בן ציון רז נ"י

ברכה לראש משביר

לידידנו הנעים ומרבה להיטיב

ר' יהודה קוקה הי"ו

שהקב"ה יצליחהו בכל מכל כל.

ויראה נחת מכל בניו ובנותיו

בשמחה נחת וכל טוב סלה ועד. אמן.

לעילוי נשמת אביו

מר שמואל בן מרים ז"ל

ולעילוי נשמת אמו

מרת הלה בת תפחה ע"ה

נלב"ע כח מנחם-אב תשנ"ד

רוח ה' תנחם בגן עדן

ת.נ.צ.ב.ה.

תוכן העניינים

סימן א — הכנה לאתרוג:

האתרוג שמו הדר. למה לא נאמר במפורש אתרוג. לא יקמץ בקניית
האתרוג. לא יבזז. יקנה לעצמו ומכספו _____ לג

סימן ב — גוון האתרוג:

שיהיה צהוב. ירוק פסול איזהו. עתיד להצהיב. מצהיב ע"י תפוחים _____ לח

סימן ג — דיני מראות באתרוג.

אתרוג שחור, באיזה מקומות. אתרוג אדום. אתרוג לבן. אתרוג עם
נקודות. גוון כחול ירוק חום. שחור מחמת ריסוס. מחמת משמוש _____ מז

סימן ד — דיני אתרוג המנומר:

איזהו מנומר. שתי מקומות. הנראים מיד. שיעור המרחק. מנומר מחמת
משמוש. מנומר מחמת קלוף. הסרתם ע"י שעה _____ נד

סימן ה — שיעור האתרוג:

כביצה. שיעור במשקל הגרם. אתרוג שגדל ע"י הזרקה. אתרוג שעתיד
ליצמק. אתרוג צר וארוך. אתרוג גדול _____ סא

סימן ו — דיני צורות אתרוג:

העגול ככדור. כקדירה. רחב למעלה וצר למטה. גדל בתבנית. אתרוג
מרובע. אתרוג עקום וכפוף. אין העוקץ כנגד הפיטמא. אתרוג עם
אצבעות. צר וארוך. התיוס. שני דדים ושני עוקצים _____ פב

סימן ז — דיני תפח ונימוח:

תפח מגשמים. סרח. ריח באתרוג. נימוח מבפנים _____ צג

סימן ח — דיני אתרוג מבושל וכבוש:

נתבשל בחמים. בשיל ולא בשיל. חוטמו שנתבשל. כבוש בחומץ.
חוטמו שנכבש. כבוש בשאר דברים. כבוש במים. בתא הקפאה. כבוש
בדבש _____ צט

סימן ט — דיני אתרוג יבש וכמוש:

יבש. בדיקתו. יבש בחוטמו. כמוש. ישן. בפריוז'דר. בקופסא _____ קה

סימן י — דיני חסרון ונקבים:

חסר משהו. ניקב כאיסר. נקב ארוך ומרובע. נקבים קטנים סמוכים זה לזה. שיעור כאיסר. נקב מפולש. ניקב לחדרי הזרע. נקב בפיטמא. ספק חסר. ניכר ע"י זכוכית מגדלת. ניקב באילן מקוצים. אכלוהו תולעים מבחוץ או מבפנים _____ קי

סימן יא — דיני חזזית:

מהו חזזית. אם הוא ממראה אתרוג. חזזית ברובו במיעוטו. שני טיפות חזזית. שיעור המרחק. נראה ע"י זכוכית מגדלת. מחצה על מחצה. קילוף החזזית. קילופו ביו"ט. "עלים" (בלטלך) _____ קכה

סימן יב — דיני פטמא ועוקץ:

מהו פטמא. ניטל פיטמא כיצד. טעמו. ניטלה שושנתא. העדפה זה על זה אימתי. גדל בלא פיטמא. הסימן להכיר. ספק ניטל. נשבר מקצתו. הדביקו בדבק. אתרוגי א"י שאין להם פיטמא דינו. ניטל עוקצו פסול כיצד. נטל מקצתו. הדביקו בדבק _____ קלח

סימן יג — דיני נסדק ונקלף:

נסדק כיצד. עומקו. נסדק לרוחבו. נסדק מתולדתו. נסדק בחוטמו. נקלף כיצד. שינוי מראה מהקילוף. מחמת משמוש. נקלף בחוטמו. נקלף ונחסר _____ קנ

סימן יד — דיני חוטמו:

היכן חוטמו. נקודות וחזזית על העץ — דדו. שינוי מראות הפוסלים כיצד. שאר פיסולים בחוטמו. הצבעים. שחור חום אדום כחול ירוק. חוטמו שנתבשל ונכבש. דווקא בניכרים. אפי' נקודה אחת. "עלין" (בלטלך) בחוטמו _____ קנט

סימן טו — דינים שונים, והראויים לאכילה:

אתרוג החמוץ. אתרוג בלא גרעינין. ערלה. טבל. מורכב. ספק מורכב. האמנת המוכר. שביעית _____ קסז

השמטות _____ קעד

פסקים לדעת הרמ"א _____ קעה

מפתח מפורט לפי סדר א—ב _____ קעה

תמונות לדיני אתרוג _____ קצא

הקדמה

הנה ידוע ומפורסם לכל באי שערי תורה את אשר כתב גאון עוזינו מרן החיד"א בספרו ברית עולם על ספר חסידים (סימן תקל). ואלו דברות קדשו: "בהקדמת ספר החשוב לב אריה כתב בשם רז"ל בזמן שבית המקדש קיים כשאדם מקריב קרבן מתכפר לו, וכשאדם כותב בספר מה שלומד איזה חידוש, **הכתיבה זו היא עולה לו במקום קרבן**, וכזה פירש הרב הנז' (תהלים מ) זבח ומנחה לא חפצת וגו' עולה וחטאה לא שאלת אז אמרתי הנה באתי במגילת ספר כתוב עלי, שיעלה במקום קרבן". ע"כ. וע"ש בשומר הברית מה שפירש החיד"א עצמו בזה. ובאמת שיש לדעת ולהבין בעזרת ה' על מה ולמה מעלה הקב"ה עליו כאילו "הקריב קרבן", ובדרך חידוד י"ל דזה מחמת הענוה שבו. כי הלא נודע מה שכתב נר ישראל הגאון חתם סופר בתשובותיו (חא"ח רס"י רח): כל המחבר ספר ומתערב במחשבתו לגדל שמו רבצה בו האלה האמורה במילי דאבות (פ"ד מ"ה) נגד שמא אבד שמא"ע"ש. הנה כי כן המחבר ספר מוכרח להיות עם ענוה, והלא אמרו חז"ל (סוטה ה:) אמר ריב"ל בא וראה כמה גדולים נמוכי הרוח לפני הקב"ה שבשעה שבית המקדש קיים אדם מקריב עולה שכר עולה בידו וכו' אבל מי שדעתו שפלה מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב כל הקרבנות כולם. אשר על כן נחשב לכותב חידושים בספר כאילו הקריב קרבן כפרה. כי בספר ניכר הענוה. (יש לרמז בכתוב (בראשית ה) זה ספר תולדות אדם, מאין באת).

אך יש לפרש באופן אחר בס"ד, כי הנה לימוד התורה עולה במקום קרבן וכמ"ש (מנחות קי.) כל העוסק בתורה כאילו הקריב עולה וכו'. והנה הן אמת שהלימוד בפה חשיב כחו כקרבן אך כשמשותף אף את "ידיו" הרי פועל כפועל הקרבן הנעשה בידים וזהו השלימות וכמ"ש המהרש"א באגדתיה (ב"ב יוד): "כי עיקר הלימוד ושנעשה בו רושם הוא הלימוד הבא מכתבת יד אשר על כן נקראו החכמים סופרים" ע"ש. וכזה פירש (שם) מאמרם אשרי מי שבא לכאן ותלמודו "בידו" [מיהו לכאורה סתראי נינהו דברותיו ממה שכתב הוא גופיה בברכות (יז.) ד"ה לבך. ע"ש]. ולכן הוי כקרבן. והנה מתנאי הקרבן הוא ה"תשובה" דאל"כ זבח רשעים תועבה (ע' ברכות כג.) ונודע כי תיקון המחשבה הוא ע"י חידושי תורה כי מייגע עתה מוחו בקדושה להוליד חידושים ותהא לו תשובת המשקל הרי דהיגיעה הוא ה"תשובה" ואח"כ "הקרבן", היינו הכתיבה וא"כ דומה החידוש והכתיבה לתשובה ולקרבן.

אולם הנה צריך האדם שיעשה כל מעשיו לשם שמים ובפרט בחיבור ספרים דאל"כ רעות רבות יש בו, וכלשון רבינו חיים ויטאל (בהקדמה לעץ חיים): "גם צריך ליזהר מהגאווה ובפרט בענין הלכה כי גדול כחה והגאווה בזה עוון פלילי". ה' ישמרנו. וכבר אמרו חז"ל (אבות פ"ב מ"ב) ו"כל מעשיך יהיו לשם שמים. (ויש לרמוז בגזרה שוה "כל מעשיך" ב"ספר" נכתבין (אבות פ"ב מ"א) שכל מעשיך שהוא לשם שמים — יהיו גם בחיבור (הספר). והנה כי כן תראה כי "ספר" כמספר שדי — הוי"ה היינו שצריך שיהיה על הספר שם

השם יתברך כאמור. ועפ"י יש לפרש מדרש פליאה (אות רג): "שאלו תלמידיו את רבי כמה שמותיו של הקב"ה אמר להם רחמנא ליבא בעי". ופירש רבינו שמשון מאסטרופולי זי"ע הי"ד. דארבע שמות עסמ"ב הוא גימטריא רל"ב רחמנא ליבא בעי וכמו שורש כל השמות הוא שם הוי"ה כן לב טוב הוא שורש הכל (הובא בבית נבונים שם). ועוד י"ל בס"ד כי התלמידים הקטנים עשו עיקר מהידיעה לדעת ולכוון שמות וייחודים מבלי לשים על לב למי ולפני מי מכוונים, וע"ז השיבם שהעיקר לכוון להקב"ה לעשות נחת רוח לפניו וז"ש רחמנא ליבא בעי. ועפ"י האמור למעלה יש עוד לפרש בס"ד דהם עשו עיקר מחיבור "ספרים" בתורה כי ידוע שכל התורה "שמותיו של הקב"ה" וע"ז השיבם רחמנא ליבא בעי שהעיקר לעשות לכבודו יתברך. ואז יחשב כקרבן כאמור, והנה כי כן מספר "קרבן" עם הכולל כמספר "ספר" — אחד "ר"ל לשם ה' הנקרא אחד.

ומאת אל עולם אבקש כי יזכני שאעשה גם אני כל מעשי לשם שמים למען לזכות הרבים וכמ"ש מהר"א פאפו בספר פלא יועץ בכמה דוכתי (מהם במע' ספר) שיכתוב האדם ספרים וכו' ע"ש. ועיין בילקוט הגרשוני (במכתבים דף ה ע"ד) בשם היעב"ץ.

ואברך בראש את צדיקו של עולם ישתבח שמו ויתברך בפי כל חי אשר כה עזרני וזכני בחסדו חסד חנים להיות מעוסקי תורה, וגם נתן מבינתו לאנוש כמוני לחדש בתורה ובהלכה, ויה"ר שכן יעזרני לכבוד שמו יתברך עד סוף ימי אני וזרעי וזרע זרעי, אמן.

והנה ברך לקחתי לברך את הורי היקרים מר אבי ר' בן ציון רז שליט"א ומרת אימי אורה הי"ו אשר רבות רבות השקיעו בי כח ומח וסבלנות למען אתחנך בדרכי התורה, וכל צפייתם ויחוליהם היו שאזכה לגדול בתורה וביראה. ישלם ה' פעלם בעוה"ז ובעוה"ב ויזכו לרוב אושר ועושר ונחת רב אמיתי ממני ומכל אחי ואחיותי ומכל נכדיהם ונכדותיהם וצאצאיהם לאורך ימים ושנות חיים אמן.

וכן אברך את חמותי היקרה שפרה הי"ו אשר ידה יד חסד ועזרה ועוזרת לנו ועוד ידה נטויה יה"ר שהקב"ה יתמיד בריאותה וימלא משאלותיה לטובה ולברכה.

ולא אחסוך פי מלברך את עזרתי בחיים נוות ביתי אשר בזכותה הגעתי עד הלום, ויהי רצון שנזכה לראות את בנינו גדולים בתורה ויראת שמים טהורה. אמן.

ואברך מקום לימודי בבית המדרש העתיק אשר עדיין בוקע בו לילה ויומם קול התורה. ומתוכה כעין החשמל. ומתעלית התורה אל על. הוא בית המדרש "שושנים לדוד" פעה"ק ירושלם. מיסודו של מוהרי"ח מבבל זצ"ל. ועל צבאה עומד איש רב חסד מוקיר ורחים רבנן כקטן כגדול הלא הוא ר' משה חי שרבאני הי"ו ויראה נחת מכל חלציו. ויבורך גם חתנו האברך היקר ממנהלי הישיבה ה"ר מאיר יוחנן הי"ו וה' ירחמהו וינחמהו אמן.

והן ידוע כי ראוי שירמוז האדם שמו בספרו והגם כי לכאורה אם כותבים את השם בדפוס בתחילת הספר די בזה מ"מ חזינן לרבנן קשישאי אשר גם כהיום הזה מרמזים שמם

בספר. ובאמת הדבר מבואר בספר הרוקח ע"ש בתחילתו. ואולם עיין במדרש תנחומא (האזינו ה): "קח ראשי תיבות של וכו' בגימטריא כמנין משה וזו היא חתימתו" של משה כאדם "שמסיים ספרו" וחותר את שמו בסיום ספרו" ע"ש נמצא שגם בסיום חותמים, וי"ל. עכ"פ הנה ליכא מידי דלא רמיזא באורייתא וכמו כן "פרי עץ הדר" עולה בגימטריא אנכי אלעזר זאב בן בן-ציון. וגם בתיבת הדר רמוז שם אבי עם הכולל, וגם הדר עם האותיות גי' אורה שם מרת אמי נ"י.

ובסיום ההקדמה אתן תודה להשם יתברך אשר רק הוא עזרני ויה"ר מלפניו שיתן בליבי אהבתו ויראתו לעשות רצונו ולעובדו בלבב שלם כל הימים וזכות כל הפוסקים תגן בעדי להצילני מכל הצריך הצלה. ויתקיים בי שבתי בבית ה' כל ימי חיי לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו. עד ביאת הגואל אמן.

לזכרון עולם

ואלה על הברכה

לע"נ מור חמי היקר באדם

אברהם בן שרה ודניאל ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה.

☆☆☆

זהבה בת רוזה מב"ת

שהשם יתברך ישלח לה רפואה שלמה בכל גופה,
ותזכה לחיים ארוכים וטובים.

☆☆☆

ר' אליעזר שמעון נקי בן בתיה נ"י

ורעיתו **יפה בת שרה מב"ת**

יה"ר שהקב"ה ישלח דברו וירפאם ויזכו לראות
זרע של קיימא, מתוך בריאות אושר ועושר.

☆☆☆

אברהם וגילה אוחנה יצ"ו

לרפואת הוריו היקרים

חנה חנינא בת מסעודה מב"ת

נסים בן סוליקא יצ"ו

ולהצלחת אחיו ואחיותיו ובני ביתם, ולהצלחת כל
בני משפחתו, ברוחניות וגשמיות.

☆☆☆

לע"נ איש יקר ורב חסד

ר' יהודה בן גורג'יה ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה.

☆☆☆

לנדיב היקר דוד גדישה שליט"א

לעלוי נשמת הוריו היקרים

ולהצלחת כל בני משפחתו, שיזכו לבריאות אושר ועושר וכל טוב סלה אמן.

אמר המחבר הי"ו: למען ירוץ הקורא החפץ לדעת פסקי ההלכה המובאים בספר, הנה הינם לפניך פסקי פסקי.

סימן א הכנה לאתרוג

ציונו האל הטוב ולקחתם לכם ביום הראשון "פרי עץ הדר" וגו' (ויקרא כג).

- א. פרי עץ הדר האמור בתורה הוא פרי "האתרוג".¹ ונקרא הדר על שם שדר באילנו משנה לשנה.² כמו שפרשו לנו חכמינו זכרונם לברכה. (סוכה לה.).³
- ב. האילן הנקרא בלשון הארמית "אתרוג" נקרא שמו בלשון הקודש "הדר" כי פירוש אתרוג "חמדה". (רמב"ן שם).
- ג. בכוונה מכוונת סתם וכתב לנו הבורא יתברך "פרי עץ הדר" ולא ביאר במפורש "אתרוג" עד שהוצרכו חז"ל לפרש, כל זאת כדי להראות לנו שאנו צריכין לסמוך על דברי חז"ל אשר מסרו לנו בתורה שבע"פ, דהתורה שבעל פה נותנת רוח חיים בתורה שבכתב.⁴
- ד. ראוי לו לאיש הישראלי להדר⁵ מאד במצוה זו כמנהג ישראל קדושים⁶ ואל יהי קומץ ידו⁷ וסותם כיסו מלקנות אתרוג ושאר מינים מהודרים. וכל הפותח נותנין לו.⁸ ולכן יקנה לכתחילה מכספו הפרטי. ולא יקח חנם.⁹
- ה. יזהר שלא לומר בפיו "אינני חפץ באתרוג יקר כזה" שהרי הוא כמבזה המצוה.¹⁰
- ו. יהיה לו אתרוג ושאר המינים משלו ולא יסמוך על של אחרים כשם שאינו סומך על מלבושי אחרים.
- ז. האתרוג ראוי שיהיה נקי מכל כתם שהוא וכן נקי מכל מכה ונקב קטן וקילוף דק וזהו פרי עץ הדר — מהודר. ולפי נקיונו כן הדרו ככל שיותר נקי — יותר מהודר.¹¹
- ח. כמו כן תבניתו תהא תבנית יפה ומתוקנת וגודלו גודל בינוני כאיש הביניים יפה לעינים.¹²

- ט. הגם שיש היתר על פי ההלכה ליטול ולברך על אתרוג מסויים שהיה בו איזה כתם או פגם וכל כיוצא בו, מ"מ ראוי לכתחילה כשקונה יקנה אתרוג כפי כוחו יפה הראות בלא שאלות. (וכל מה שכתבנו בפנים הספר דברים שעפ"י דעת השו"ע מותרים גם לברך זהו עיקר הדין אבל אין ראוי לקנותם לכתחילה).
- י. קודם החג ילמד הלכות הללו,¹³ ויקדים לעסוק גם עוד מחודש אלול כי רבים ההלכות השונות בחודש זה.

סימן ב

גוון האתרוג

- א. ישתדל האדם ויהיה האתרוג צהוב שזהו המהודר ביותר. ואם היה ירוק חזק כעשבי השדה, פסול ליום הראשון.¹
- ב. ירוק שאינו חזק הרבה, כשר גם ליום הראשון.²
- ג. במה דברים אמורים שהירוק החזק פסול, כשאינו עתיד להצהיב, אבל התחיל להצהיב, או אפילו ידוע שעתיד להצהיב אע"פ שעדיין לא הצהיב, כשר.³
- ד. אפשר להצהיב את האתרוג הירוק, באמצעות תפוחים, שהאתרוג שואב מהם, ואין בזה חשש.⁴
- ה. אך יזהר שלא יניחנו עליהם מצד העוקץ של האתרוג אלא יהפכנו לצד הפיטמא שאם לא יעשה כן עלול העוקץ ליפול כידוע.

סימן ג

דיני מראות באתרוג

- א. אתרוג בגוון שחור פסול ליום הראשון אם הוא ברובו של אתרוג. בין שחור חזק בין שחור בהיר (מעט)¹ שאין זה הדר.²
- ב. יש מקומות שארצם מגדלת אתרוגים שחורים, אם האתרוג שחור בהיר, הרי זה כשר להם לבדם, והשחור חזק פסול גם להם.¹
- ג. אתרוג שחור בהיר שהובא מאותן מקומות למקום אחר אפילו הסמוך לו,

- הרי זה פסול להם, לפי שאין השחור בהיר כשר אלא למקומות שגדל זה האתרוג שם.¹
- ד. אתרוג שמראהו אדום חזק ברובו הרי זה פסול אבל מראה אדמומית בהיר, הרי זה כשר.³
- ה. אתרוג שנהפך מראהו ללבן פסול אם הוא ברובו.⁴
- ו. אתרוג שיש בו בכמה מקומות ממראות הפסולות פסול. ויבואר עוד בסימן ד. ואם יש בו נקודות מגוון כחול או ירוק חזק או חום בהיר כשר.⁵
- ז. אתרוג שמצד עצמו הוא אתרוג טוב וכשר אך נעשה שחור מחמת הריסוס שנדבק בו השמן ונהפך לשחור מקרני השמש פסול ליום ראשון. כמבואר בסימן ד.
- ח. וכן אם נעשה בו ברובו שינוי מראה הפסול כמו שחור וחום כהה ואדום כהה מחמת משמוש הידים קודם החג פסול אא"כ נעשה מחמת משמשו בו בשעת קיום המצוה הרי זה כשר כיון שבא מחמת המצוה. כמבואר בסימן ד.

סימן ד

דיני אתרוג המנומר

- א. אתרוג המנומר פסול,¹ שאין זה הדר. איזהו מנומר, זה שיש בו גוונים ממראות הפוסלים כהשחור, והלבן, והאדום חזק, וחום חזק. ואפילו בשתי מקומות בלבד הרי זה פסול ליום הראשון.²
- ב. ואפילו שתי המקומות המה שתי טיפות קטנות פסול. ובתנאי שנראים לעין תיכף ומיד וא"צ להתבונן בהם כדי שיוכל לראותם. ובתנאי שמרוחקים משהו שיהא ניכר שהם שתיים.
- ג. נעשה מנומר מחמת משמוש הידים קודם החג פסול. אא"כ נעשה בחג מחמת משמוש הידים בו לקיום המצוה.³
- ד. מנומר ע"י שנקלף (ולא חסר ממנו) אם נהפך הקילוף למראה הפוסל כמו השחור ושאר מראות הפסולים המבוארים בסימן ג, הרי זה פסול ליום הראשון. וראה עוד להלן סימן יד.

ה. שינוי מראה שאפשר לקנחו בשעוה וכדומה ונסתלק אינו פוסל.⁴ ולכן אותן הנקודות יסירם בכך.

סימן ה שיעור האתרוג

- א. שיעור אתרוג אין פחות מכ"ביצה" ופחות משיעור זה פסול כל שבעה¹
- ב. שיעור אתרוג כביצה הוא בנפח אך המנהג לשקול אותו ושיעורו 58 גרם.² וכשר לברך עליו גם ביום הראשון.
- ג. אילן שהזריקו בו חומרים שמגדלים האתרוגים בזריזות ונעשה גדול כביצה, אין בו חשש.³ (ובלבד שיהא בו כל התנאים הנזכרים בהלכה).
- ד. אתרוג שיש בו עתה שיעור הראוי כאמור, אך בימים הבאים יצטמק (כגון באתרוגי מים) אעפ"כ כשר הוא.⁴
- ה. ולא זו בלבד אלא אפילו כבר צמק ונעשה פחות מהשיעור הראוי, הרי זה כשר, מאחר שהיה בו מתחילה שיעור.
- ו. אתרוג שאין ברוחבו כביצה אלא שהוא ארוך, ומשקלו משקל הראוי 58 גרם הרי זה כשר אף ליום הראשון ובברכה.⁶
- ז. אתרוג שהוא גדול כשר.⁷ ומעשה ברבי עקיבא ע"ה שבא לבהכנ"ס ואתרוגו על כתפו.
- ח. אתרוג גדול יש בו מעלה ומצוה.⁸ אך יקח אתרוג שיוכל לקיים בו המצוה והנענועים כדת. והמובחר הוא הבנוני לא גדול ולא קטן, אתרוג ביניים ויפה לעינים.

סימן ו דיני צורות אתרוג

- א. אתרוג העגול לגמרי מכל צד שאורכו ורוחבו שוין כמו כדור, הרי זה פסול ליום הראשון.¹

- ב. אתרוג העגול פסול גם אם יש לו עוקץ ופטמא, כיון שגופו עגול אין זה הדר.²
- ג. אתרוג שאינו משתפע לצד מעלה ומטה כדרכו, אלא ארוך ושוה מראשו עד סופו כמין קדירה כשר כיון שאינו עגול לגמרי ככדור.³
- ד. וכן אתרוג רחב מלמעלה והולך וצר לצד מטה, כשר כיון שאינו עגול לגמרי ככדור.⁴ וכן כל כיוצא בזה.
- ה. אתרוג שגדלו בתוך תבנית או שגדל מאליו כמין בריה אחרת, עד שאין לו דמיון אתרוג הרי זה פסול ליום הראשון.⁵
- ו. עשאו עגלגל מצדדיו כעין גלים גלים (כשיני הריחים והשעון) כשר כיון שצורתו עליו וחשוב הדר.⁶
- ז. אתרוג שעשאו תבנית מרובע, אבל חלק העליון צורתו צורת אתרוג (עגול ומשופע), וכן למטה, הרי זה כשר כיון שצורתו עליו חשוב הדר.⁷
- ח. אבל עשאו מרובע מסביבו וכן למעלה ולמטה כקוביא הרי זה פסול לעולם.
- ט. אתרוג שהוא עקום וכפוף כשר.⁸ ולכן אתרוג שאין העוקץ מכוון כנגד הפטמא כשר.⁹
- י. אם נמצא אילן והאתרוגים שבו יש להם למעלה כמין אצבעות וידוע שהוא אילן אתרוגים הרי אלו כשרין, אבל אם יש חשש שאינו אילן האתרוג פסול לגמרי.¹⁰
- יא. אתרוג צר וארוך שאין בעוביו כביצה ושוקל 58 גרם הרי זה כשר. כמבואר בסימן ה סעיף ו.
- יב. אתרוג ה"תיום" שהוא כשניים הדבוקים יחד או כאחד שהוא שני חצאים כשר אף ליום הראשון ונוטל שניהם יחד ואין בזה משום בל תוסיף.¹¹
- יג. אם הפרידן פסול ליטלם ביום הראשון, אבל כשר לשאר הימים.¹²
- יד. היו תאומים והפרידן באופן שלא נחסר ולא נתלש מעורו של זה ומעורו של זה (כגון דחוקים) הרי זה כשר.¹³
- טו. אתרוג שיש לו שני עוקצים או שני דדים כשר. ואם ניטל עוקץ אחד מהם ונעשה מקומו גומא, וכן אם ניטל דדו של אחד מהם ונעשה שוה לאתרוג שאינו גבוה משהו, פסולין ליום הראשון וכשרים בברכה לשאר הימים.¹⁴ וראה להלן סימן יב.

סימן ז

דיני תפת ונימוח

- א. אתרוג שנפלו עליו מי גשמים הרבה ותפת רובו, הרי זה פסול ליום הראשון, אע"פ שלא נרקב.¹
- ב. וכן אם נפלו עליו מי גשמים ועי"ז סרח בריח רע פסול.¹
- ג. אבל יש בו סתם ריח רע שלא מחמת מים וכדומה (שאינו קרוב לירקב) אינו פסול.²
- ד. אתרוג שנימוח כל בשרו מבפנים ועדיין קליפתו החיצונה קיימת וכן חדרי הזרע קיימים כשר אף ליום הראשון.³ וכגון שיכול להרגיש ע"י משמוש ידו שחדרי הזרע קיימים.⁴

סימן ח

אתרוג המבושל והכבוש

- א. אתרוג שנתבשל במים חמין פסול ליום הראשון,¹ לפי שאינו הדר.
- ב. גם אתרוג בשיל ולא בשיל שלא נגמר בשולו בחמים, הרי זה פסול.²
- ג. אין המבושל פסול אא"כ נתבשל רוב השטח שבו אבל מיעוט שטחו אינו פסול.³ (כגון שנפל חלק ממנו למים וחלק מעל המים).
- ד. נתבשל רק חוטמו בלבד לא נפסל בכך וכשר בברכה.⁴
- ה. אתרוג ששהה בחומץ חזק שיעור כדי שירתיח שהוא 18 רגעים, הרי זה כבוש ופסול ליום הראשון וכשר לשאר הימים.⁵
- ו. אין כבוש פסול אא"כ נכבש רובו של האתרוג. אבל מיעוטו אינו פוסל,⁶ אם עמד במראהו.
- ז. נכבש חוטמו אינו פוסל אם לא נשתנה למראה הפוסל, ראה סימן ג.
- ח. שהה האתרוג בחרדל דינו כשהה בחומץ. וה"ה בכל דבר חריף.
- ט. אתרוג ששהה בתוך מים או שאר משקין, אפילו יותר מיממה (כ"ד שעות) כשר אם עמד במראהו.⁸

- י. הונח בתא ההקפאה דינו כשהה במים וכשר, ואפילו עמד שם שנה שלימה כיון שעמד במראהו כשר. אך יש לבדוק אם לא נתקלקל והורקב.⁹
- יא. שהה בתוך דבש כשר. בין דבש צלול בין דבש סמיך ועב.¹⁰

סימן ט

דיני אתרוג היבש והכמוש

- א. אתרוג היבש פסול.¹ לפי שאינו הדר.² ודווקא שיבש כולו.³ ושיעור היבשות כשאינו מוציא ליחה.⁴
- ב. כיצד בודקין אותו מעבירין בו מחט ובו חוט ואם יש בו ליחה יראה בחוט.⁵ ובלבד שלא יקבנו מעבר לעבר או עד חדרי הזרע.⁶ ובשאר הימים כשר בכל ענין.⁷
- ג. יבש בחוטמו משהו אינו פסול וכשר בברכה כמבואר בסימן יב.
- ד. אתרוג שכולו "כמוש" (לא לח ולא יבש) כשר בברכה אף ליום הראשון.⁸
- ה. אתרוג ישן משנה שעברה יבש הוא ופסול. ואין מועיל לו בדיקה.⁹
- ו. אך אם הונח בפריז'דר (מקרר) או בקופסא סגורה במקום קר שאין חשש ליובש הרי זה כשר.¹⁰

סימן י

דיני חסרון ונקבים

- א. אתרוג שחסר מבשרו אפילו משהו פסול ליום הראשון; משום שנאמר ולקחתם — לקיחה תמה.² ובשאר הימים כשר ובברכה, ואפילו נקבוהו עכברים.³
- ב. וכן אם ניקב בו נקב רוחב כאיסר אפילו שלא חסר כלום (כגון שהוכה מדבר עב וגס) פסול ליום הראשון.¹
- ג. ניקב בו נקב (בלא חסרון) ארוך או מרובע ויש בו לעגל שיעור כאיסר פסול.⁴

- ד. נקבו בו נקבים קטנים סמוכים זה לזה, (בלא חסרון), והשלם שבניהם אין בו כמלא נקב אין מצטרפין לשער לכאיסר אלא הרי זה כשר בכל ענין.⁵
- ה. שיעור כאיסר הוא ברוחב 1 ס"מ ומשהו.⁶
- ו. נקב מפולש מעבר לעבר פסול ואפילו אינו חסר.⁷ ובכל מקום באתרוג שיהא מפולש פוסל.⁸
- ז. ניקב נקב עד חדרי הזרע אע"פ שלא פילש לעבר השני פסול ואע"פ שלא חסר כלום.⁹
- ח. נקב שנמצא בפטמת האתרוג ויורד עד חדרי הזרע לפי שכך היתה בריאתו כשר אף ליום הראשון.⁹
- ט. אתרוג שיש ספק אם חסר או לא, הרי זה כשר ובברכה.¹⁰
- י. חסרון שאינו ניכר בראיית העין אלא ע"י התבוננות או ע"י זכוכית מגדלת וכדומה אינו נחשב לחסרון.¹¹
- יא. אתרוג שניקב ונחסר בעודו באילן ע"י קוצים. ושהה שם והעלה קרום ובשר, הרי זה כשר.¹²
- יב. חסר מחמת שאכלוהו תולעים מבחוץ ג"כ נחשב לחסרון ופסול. אבל אם שרצו מבפנים ואכלוהו בפנים כשר שחסרון מבפנים אינו נחשב לחסרון.¹³

סימן יא

דיני חזזית

- א. חזזית הוא כמין ילפת ואבעבועות שלקה האתרוג מחמת עיפוש הפרי. והוא גבוה משאר האתרוג וניכר במשוש.¹
- ב. חזזית נקרא בין שעלה בו במחובר בעודו באילן בין בתלוש.²
- ג. והחזזית אינו ממראה אתרוג אלא מראה בפני עצמו.³
- ד. כתם חזזית אחת גדולה שעלתה ברובו של האתרוג פסול. ליום הראשון.⁴ אבל עלתה על מיעוטו כשר.⁵ אם אינו על חוטמו, כמבואר בסימן יב.
- ה. אתרוג שעלה בו שתי חזזיות⁶ אפילו כמין ב' טיפין זה בצד זה, אע"פ שלא התפשט ברוב שטח האתרוג פסול ליום הראשון.⁵

- ו. ושיעור המרחק שיהיה בין שני הטיפין אלו כדי שיחשבו לשתיים, הוא בכל מרחק שהוא באופן שניכר לעין שהן שתיים, הרי זה כמנומר ופסול ליום הראשון.
- ז. אין חזזית פוסלת אא"כ נראה תיכף מהר מבלי שיצטרך להתבונן כדי להבחין בו.⁸ וכל שכן אם אין נראה אלא ע"י זכוכית מגדלת⁹
- ח. לא רק עלה על רובו פסול אלא אף מחצה על מחצה (כגון שעלה מחציו ולמטה) פסול ליום ראשון לפי שאי אפשר לצמצם. ושמא אין רוב בהכשר אא"כ מדד ומצא שברובו לא עלה כשר אע"פ שלפי מראה העין אין ניכר שהוא רוב.¹⁰
- ט. חזזית שעלתה באתרוג באופן שפסול, וקלפו ולא נחסר מבשרו, הרי זה כשר ליום הראשון. ואם נחסר ממנו פסול ליום ראשון וכשר לשאר הימים.¹¹ ואסור לקלפו ביו"ט כדי להכשירו.
- י. מה שקורין "עלים" שעלה באילן הבא מחמת שהעלין והענפים מונחים על הפרי ומעכבים מלהוציא מראהו הטבעי. אינו בכלל החזזית. והרי זה כשר אף ליום הראשון. ואפילו גבוהים בממשן מן האתרוג.¹²

סימן יב

דיני פטמא ועוקץ

- א. בחוטמו של האתרוג יש מקל עץ קטן הבולט ונקרא פטמתו — דדו, ועליו פרח עגול הנקרא שושנה. ניטל העץ שהוא הפטמא פסול ליום הראשון.¹ וכשר לשאר הימים.
- ב. אין ניטל פטמתו פוסל אא"כ נחתך עד פני האתרוג בשוה, אבל אם נשאר ממנו גבוה משהו כשר אף ליום הראשון.²
- ג. טעם הפיסול בניטל פטמתו יש אומרים משום הדר, וי"א משום ולקחתם — לקיחה תמה.³
- ד. ניטלה השושנה אינו פוסל, וכשר לכתחילה.⁴ ולכן לא יחליף אתרוג המהודר בלי שושנה, באתרוג שאינו מהודר אפילו יש בו שושנה.⁵ וכן אפילו אם נשבר מקצת הדר — העץ, (שהוא כשר), והוא מהודר, לא יחליפנו באתרוג אחר.⁶

- ה. במה דברים אמורים שנטל פטמתו פסול, כשגדל עם פטמא וניטל. אבל אם לא היה לו פטמא מעולם כדרך אתרוגים התימנים ודומיהם. כשר.⁷
- ו. סימן להכיר אם ניטל הפטמא או לא, אם יש במקום הפטמא כמו גומא הרי זה סימן שזה ברייתו שלא היתה לו פטמא מעולם.⁸
- ז. לכן מוכר אתרוגים שהביא מקצת אתרוגים עם פטמא ומקצתם בלא פטמא, אין לחוש ויבדוק בסימן האמור.⁸
- ח. אם אינו יכול להכיר ויש לו ספק אם ניטל או לא, יש להכשיר מספק.⁹
- ט. נשברה הפטמא עד ששוה לאתרוג, אך עדיין אחוז ומעורה בו היטיב יש להקל. [וכ"ש אם נשבר רק חלק מהפטמא כשר כיון שגבוה כאמור בסעיף ב].¹⁰
- י. נעקרה ונתלשה הפטמא לגמרי, וחזר והדביקו יפה בדבק וכיוצא, יש להקל.¹¹
- יא. אתרוגים שמצויים היום בארץ ישראל שגדלים בלא שום דד ועץ אלא יש בראשו נקודה יבשה בולטת משהו, ונחתך ממנו כל שהוא, פסול. לפי שהוא מבשר האתרוג עצמו.¹²
- יב. ניטל עוקצו (זנבו התלוי בו באילן) ונעשה מקומו כמו גומא, פסול ליום הראשון משום חסר.¹³ וכשר לשאר הימים בברכה.
- יג. ניטל עוקצו פסול דווקא כשלא נשאר ממנו עובי ברוחב המכסה רוחב הגומא כולה אבל אם מכסה רוחב הגומא כשר ליום הראשון, אע"פ שאינו גבוה כלל.¹⁴
- יד. נטלה עוקצו במקצת ועדיין מעורה בו, יש להקל כדרך שנתבאר בסעיף ט.
- טו. ניטל עוקצו שהוא פסול וחזר והדביקו בדבק וכיוצא, כשר.¹⁵

סימן יג

דיני נסדק ונקלה

- א. אתרוג שנסדק אע"פ שלא חסר, פסול ליום הראשון. במה דברים אמורים שנסדק מראשו עד עוקצו ולא נשתייר משהו שלם למעלה ומשהו למטה.¹

ובמה דברים אמורים שעומק הסדק ברוב עובי קליפתו העבה, ואם לאו, אינו נקרא נסדק.²

ב. אם נסדק ב"רוחבו" דינו כנסדק לאורכו כאמור, שאם נסדק משני צדדיו ונשתיר משהו שלם בין שני הסדקים מכאן, ומשהו שלם בין שני הסדקים מכאן, כשר. אע"פ שהסדק עמוק ברוב עובי קליפתו העבה.³

ג. נסדק פסול בין שנעשה משנתלש מהאילן, בין שנעשה מתולדתו.⁴

ד. נסדק בחוטמו אפילו ברוב עוביו כשר, כמבואר בסימן יד.

ה. נקלפה הקליפה העליונה הדקה מאד שאינו מחסר מן האתרוג כלום, הרי זה כשר. ובלבד שישאר משהו שלא נקלף, אבל נקלף מכל שטח האתרוג כולו ולא נשתייר משהו פסול ליום הראשון.⁵

ו. נשתנה מראהו ע"י הקילוף הנזכר, ונעשה מקומו מראות הפסולים כשחור וחום חזק ואדום חזק הרי זה פסול כדין חזית בסימן יא. ולכן אם השינוי בשני מקומות, או במקום אחד ברובו, פסול ליום הראשון. ואם במקום אחד במיעוטו, כשר.⁶

ז. נקלף מחמת משמוש הידים ונשתנה מקומו למראה פסול כשחור, וחום חזק פסול.

ח. אבל אם נעשה מחמת נטילתו למצוה בחג עצמו כשר כמבואר בסימן ד סעיף ג.

ט. נקלף בחוטמו כדרך האמור ולא נשתנה מראהו למראה הפסול, הרי זה כשר כמבואר בסימן יד סעיף ד' וסעיף ז עיין שם.

י. נקלף ונחסר משהו מבשרו הרי זה פסול ואינו בכלל הנקלף, שהרי הוא חסר כמבואר בסימן י'.

סימן יד

דיני חוטמו

א. חוטמו של אתרוג דינו חמור שאפילו "חזית" כל שהוא ו"שינוי מראות" כל שהוא פוסל בו ליום הראשון. כאשר יבואר בסמוך. לפי ששם נראה לעין יותר משאר מקום.

- ב. חוטמו נקרא כל השיפוע עד דדו, ודדו בכלל. אבל הגובה עצמו שמשם מתחיל לשפוע אינו בכלל חומר החוטם.¹
- ג. העץ הבולט הנקרא דד — ופטמא, שעלה בו חזזית ונקודות ממראות הפוסלות הרי זה פסול בכל שהוא.²
- ד. שינוי מראה הפוסל, כיצד, נקודה שחורה או לבנה, או חום חזק, הרי זה פסול.³ וראה עוד סעיף ז.
- ה. שאר פיסולים שנעשו בחוטמו כגון נסדק או נקלף (ולא חסר כלום) אינם פוסלים.⁴
- ו. וכן אם ניקב נקב בחוטמו (ולא חסר כלום) אינו פסול.⁵ אבל ודאי אם חסר אפילו משהו בחוטמו פסול וכן "יבש" בחוטמו אינו פוסל.⁶
- ז. אבל אם נקלף (אפילו שלא חסר) ונשתנה מקומו להיות מראה שחור פסול. כמבואר בסעיף ד ולעיל סימן יג סעיף ו. אבל שאר מראות כמו "חום בהיר" אינו פוסל.⁷ ואפילו "אדום חזק" אינו פוסל.⁸ וכן מראה "כחול" אינו פוסל.⁹ וכן מראה "ירוק חזק" אינו פוסל.¹⁰
- ח. חוטמו ש"נתבשל" אינו פוסל כמבואר בסימן ח סעיף ד. וכן אם "נכבש" אינו פוסל כמבואר בסימן ח סעיף ז.
- ט. כל הפיסולים המבוארים שפוסלים בחוטמו אינם פוסלים אא"כ ניכר לעין וא"צ התבוננות כדי להבחין בהן, אבל אם צריך להתבונן כדי שיבחין בהן אינם פוסלים בחוטמו כמבואר בסימן יא סעיף ז.
- י. חזזית נקראת אפילו נקודה אחת ויחידה.¹¹ וכמו שנתבאר כבר בעזר השם.
- יא. מה שקורין "עלים" אינם פוסלין בחוטמו ואפילו גבוהים מן האתרוג.¹²

סימן טו

כמה דינים שונים

- א. אתרוג שהוא חמוץ הרי זה כשר גם ליום הראשון ובברכה.¹
- ב. אתרוג הגדל בלא גרעינין הרי זה כשר ובלבד שאין בהם חשש פיסול אחר.²

- ג. אתרוג של ערלה פסול לכל הימים.³
- ד. אתרוג של טבל פסול לכל הימים.⁴
- ה. אתרוג המורכב מלימון פסול לכל הימים, והמברך עליו נושא ש"ש לבטלה.⁵
- ו. ואפילו ספק מורכב פסול לכל הימים.
- ז. מוכר אתרוגים המעיד לנו שאין אתרוגים אלו מורכבים אם הוא אדם ירא ה' ונאמן, אפשר לסמוך עליו. וכן הדין לענין טבל.
- ח. אתרוג של שביעית כשר למצוה, אלא שיש לוודא שאין בו איסור של "נעבד" ו"משומר". וישמור את התנאים בקניית האתרוג בשביעית כדת וכדין כרצון ה' יתברך.

דברי פתיחה

בס"ד יום כט מנח"א ערב ר"ח אלול הרחמים התש"ן לפ"ג

א. הן ידוע הדבר ומפורסם הוא בשערים המצויינים בהלכה את אשר מדד בשכלו שכל הקודש. מרן רבינו הקדוש רבינו **יוסף קארו** ז"ל, אודות פסיקת ההלכה להורות עם הקודש. איזה דרך ישכון אור דרך הקודש. ויבחר לו רבינו ז"ל דרך זכה וישרה. את שלשת הריעים להאיר אורה. הלא המה הגבורים אדירי ההלכה. הרי"ף הרא"ש והרמב"ם זכרונם לברכה. ואל אשר יסכימו הם או מהם. שם נסע בתמים כולנו אחריהם. כי עמודי ההוראה הן הם. אשר בית ישראל נשען עליהם. והגם כי גם על פתגמא דא שפכו סוללה. כמהרש"ל וסייעתיה קראוה זולה. [ע' יחיה דעת ח"ה עמוד דש] אך מה' היתה זאת לבחור בדרך המלך אשר יסוד יסד אדונינו ר' יוסף הוא המלך. כי הוא אשר בחר בו מלך מלכי המלכים. ועל עם הקודש נתן לו מהלכים. הוא אשר יאמר כי הוא זה. מר ניהו מזה בן מזה. ככה יעשה לאיש אשר המלך חפץ ביקרו. רבינו הקדוש רבי יוסף קארו. והנה אלו הן דברי צדקתו. אשר חקק לנו בהקדמתו: "ועלה בדעתי שאחר כל הדברים אפסוק הלכה ואכריע בין הסברות כי זה התכלית להיות לנו תורה אחת ומשפט אחד. וראיתי שאם באנו לומר שנכריע דין בין הפוסקים בטענות וראיות תלמודיות הנה התוספות וחידושי הרמב"ן והרשב"א והר"ן ז"ל מלאים טענות וראיות לכל אחד מהדיעות. ומי זה אשר יערב לבו לגשת להוסיף טענות וראיות וכו'. ולכן הסכמתי בדעתי להיות שלשת עמודי ההוראה אשר הבית ישראל נשען עליהם בהוראותיהם הלא המה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל. אמרתי אל לבי שבמקום ששנים מהם מסכימים לדעת אחת נפסוק הלכה כמותם אם לא במקצת מקומות שכל חכמי ישראל או רובם חולקין על הדעת ההוא ולכן פשט המנהג בהיפך" וכו'. ע"כ ע"ש. הנה כי כן ראוי **שיהיה לנו כלל שלפיו נלך ונדרוש אלקים לדעת מה יעשה ישראל**. כי בעוונות נתקיימו בנו נבואות נביאנו שלא ימצא משנה ברורה והלכה ברורה במקום אחד (שבת קלח:): ע"ש. וכל דבר מלא מחלוקות, כל הלכה רבו בו השיטות, כל סעיף רבו סעיפיו. אשר על כן ראוי לאחוז ברסן ההלכה ונבחון ונבדוק מה הניחו לנו רבותינו כללים אשר יוכל האדם לעשות רצון קונו בכל הלכה. כי אי אפשר שכל אחד יבנה במה לעצמו ויאמר לי נראה יותר דיעה זו מפני כך וכך. וצא וראה מה שכתבו אנשי השם בעל חקרי לב (חו"מ סס"י ל' דט"ל) "שבמחלוקת ראשונים או גדולי האחרונים אין בידינו להכריע כלל". והביא בזה באורך בספר ברית יעקב (סימן ב' פרק ה) להגאון ריח"ס שליט"א ע"ש. וכבר הנה מצאנו מה שכתב לנו רבינו הגאון יהונתן אייבשיץ בספרו אורים ותומים (תקפו כהן סימן כה) קיימו וקבלו חכמי הדור לשמור ולעשות ככל האמור במטבע הקצר

שלחן ערוך והגהות הרמ"א ולדעתי אין ספק כי הכל בכתב מיד ה' השכיל על ידם וכו' רק רוח ה' נוססה בקרבם להיות לשונם מכוון להלכה וכו' וחפץ ה' בידם הצליח ע"כ. וראה עוד באורך יפה אף נעים בזה בספר ברית יעקב הנז' (סימן מא). ע"ש. גם בשו"ת מהר"י פראג"י אב"ד אלכסנדריא (סימן נט) כתב: "שמאחר שמרן ז"ל הוא מרא דאתרא וקבלנו הוראותיו, הרי דבריו הוקבעו עלינו כחובה בכל דיני התורה כקולותיו וכחומרותיו וכאילו דבריו הלכה למשה מסיני הם, ואפי' רבים חולקים עליו. והזו מדבריו אפי' מקולא לחומרא הרי הוא כאילו זו מדברי תורה ומזולזל בכבוד רבו שלמדו תורה" ע"כ. והובא בפתיחה לשו"ת יביע אומר ח"ה. וע"ע ביחווה דעת (סוף חלק ה' בכללים) ובברית יעקב (שם). ועוד האריכו הגאונים די בכל דרא ודרא בקבלתנו סברת מרן השו"ע וכמו כן לאחינו האשכנזים היוצאים בדעת הרמ"א כאשר מובא באורך בפתיחה ליבי"א הנז'. אשר מכל זה דעת לנכון נקל כי צריכין אנו למצות הדין וההלכה מהי ומה דעת מרן השו"ע ועל פיו נלך וכן נצוה. ואפי' אם ירצה החסיד בדרכיו להחמיר אם יוכל אך צריך לדעת מהו עיקר הדין וכמ"ש בחקרי לב (חו"מ מהדו"ב דק"פ סע"ג) הובא ביבי"א שם: דדווקא ת"ח בביתו רשאי להחמיר נגד פסק מרן אבל דיין ומורה צדק אינו רשאי להחמיר נגד דעת מרן ע"כ. וע"ש שם מ"ש בשם פרח מטה אהרן וחיים ביד ורב פעלים. וע"ע בשו"ת יבי"א ח"א (סימן מ אות ג') בשם האחרונים ז"ל שספרדי העושה כדעת הרמ"א נגד הוראת מרן השו"ע צריך כפרה. ע"ש. ואפי' כשדעת מרן לברך כתבו איזה פוסקים שמברכים ולא משגיחים בחולקין. ודי בזה לע"ע. ויבואר בסמוך עוד.

ב. והנה בענין "ברכות" אנו הולכים בזה להחמיר מאד עד כי אפי' נגד מר"ן השו"ע אמרינן "ספק ברכות להקל" וכמ"ש מרן החיד"א ברכ"י (או"ח סי' ז) בענין ברכת אשר יצר וז"ל: ולענין הלכה הגם דמדברי הרב בית דוד משמע דיש נוהגים לברך שני פעמים, נראה דספק ברכות להקל והגם דאנן בארץ הצבי אתכא דמרן סמכינן מ"מ בענין ברכות נקטינן להקל דשב וא"ת עדיף במקום איסור ברכה דאעיקרא כולהו ברכות אינן מעכבות. "וכך ראיתי רבותי נוהגים" ע"כ. (וע"ע שם במחבר"ר). גם בתשובותיו בס' חיים שאל (ח"ב סימן טו) כתב כיוצ"ב [אלא שסיים שם: אמנם מי שמברך כסברת מרן "אין מוחין בידו" דקבלנו הוראות מרן ע"כ]. וכ"כ בספר לדוד אמת (סימן ו אות סג) וכן כתבו הרבה אחרונים, וכבר מילא ידו מופת הדור בתשובותיו יביע אומר ח"א (סימן מ אות ב) וח"ה (סימן מב אות ג) ועוד בכ"מ. וע"ע בספר ברית כהונה (מע' ס אות א) שכן המנהג פשוט בג' רבא. ובספר הלכה למשה (מע' ס אות ה). ולמוהר"ח בס' זכרי כהונה (מע' ס אות כג) באורך.

אמנם אין לכתוד כי טעמא בעי מאחר דאת אמרת "קבלנו הוראות מרן" ולכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו מדוע ננקוט נפשין למימר ספק ברכות להקל. ואפי' שכבר רמז לנו החיד"א דמשום חומר ברכה שא"צ הוא ע"ש. מ"מ הלכה גם כשנחלקו באיסורים חמורים פוסקין אנחנו כדעת מרן שהיקל ומדוע יצא זה ויפו את כוח הסב"ל עד כדי כך. ובאמת שראיתי שהעירו בזה. וע' שמח נפש (מע' ס' דס"ב). ומ"ש בשם החק"ל

חו"מ מהדו"ב נמצא בדף קפ ע"ג. וע"ע יכ"א (ח"ה שם). אולם יש ליישב קצת דהנה מר"ן הב"י גופיה כתב דאמנם פסקינן כשלשת עמודי ההוראה וכך ננהוג וכו' אך היכא דנהוג נהוג ע"ש. והנה יהי גם זה כאחת מהן דהלא מעיד החיד"א דקבל מרביתו דאמרינן סב"ל נגד מרן, והוי כאילו שבזה לא קבלנו הוראת מר"ן. וע' מ"ש מרן הב"י (סימן סז). ולהרב שמח נפש (דף סג ע"ב) וע' מכתם לדוד (סימן ג).

ג. עד כה באו דברינו אודות "ספק אחד" בברכות דאמרינן סב"ל. ואולם **היכא דאיכא שנים או שלשה ספיקות** יש פלוגתא באחרונים די"א דכיון דאיכא ס"ס לא אמרינן סב"ל ויש חולקין. והאריך בזה טובא מוה"ר דוד פארדו בשו"ת מכתם לדוד (סימן ג) והביא לזה עשר ראיות מדברי מרן השו"ע וחלק על בעל משאת משה (חאו"ח סימן א) שרצה להקל ע"י שלש ספיקות וכבר הסכים על ידו חתנו החיד"א במחזיק ברכה (סימן ז) בענין ברכת אשר יצר וז"ל הזהב: ועוד צא ולמד מ"ש הרב משאת משה בראשון בראשו דהרבה להוכיח דבס"ס אין לברך ובענין ג' ספיקות והגם דהרב פר"ח והרב כהונת עולם בשו"ת סימן עח סברי איפכא ובנו של הרב כהונת עולם דחה ראיות הרב משאת משה, מ"מ עתה שבנו לכללין ספק ברכות להקל זה דעתי המעט הוא. ומה גם לפי מה שהעלה הרב המופלא כמהרד"ף בס' מכתם לדוד נר"ו א"ח סימן ג דאף אי איכא תלתא ספקי ויותר מהמה, אין לברך ופליג על הרב משאת משה והביא ראיות הרבה וכו' ע"כ. וכפל דבריו בס' יעיר אוזן (מע' ס' אות גל). וכן הסכימו רבים וגדולים. וקבצם כעמיר גרנה בשו"ת יביע אומר ח"א (סימן יב אות ט). ובח"ג (או"ח סימן כח אות יז). [וע' מ"ש עוד בח"ד (חיו"ד סימן כג אות ב) להשיג על הגרש"ק בשו"ת שנות חיים (בשו"ת סת"ם דס"ה ע"ג) דכתב להחמיר כדעת הפמ"ג בס"ס, דהלא מצינו להפמ"ג גופיה במשבצות (סי' קמג סק"ב) דמהני ע"כ. הנה ע' בספר שו"ת הפמ"ג (סימן א) המלוקט מספריו, שכתב דלא מהני ס"ס. ושם ציין המדפיס מספרו תיבת גמא ופלפל בזה ע"ש]. וע' בשו"ת איש מצליח ח"א (סימן א) סד"ה מיהו. ושם בסוף התשובה. ועיין להג"ר יעקב ארגואיטי ז"ל בספרו זכר עשות (מע' א אות פט) שמנהגם לברך עפ"י ספק ספיקא כמ"ש מוה"ר שמה"מ ולא חיישי להמכתם לדוד. ושור"ר עוד בס"ד שכ"כ גם בספרו שו"ת ירך יעקב (חאו"ח סימן כד).

ד. וכל האמור למעלה ראש בס"ד, הדברים המה לענין ברכות כיון שהם מדרבנן, אמרינן לקולא כדבר האמור. ברם היכא דיש גם "מעשה" מצוה, ועמו הברכה ויש **ספק במצוה** כמו שנפרש, בזה ג"כ ישנה מחלוקת בראשונים. כי הנה גרסינן בגמ' שבת (דף כג.) דעל החנוכה מברכינן אשר קדשנו במצותיו "וצונו" וכו' מתיב רב עמרם הדמאי מערבין בו וכו' ואי אמרת כל "מדרבנן" בעי ברכה הכא כי קאי ערום היכי מברך. אמר אביי ודאי דדבריהם בעי ברכה ספק דדבריהם (כגון דמאי שהפרשתו אינה אלא מספק. רש"י) לא בעי ברכה. והא יו"ט שני דספק דדבריהם הוא ובעי ברכה. התם כי היכי דלא לזלולי בה. רבא אמר רוב עמי הארץ מעשרין הן, ופירש"י רבא אמר "ספק דדבריהם בעי ברכה" ודמאי אפי' ספק לא הוי אלא חומרא בעלמא

דרוב עמי הארץ מעשרין. והקשה שם הריטב"א וכי לית ליה לרבא ספק דדבריהם לא בעי ברוכי והא בהדיא אמרינן בברכות (כא.) דספק ברכה אין חזור. ותירץ ב' תירוצים, האחד, בשם הרמב"ן דאה"נ דלרבא מספק אין מברכין אך בדמאי כיון דתקון רבנן הו"ל ודאי דדבריהם ולא ספק. אי נמי י"ל דס"ל לרבא דכי אמרינן (בברכות שם) דספק דדבריהם לא בעי מהדר וברוכי, ה"מ כגון שהברכה היא המצוה כקריאת שמע ואמת ויציב, אבל שאר "ברכת המצות" שעיקר דאורייתא היא והוא צריך לחזור ולעשות המצוה מספק של תורה סובר רבא דאף הברכה של דבריהם צריך לעשות עמה. אבל הרב אלפסי ז"ל כתב גבי נולד כשהוא מהול (שבת קלה.) שצריך להטיף ממנו דם ברית ואינו מברך עליו וכן כתב משמיה דרב האי גאון ז"ל ואע"פ שעיקר המילה מדאורייתא וכיון שכן ספק של מצוה, כגון ספק שלא נטל לולב, אפי' ביום הראשון חזור ונוטל ואינו מברך לפי שהברכה מדבריהם וכל ספק דדבריהם וכו'. ע"כ. ועוד כתב בזה הריטב"א (בדף קלה.) ושם הזכיר שדעת רבינו יונה שיכול לברך ודעת הרמב"ם (פ"ג דמילה) שאין מברך, כדעת רבו הרי"ף והגאונים. וע"ע בדברי הר"ן (שבת כג.). ובחידושי הרשב"א (שם) כתב בדבר שיש לו עיקר מן התורה כגון יו"ט וכגון דמאי בזה אמר רבא דבעי ברכה בספק דדבריהם. ע"ש. גם בענין שוחט את הכוי (חולין פג:) נחלקו הראשונים. וז"ל הרא"ש בחולין (שם סימן א) מצאתי כתוב בשם ה"ר יונה ז"ל שצריך לברך על הכיסוי וראייתו מההוא דפרק במה מדליקין (שבת כג.) דאין מברכין על הדמאי מפני שהוא ספק דדבריהם משמע הא ספיקא דאורייתא מברכין עליו וכוי ספקא דאורייתא הוא דשמא הוא חיה. ואינה ראייה דהכי פירושא מצוה שתקנו חכמים לעשות מספק כגון דמאי שהזקיקו חכמים לקונה מע"ה לעשר מספק א"צ לברך עליו וכו' ולא שייך לדקדק משם הא ספיקא דאורייתא מברכין עליה כי לא בא להוציא אלא שאר תקנות חכמים שמברכין עליה אבל מצוה שאדם מצווה לעשות מספק כיון דברכות אינן מעכבות טוב שיעשה המצוה ולא יברך שלא יעבור על לא תשא וכ"כ הרמב"ם ז"ל. עכ"ל. ומ"ש הרא"ש "טוב" שיעשה המצוה ולא יברך וכו', לכאורה קשה דמאי טוב הא איסורא איכא. כיון שאין צריך לברך. ואולי דעתו דמעיקר הדין אפשר לברך. וי"ל. וע' בטור (סי' כח) ובב"י וכ"כ עוד תלמידי רבינו יונה בברכות (כא.). והובא בב"י (סימן סז). ולהלכה פסק השו"ע יור"ד (סימן רסה ס"ג) דאין מברכין על מילה כבושה. וכן פסק לגבי כוי (ביור"ד סימן כח ס"ג) שאין מברכין עליו. ונמצא דדעת מרן דגם בספק מצוה דאורייתא אע"פ שעושהו אין מברכין עליו. וע"ע בטור ושו"ע (סימן סז).

ה. ובמה דברים אמורים דאין מברכין בספק מצוה דאורייתא, זהו בספק אחד. אבל כשיש ב' ספיקות בזה מצינו דהסכימו הפוסקים לברך אע"ג דבס"ס בעלמא אין מברכין כאמור. אך במצוה דאורייתא שפיר דמי כמו שנבאר בס"ד. כי בשו"ת תה"ד (סימן לז) כתב, דאם ספק לאחד אם ספר לילה אחת או לא, יספור מכאן ואילך בברכה ולא מבעיא אם נזכר ביום שיספור ביום ההוא ושוב יספור בשאר לילות

בברכה, אלא אפי' לא נזכר עד הלילה שניה אעפ"כ סופר בברכה מתוך הספק ואע"ג דבודאי שכח יום אחד נהגין כבה"ג דשוב אינו סופר בברכה, מ"מ בספק מצינו למיסמך על החולקים על בה"ג דמצאתי בספר א"ז הגדול דראבי"ה סבר דספירה בזמן הזה דאורייתא וכו' עכ"ד. והובאו דברי התה"ד בקיצור בב"י (סימן תפט) וכ"פ בשו"ע (שם ס"ח). וכתב מהרד"פ ז"ל בשו"ת מכתם לדוד (סימן ג) לפרש כוונת התה"ד כיון דהוי ס"ס במילתא דאורייתא שפיר מברכין בס"ס אע"ג דהברכה גופא דרבנן. וכך הסבירו עוד אחרונים הובאו בכף החיים (שם אות פח) ע"ש. הנה כי כן דעת מר"ן השו"ע נמי כן דבס"ס במצוה דאורייתא שפיר מברכין אע"ג דמר"ן גופא סבר דספירה בזה"ז דרבנן, מ"מ עבדינן צירוף וכמו שמבואר בזה בתה"ד. והנך רואה דגם המכתם לדוד נמי דהוא מרא דהאי כללא דס"ס בברכות לא עבדינן לברך בזה שפיר מברכין. והן אמת דלכאורה יש לפקפק שהרי תה"ד (שם) סיים, ואע"ג דהתוס' וכו' ס"ל דספירה בזה"ז דרבנן הא אינהו נמי סברי דכל לילה מצוה בפ"ע ומי מזיקני לדקדק כולי האי וכו' מאחר דכתבו הגאונים דהזכרת השם בברכה לבטלה אינו אלא מדרבנן. עכ"ד. משמע דאי הוה פסקינן דאיסור הזכרת ה' בברכה הוי דאורייתא לא הוה מתיר לברך בספק ספר. והשתא כיון שכתב מר"ן (סימן רטו) כל המברך ברכה שא"צ הרי זה נושא שם שמים לשוא וכו'. וע"ע ברמב"ם (פ"א מהל' ברכות ה"ט"ו) ובכס"מ שם. ומבואר דאיסורו מן התורה. והובא בכה"ח (שם אות לב) וכן כתב הרמב"ם בתשובה בהדיא. וכ"ד עוד מהראשונים וכמו שהאריך בזה בשו"ת הנזכר יביע אומר ח"א (סימן טל אות ז והלאה) וח"ה (סימן מג אות ד). מעתה איך פסק מרן לדברי תה"ד. ואפשר דמר"ן גופיה ס"ל דעבדינן ס"ס אפי' דברכה שא"צ מדאורייתא כיון דע"י ס"ס שרינן הכל. ורק בספק אחד לא מתירין ודלא כרבינו יונה וסייעתיה וכמ"ש ביור"ד (סימן רסה ס"ג ובסימן כח ס"ג) כמו שכתבנו למעלה בס"ד. וי"ל שגם תה"ד הכי סבר אלא שקושטא קאמר לרווחא דמילתא. ואח"כ הראני השי"ת כי העיר בזה המחצית השקל (תפט סקי"ג) וכתב דהפר"ח כתב בשם תה"ד הטעם באופן אחר, דהוי כעין ס"ס. עכ"ד. ואולם ראיתי למהר"י טייב בעה"ש (שם אות ז) שרצה להוכיח מזה דהרמב"ם ומר"ן ס"ל דברכה שא"צ מדרבנן ע"כ. אולם להאמור אינו מוכרח. וע"ע למהרי"ח בספר רב ברכות (מע' ס' עמוד קכ). ושם ציין אודות ברכה שא"צ ומהא דתשובת הרמב"ם הנז'. מעתה נוכל לומר דהגם דקבלנו הוראות מרן ואין לנו לנטות מדבריו, ובפרט בענין ספק ברכות דאין לנו להקל ולברך במקום שמרן פסק שאין לברך, ואדרבא אמרין סב"ל אפי' במקום שפסק לברך ואפי' בשני ספיקות כאמור, מ"מ נקוט מיהא היכא דמרן פסק שאין לברך במצוה מסויימת, אך היכא דיש ספק שני נוכל למיעבד ס"ס במצוה דאורייתא ולברך כיון שאינו נגד מרן השו"ע דגם הוא אפשר יודה דיברך וכאשר מצינו בדברי תה"ד שפסק לן השו"ע כוותיה. ובאמת שכן כתבו האחרונים דשפיר עבדינן ס"ס במצות דאורייתא לברך וכמ"ש המכתם לדוד (סימן ג) כנז' וכ"כ הגאון רבינו חיים חזקיה מדיני בשדי חמד (מע' ברכות אספ"ד סימן א אות חי ס"ק יו"ד עמוד 318) דמבואר בדברי רבנן בתראי דנקטי ואזלי

בשפולי דמר"ן מהרד"ף וכו' וע"ש עוד מה שציין בזה. וכן סמך על זה למעשה בשו"ת יביע אומר ח"ב (חיו"ד סימן ב אות ג) לענין כיסוי הדם שטיפות הראשונות נבלעו ונתקיימה הכיסוי דאעפ"כ אפשר לברך. ע"ש. וע"ע ביבי"א ח"ג (סימן כח אות טוב). ובטהרת הבית (ח"ב עמוד תפו) וילקוט יוסף (ח"א עמוד קי) ועיין יביע אומר ח"ו (סס"י כח) וצע"ק. (וחשבתי דאולי נהי דהתה"ד כתב כן. אך אנן נחזי מה דעת מרן דאמנם נכון הדבר שפסק מרן השו"ע כדברי התה"ד. אך שמא כשפסק בשו"ע פסק כוותיה ולא מטעמיה. ושור"ר מ"ש הגרש"מ בירחון אור תורה (ניסן תש"ן) עמוד תסא ותסה] דהיינו דלאו משום דאיכא חד צד דאורייתא, ועוד אפי' ת"ל דפסק כטעמיה משום דאיכא חד צד דאורייתא דהיינו הראבי"ה דסבר דספירת העומר מהתורה, אבל אפשר דהיינו משום דגם הרמב"ם (דהוא הפוסק דידן) הכי סבר דספירת העומר מדאורייתא כנודע ומש"ה שפיר מתחשבים בצד זה. ואשר על כן פסק כן בשו"ע (תפס"ס ח) כדברי תה"ד).

ו. והנה ב"ברכה" שהיא עצמה יש בה ספק אם הוא דאורייתא, האם נברך בספק הנה בספר דורפתקי דאורייתא (סימן ב) לידיד נפשי הגאון ר' יעקב חיים סופר שליט"א דהביא מ"ש מרן החיד"א במחבר"ר (סימן מז) דבנסתפק אם בירך ברכות התורה דסב"ל כיון דדעת מרן השו"ע דברכה"ת מדרבנן. ע"כ. והעיר טובא הגריח"ס נ"י על דברי קדשו. ובין השאר העיר (בעמוד יח) דכיון דאיכא חד צד דהוא דאורייתא כמ"ש פוסקים טובא דברכה"ת מה"ת שפיר דמי לברך עכ"ל. ובאמת שראיתי בילקוט יוסף (הל' ברכה"ת עמוד נה) שאין לברך ע"ש. ובאמת העיר השד"ח הנז' (עמוד 322) דבספק מעין שלש יברך אך שוב הביא מ"ש המכתם לדוד גופא דכיון דליכא "שביעה" אינו מהתורה. ואה"נ כשיש שביעה צריך לברך ע"ש. אך עי' ביבי"א (ח"א ס"י יב). ברם עי' בספר כיבוד אב ואם להגרע"י (עמוד ב), ע"ש.

[ובהיותי בזה ראיתי עוד בדורפתקי דאורייתא (סימן ב) שכתב: ויתרה מזו אני אומר דכל מה שנחלקו אם בס"ס מברך, היינו בשאר ברכות אבל בברכות התורה אף נימא דהו"מ מדרבנן מ"מ בס"ס יש לברך "לכולי עלמא" אחר שעונש גדול יש למי שלא מברך ועל דא אבדה הארץ עכ"ל וציין להטור ומשנ"ב. ולכאורה יש לסייע לזה עפ"י מ"ש כמה גדולים דברכות הנהנין לא אמרינן סב"ל כיון דכל הנהנה מן העוה"ז כאילו מעל וע' גהש"ס (ברכות יב.) ובשמח נפש (מע' ס' דס"ו.). אך כבר ידוע ומפורסם דאין נח לפוסקים סברה זו ושכן משמע מהריב"ש (סימן תח) כמ"ש בשמח נפש שם בשם האחרונים. א"כ גם בברה"ת הגם שיש בו עונש מ"מ משום זה אין לברך וכללא כ"ל ספק ברכות להקל והיאך נוכל לומר דלכולי עלמא יברך. וע"ע בדברי הרא"ש (ברכות פ"ג סימן טו).]

ז. ואין לחדד דיש לכאורה להקשות בזה דמצינו דהשו"ע לא ס"ל לברך בס"ס אף דאיכא חד צד דאורייתא. דהנה במכתם לדוד (סימן ג) הביא כמה ראיות דלא אמרינן ס"ס לברך ממה שכתב מרן (סימן תרמט) דבפסולי אתרוג (ובכללם פחות מכביצה)

דפסול לכל הימים ואמאי הא איכא ס"ס, שמא פחות מכביצה כשר כסברת הסמ"ג ושמא בשעת הדחק כשר, ושמא בשלשה מינים נמי מברכין ואפ"ה פסק שאין לברך. א"ו דס"ס בברכות לא אמרינן עכ"ד. ואמ"א עתה. והשתא היא גופא קשיא הא מר ניהו רבה מסיק להלן שם דבחד צד מהתורה שפיר עבדינן ס"ס א"כ ביום הראשון יהא כשר ליטול ולברך. ברם בזה י"ל דכיון שסברת סמ"ג כיחידאה ורוב ככל הפוסקים לא ס"ל כן, וגם סברת המתירים לברך בשעת הדחק אינה אלא מיעוט וגם סברת המתיר בשלשה מינים דחוויה, ובכולם הרמב"ם פוסק לחומרא ומשום הכי לא מצרפינן להקל. לפי"ז יוצא לדידן נמי דאם מר"ן השו"ע פסק להחמיר אין לנו לצרף ספיקי ספיקות להקל אף במצוה דאורייתא, זולת אם יש צד שגם מרן היה מודה להקל בדוגמא אחרת והן הן הדברים שכתבתי למעלה. וע' יעיר אוזן (מע' ס' אות לב). וזה עתה הזכירני מן השמים את אשר כתב הגרע"י שליט"א גופיה בהערותיו לשו"ת שואל ונשאל (חלק ששי סימן ג) דבקם אחר חצות וחזר וישן צריך לחזור ולברך. כיון דאיכא ס"ס וחד צד דאורייתא דברכות התורה מדאורייתא וחלק על המחבר ע"ש עוד. ולכאורה קשה א"כ מדוע בספק בירך ברכות התורה לא חוזר ומברך לדעתו כנ"ל בספר ילקוט יוסף. אך לא קשיא דבנידון הקם בחצות ובירך וכו' הנ"ל, שם דעת מר"ן דישן ביום חייב לברך מש"ה הס"ס שפיר הוי לחומרא ע"ש בס"ס. משא"כ בספק בירך כלל.

ח. והנה יש לברר בספק ברכות עוד ענין בסייעתא דשמיא. אך אקדים דהלא יש שכתבו ד"דלא עבדינן ספק ספיקא לכתחילה". וכ"כ מוהרד"פ הנז' בשו"ת מכתם לדוד (סימן ג) בשם הרא"מ על הסמ"ג (הלכות מגילה) וא"כ אין לעשות ס"ס כדי שיברך. ברם המכתם לדוד הביא שהפר"ח חלק על הרא"ם. מיהו סיים המכתם לדוד דזהו רק במקום פסידא וכאן לא מפסיד המצוה וברכות אינן מעכבות. ע"כ. לפי"ז איך נשתמש בכלל הלז מיהו במכתם לדוד לא כתב כן רק בס"ס בברכות היכא דליכא צד דאורייתא אבל בדאיכא צד דאורייתא ספק דאורייתא לחומרא ומברכין. ע"ש. [וגם בסתם ס"ס בלא צד דאורייתא כתב המכתם לדוד שם, דמ"מ מי שבירך ולא שאל לנו לא עביד איסורא כיון שיש ס"ס]. ובהיותי בזה ראיתי עוד בס"ד לרבינו יוסף חיים מבבל בספרו רב ברכות (מע' ס' עמוד קכא) שכתב: דסברת הרב עזריה יהושע ז"ל שזכר רבינו חיד"א ז"ל בברכ"י (סימן שמג) ובעין זוכר (מע' ס' אות טו) ובשיורי ברכה (יור"ד סימן פ"ד סק"ג) דס"ל הגם דשרי מכח ס"ס אפ"ה יש ליזהר לכתחילה. הנה אין להוכיח מדברי מרן השו"ע (סימן תפט ס"ח) דלא ס"ל כן מדשרי לכתחילה לספור בברכה כשנפל לו ספק אם ספר, משום ס"ס, דיש לומר הכא שאני משום דאיכא מצוה רבה בברכה, לכן תהני לן מצוה זו דברכה לעשות גם לכתחילה וכו', עכ"ד מהרי"ח. ובאמת י"ל דרק היכא דהס"ס בברכות סתם אבל באיכא צד דאורייתא שפיר דמי כמ"ש המכתם לדוד. ועוד נראה לי בס"ד לומר דאפשר דדברי החיד"א בשם הרב עזריה הנ"ל הם בשאר איסורים ובפרט באיסורי אכילה משא"כ בענייני ספק ספיקא בברכות דשפיר מקילינן דאע"פ שענייני סב"ל חמיר מ"מ

בברכות שפיר דמי, או י"ל כדי לא להפסיד המצוה התמימה של ספירת העומר, אך אין כל חילוקים אלו ברורים. עכ"פ למדנו דפעמים שפיר עבדינן ס"ס לכתחילה. ובכלל אעיקרא דינא איכא פוסקים דס"ל דעבדינן ס"ס לכתחילה. וצופה הייתי בספר "ספיקא דיומא" (סימן ב) להרה"ג ר"א טופיק שליט"א שם (עמוד כב) העיר דא"א לסמוך להקל בענין זמן ק"ש עפ"י ס"ס, גם משום דס"ס לכתחילה לא עבדינן. עכ"ד ע"ש. והנה לפי מה שכותב מהרי"ח ברב ברכות (שם) משום דאיכא מצוה רבה בברכה עבדינן ס"ס, ה"ה נמי בדין ק"ש. שעכ"פ מי שאיחר עד זמן של הגר"א. שפיר עבדינן ס"ס מטעם האמור. וכן יש להעמיס בכוונת המכתם לדוד שהפרי"ח שחלק דאמרינן דעבדינן ס"ס הוא במקום פסידא וה"נ הוי כעין פסידא. (ומ"מ בלא"ה כבר כתבתי כוונת המכתם לדוד) ושוב דברתי עם ידידי הגאון הנז' ואמר לי כי מדברי הגרע"י נ"י משמע דאפשר לסמוך כן לכתחילה, ולכן העיר שלא עבדינן ס"ס לכתחילה. ומ"מ אני מודה דבדיעבד שפיר דמי (כעין חד פעמי) עכ"ד. ואפשר שהגרע"י מתיר לכתחילה כלומר "אותם" שנוהגים כן ינהגו כן לכתחילה מצד עיקר הדין, (אע"פ שגם הוא נ"י מודה דצריך להזדרז כמ"ש שם מ"מ "אותם" הנוהגים כן יש להם על מה לסמוך) וע' בזבחי צדק (ח"ב סי' קי אות כט ל) ונהנה מבואר בזבחי צדק דס"ס "לכתחילה" לא עבדינן פירושו אם אפשר למצוא דרך אחרת כמו טומטום לא יוציא אחרים יד"ח כיון שאפשר ע"י איש. וס"ס "בידים" לא עבדינן פירושו שכבר נעשה האיסור ואתה רוצה להתירו ע"י ס"ס לא עבדינן ע"ש. לפי"ז אפשר דבקריאת שמע הנז' זה נקרא "בידים" וכזה לא דיבר מהרי"ח ז"ל להתיר משום הברכה כיון שיכול להשכים קצת וא"כ ראייתי אינה ראייה. ואעיקר האי כלל ראייתי אור בשדי חמד (מע' ס' כלל לא בסופו) ד"בדבר מצוה" מבטלין איסור לכתחילה ושרי נמי לעשות ס"ס בידים ע"כ. וע"ש עוד מ"ש בשם מוהרי"ט (דאע"פ שלא עבדינן ס"ס בידים) "ספק שני" עבדינן כשכבר יש ספק אחד ע"ש. [ומזה נוכל ללמוד בס"ד גם לענין דאין לנו להחמיר לפסול אתרוגו או לולבו ויצטרך ליקח מאחרים וכדומה, כי מצוה בשלו מבשל אחרים מתרי טעמי, ולכן ע"י ס"ס נוכל לסמוך להכשיר ברם כל דבר יש לדון בפרט]. וע"ע מה שכתב רבינו אהרן עזריאל בספרו און אהרן (מע' ס' אות טז) דעבדינן ס"ס לכתחילה וגם במצות עשה.

ט. ובעזר האל יתברך נברר כלל נכבד אשר דובר בו רבות נכבדות, אי מצינן לברך אפילו בספק אחד היכא שאין הספק בברכה אלא במצוה, וכמו שאפרש בס"ד. כי הנה הרדב"ז בתשובותיו (ח"א סימן רכט) כתב: שאלת ממני אודיעך דעתי בכל "המצות" שיש מחלוקת הפוסקים אם יברך על עשייתן או לא, תשובה כל מחלוקת שהוא "בברכות" עצמן יש לנו להקל כי שמא יוציא שם שמים לבטלה אבל מחלוקת ב"עשיית המצוה" צריך לברך שהרי לדעת אותו פוסק שפיר מקיים המצוה, תדע שהרי מצות תפלין יש בה מחלוקת ולא ראינו מימינו מי שנמנע לברך עליהם ואפי' שלדעת ר"ת התפלין של רש"י ז"ל פסולין וכן לרש"י של ר"ת ז"ל פסולין לא ראינו לשום פוסק שיפקפק בברכה. וכן נהגו לברך על מקרא מגילה ביום אע"פ שהר"ש

חולק ואין זה דומה לספק ברכות ולא למחלוקת בברכות דהתם עיקר הספק או המחלוקת בברכה הילכך אזלינן לקולא אבל בעיקר עשית המצוה לא נחלקו אלא מר אמר הכי הוא עשייתה ומר אמר הכי הוא, ואנן "כיון דנקטינן" כחד מנייהו זו היא עיקר המצוה ומברכין עליה, ואפי' החולק מודה שאין זו ברכה לבטלה כיון דלדעת החולק זו היא עיקר המצוה. "ושמור עיקר זה" שאם לא תאמר כן ברוב המצות לא נברך כיון דשכיח בהו פלוגתא דרבוותא. עכ"ל. ואח"כ הביא שכ"כ בעל "כפתור ופרח". והעיר ע"ד בענין מעשרות. וסיים: אלא עיקרן של דברים לפי דעתי שכל שנהגו ישראל כאחד מן הפוסקים, או דהוי אתריה דמר, העושה מצוה לדעת אותו מנהג חייב לברך שחזר הדבר כאלו הוא תורה וכו'. אבל היכא דאין מנהג ולאו אתריה דמר הוא ומקצתם עושים כדעת המיקל ומקצתם כדעת המחמיר, בזה וכיוצא ב"ש לו לברך ואינה ברכה לבטלה. עכ"ד. הנה מבואר באר היטב בדברי הרדב"ז ז"ל דאם נקטינן במצוה כדעת הפוסק הרי זה גורר הברכה ומברך ואין בזה סב"ל. ודברים אלו חזר ושנה אותם הרדב"ז גם בחלק ב' (סימן תרכו) בענין טלית פשתן, וכ"כ עוד שם (סימן תרמב ותרסה).

יוד. ומזה נלמד לדידן דקבלנו הוראת מרן השו"ע **שאם דעת מרן השו"ע להכשיר במצוה מסויימת, אנו נעשה המצוה ונברך ללא כל חשש, ואע"פ שיש שחולקים על מר"ן.** וכ"ש היכא שמר"ן הכריע בין החולקין דאין חשש כלל. והלא גדולה מזו כתב החיד"א בחיים שאל (ח"ב סימן טו) הנ"ל דאפי' בספק שאינו במצוה אלא בברכה המברך אין מוחין בידו. וגם ידוע דאדרבא יש פוסקים דסברי דאפי' בספק ברכות אפשר לברך כדעת מרן, אך להלכה לא נקטינן הכי כמבואר למעלה ראש בס"ד ועכ"פ בספק במצוה שפיר נוכל לברך כיון שמרן שקבלנו הוראותיו דעתו לברך. והסברא היא סברה פשוטה וכדכתב הרדב"ז. וגם מרן השו"ע נמי נראה דהכי ס"ל ויש לזה כמה ראיות שמצינו שפסק השו"ע להקל במצוה וממילא אפשר גם לברך אע"פ שראה שיש חולקים, ואביא בס"ד דוגמאות דהנה כתב הטור (או"ח סימן קפח) כתב הרא"ש ז"ל יש אומרים כיון שלא סיים ברכת הטוב והמטיב א"צ לחזור לראש ברכת המזון אלא חוזר לתחילת בונה ירושלים ולא מסתבר לי אלא חוזר לתחילת בהמ"ז וכ"כ הרמב"ם ז"ל. וכתב מר"ן הב"י, "ומאחר שרמב"ם והרא"ש ורש"י מסכימים לדעת אחת הכי נקטינן" עכ"ל. וכ"פ בשו"ע (שם ס"ו). הראת לדעת דכיון ששיטת הב"י לפסוק כהרמב"ם וכהרא"ש שוב אינו חושש לומר סב"ל. ומעתה גם מובנים דברי הב"י (שם) בענין הספק אם חתים בברכת ברוך שנתן או לא חתים שיש בזה מחלוקת, וכתב "וכיון שהרי"ף והרמב"ם מסכימים דלא חתים הכי נקטינן". וכתב הדרכי משה (שם) ונראה לי דבריו מטעם אחר דמאחר דספק ברכות הוא נקטינן לקולא כי אין הברכות מעכבות עכ"ל. וכוונתו להקשות דהא תיפוק לך משום סב"ל. אולם באמת מר"ן הב"י לא חשש לזה אי לאו משום דעמודי ההוראה פסקו דלא חתים, והיינו מטעם האמור דכל שעמודי ההוראה פסקו דמברך תו לא חיישינן לסב"ל. ועוד דוגמא דהנה מצינו דנחלקו בציצית של פשתן וכתב הב"י (או"ח ס"ס ט) ומיהו

היכא דלא אפשר ליה יעשה משאר מינים ובלבד שלא יעשה של פשתן כדי לחוש לכתחילה לדברי האוסרים ואי לא אפשר ליה יעשה אפי' של פשתים "ומברך עליו" כהסכמת הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל. וכ"כ הרדב"ז ח"ב סי' תרכו כנ"ל. וכבר נשאל בשו"ת שבות יעקב (ח"א סימן א) על דברי הט"ז (או"ח סימן לג) בענין נפסקה הרצועה דכשר בשעה"ד דעכ"פ לא יברך, והלא הב"י סימן ט הנז' פסק דיברך כשא"א. וכתב ע"ז השבות יעקב ישוב, ואח"כ הביא לשון הב"י, וסיים הרי להדיא דלכך פסק הב"י דיברך על טלית פשתן לפי ששלשה עמודי הוראה שהב"י נשען עליהם בכללי הוראתו סברי הכי. ע"כ. וע"ש בשו"ע סעיף יוד. והובאו דברי השבות יעקב בבאה"ט שם. וכן פסק בכה"ח שם. הרי דסברת הרדב"ז גם הב"י לא פליג עליה. ועוד ראיתי בשבות יעקב (שם) שהביא עוד מהא דפסק הב"י ושו"ע (סימן רו ס"ו) דמי שנטל פרי ונפל ממנו חוזר ומברך ואמאי הא הוה צריך לפסוק להקל דסב"ל ותירץ הא לא קשיא מידי לפי שהב"י פסק כדעת רוב הפוסקים והמה הרא"ש המרדכי וכו' וכ"ד הרמב"ם וכו' והירושלמי עכת"ד ע"ש. הנך רואה שאפי' בספק בברכות לא חייש כיון שכן פסקו הפוסקים שפוסק כמותם. (ולכאורה קצת י"ל דזה שאני היות והכי משמעות הירושלמי, וי"ל). וכן מצינו שהכשיר מרן (באו"ח סי' לו ס"ג) באם לא תייג. וע"ש בקול יעקב (אות יז). ויש עוד כמה דוגמאות ואכמ"ל.

יא. ואולם אין להעלים ולכסות כי יש מרבני האחרונים שרצו לומר דמר"ן לא ס"ל כסברת הרדב"ז אלא דגם כשהספק במצוה ולא בברכה אמרינן סב"ל שכן מצינו לו למר"ן. והנה הראיה שהביאו (והובא ביבי"א ח"ה סימן מב אות ד') הוא מדפסק מרן או"ח (סימן יד ס"ב) הטיל ישראל צציות בבגד בלא כוונה אם אין ציציות אחרים להכשירו יש לסמוך על הרמב"ם שמכשיר אבל לא יברך עליו. הא קמץ דגם בספק במצוה החמיר שלא לברך. אך לכאורה יש לדחות דבאמת אי הוה פסיקא ליה למר"ן כהרמב"ם שמתיר. היה פוסק אף לברך רק מאחר שדעת הרא"ש ורש"י כנגד הרמב"ם לכן החמיר כמבואר בב"י ע"ש. ובאמת בב"י לא נזכר הסיוס "שלא לברך". מ"מ בשו"ע כתבו. ועוד העירו מהא דכתב בשו"ע (ס"ס לג) נפסקה הרצועה דכדי שלא יתבטל ממצות תפלין יש לסמוך על המתירין, וכתבו שם האחרונים דלא יברך. הרי דספק במצוה אין מברכין. ע"כ. ולכאורה י"ל דלדעת מרן דמכשיר בשעת הדחק א"כ גם יברך ודלא כסברת האחרונים ועוד י"ל דבאמת דעת מר"ן דכיון דדעת הרמב"ם שפסול וגם הרא"ש בשם ר"ת אפשר דהכי סבר שכל שמקיף בראש וביד אין תקנה לתפור ע"ש בב"י לכן פסק לאסור. ולא יברך ג"כ, ורק כדי להריוח את ה"מצוה" אמר שיניחם. וא"כ אין מכאן ראיה. וע"ש במשנ"ב. והיינו מ"ש השבות יעקב (שם). עוד העירו מהא דכתב מור"ם (סימן יח) בפלוגתא דהרמב"ם והרא"ש בכסות המיוחד ליום ולובשו בלילה או המיוחד ללילה ולובשו ביום. דסב"ל. ע"ש הובא ביבי"א שם. והנה השו"ע לא כתב סב"ל ואדרבא כתב ב' השיטות בשו"ע ונראה דסבר כהרמב"ם כי הזכיר בראשונה את הרמב"ם ואח"כ את הרא"ש וכפי שכמדומני מובא באחרונים דכל כי האי גוונא שמזכיר שמו של הפוסק לא נקרא יש אומרים וי"א. (וע' שדי חמד

כללי הפוסקים סימן יג אות ג'. וצל"ע). וא"כ דעתו כהרמב"ם ומעתה כסות לילה ולבשו ביום מברך ודלא כהרא"ש. וז"ל מר"ן הב"י (סימן יח הנז'): ולענין הלכה נקטינן כהרמב"ם דרב מובהק הוא וכל שכן דרש"י ס"ל כוותיה. ועוד דספק ברכות להקל. ע"כ. ונראה דקאי אכסות יום ולבשו בלילה דלרמב"ם אין לברך ע' בלשון הטור ודוק. הנה מפורש דפסק כהרמב"ם מפני שרב מובהק הוא וא"כ לא חיישינן לסב"ל בכסות לילה ולבשו ביום. ומ"ש הב"י ועוד דסב"ל (ור"ל בכסות המיוחד ליום ולבשו בלילה) היינו להגדיל הסברא שאין לברך אבל העיקר דפסקינן כהרמב"ם ויוכל לברך בכסות לילה שלבשו ביום. ומעתה מ"ש הגאון שדי חמד בשו"ת אור לי (דקמ"ה: בהשמטות) שפסקו האחרונים בדין זה דסב"ל כמ"ש הרמ"א אינו ראייה דהם פסקו כהרמ"א אבל לפי מר"ן שפיר יוכל לברך כאמור. ובין תבין ממה שלפניך מה שכתב מור"ם בדרכי משה שם (אות א) ודו"ק. ומה שהקשו משאר מקומות מ"ש האחרונים ג"כ לא נפ"מ מטעם האמור.

יב. אלא שעדיין קשה מכמה דוכתי כמו (מסימן תעג) בדין דבר שטבולו במשקה שאין לברך. וכמו שהעיר בשו"ת קול אליהו (ח"ב או"ח סי' כח) הובא ביבי"א (שם). וכן קשה מסימן תפט ס"ח שכח ולא ספר העומר בלילה סופר מכאן ואילך בלא ברכה, כמו שהעיר בשמן המשחה הובא ביבי"א (שם). אולם הא דאם שכח לילה אחת סופר מכאן ואילך בלא ברכה יש לתרץ כיון דבה"ג פסק כן פסקינן כוותיה דדבריו דברי קבלה. וא"ת א"כ אמאי פסק מרן (שם ס"ז) שכח בלילה סופר ביום בלא ברכה הלא בה"ג דעתו דיברך ביום ומדוע חשש השו"ע לסברת ר"י, י"ל דאפשר דלחומרא נקטינן כבה"ג משום דדבריו דברי קבלה ולא להקל. ועוד כיון שרוב הפוסקים אסרו לברך ביום והם הרא"ש הר"ן המרדכי הראבי"ה מש"ה פסק השו"ע כן. עוד י"ל דהא דפסק מרן (שם ס"ז) שאם שכח בלילה אחת סופר ביום בלא ברכה היינו משום שכך המנהג ע' בב"ח שם. ובשו"ת יבי"א ח"ד (סימן מג אות יד).

יג. ועלה בדעתי לומר בדעת מרן מילתא חדתא ועפי"ז יתורצו מקומות הנ"ל אך לא ידעתי אמיתותה, והוא דאע"פ שאמרנו בס"ד דדעת מר"ן דבספק במצוה דנקטינן כהפוסקים שכשר וכיוצא ואז אף מברכין וכנ"ל, זהו במצוה דאורייתא אבל "במצוה דרבנן" בזה שפיר חיישינן לסב"ל גם לדעת מר"ן אע"פ שהספק במצוה. וכעין מה שכתבו האחרונים בסברת התה"ד (סימן לז) דאע"פ שס"ס במצוה לא מברכין, אבל כל דאיכא חד צד דאורייתא מברכין. וה"נ דכוותא. ואביא בס"ד סיוע לחילוק זה דהנה בטור (סימן תפט) הביא דברי הראבי"ה גבי פתח אדעתא דלימא וכו' וסיים וכו'. ומסיק שם הב"י דמאחר שרוב המפרשים מסכימים דספירת העומר עכשיו אינה אלא מדרבנן בעלמא הוה ספיקא במידי דרבנן ולקולא, ואינו חוזר ומברך. וכ"פ בשו"ע בסעיף ו. הרי דאי הוה דאורייתא שפיר חוזר ומברך מספק, ורק כיון שהוא דרבנן אין מברכין מספק אע"פ דנקטינן בעיקר ה"מצוה" כהמיקל מ"מ לברך אין מברכין, וזהו חילוק חדש. ומעתה מה שהקשה בשו"ת קול אליהו הנז' ממה דפסק מרן (סי' תעג) דדבר שטיבולו במשקה אין לברך (אע"פ שדעת הרמב"ם והרא"ש

לברך). היינו משום דנט"י הוי מדרבנן. וכן מה שהקשה בשמן המשחה הנז' ממה דפסק מרן (סי' תפט ס"ח) בשכח לגמרי לילה ויום שסופר מכאן ואילך בלא ברכה היינו משום דספירת העומר מדרבנן לרוב הפוסקים (אע"פ שהרמב"ם ס"ל דהוי מדאורייתא) מש"ה אין לברך בספק אחד במצוה. (וזה עתה התבוננתי כי בדבר שטיבולו במשקה אע"פ שמפורש שהרא"ש סבר לברך, אבל ברמב"ם אינו מפורש שלשון הב"י "וכן נראה" מדברי הרמב"ם. ולכן לא פסיקא להשו"ע לברך). ואולם מתשובת הרדב"ז הנז' משמע דאפי' במצוה דרבנן אמרינן דכיון דנקטינן כסברת המחייב והמכשיר ממילא מברכינן. ע"ש שהביא מברכת המגילה. ביום וכן מתרומות ומעשרות (אילו הוה מחייבין). מ"מ אני שערתי לומר כן בדעת מר"ן הב"י. ומיהו מההיא דברכת המגילה י"ל דהוי כדאורייתא דדברי קבלה כדאורייתא דמי. (וע' שו"ת יבי"א ח"א סי' מג דקריאת המגילה ביום הוי מדברי קבלה). אפס כי על חילוק זה קשה מהא דפסק השו"ע (סימן רב ס"א וסימן רעב) דיין מבושל מברך הגפן ולפי האמור הגם שרוב הפוסקים פסקו כן לברך הגפן והם התוס' הרא"ש והרמב"ן והרשב"א והר"ן והמרדכי והסמ"ק הגה"מ שבלי הלקט ותה"ד, וכמ"ש הב"י, מ"מ הא דרבנן אמרינן סב"ל וכל שכן כאן שאין הספק במצוה אלא בברכה גרידא. מיהו י"ל בכמה פנים האחד שכן המנהג כמ"ש הב"ח (וכ"כ הרמ"א דהכי נהוג) וע"ע בב"י (סימן רעב) בשם האגור. ועוד י"ל דכיון שכל הפוסקים כמעט סוברים הגפן ושכן משמע בירושלמי א"כ תו לא חיישינן להחולקים דהווי כיחידאה. ושור"ר למוהר"י חיים סופר בכף החיים (סימן רב אות יב). ושם כתב עוד דאע"פ דקיי"ל סב"ל ואפי' כנגד הרוב היינו כשיש ספק אם לברך או לא אבל אם המחלוקת "איך" לברך הגפן או שהכל בזה לא אמרינן סב"ל ואזלינן בתר רוב דעות. ולפי"ז מתורץ הכל.

יד. ודע כי דברי הרדב"ז הובאו בדברי מר"ן החיד"א ונראה שמסכים עליהם. כי הנה בספרו ברכי יוסף (או"ח סימן תרמג סוף אות א) כתב בענין בירך שהחיינו בשעת עשייה דיש מחלוקת אם יחזור ויברך עוד אכסא ומסיק דספק ברכות להקל ואע"ג דזימנין ברוכי מברכינן בעשיית המצוה אע"פ שיש חולקים וכמ"ש המג"א (סימן לב ס"ק נא) גבי עיבוד הבתים לשמה, מ"מ יש לחלק בין היכא דהוי פלוגתא בברכה (כמו דשהחיינו הנז') להיכא דהוי פלוגתא בעשיית המצוה וכמ"ש הרדב"ז בח"ב סימן רכט דהיכא דהפלוגתא בברכה סב"ל אבל אי פליגי בעשיית המצוה מצי לברך. וה"ה בנ"ד וכו'. עכ"ד החיד"א. וכן בספרו לדוד אמת (בקונטרס אחרון אות כא) כתב, דס"ת שאין בו תגין יכולין לברך, וז"ל: ואע"ג דכתבנו בכמה מקומות דבענין ברכות אף דמרן פסק לברך שב ואל תעשה עדיף, מ"מ במאי דקמן המחלוקת אינו בברכה אלא על הס"ת אם כשר או פסול וכו' על דרך שחילק הרדב"ז סימן תרכו וכו' עכ"ל. ושם פלפל ודן בענין לברך במקום מנהג ובמ"ש פוק חזי מאי עמא דבר וכו'. וע"ע שם בפנים סימן טו סי"ח. ובספרו יוסף אומץ (סימן מא) דאם יש ס"ת אחר אין לקרות בס"ת שאין בו תגין דצריך לחוש להפוסלים וע"ע בספרו שם הגדולים ח"ב והובאו ביביע אומר (ח"ה סימן מב אות ה) הנז'. וגם בספרו חיים שאל (ח"ב ס"ס יז)

הביא דברי הרדב"ז בפשיטות. וכן בס' יעיר אוזן (מע' ב' אות כט). הרי דהחיד"א מסכים למעשה כסברת הרדב"ז. ואם תאמר א"כ אף לכתחילה הוה להחיד"א להכשיר ס"ת בלא תגין, הא ל"ק דכיון דאפשר לצאת לכו"ע טפי עדיף וכמ"ש (ברכות ל.) מהיות טוב אל תקרא רע. גם שאר אחרונים אע"ג שהחזיקו בכל עוז בכח הסב"ל אפי' נגד מר"ן, מ"מ הן הם מודים דכשהספק במצוה ל"א סב"ל. כי הנה ביבי"א (שם) הביא מ"ש מהר"י נבון בגט מקושר (דף קכ.) בדין לולב שנקטם דכשר לברך בשעת הדחק כיון שכן דעת מר"ן. וכן הסכים בזה החיד"א בספרו מחב"ר (סי' תרמה סק"ב) והיינו ע"כ משום דאין הספק בברכה אלא במצוה. ועוד הביא מ"ש בגט מקושר (דקכ"ג.) להקל בדין הדס שנקטם. והובא ג"כ במחב"ר (סי' תרמו סק"א). וכן נראה דעת מוהר"א. מני אב"ד חברון, וכמ"ש ביבי"א שם ע"ש. וכ"כ מהר"ח פלאגי בס' נשמת כל חי וציין לו השד"ח שם.

ועוד מצאתי בס"ד להגאון רבי משה הכהן ז"ל מחכמי ג'רבא בספר הלכה למשה (מע' ס' אות ט) דהבי"ד הרדב"ז דבספק במצוה לא אמרין סב"ל ושהגאון שד"ח הביא חולקים וסיים בהלכה למשה הנז': ולענ"ד דהעיקר כדברי הרדב"ז להלכה ולמעשה חדא דדבריו נכונים בטעמם דאל"כ לא נשאר כמעט שום מצוה שאין בה פלוגתא, ותו דלפי מה שראיתי כעת לא ראיתי חולק להדיא רק בהשערה בעלמא מדקק"ל בדבר פלוני ולא יתרץ ע"פ שיטת הרדב"ז וכיוצא ואין מכל זה הכרח אמתי ואכתי מידי ספק לא נפק ואין ספק מוציא מידי ודאי. ותו דאי לא תימא הכי איך אנו מתירים הספיקות בבהמות או עופות ע"פ כללי הוראה הגם דאיכא פלוגתא. וכן מתירין מס"ס וכיוצא ונקטינן דאין לברך על דבר האיסור כמ"ש מרן או"ח סימן קצו ואי לא תימא כסברת הרדב"ז הו"ל לומר סב"ל ולא נאכל מזה כדי שלא לברך ע"ד איסור לשיטת האוסר, אלא ודאי דכיון דע"פ הדין הוי מותר הו"ל כודאי גמור. וממילא נמי בספק במצוה ונמשך מזה לברכה אזלינן בתר העיקר ומברכין כאמור. ומעשה היה בי"ג תשרי העתר"ו שהביאו כמה אתרוגים שיש בהם ספק חסרון כ"ד והגם דמותר מטעם ספק ספיקא מ"מ הרב בית השואבה חייש לענין ברכה ולפ"ד הרדב"ז אין לחוש גם לברכה ועמדנו למנין מו"ר מהרי"ב נר"ו וידי"ן מהרצ"ך נר"ו וידי"ן הרמ"ה נר"ו ואני וידי"ן הרמ"ש נר"ו והסכמנו ברוב דעות להתיר וגם ידי"ן הרמ"ה נר"ו לא חלק רק מספקא ליה, וכן מהרצ"ך נר"ו, אבל למו"ר ולי ולרמ"ש נראה ברור להתיר וכן נעשה מעשה ברוב דעות וכאמור. וכן הסכים הרב ישיב משה ח"א סימן רנד וסימן שו וסימן שלד ע"ש. וע' להרב נשמת כל חי ח"א סימן סג וסימן סד ולהרב שואל ומשיב ח"ו סימן קלא ולהרב מכתב לחזקיהו בחלק התשובה ע"ש. עכ"ל הרב הלכה למשה. וע"ע שם (אות יוד). וע"ש בסוף הספר בכללי הוראה בברית אברהם (מע' ס' אות ג). ועוד כתב בזה מוהרמ"ך בספר ברית כהונה (מע' ס' אות ג) וז"ל: וכן מנהגינו פה בזה כהרדב"ז ז"ל וכמו שהוכחתי בתשובתי שבס' ישיב משה סי' רנד וכן הסכים הרב המחבר ז"ל וכו' וכיון דקיי"ל דנגד המנהג אין לומר סב"ל הוא הדין בזה כיון דהמנהג כהרדב"ז ז"ל וכן עשינו כמה פעמים הלכה למעשה וכן

אנחנו רגילים להורות עכ"ל. והא לך דברי הישיב משה (סימן שו) הנז': דכסברת הרדב"ז קיי"ל ולכן אם המחלוקת אם הס"ת או האתרוג וכיוצא כשר וקיי"ל כדעת מרן או כהאחרונים אשר אנו סומכים עליהן ודאי מברכין עליו כיון דהוא כשר א"כ ראוי לברך עליו וכדברי הרדב"ז עכ"ד. וע"ע שם (סימן שמה) וכ"כ בשו"ת שואל ונשאל (ח"ו סימן מז) לענין אתרוג. ובח"ז (סימן נד). וכן הביא דברי הרדב"ז הרב המופלא רבי חיים חויתא בספריו זכרי כהונה (מע' ש אות מז) ושמחת כהן ח"ד (בהשמטות סימן לג) ובחלק ה' (לסימן תרמט עמוד קנד). ויש לעיין עוד בשמחת כהן ח"ב (יור"ד סימן פג) וח"ו או"ח (סימן ב) ואמ"א. וע"ע שואל ונשאל ח"א יור"ד (סימן קכח) וח"ג (סימן קמח) וח"ד יור"ד (סימן א) ואמ"א. והנה יש להעיר על מ"ש מהר"ח חויתא בשמחת כהן ח"ד (בהשמטות סימן לג) הנז' דלענין לברך על השופר ההוא הגם שלהרדב"ז שפיר מצינן לברך מ"מ י"ל דהיינו דווקא היכא שההכרעה היא בהחלט כדעת מאן דמכשיר אבל הכא שלא הכשיר מרן השו"ע רק בשעת הדחק ולא בהחלט יש לומר דלענין ברכה משום חומרא דלא תשא אין לברך וכו' עכת"ד ע"ש. ויש להעיר דבשו"ת ישיב משה הנז' (סימן שלד) כתב להקל כהרדב"ז הגם שהכשיר מרן רק בשעת הדחק ע"ש לענין תפלין. וכעת אמ"א. ועתה השמש יצא והזריח שו"ת איש מצליח ח"ג ושם (סימן מד ומה) האריך בזה. ושם מסכים הרב הראשי הג"ר מרדכי אמייאס הכהן ז"ל לדברי הרדב"ז וגם הרב המחבר הגאון ר' מצליח מאזוז ז"ל הי"ד כתב שרבני עירנו (תוניס) נגררים אחרי סברת הרדב"ז. ושם (סימן מה) הביא שעוד מן הפוסקים הביאו להרדב"ז וציין להרב זכור לאברהם וטהרת המים. ועוד. וכתב עוד שם בשם משכיל לדוד להג"ר דוד עידאן שכתב: והוכרחתי לקבץ הדיינים בפה העי"א מו"ר וכו' וצרפו עמהם איזה ת"ח רשומים וכו' והוכיח מהרמ"ך נר"ו מדברי הרדב"ז וכו' ובכן עמדו לבנין ומנין עכ"ד. ושם צויין עוד לספר ויען משה א"ח (סי' פט צב) שואל ונשאל (ח"ג סימן יט) ושו"ת גדולת מרדכי (ח"ב א"ח סימן חי) ושו"ת ישכיל עבדי ח"א (יור"ד סימן כד) וכן לשאר ספרים שהזכרתי למעלה בס"ד. הרי לפנינו שנוקטים כסברת הרדב"ז בפשיטות להלכה ולמעשה. ובשו"ת איש מצליח שם פלפל בראיות שהביא בהלכה למשה מדיני טרפיות שמכשירין ומברכין. ושם דן גם אי בעינן מארי דאתרא. וגם בדברי הגט מקושר ואי סותר לדברי הרדב"ז. ואמנם הג"ר מצליח מאזוז ז"ל גופיה כתב שם שהוא בורח מסברת הרדב"ז ע"ש טעמו ואע"פ שבסוף סימן מה (במילואים) צידד אך שוב סיים להחמיר ע"ש. אך הלא חזינן דכל הנך רבוותא בני דורו לא חיישו לזה. גם אחד המיוחד מחכמי תימן מוני"ר הג"ר יחיא צאלח ז"ל בשו"ת פעולת צדיק (ח"ג סימן יוד) הזכיר תשובת הרדב"ז, והיה רוצה להתיר עפ"י למעשה לברך על ספירת העומר "ביום" למי ששכח כיון שדעת הרמב"ם היא כן, ורק מפני שהפוסקים ומכללם מר"ן הסכימו שלא לספור ביום בברכה אין בנו כח להקל נגדם. ע"ש. [וע"ע ח"ב (סי' קסח) בברכת שהחיינו במזוזה]. ומכאן אני עומד ותמיה על הגאון הנז' דבתשובתו בח"ב (סימן פה) בענין לולב כפוף אשר נחלקו הפוסקים אם כשר או לא. ודעת מרן השו"ע (סס"י תרמה) להכשיר, וכתב הגאון הנז' (שם) דכיון דרבו החולקים על הטור המכשיר אין מן

הראוי ליקח לולב הכפוף זולתי בשעת הדחק משום דספק ברכות להקל דמחלוקת הפוסקים חשיב ספק כדכתב הב"י וכו' עכ"ד ע"ש. (ורמזוהו שם המגיהים). ואמאי לא ניח"ל עפ"י סברת הרדב"ז כאמור. ושו"ר בס"ד בספר בארות יצחק להרה"ג יצחק רצאבי נר"ו (בספר פסקי מהרי"ץ) ולמדתי מדבריו שם (עמוד קנה) דמהרי"צ הנז' חייש (בח"ב סי' פה) כיון שרוב הפוסקים סברי לפסול בכפוף. ע"ש בדבריו. אך קשה ע"ז לכאורה דהלא מהרי"צ (בח"ג סימן יוד) רצה להתיר לספור בברכה משום סברת הרמב"ם ובה"ג שהתירו אע"פ שלכאורה רוב הפוסקים חלקו עליהם והיינו טעמא כסברת הרדב"ז ואיה איפה נזכר חילוק בין רוב לאין רוב. והא זיל בתר סברת הרדב"ז. ובהיותי משקיף השקפה לטובה בבארות יצחק הנז' ראיתי שם (בעמוד קמד) שדוחה מ"ש היב"א הנז' להסתייע שמהר"א מני סבר כסברת הרדב"ז מדחלק על מוהרי"ח להקל וכו' דשמא רק להכשיר התפילין אבל לענין ברכה אפשר שלא יברך עכ"ד. ובמחילה מכבודו דהא פשט דבריו בא להתיר היות ודעת מרן להכשיר כ"א בתרא. ותו דאי בלא ברכה מאי רבותיה. וא"כ שפיר מוכיח מוה"ר ביב"א בזה.

ועוד מצאתי להג"ר יעקב ארגואיטי ז"ל בספרו זכר עשות (מע' ס אות טו) דהביא מס' יבא הלוי (על שו"ע או"ח סי' שדמ) שרצה לומר סברא כעין זו דהרדב"ז ועוד ציין שם בזה. וציין גם לשו"ת משפטי עוזיאל (ח"א בהשמטות דר"ל ב.). וע"ע בשו"ת שואל ומשיב (ח"א סימן קלא) שמביא ראיה מברכות (דף ס.). להרדב"ז אך סיים בצ"ע. אמנם כל מעיין יעמוד מתמיה על הראיה מהגמרא וכפי הנראה כתב ראיה זו בעל פה ושגיאיות מי יבין (וע' עוד בפתיחה לשו"ת רב פעלים וד"ב). ועוד ראיתי בס' זכר עשות הנז' (מע' א אות פט) בדין אתרוג משנה שעברה דהעלה להקל מס"ס והגם דהמכתם לדוד כתב דס"ס בברכות לא עבדינן אנן פוסקין כשמן המשחה שחולק עליו ועבדינן ס"ס בברכות עכ"ד ע"ש. ולפי מ"ש דבספק במצוה לא אמרינן סב"ל בלא"ה כשר וי"ל. וע"ע להרב ז"ל בשו"ת ירך יעקב (ח"א ח סימן כד). והנה אע"פ שדעת הרי"ף והרמב"ם שאין מברכין על מילת נולד מהול וכ"פ השו"ע יור"ד (סי' רסה) וכמו שכתבנו למעלה. וכן בדין כוי פסק ביור"ד (סי' כח ס"ג) דאין מברך. ולכאורה זה נגד הרדב"ז וכמ"ש האחרונים דהתם המחלוקת במציאות משא"כ היכא שהמחלוקת בפוסקים ונקטינן כהמכשירים אז ודאי גם נברך, וכמ"ש בשד"ח (מע' ברכות אספ"ד סימן א אות חי סק"ב) הנ"ל וכ"כ בהלכה למשה (מע' ס אות יוד) הנז' ושניהם לדבר אחד נתכוונו לתרץ הערת הרב מקנה אברהם. וכ"כ בשו"ת יביע אומר (ח"ה סימן מב) הנז'. ופשוט.

טו. ולדינא מאחר דחזינן דהאחרונים נקטו כסברת הרדב"ז נראה דהכי קי"ל. ומדוע נרחיק לכת עד קצה אחרון לומר סב"ל גם בכה"ג מאחר דאפי' אלו המחמירים לומר סב"ל נגד מר"ן וכן קי"ל אפ"ה אמרו ואמרו דכל כה"ג לא חיישינן לסב"ל וסברה פשוטה לפנינו לכן שפיר דמי לסמוך על זה ומי שמחמיר א"כ רוב הברכות לא יברך בעשיית המצוה כמו שטענו האחרונים ואי יאמר שכן המנהג שלא לברך הא גופא מנ"ל.

וכן מסיק בשו"ת יביע אומר (ח"ה סימן מב) הנז' לענין שופר דכיון דדעת מר"ן ועמו רוב הפוסקים שפיר דמי. ואולם שאר האחרונים לא הזכירו חילוק זה כי נקטו סברת הרדב"ז בפשיטות. ועל ראיותיהם של החולקין והיבי"א כבר השבנו למעלה. ואמנם מוהרי"ח סופר בספרו כף החיים נוקט להחמיר גם בכה"ג אך הלא האחרונים חלקו עליו. ועל מה שהעתיק דברי הגט מקושר להקל ראיתי שהעיר בזה בס' בארות יצחק (עמוד קמה) הנ"ל. וע"ע בספרו קול יעקב (סימן לב אות קעג) דכתב להחמיר. וקשה דדעת מרן להקל וכ"פ ברכ"י סימן תרמג הנז'. וי"ל דדעתו להחמיר. כנ"ל אך קשה מדוע בסימן לו (אות יז) לא חשש ע"ש.

טז. ומאחר עלות יש להעלות את אשר העיר הגר"ש משאש נר"ו בשו"ת שמש ומגן (סימן יג) על מה שפסק בשו"ת יביע אומר (ח"ו סימן כח) במי ששכח יעלה ויבוא ביום טוב דאינו חוזר דאע"פ שפסק מרן דחייב לאכול פת וא"כ צריך לחזור דהא בהא תליא מ"מ כיון שיש חולקין הדר הו"ל ספק ברכות להקל. והקשה בשמש ומגן שם דהא מר אמר (בח"ה סימן מב) הנז' דבספק במצוה שפיר יש לברך אם דעת מרן מסכמת לזה, והשתא נמי כן דעת רוב הפוסקים ומרן דחייב לאכול פת עכ"ד, ע"ש וע"ע בביאור הלכה סימן קפח ס"ו. וע' מ"ש לתרץ הענין בזה באורך בירחוני אור תורה תשמז (סימן יג וסימן קלו קמד) וסיון תשמח (סימן קנח) ואולי עפ"י מה שכתבתי דבמצוה דרבנן חיישינן, אתי שפיר בהניח דאכילת פת הוי דרבנן. אך ל"נ.

יז. אחרי הודיע אותנו ה' בחסדו את כל אלה יש לבאר עתה עוד בס"ד אי ספק "במצוה" דאורייתא לחומרא מהתורה או מדרבנן, והאחרונים נחלקו בזה. וכבר נודע דבאיסורין נחלקו בזה הראשונים דדעת הרשב"א ספק דאורייתא לחומרא מהתורה ולהרמב"ם ספק דאורייתא לחומרא מדרבנן אבל מהתורה מותר. וא"כ מריש הוה אמינא דכמו דאמרינן דממזר ודאי אמר רחמנא ולא ספק ממזר כמו כן במצות עשה דעשייה ודאית ולא ספק וכל זמן שהוא ספק לא מקרי עשייה. וכל שכן הוא. ולכן ספק נטל לולב חייב לחזור וליטול מן התורה. והנה יש להבי"ר מהריטב"א (שבת כג.) דספק במצו"ע חוזר לעשותו מהתורה כי ז"ל הריטב"א: "אבל שאר ברכת המצות שעיקר המצוה דאורייתא היא והוא צריך לחזור ולעשות מספק של תורה וכו' עכ"ל [וגם הרי"ף שחלק שם (בדף קלה.) לא משום זה חלק אלא מפני שסבר דהברכות עיקרן מדבריהם] ומשמע לכאורה דחוזר מהתורה. אולם יש לדחות דמ"ש "לחזור מספק של תורה" היינו במצוה שעיקרה מהתורה. ויש להתיישב בזה מהראיה שמביא רבינו יונה מהא דכוי שהביא הרא"ש פ"ו דחולין שהזכרנוהו לעיל. וצופה הייתי למוה"ר הגאון ר' יצחק טייב ז"ל בספר הזכרון (מע' ס אות טו) שכתב את מחלוקת הרמב"ם והחולקים אי ספק תורה לחומרא מהתורה או מדרבנן, וכתב שם בשם הרב הלכות יו"ט למהריט"א דאין להקשות על הרמב"ם דסבר דהוי מדרבנן ומהתורה מותר א"כ בספק יולדת למה חייבה התורה קרבן על הספק, ותירץ דהא ליתא דהיינו דווקא ב"איסורים" אבל ב"מצות עשה" אם נסתפק אם קיים המצוה אם לאו חייב לעשות המצוה מהתורה, דכיון דהעשה אלים מלאו, לענין ספק נמי אלים

עכ"ד. וכ"כ עוד שם (אות כו) אך הביא דמהרימ"ט פליג וס"ל דגם במצו"ע ספיקו לחומרא מדרבנן והבי"ר מהא דכוי ביו"ט וכו'. ושוב הביא בשם הרב דברי אמת ראה לדברי הרמב"ם דספק דאורייתא לחומרא מדרבנן מהא דאמרינן בחולין (דף פו.) חש"ו ששחטו בין לבין עצמן לרבנן חייב בכיסוי מספק ואם נימא דהוא מהתורה א"כ שחיתת חש"ו ספק נבילה ואסורה מדרבנן ולא קרינן בה אשר יאכל (ע' חולין פה.) ע"כ. וכתב ע"ז הגר"י טייב, הרי דסבר הדברי אמת דאפי' במצות עשה ספק דאורייתא לחומרא מדרבנן. עכ"ד. וגם מקושיית הגמ' (שם) יש להוכיח דפריך מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא ואי איתא מאי פריך הא כיון דלא קרינן ביה אשר יאכל לכן פטור מכיסוי. עכ"פ לכאורה יש לדחות ראיית הדברי אמת כיון דמאידיך נמי הוי ספק לחייבו בכיסוי דהוי ספק ולחומרא דספק מצות עשה לחומרא מהתורה לכן מכסה. עוד י"ל דנהי דאסור לאוכלו מהתורה מחמת ספק מ"מ משום "לא יאכל" לא פטרינן מכיסוי ושפיר קרינן ביה יאכל כיון שלא נאסר "בודאי" אלא מספק לכן שפיר מכסה. (דוגמא לדבר תראה בס' לב שומע (מע' ס' אות ו' בסופו) אע"פ דספק אסור כודאי). ועוד י"ל כמ"ש התוס' (שם) דלרבנן אינו מדין "ספק" אלא לא ידעינן אי רוב מקולקלין או רוב מתוקנים ע"ש בתוס'. אך מרמב"ם בפיה"מ (שם) ל"מ דסבר כהתוס' וכן ברש"י הכי משמע. וע' בארעא דרבנן (מע' ס' אות תנה) דבספק ספיקא כתב הרמב"ם דמותר בפיה"מ ע"ש ומזה יש להוכיח ג"כ לנ"ד דספק במצו"ע לקולא דאל"כ הא בספק הראשון היה עדיין אסור ומה יתן ומה יוסיף ספק השני והתם עסיק בתרו"מ דהוי מצוה. והנה בס' הזכרון שם (אות טו) כתב סברה דבספק מצות עשה דחוזר, פעמים דהוי מהתורה פעמים מדרבנן שאם אתחזק חייב מהתורה ואם לא מדרבנן, כגון ספק קרא ק"ש ספק נטל לולב דהאדם ודאי חייב ורק הספק אם קיים או לא חשיב כאתחזק איסורא משא"כ ספק אם בכלל חייב אם לא דאז חייב לקיים רק מדרבנן. וע"ש מ"ש בשם הפוסקים. וע"ע באחרונים על שו"ע או"ח (סימן סז). וע"ש בספר הזכרון דסיים דנפ"מ אי יוכל לברך כשחוזר ועושה מספק דאם מהתורה יברך וכו'. ע"ש וע' מ"ש בתחילת דברינו.

יח. והנה מכל זה יש לכאורה נפ"מ דהיאך נקל ונאמר דאנו פוסקין כדעת המכשירין במצוה מסויימת, של תורה וממילא אינו צריך לעשות המצוה כגון בכל אותן השנויים במחלוקת דפוסקין דיצא. הלא כיון דספק תורה הוא א"כ חייב לחזור שוב. ולא מבעיא אם נאמר דגם בספק מצות עשה לחומרא הוי מהתורה אלא אפי' נאמר דהוא מדרבנן עכ"פ יש לו לחזור ולקיים מספק. ורק יהא נפ"מ לברכה כנז' בסמוך. וקושיא כעין זו יקשה על השו"ע דבסימן תרמח ס"ד כתב בדין נימוח דכשר ויש פוסלין. הרי דסתם לקולא. ואמאי הא ספק תורה הוא. ולכאורה לא קשיא כי כתבו איזה אחרונים דכיון דנימוח הנז' בעיא דלא איפשטא לכן יש מקילין דסברי דהפיסולין מדרבנן. והפוסלין סברי דהפיסולין מהתורה. וא"כ השו"ע פוסק דהוי מדרבנן וספק דרבנן לקולא. אולם הא גופא קשיא כיון די"א דהוי מהתורה שוב הו"ל ספק דאורייתא. ולכאורה מזה יש להוכיח דהשו"ע סבר דלכו"ע הפיסולין מדרבנן, ודלא כהסברן של

האחרונים הנזכרים. וע' מ"ש בפנים הספר ועכ"פ איך נפטור מספק הא לפחות חייב מדרבנן ואין לומר דהו"ל כעין מ"ש הש"ך (יור"ד סי' קי ס"ס טז) גבי שמא נמלחו הדגים הטהורים שמא לא נמלחו ואת"ל נמלחו שמא אין בהם שומן ואע"פ שציר שאין בו שומן אסור מדרבנן הרי יש כאן ספק שמא לא נמלחו וספק דרבנן לקולא ע"ש. וא"כ ה"נ נימא שמא יצא כסברת המתירין המצוה. ואפי' ת"ל ד"לא יצא" הא אינו אלא מדרבנן ולקולא. דאינו, כי כיון שאתה מחליט בספק השני לומר "את"ל לא יצא" א"כ אינו ספק. וי"ל (וע' יביע אומר ח"ד (חיו"ד ס"ס טז) ועוד בכמה מקומות. וע' עוד למהרש"ם בדע"ת (סי' תרמה ס"ח ותרמח ס"ד). ויש להתיישב בזה. אמנם בפשטות לא קשה די"ל מאחר דנקטינן הכי כהמתירים תו לא איכפת לן. ועוד חזון למועד.

יט. והנה עתה הבא נבוא למ"ש הפוסקים **שלא לעשות המצוה בלא ברכה**. דהנה כיון שכן אין לנו למהר לומר ברכות אינן מעכבות כי כיון שהוא דבר עיקרי ונחוץ ובפרט לפי סודן של דברים שצריך בכל דבר לקשר המעשה והדיבור של הברכה א"כ אין לנו להקל בזה ואדרבא המחמיר לומר שלא לברך, הוא מקיל מצד שני בהפסד הברכה ונמצא חומרו קולו. כי הנה רבינו יוסף חיים זי"ע בשו"ת רב פעלים (ח"ב סימן ה) כתב בשם התבואות שור (סימן יט סק"ז) דמוטב להכניס האדם עצמו בספק גרם ברכה שאין צריכה מלהכנס בספק שימנע אדם עצמו מלברך על עשיית המצוה וזה אחד הצירופין של הרב פעלים שם להקל בברכת הטלית ע"ש הענין. וכ"כ עוד שם (סימן ז) וכ"כ עוד בח"ד (יור"ד סימן לו). וכ"כ הגרע"י נ"י בשו"ת יחווה דעת (ח"ב סס"י יט). וכתב שכיוצ"ב כתב הגאון הנצי"ב בהעמק שאלה סימן כו אות ב שאסור לעשות המצוה בלא ברכה. ושכ"כ הפרי חדש (סוף סימן סו) עכת"ד. והנה לכאורה מנ"ל להרב פעלים ללמוד כן מהתבואות שור דהא התבואות שור מיירי שמברך ע"י שמסיח דעתו אבל מנ"ל ללמוד גם בלא מסיח דעתו ושם כתב דלא בכל מקום אמרינן כן. ע"ש שהביא שאם סתם מכיון לא לפטור הוי כמנאץ ומלגלג. ומ"ש ביחו"ד שם מהעמק שאלה שם, לא מצאתיו שם ורק בסימן נג אות ו עמוד שמו דיבר בזה והביא דברי הפנ"י (ברכות יב.) על התוס' שם. ומ"ש ראה הפר"ח (ס"ס סו) ע"ש. אפשר לדחות קצת דגבי בהמה אם יאכל לפניה עביד איסורא כבר משא"כ בתפלין יברך אח"כ ויוצא ידי שניהם. וע' שו"ע סימן ח סעיף י', שמברך אח"כ כשא"א קודם. וע"ע מאמ"ר סימן סו אות יוד ובכה"ח שם אות לו. עכ"פ חזינן דאין לן להפסיד הברכה ולכן כל שנוכל להקל עפ"י הדין ולברך הכי עדיף וכדרך שהקל המהרי"ח הנ"ל. וע"ע שו"ת יבי"א ח"ו (חיו"ד ס"ס יב) בענין כלים שהובאו מחו"ל דכל דפריש מרובא פריש מבתי חרושת של גויים ויברך על טבילתם והזכיר דברים הנזכרים למעלה ראש. וע"ע במשנה ברורה (סימן שכג ס"ק לו) שכתב גבי הא דטובל כלי בשבת ע"י שימלאנו מים, דמ"מ לא יברך דאז אינו מוכח שעושה לשם טבילה ופשוט דזה דווקא אם אין לו כלי אחר לצורך שבת דאל"ה אסור מפני שמפסיד הברכה בידים. ע"כ. והוסיף בשער הציון: ולא עדיף ממה דקיי"ל (תרומות פ"א מ"ו)

דערום אסור לתרום מפני שאסור לברך ע"כ. וע"ע ברכות (כד. וטו.) ושבת (כג.) וחלה (פ"ב מ"ג). ועפ"ז מבואר יותר הא דאמרינן סוטה (מד:) ומנחות (לו.) סח בין תפלה לתפלה עבירה היא בידו וחוזר עליה מעורכי המלחמה ופירש"י (במנחות שם) סח ולא בירך על של ראש אלא סמך על ברכה ראשונה. ויותר מפורש ברש"י (סוטה שם) עבירה היא בידו אם לא חזר ובירך. וז"ל התוס' (מנחות שם): מתוך פרוש הקונטרס משמע דאם סח ובירך שרי וליכא איסורא אלא אדרבא מצוה ושכר ברכה. (ומ"ש שרי יל"פ שרי לדבר, ויש לפרש שרי כלומר אין עבירה אם בירך) מוכח בהדיא דהחומרא מצד הפסד הברכה. [מיהו ע' מהרש"א ורש"ל (פסחים קב.) ובגליון הש"ס לרע"א (ברכות יב.) ואכמ"ל]. וע"ע למהרי"ח בספר רב ברכות (מע' ס' עמוד קכא) לעשות ספק לכתחילה משום מצוה רבה בברכה. וי"ל. ועפ"ז אמרתי בס"ד עוד דחזינן לרבא (שבת כג.) דבספק מברכין ואמאי לא נימא כיון דהברכה דרבנן ספק דרבנן לקולא הגם שעצם המצוה מהתורה, אך להאמור ניחא כיון שאין להפסיד הברכה. וכבר הקשה בשו"ת מכתם לדוד (סימן ג) אמאי הוצרכו לאשמועין סב"ל, בלא"ה ספק דרבנן לקולא ותירץ דקמ"ל דאין לו להחמיר. וע"ע שמח נפש (דס"ג ע"ב). והיינו כאמור דהו"א להחמיר כדי לא להפסיד הברכה.

כ. עוד רגע אדבר בס"ד דעדיף לאדם שיעשה המצוה בלולב שלו ואתרוג שלו ממה שיקח מאחר. חדא מי יודע מה היה עם הלולב של האחר. ואפי' תאמר שאין לחשוש מסתמא מ"מ עדיף בשלו משום מ"ש הגר"י עטלינגר בבכורי יעקב (רס"י תרמה) בשם המבי"ט (ח"ג סימן מט) שמזהיר לקנות כל אחד לעצמו כי אולי בעל האתרוג אינו נותן אותו במתנה גמורה ואינו יוצא בו ביום הראשון גם משמע שם שאם יש לו אתרוג "כשר" מוטב לברך בשלו אף אם של חברו "מהודר" טפי עכ"ד הבכור"י. וע"ע במשנ"ב (סימן תרמה ס"ק יח) על מ"ש הרמ"א מצוה מן המובחר לולב שלא נחלק העלה העליון כלל, כתב, היינו אם יש "לו" לולב אחר אבל א"צ לברך על לולב של חברו משום זה. ע"כ. (וע' משנ"ב סי' תרנא ס"ק ה). ובכה"ח (סי' תרמח אות ח) כתב: ולענ"ד נראה דביום ראשון טוב יותר לברך על שלו אע"פ שעדיין לא לקח אותו בידו לברך כל שאין בו חשש פיסול רק משום הדור. דניחא ליה לאיניש "למעבד מצוה בממוניה". ועוד שמא בעל האתרוג אינו נותן במתנה גמורה בכל ליבו וכו' ע"ש הענין. ולכאורה יש גם ראייה מדין סוכה בסימן תרמ ס"ה אך יש לחלק ופשוט.

כא. וכל האמור הוא לענין מי שכבר קנה האתרוג והלולב ויש להכשירו מצד הדין ממילא אין להחמיר כיון שהוא כשר יוכל לברך ואין לנו להפסידו הברכה שיעשה המצוה בלי ברכה חלילה ולומר ברכות אינם מעכבות ומטעם האמור. וגם אין להחמיר ולומר שיקח ויברך על של זולתו וכמו שנתבאר דשלו עדיפא. וגם משום חשש ספק ברכות להקל ביארנו שלפעמים אין לחוש כמ"ש הפוסקים כאשר הארכתי ולקטתי מתוך הגן בס"ד. ומ"מ כשבא לקנות בוודאי יקנה המהודר והיפה ביותר כמ"ש הפוסקים וכמו שכתבתי בראש הספר בס"ד בסימן א ע"ש. והיה כאן מקום

להאריך במה שכתבו האחרונים שיש לאדם לעשות "חומרות" בזמן הזה וכו' אך הזמן קצר וצריך לסיים לקראת ההדפסה ואי"ה עוד חזון למועד. ומ"מ אציין בזה למ"ש בתוספת חיים להגריח"ס נר"ו (עמוד כג) על הספר צוואה מחיים ולהג"ר יעקב הלל נר"ו במבוא לספרו עמודי הוראה ע"ס עבודת הקודש להחיד"א. ומשם באר"ה. וע' שו"ת האלף לך שלמה (סימן קיב) ובשו"ת הרדב"ז (ח"א סימן קסג) ובזהר חדש (דצ"ט ע"א) ובספר הפרדס (ערכי הכינויים דט"ז ע"ד) למוהר"מ קורדובירו זי"ע. ועוד. מ"מ יש להבחין בין חומרא ובין דין כי אל"כ יבא לידי קולא וכיוצ"ב כתבו האחרונים וזה פשוט. ואשר על כן לכתחילה יש להורות כעיקר הדין בין להחמיר בין להקל כל שדעת ההלכה מכרעת בו לדעת מה יעשה ישראל.

ובגמר פתחתי אחתום בשבח לאל נורא ואיום. אשר עזרני עד הלום וכן יעזרני עוד ויאיר לי אור כיהלום. וישלח לנו גואל ויורינו בצדק ומשפט ונזכה לאור באור החיים. החותם בפה מלא תהלה ושירה לאל עליון אור ליום י"ג אלול שנת אתה סתר לי מצר **תצרני פעה"ק ירושלם. הצעיר אלעזר זאב רז בלא"א ר' בן ציון רז הי"ו.**

סימן א הכנה לאתרוג

צונו האל הטוב ולקחתם לכם ביום הראשון "פרי עץ הדר" וגו'. (ויקרא כג).

א. פרי עץ הדר האמור בתורה הוא פרי "האתרוג".¹ ונקרא הדר על שם שדר באילנו משנה לשנה.² כמו שפרשו לנו חכמינו זכרונם לברכה, (סוכה לה.)³

לאשמועין פרי אחד אמר רחמנא. וע"ע טורי אבן (ר"ה כז:) ובריטב"א (סוכה שם) ובספר אוצר מפרשי התלמוד (שם). אמנם מדברי המכתם (דף לו.) לא משמע כריטב"א. ויש עוד בזה להמפרשים ז"ל (שם) נפ"מ מהא דעצו ופריו שוה. ואכמ"ל.

3. כתב הרמב"ם (בהקדמתו לפירוש המשנה): וכשתראה אותם בתלמוד מעיינים וחולקים זה על זה במערכת העיון ומביאין ראיות על אחד מאלו הפירושים והדומה להן כגון מה שאמרו במאמר הכתוב פרי עץ הדר אולי יהיה רמונים או חבושים או זולתם עד שהביאו ראיה עליו ממה שנאמר פרי עץ הדר, ואמרו עץ שטעם עצו ופריו ואמר אחר פרי הדר באילנו משנה לשנה, ואמר אחר פרי הדר על כל מים, אלו הראיות לא הבאום מפני שגשגש עליהם הענין עד שנודע להם מראיות האלה, אבל ראינו בלא ספק מיהושע עד עתה שהאתרוג היו לוקחים עם הלולב בכל שנה ואין בו מחלוקת אבל חקרו על הרמז הנמצא בכתוב לזה הפירוש המקובל וכו' עכ"ל. וכיוצ"ב כתב הרמב"ן (ויקרא כג, מ) פרי עץ הדר שטעם עצו ופריו שוה. זה הדר באילנו משנה לשנה וכו' והן אסמכתאות שעשו רבותינו לקבלתם. עכ"ל. וע"ע בשאר הראשונים (שם). נומה שמשמע מהרמב"ם דהגמ' הקשתה אולי יהיה רמונים וכו' בבבלי לא נמצא. אך כן הוא בירושלמי (פ"ג ה"ה). ועיין בגמ' (לב:) כיוצ"ב בענין

1. וראה נפלאות אל עולם נותן התורה ישתבח שמו, אשר רמז בזה כי "פרי עץ הדר" בגמטריא "אתרוגים", וכמ"ש בעל הטורים בויקרא (כג, מ). וזה יש לרמוז מ"ש (אבות ספ"ג) תקופות וגמטריאות פרפראות לחכמה. שאחר החכמה שהיא התורה הקדושה בה נסתר רמוז הכל. וכבר ידוע מה שפירש בספר דגל מחנה אפרים (פ' חקת) עה"פ על כן יאמרו המושלים באו "חשבון" ע"ש.

2. הנה בגמ' נאמרו שם כמה טעמים למה נקרא הדר. והרי"ף והרא"ש הזכירו הדרשה פרי עץ הדר עץ שטעם עצו ופריו שוה הוי אומר זה אתרוג ואימא פלפלין וכו' התם משום דלא אפשר היכי נעביד ננקוט חדא לא מינכרא לקיחתה תרי או תלתא פרי אחד אמר רחמנא ולא שנים ושלושה פירות הלכך לא אפשר. והטור (רס"י תרמח) כתב דרשה אחרת: פרי עץ הדר דרשו חכמים הדר באילנו משנה לשנה והיינו אתרוג. וכבר תמה הב"ח שם למה הביא דרשה זו דדברי יחיד הם. ע"ש. ובאמת יש גירסאות שונות בחילופי גברי. נוע' תועפות ראם (סימן תכב) ובהגהות חשק שלמה (סוכה שם) ובהגהות שעל ספר מחזור ויטרי (סימן שסט אות צ). ועוד. ובדעת הרי"ף והרא"ש אפשר דדרשה זו קמ"ל הלכתא דבעינן מינכרא לקיחתה. אך זה ק' דבלא"ה קיי"ל כר"י דבעינן כביצה. וע' מ"ש בעזר ה' בהלכה של אתרוג הקטן בפנים. אך י"ל בס"ד דנקטו דרשה זו

ב. האילן הנקרא בלשון הארמית "אתרוג" נקרא שמו בלשון הקודש "הדר" כי פירוש אתרוג "חמדה". (רמב"ן שם).

ג. בכוונה מכוונת סתם וכתב לנו הבורא יתברך "פרי עץ הדר" ולא ביאר במפורש "אתרוג" עד שהוצרכו חז"ל לפרש, כל זאת כדי להראות לנו שאנו צריכין לסמוך על דברי חז"ל אשר מסרו לנו בתורה שבע"פ, דהתורה שבעל פה נותנת רוח חיים בתורה שבכתב.⁴

ד. ראוי לו לאיש הישראלי להדר⁵ מאד במצוה זו כמנהג ישראל קדושים⁶ ואל יהי קומץ ידו⁷ וסותם כיסו מלקנות אתרוג ושאר מינים מהודרים. וכל הפותח נותנין לו.⁸ ולכן יקנה לכתחילה מכספו הפרטי. ולא יקח חינם.⁹

האתרוג ואמר שאין יודעים כלל גודל יקרת מעלת מצות אתרוג ע"כ.

6. בספר שיחות הר"ן (שם) כתוב: והרי אנו רואין שישראל מפזרין ממון הרבה בשביל מצוה זו יותר מעל שאר מצות ובודאי לא על חנם הוא, ומסתמא מצוה זו היא יקרה מאד מאד אשר אין לשער רק שאין אנו יודעין גודל מעלתה, אפשר אם היו יודעין גודל מעלת מצוה זו היו עושים מה שהיו עושים בשביל מצוה זו כי ישראל עם קדוש הם וחכמים וקשה להטעותם וכו'. ע"כ. וכבר נודע המעשיות הנפלאות אשר חכמים הגידו ומסרו הכל עוה"ז ועוה"ב עבור מצוה זו כמסופר על כמה גדולים. ויש בזה גם רמז כי הלא מוסרין ישראל עצמן על ה"תורה" וגם "אתרוג" בגמטריא תורה. נמצאו הרמזים שוים.

7. ידוע ומפורסם העדות אשר העד העיד מהרח"ו ז"ל על רבינו האר"י ז"ל בשער המצות (פ' עקב): ובענין הצדקה והמצות לא היה קמצן כלל וכו'. גם כשהיה קונה איזה מצוה כגון תפלין או אתרוג לא היה מקפיד לדעת כמה יתן במצוה ההיא אלא היה פורע כל מה שהיו שואלים לו בפעם ראשונה. והיה אומר למוכר הרי המעות לפניך קח כל מה שתמצא וכמ"ש בזהר בפרשת תרומה (קכח). עכ"ל. וע"ע בספר אור החמה (שם).

8. כבר אמרו חכמינו הקדושים (ביצה טז): תני רב תחליפא אחוה דרבנאי חוזאה כל מזונותיו

הדס. ושם (לב.) בענין לולב]. והגאון מהרש"ם בדעת תורה (סס"י תרמח) העתיק ג"כ כאמור וסיים: וכתבתיו לסתום פי המפקפקים ומצפצפין שלא כד"ת. וע"ע להרב תורה תמימה (ויקרא כג אות קלא).

4. בספר ערוך השלחן להג"ר יחיאל מיכל עפשטיין ז"ל (רס"י תרמח) כתב: פרי עץ הדר זה אתרוג דפרי עץ משמע שטעם עצו ופריו שוה וכן דרשנין הדר באילנו משנה לשנה וכו', ולבד זה בא אלינו בקבלה מפי משה רבינו שכך קיבל מסיני. והטעם שהתורה פירשה כל המינים, ובאתרוג סתמה כדי שנצטרך לסמוך על תורה שבע"פ להראות לנו שאין בתורה שבכתב שום מצוה מפורשת והתורה שבע"פ מבארה כמו שבארנו זה בחו"מ סי' תכ גבי עין תחת עין דהתורה שבע"פ נותנת רוח חיים בתורה שבכתב. ע"כ.

5. ז"ל מרן החיד"א (בכף אחת סי' כד) ישתדל לקנות ד' מינים ואתרוג משובח. ע"כ. ובספר אלף המגן (סימן תרמח) כתב: מצות אתרוג צריך לחזור עליו ביותר שיהיה הדר ואף שהקפידה התורה בכל הד' מינים שצריכין להיות הדר מכל מקום באתרוג צריך לדקדק בו הרבה כי הוא נקרא פרי עץ הדר. ולכן כל ההידור האפשרי שיכול לבקש ולחפש עליו יחפש ויבקש עליו ויקח אותו בשלימות ההדור ויהיה נזהר הרבה בו. עכ"ל. ובספר שיחות הר"ן (סימן קכה) כתוב: וסיפר הרבה מזו

של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכיפורים חוץ מהוצאות שבתות ו"ימים טובים" והוצאת בניו לת"ת שאם פחת פוחתין לו ואם הוסיף מוסיפין לו. וכן אמרו (שם טו:) אמר להם הקב"ה לישראל בני לוו עלי וקדשו קדושת היום והאמינו בי ואני פורע. ובזוה"ק (פקודי רנה.) נאמר: כד אפיק בשבתי וזמני דהא כולא אוזיף לקב"ה וכו'. וע' למוהרי"ח מבבל בבן יהודע (ביצה שם) שרמז בכתוב "עשר" תעשר. שבעשרה ימים אלו יתעשר למשך כל השנה. ע"ש. וי"ל דרמוז עור. דהא בעשרה ימים אלו עסוקין בקניית האתרוג ושאר מינים (מי שאחר עד עתה), וע"ז בא הרמז הגם שיש לך "הוצאות" אינם אלא הכנסות. וז"ש "עשר" – תעשר את כל תבואת זרעך "היוצא" השדה שנה שנה שהיציאה היא עושר לך. ויש לרמוז במה שאמרו (אבות פ"ד) כל העוסק ב"תורה" מעוני סופו לקיימה מעושר, כי "אתרוג" בגמטריא "תורה".

9. כבר נודע לכל אשר הוזהרנו בזוה"ק (תרומה קכח.) שלא לעשות המצוה חנינם אין כסף והובא בכה"ח (סי' תנד אות טל.) וז"ל המל"ח הובא בכה"ח (סי' תרמט אות ד): לפי הזוה"ק פ' תרומה הוא שלא לברך על האתרוג שלקחו בחינם דהקליפות יונקים מאותן מצות הבאות בחינם. ע"כ. ומצאתי דבר כזה נפלא במדרש תנחומא (סימן יח) ולקחתם תני רבי חייא במקח ולא בגזל במקח ולא בחינם להוציא את השאול ולהוציא את הגזול. ע"כ. ולכאורה משמע דחינם לאפוקי גזול ושאול אבל חנינם שאינו גזול ושאול לית לן בה. וי"ל דתיתי קאמר חנינם כפשוטו וממילא גם להוציא שאול וגזול. וע' אור החיים לרבינו הקדוש ר' חיים בן עטר זצ"ל (פ' בהר כה לט) דבחינת ס"מ תקרא חנינם. הובא בשערי זוהר (סוכה עמוד 96) והביא עוד מרש"י (בישעיה) חנינם נמכרתם חנינם זה יצר הרע. ע"כ. וע"ע בזוהר (בהר קח.) חנם דלא יהיב למאריה כלום וכו' בלא ברכה. והבן. ועיין בזוהר תרומה (קסב: קסג.) ותראה שיש בזה סרך מצות אהבת ה' יתברך. ויש לרמוז בכתוב (איוב א) החנם ירא

איוב אלקים?!. והנה זה ימים שאלה נפשי במילתא דא באחד שהלך לקנות אחד מארבעת המינים ובבואו לשלם למוכר כפי המחיר, סרב המוכר לקבל הממון מפני שרצה לכבד בזה את הקונה מפני היותו תלמיד חכם וזה הקונה לא רצה ליקח חנינם מטעם האמור האם יש בנידון זה צד קולא. כי הנה מצינו בגמ' (קידושין ז.) בההיא הנאה דקא מקבל מתנה מינה גמרה ומקניא נפשה. ע"ש. והכא נמי דכוותא דכיון שזה ת"ח הוא והמוכר שמח להנותו כי זכות גדולה היא וכמ"ש חז"ל (פסחים נג:) וברכות יוד: מב. סג: ע"ש.) א"כ כאילו קיבל המוכר ואינו חנינם. מיהו י"ל שהגם דכאילו קיבל המוכר אך הענין הוא שהקונה צריך להזיל זהב מכיס בהיותו לוקח מאחר. וכמו כן לא יועיל באומר הריני כאילו "התקבלתי" אע"פ שבעלמא מועיל. והנה הטעם שאין לעשות המצוה חנינם כי אם בכסף אפשר לפי שבזה מראה חשיבות המצוה וזהו השלימות, ולפי"ז כל שהראה הקונה רצון מצידו לשלם ומאתו לא יבצר כי אם המוכר מסרב לקבל שפיר דמי. והגם דהזוהר קפיד שלא יהא "חנינם" וזהו חנינם, אך אפשר דאותה קליפה שולטת על הקמץ אבל כשאנו קמץ שהרי שרי כיסיה אין היא שולטת עליו. וע"ע בזוהר (בשלח סה.) שיש רוח רעה השורה על האדם ומונעתו מלהוציא לצדקה וכו' וז"ש (קהלת ה) יש רעה חולה וגו' ע"ש. וממוצא דברים אלו נלמד גם למי שיש לו אילנות של הארבעה מינים ומהם לוקח למצוה. דשפיר דמי אע"פ שלא קנהו. ובלא"ה י"ל שהוציא הוצאות בטיפולם לגדלם. ואחר עידן ועידנים מצאתי ראיתי להגאון שדי חמד (מע' מ כלל קצח) שהביא דברי ספר טהרת המים (מע' מ אות צו) דהמקבל מתנה למצוה (כגון האמור למעלה) אינו מקבל שכר. והשדי חמד הראה מקום לדברי הזוה"ק הנז' והביא דברי ספר החרדים ש"אם אפשר" להשיג המצוה בחינם או בשכר יקנה בשכר ולא בחינם. ועוד הביא בשם ספר נחלת שבעה בענין "לימוד תורה" בחינם כי יש קליפות הגורמים שכחה היונקות מקליפה הנקראת "חנם" גימטריא צ"ח כנגד צ"ח קללות, ובתורה

ה. יזהר שלא לומר בפיו "אינני חפץ באתרוג יקר כזה" שהרי הוא כמבזה המצוה¹⁰

ו. יהיה לו אתרוג ושאר המינים משלו ולא יסמוך על של אחרים כשם שאינו סומך על מלבושי אחרים.

ז. האתרוג ראוי שיהיה נקי מכל כתם שהוא וכן נקי מכל מכה ונקב קטן וקילוף דק וזהו פרי עץ הדר – מהודר. ולפי נקינותו כן הדרו ככל שיותר נקי – יותר מהודר.¹¹

ח. כמו כן תבניתו תהא תבנית יפה ומתוקנת וגודלו גודל בינוני כאיש הביניים יפה לעינים.¹²

ט. הגם שיש היתר על פי ההלכה ליטול ולברך על אתרוג מסויים שהיה בו איזה כתם או פגם וכל כיוצא בו, מ"מ ראוי לכתחילה כשקונה יקנה אתרוג כפי כוחו יפה הראות בלא שאלות. (וכל מה שכתבנו בפנים הספר דברים

כן הוא בכלל כי דבר ה' בזה והרב האר"י כשקנה אתרוג או שאר מצות היה נותן מה שרצה המוכר בפעם הראשון וכו' ע"כ.

11. בתפארת ישראל (סוכה פ"ג אות לז) כתב: ותואר "אתרוג מהודר" יש בו חמשה תנאים: א' לפי נקיותו חשיבותו כפי שהוא נקי יותר כן הוא ג"כ מהודר טפי אולם על חוטמו דהיינו כל מקום המדרון שבראש האתרוג צריך שיהיה נקי מאד אפילו מכתם קטן כחודו של מחט. ב' שיהיו בליטות רבות על גופו ולא יהא חלק. ג' שיהיה העוקץ שבתחתיתו שבו האתרוג תלוי באילן משוקע שיהא האתרוג בתחתיתו בולט סביב סביב להעוקץ הבולט. ד' שיהא בנוי כמגדל ולא ככדור או דומה לכדור במקצת. ה' שיהא שושנתה שלימה בראש האתרוג מכוון כנגד העוקץ שלמטה. עכ"ל וכ"כ בחיים וברכה (סימן סה). ועין מ"ש להלן סימן ו'.

12. בצידה לדרך הובא בכה"ח (אות קכז): ואמרו יודעי פשר כי המהודר לא קטן קטן ממש ולא גדול גדול ממש זה פרי עץ הדר כי יפה הוא לעינים איש הבינים עכ"ל. וע' מ"ש להלן סימן ה' בדין אתרוג הגדול.

שלומד אדם בחנם מכניע ומחליש קליפת חינוך וכו' ע"ש ועוד כתב: ומ"מ ודאי אם אי אפשר לאדם לקיים המצוה בקנין כסף אלא בחנם בודאי אין לו להתבטל מהמצוה מפני זה כמו שמתבאר מלשון ספר חרדים הנ"ל. ע"כ. ושם העיר עמ"ש בספר נכ"י שלא "לברך" על האתרוג שלקחו חנם וכו' דמה טעם לחלק בין קיום המצוה להברכה. ע"ש. ובאמת הן הדברים שכתב מועד לכל חי והובא בכה"ח (תרמט אות ד) כנ"ל. ואין כוונת הדברים לחלק אלא לקיום המצוה קרי לברך. ופשוט. וסיים השד"ח שם: ומצד הסברה נראה שלא נאמרו דברים אלו לעכב ולבטל המצוה או הברכה מפני זה אלא שכן ראוי לעשות "להראות חבתו" בתורה ובמצות בגופו ובממונו עכ"ל. הרי שמה שכתבתי לעיל דברים המוצדקין הם. ויש לכאורה קצת סיוע ממ"ש חז"ל (ברכות יוד): הרוצה להנות מאחרים יהנה כאלישע ערש"י וי"ל.

10. כ"כ בספר חרדים והובא בשדי חמד (מע' מ כלל צחק) הנ"ל וז"ל: וכל שכן שלא יאמר בפיו איני רוצה מצוה זו בכל כך ממון והאומר

שעפ"י דעת השו"ע מותרים גם לברך זהו עיקר הדין אבל אין ראוי לקנותם לכתחילה).

י. קודם החג ילמד הלכות הללו,¹³ ויקדים לעסוק גם עוד מחודש אלול כי רבים ההלכות השונות בחודש זה.

שאינן כן בשאר המועדים דבעצרת ליכא דינים יותר מבשאר יום טוב. ובסוכות אע"ג דאיכא מצות סוכה ולולב אין צריך ללמוד בהם כל כך דינים דאפי' סוכת גנב"ך ורקב"ש כשרה וכו' "ולולבים ואתרוגים רובם כשרים", ועוד שאין טרחת סוכה ולולב מרובה ודיין להתעסק בהם בערב החג עכ"ל. ומ"מ כיון שראוי למצוא מהודר ומה גם שלא תמיד מצוי הרבה כשרים לכן ראוי לעסוק בהם ואז ידע ויבין אם כשר או לאו.

13. במגן האלף (סימן תרמח) כתב: וילמוד קודם יום טוב, דינו עד שיהיה בקי בהם. ע"כ. ואמנם כן אמרו חז"ל (מגילה לב.) משה תיקן להם לישראל שיהיו שואלין ודורשין הלכות פסח בפסח הלכות עצרת בעצרת הלכות חג בחג. ואולם כבר ראשונים שאלו בענין פסח דהא תניא (פסחים ו:) שלשים יום קודם הפסח. ומר"ן הב"י (סימן תכט) הביא דברי הר"ן. שתירץ מה שתירץ. ועוד תירץ מר"ן הב"י שם דדיני פסח צריך להודיעם קודם הפסח וכו' מה

סימן ב'

גוון האתרוג

א. ישתדל האדם ויהיה האתרוג צהוב שזהו המהודר ביותר. ואם היה ירוק חזק כעשבי השדה, פסול ליום הראשון.¹

ב. ירוק שאינו חזק הרבה, כשר גם ליום הראשון.²

ירוק ככרתי, מחלוקת אם פסול

1. תנן (לד:) והירוק ככרתי רבי מאיר מכשיר ורבי יהודה פוסל. ומשנה זו הובאה ברי"ף ובהרא"ש וידוע דקיי"ל (ערובין מו.) דר"מ ור"י הלכה כר' יהודה וכ"פ הרמב"ם (פ"ח ה"ח) וכן הוא דעת רוב ככל הראשונים שכ"כ בעל הלכות גדולות (הל' לולב) והרב יצחק אבן גיאת בספרו מאה שערים (הל' לולב עמוד קז.) דהירוק ככרתן פסול [וכרתן היינו כרתי כמ"ש תוס' חולין מז:] וכן פסק הרוקח (סימן רכ) הסמ"ג (מצוה מד) הסמ"ק (מצוה קצג) המכתם (סוכה לו.) סד"ה הבוסר) ע"ש המאירי (סוכה שם) האורחות חיים (הל' לולב אות יז) הכלבו (דף מ ע"ד) האור זרוע (סימן שט) האגודה (פ"ג דסוכה) מעשה רוקח (לולב אות קנו) רבינו ירוחם (נ"ח ח"ד) הטור ועוד.

שיטה זו דירוק כעשבים כשר בדעת רשב"י בתיקוני הזהר וכמ"ש הגר"ש קלוגר בחכמת שלמה על שו"ע (סס"י תרמח) אכן לא מילתא פסיקתא היא דיש מפרשים את הכוונה אחרת וכמו שיתבאר בעזר משדי להלן. וכן נראה לכאורה שכן דעת היראים (סי' תכב) שהרי לא העלה על דל שפתיו דין ירוק כלל, וגם בעל העיטור (הל' אתרוג) לא הזכיר דין זה כלל. והיינו משום דס"ל דכיון דהבוסר כשר כמ"ש בהדיא שם לכן ירוק נמי כשר. [ועי' שם הגדולים מע' רבינו אליעזר ממיץ]. וכ"נ מראב"ה שהשמיטו. גם במחזור ויטרי והאוהל מועד וראב"ן לא הזכירו דין ירוק כלל. (ואפשר שבראב"ן יש ט"ס ובמקום "הבוסר" צריך להגיה הירוק).

ירוק שאינו ככרתי אם פסול

2. רבותינו התוס' (סוכה לא:) כתבו: הירוק ככרתי משמע שמראהו כצבע שקורין ויר"ד בלעז (היינו גרי"ן בלשון אשכנז שהוא ירוק שלנו) ומברכות (ט:) משמע קצת שירוק דומה לאירנד"א בלע"ז (היינו בלו"י בלשון אשכנז, שהוא הכחול) דתנן התם משיכיר בין תכלת לכרתי משמע ד"מעט" משונין זה מזה (אבל קרובין זה לזה) ובמנחות (מג:) אמרינן תכלת דומה לים וים דומה לרקיע וזהו כעין צבע שקורין אירנד"א בלעז (היינו כחול) אבל בירושלמי משמע כפירוש ראשון שהוא צבע ויר"ד (היינו ירוק) כעין עשבים עכ"ד. הרי שהזכירו ב' פירושים האחד צבע ירוק והשני

אולם בפירושי ריבב"ן (סוכה לו.) מתבאר ועולה מדבריו דירוק ככרתי כשר דדין אתרוג הבוסר דחכמים מכשירין היינו הך דירוק ככרתי, והלכה כחכמים בבוסר וממילא הלכה כר"מ דמכשיר בירוק ככרתי ע"ש. גם בתוס' רי"ד מה"ת (שם לו.) הביאו בדע"ת (סעיף כא) מתבאר דלחכמים דמכשירי בבוסר אף שלא גמר פריו כמו כן מכשירין בירוק שאף הוא לא נגמר בישולן. ע"ש [אבל בפסקי רי"ד לא כ"כ]. ועי' בס' אהל משה הובא בספר האוצר לסוכה (עמוד עו הערה 54) שדייק מהתוס' (סוכה לא:) שכתבו "אפי' לרבי יהודה" משמע דלא פסיקא להו. וכן בקודש יש שרוצים לייחס

להלכה בס' חיים וברכה (מע' ב' סימן כ) והביא שם דברי המהרש"ם. וא"כ אינו בכלל מראה השחור ודומיו אלא כירוק ולכן כשעתיד להצהיב כשר כדרך שכתבו האחרונים להלן. מיהו לדברי איזה דיעות אינו כן כי גם הירוק פסול מצד מראה כמו שיבואר להלן בס"ד. וע"ע בספר ארבעת המינים (עמוד רפ).

גוון ה"צהוב" – וביאור התוס'

ודע שהתוס' (סוכה שם) כתבו, דבפרק אלו טריפות (חולין שם) משמע דירוק דמי לחלמון של ביצה שהוא כעין צבע יאל"ה בלעז (ובלשון אשכנז גע"ל כלומר צהוב) וכן משמע בתוספתא דנגעים שדומה לשעוה (כעין צהוב) וכן משמע בנדה (יט.) דדם הירוק עקביא בן מהללאל מטמא ובודאי צריך שנוטה לאדמיות (ואינו לא בצבע כחול ולא בירוק כעשבים) והוא צבע הצהוב. וקרא נמי מוכח שהוא הנקרא ירוק כדכתיב (תהלים סח) ואברותיה בירקרק חרוץ שהוא זהב וכו' ומיהו אתרוג עיקרו דומה לשעוה עכ"ד. ומרהיטות לשון התוס' משמע דר"ל דהיות ומצינו שירוק היינו צהוב לפי"ז גם הצהוב יפסול. וזה קשה לאומרו, חדא דלא שמענו. ועוד דהא סימו אתרוג דומה לשעוה א"כ בוודאי צהוב כשר. מיהו יל"פ דכוונתם דשעוה כשר ולא שאר ענייני צהוב אך דוחק. אמנם האמת יורה דרכו דכוונת התוס' לומר דהכא קתני ירוק פסול ומצינו דירוק הכוונה על צהוב ואטו ס"ד דיפסול, אלא שודאי אין ספק דצהוב כשר דהא אתרוג עיקרו דומה לשעוה היינו לצהוב, ועל כרחק ירוק דהכא שפסול הוא כעשבים. כן נ"ל בס"ד שיעור דבריהם. וכן מוכח בתוספות הרא"ש. ע"ש. וע"ע באגודה (סוכה פ"ג סימן כד) וכ"מ בהדיא בב"ח (סס"י תרמח). והן ראיתי עתה לרבינו משה בן חביב בס' כפות תמרים (שם) דהקשה איך ס"ד התוס' לפסול הצהוב מדמצינו ירוק שהוא הצהוב והא ירוק סתמא לא קתני ירוק ככרתי קתני. ותירץ שמא נסתפקו דמ"ש ככרתי נקט חד מין, אך ה"ה כל מין ירוק וכו', וכ"מ מדברי התוס' בחולין עכ"ד. ואנא אמינא דהתוס' בוודאי לשיטתם

כחול. ולפי' השני מוכח דשאר ענייני הירוקים כשר. וזהו צד קולא. גם בתוס' חולין (מז:) בהא דקאמר התם גבי ריאה אלא ירוקה היכי דמי ככרתי כתבו: דהוא צבע אינדי"ש בלע"ז דהוא דמי לרקיע דהא משמע דהוא דומה קצת לתכלת (ור"ל כעין צבע כחול). וכתבו התוס' ומתוך כך אומר ר"ת דהא דפסלינן אתרוג הירוק ככרתן דווקא בצבע אינדי"ש. והתוס' דחוהו דמכח זה אין להכשיר שאר אתרוגים הירוקים דלא נקט ככרתן למיעוטי שאר ענייני ירקות והביאו ראיה לזה וכתבו דלא אתא למיעוטי (ירוק ככרתן) אלא שאר ענייני גרו"ק היינו הצהוב ע"ש במהר"ם וכ"כ בתוספות הרא"ש לחולין ע"ש. וע' בערוך (ערך כרת). ונמצא דר"ת ותוס' נחלקו במ"ש "הירוק ככרתי פסול" אם הכוונה דווקא ככרתי אבל שאר עניינים הקרובין לכרתי ואינם ירוקים כל כך כשרים וממילא יצא קולא. או הכוונה דכל הירוקים ככרתי והדומים לו מעט, ג"כ פסולים והא דקתני ככרתי אתא לאפוקי צהוב. וממילא יוצא חומרא.

וראיתי להפמ"ג (באשל אברהם אות כג ובמשבצות אות יח) שלכאורה נראה מדבריו דירוק כעשבי השדה הוא דפסול הא ירוק אך לא ממש כעשבי השדה אלא שדיהא מעט הגם שלא עתיד להצהיב אינו בכלל הירוק ע"ש. וזהו כסברת רבינו תם המיקל כנו'. ודברי הפמ"ג הללו הובאו להלכה במשנ"ב וכה"ח וע"ע בחיים וברכה (סימן קיב).

אלא שבספר צמח צדק בחידושים (סוכה פ"ג) להגאון מלובוויטש, תמה על פירוש ר"ת דאתרוג ירוק ככרתי שהוא צבע כחול, הלא מבואר בגמ' (לא:) דהיינו טעמו משום דלא גמר פריו והיינו ירוק שכן הדרך שכשהוא קטן ולא נגמר פריו הוא ירוק ולא כחול. וכן הקשה זאת הערוך לנר ולא תירץ. (וע' בחי' הריטב"א חולין פט.)

גוון ה"כחול"

וגם למדנו עוד מדברי התוס' הללו שצבע "הכחול" דינו כצבע הירוק, וכן מסיק בזה

דהות אסתר ירקרוקת אתקריאת הדסה על שם הדס. ע"כ. מוכח דאתרוג הוא ירוק, וכתב הגאון ר' שלמה קלוגר בחכמת שלמה (סס"י תרמח) דאין לומר דהכוונה על מראה גע"ל (פי' צהוב) דהרי אסתר נקראת הדסה על שם הדס כמ"ש בזה"ק והדס הוי ירוק גרי"ן (פי' ירוק כעשב) ואף אם נפרש כוונתו על מראה גע"ל (צהוב) עכ"פ מדכתב דאם הוא ירוק משובחת, מוכח דעכ"פ אם אינו ירוק (צהוב), ג"כ כשר ומוכח עכ"פ דמראה ירוק גרי"ן (כעשב) ג"כ כשר ודוק היטב עכ"ל. גם הגאון ר' יצחק פלאג'י בס' יפה ללב (ח"ב סי' תרמח) הביא ראיה הלזו ע"ש מה שציין עוד. ולדבריהם לדעת התיקונים הירוק כשר. וע"ע בחזון איש (או"ח סימן קמח) שצידד כן לפרש בזה"ק וראה להלן.

אך האמת לעולם עומדת דכבר בא חכם הלא הוא מר ניהו רבא עיר וקדיש הר"ר שלום בוזאגלו בסה"ק כסא מלך (דפ"ה: בספר) על התיקונים (שם) שכתב בזה לדחות טעות זו, וז"ל: יש טועים שדקדקו ממאמר זה לקנות ירוקה כירק שעדיין היא גוון עשבים ושגגה היא בידם כי גוון האתרוג כשנגמר בישולה והיא כחלמון ביצה וכזהב זה גוון משובח בה הנקרא אמארייליי"ו בלעז (צהוב) אבל הנקרא וירד"י (ירוק) שהוא כעשבים הוא פגום שעדיין לא נגמר בשולה וז"ש ואם היא ירוקה אמארייליי"ו שאז ניכר בה שנגמר בישולה אז היא משובחת והדס כשנגמר בישולו הוא כמראה הזהב ממש וכן הוא בכל ארצות המערב עכ"ל. ובספר ביכורי יעקב (אות נ) חשב אף הוא מתחילה לומר הירוק כשר לדעת התיקונים ורק שלא יהא ככרתי ואפשר שהזוהר ס"ל כר' מאיר. ושוב חזר בו לפי שבזה"ק (שמות רעז). איתא: ושמא דיליה אקרי זהב ירקרק ורוא דא אוקמוה חברייא אסתר ירקרוקת היתה גוון אתרוג. הרי דהכוונה על הצהוב כזהב, רק מה שמשוה הזוהר להדסה צ"ע דהדס ירוק הוא עכ"ד. אולם כבר תירץ זה לנכון בכסא מלך הנ"ל וכיצ"ב תירץ הגאון ר' שמעון סופר בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ב סימן כח) דהדס אחר זמן רב נעשה צהוב ע"ש.

דירוק ככרתי לאו דווקא וכמו שחלקו על ר"ת שמפרש כן, לכן כתבו מ"ש. וכ"מ בתוס' (נדה יט:) ובהרא"ש שם דכל ענייני ירקות כעשבים (חזק או חלש) פסול ולא נקט ככרתי רק לאפוקי צהוב ע"ש. (ולפי"ז זהו ג"כ דעת הטור והשו"ע וכדבסמוך).

דעת השו"ע בירוק שאינו ככרתי

ולהלכה העתיק הרא"ש (סימן כא) דכרי התוס' הירוק ככרתי שדומה לעשבים. וכ"ה ברמזים שם. וכ"כ בטור (סס"י תרמח) ורבינו ירוחם וכ"נ מדברי רש"י לד: שפירש כרישים. ואחריהם העתיקו מרן השו"ע (סעיף כא): "הירוק שדומה לעשבי השדה פסול אא"כ חוזר למראה אתרוג כשר כשמשהין אותו". וכפי מה ששמע מהתוס' דירוק ככרתי הכוונה כל ענייני ירקות ודלא כר"ת דמשמע שמיקל בשאר ענייני ירקות (שדמי קצת לעשבים וכדומה), לפי"ז גם דעת השו"ע לחומרא. וזה דלא כמשמעות הפמ"ג הנ"ל שמיקל בזה לכאורה והעתיקוהו המ"ב וכה"ח. וכן משמע במטה יהודה (בליקוטים שם) דעשבי השדה לא בא להקל אלא להכשיר הצהוב ע"ש. ולכן נראה שדעת השו"ע שמראה אתרוג שכשר הוא "כשדומה לצהוב" וכמ"ש התוס' שאתרוג עקרו דומה לשעורה. ואי ירוק פסול (אא"כ חוזר כשמשהין אותו כמבואר). וכ"כ בבכורי יעקב (אות נ) והגר"ז ומור וקציעה (שם) וע"ע חיים וברכה (סימן קסט) וכן כתב המאירי (סוכה לה:): וצריך שיהא הירקרוק צהוב נוטה לצבע חלמוני מעט והוא שנקרא גורו"ק (כלומר צהוב) עכ"ל. אך מה נעשה שהאחרונים לא מפרשים כן בדעת השו"ע אלא דירוק חזק דווקא פסול ואי לא כ"כ חזק הרי הוא כשר. ויש להתיישב עוד בזה בעזר שדי.

ירוק — בשיטת הזוהר

ואולם האחרונים האריכו למעניתם בדברי הזוהר והתיקונים שלכאורה משמע שירוק כשר ולא הצהוב. דהנה בתיקוני הזוהר תיקון כא (דף נו ע"ב) איתא: אתרוג איהי שכינתא תתאה וכו' ואם היא ירוקא היא משובחת יתיר כדיוקנא

שהיתה בנונית כהדסה וכדרך שנאמר בגמ' מגילה (יג.) ע"ש. או כוונה אחרת שרמוזה על שם ג' עלין היינו ג' אבות. כמ"ש בתי' שם. וע"ע זוהר (ויקהל רח:) ובס' אור החמה שם. וראיתי להחזון איש (או"ח סימן קמח) בהשגותיו על החוט המשולש הנז' שהשיג דמתיקוני זוהר משמע דאדרבא שגם ירוק כעשב כשר אלא שהצהוב כזהב משובח עכ"ד. אולם י"ל דיש בצהוב ב' אופנים והאחד כשר והאחר משובח, אבל ירוק אינו כשר.

טעמי הפיסול

ובטעם פיסול הירוק הדבר שנוי במחלוקת הראשונים גם אחרונים, אי משום "דלא גמר פירא או משום "דלא הוי הדר". דהנה פשט סוגיין (דף לא:) מוכח דהיינו טעמא משום "דלא גמר פירא" דאמרין התם דרבי יהודה לא בעי הדר דמצינו לו שהכשיר באתרוג הישן, ופריך ולא בעי הדר והא אנן תנן הירוק ככרתי ר"מ מכשיר ור"י פוסל לאו משום דבעי הדר, לא, משום דלא גמר פירא. וכן כתבו טעם זה הריטב"א שם וכ"מ מדברי התוס' שם וכ"ה בתוספות הרא"ש שם ובפסקיו (סימן כא) וכ"כ האו"ח והכלבו הנ"ל, וכ"כ רבי יהונתן מלוניל (לד: עמוד 209) בפירוש השני. וכ"כ הסמ"ק (מצוה קצג) ורבינו ירוחם שם. וכ"כ התיו"ט (סוכה שם). וכ"כ הלבוש (אות כא) הירוק שדומה לעשבי השדה פסול שעדיין לא נגמר פריו והתורה אמר פרי עץ הדר שיהא נעשה "פרי גמור" וזה עדיין לאו פרי הוא עכ"ל הזהב. וכ"כ השתילי זתים. וכ"כ בקרבן נתנאל על הרא"ש (שם) וכן נקטו האחרונים ומהם הט"ז ומג"א דשפיר "הוי הדר" ורק דלא גמר פירא. וכ"כ הפמ"ג וחיי אדם ועוד. וכן העלה בשו"ת יד הלוי (חא"ח סימן קיב) וכ"כ המשנ"ב וכה"ת. והסביר הט"ז (שם) דנהי דהמקשן תפס דירוק לאו הדר הוא, מ"מ לסברת התרצן דהטעם דלאו גמר פירא, ממילא אין לך ראייה דירוק אינו הדר אלא שפיר הוי הדר ע"ש.

ברם במחזור ויטרי (סימן שע) מבואר דירוק ככרתי פסול משום דלא הוי "הדר" וכ"כ רבינו

וכן הוכיחו הגר"ש סופר (שם) ובחוט המשולש (סס"י כג) מתיקוני זוהר (תיקון ע' דקל"ד:) דאיתא שם: דהכי צריכא שערא דאתתא וכו' למהוי ירוק כשבעה מיני "דהבא" ואתרוג איהו ירוקא ואסתר מתמן הוות ירקרוקת. ולפלא על הרב יפה ללב שהביא מזה ראייה לסתור. גם מהרי"ח מבבל בס' בניהו על התיקונים תי' כא (דף קב. בספר) כתב שיש מפרשים ירוקה משובחת היינו ככרתי וי"א כחלמון ביצה ונראין דבריהם. וכן פירש הגר"א בתיקונים (תי' כא) דירוק כזהב. ועוד שמהר"י חיים סופר בכף החיים (תרמח אות קכא) כתב לפרש דברי התיקונים (תיקון כא) דהיינו דווקא שהתחיל להוריק או שידוע שאח"כ חוזר למראה אתרוג דכשר דלמה נאמר שהתיקונים חולק על דברי הפוסקים וכ"מ בסידור רב יעב"ץ (אות כא). עכ"ד. וכן צידד בבכור"י (שם) וכיוצ"ב הביא בהתעוררו"ת (שם) שיש מדקדקים שנהגו כך ע"ש. ובאמת כך מפורש בסידור היעב"ץ כנו' וכ"כ בספרו מור וקציעה (סי' תרמח) שלכאורה משמע מהתיקונים שמצוה מן המובחר הוא בירוק ככרתי וכו' מ"מ נראה שאין לסמוך על זה ובודאי מראה ירוק כזהב וכרכום וכו' (היינו צהוב) יפה יותר. עכ"ד. וע"ע בספר חיים וברכה (סימן קיב) והן בפיו תוכחות על התולין עצמן להקל וכו' ע"ש.

ואנכי הרואה בס"ד עוד דיש ליישב מ"ש במגילה (יג.) ירקרוקת ופירש"י היינו כהדסה. וכן כוונת הסוגיא דזהו לחד מאן דאמר. דהא תנא דאמר (דף טו.) ארבע נשים יפיפיות היו בעולם שרה רחב ואביגיל ואסתר. פליג על מאן דאמר ירקרוקת וכמ"ש שם בהדיא ולמ"ד וכו' ע"ש. וא"כ מ"ש התקונים אסתר ירקרוקת וכמו כן אתרוג וכן אתקריאת על שם הדס. סבר כמ"ד הנז' דלא היו ירוקה (כעשבים) ודייקא נמי דירקרוקת קתני בזוהר ולא ירוקה דמשמע ירוק שהוא הצהוב וכמ"ש כיוצ"ב בירושלמי והובא בערוך לנר (סוכה לא: בתוד"ה הירוק). ומ"ש התיקונים ואתקריאת הדסה על שם הדס לא קאי אדלעיל לפרש ירקרוקת אלא ר"ל שיש בה עוד מעלה שהוא בחי' הדס, ואולי הכוונה שהצדיקים ג"כ נקראים הדסים, או הכוונה

אטעמא אחרינא אבל למאי דקיי"ל דבעינן הדר, ממילא ירוק פסול משום דאינו הדר אפי' גמר פרי והלכך דינו כחזוית ושינוי מראות ויבש דפסול משום דבעינן הדר ע"ש. ומזה דן לפסול אתרוג שחזר מקצתו לצהוב ויבואר להלן. ומדברי הריטב"א והר"ן בשם הראב"ד ומדברי שאר הראשונים שהבאנו בס"ד למעלה יש סיוע לדברי הב"ח הללו. וכל שכן לפירושו של הריבב"ן וסייעתיה הנ"ל, דירוק ככרתי והבוסר חדא הוא ומפורש בגמ' (לו.) דטעמא דהבוסר משום "הדר" ממילא כן הטעם כירוק. וע"ע מ"ש בספר ארבעת המינים (במילואים עמוד רעט) שכ"ד עוד אחרונים.

וראה ראיתי להגאון ר' יצחק דוב הלוי במברגר בשו"ת יד הלוי (חאו"ח סימן קיב) הנ"ל שכתב: ולענ"ד סברת הב"ח תמוהה מצד עצמה דאם נאמר דלדידן ירוק ככרתי פסול גם משום דאינו הדר. קשה, ר' מאיר היכי מכשר הירוק ככרתי הא אית ליה הדר עכת"ד ע"ש. ואחר המחילה הרבה לא זכיתי להבין דבריו, דהא למסקנא נמי י"ל דבזה נחלקו הני תנאי דלר"מ שפיר הוי הירוק הדר ולר"י לא הוי הדר. וכן מצינו כיוצ"ב בבוסר (סוכה לו.) דר"ע פוסל וחכמים מכשירים וכתב בכפות תמרים (לא: ולו.) דנחלקו בזה גופא אם הוי הדר או לא. וע"ע להגאון מלאכוויטש בצמח צדק (בחדושים דף עג) שכתב כיוצ"ב. ותו לא מידי. גם בצמח צדק העיר מראה זו וכן העיר בדמשק אליעזר על ביאור הגר"א אך כבר מלתינו אמורה שאין מזה ראייה נגד הב"ח. ומה שרצה עוד להוכיח בדמשק אליעזר שם נגד הב"ח מדתנא ירוק ככרתי פסול ולמאי איצטריך הא פשיטא הוא כיון דטעמו משום הדר ידענו דפסול ע"ש. במחכ"ת אינו ראייה כלל דתנא קמ"ל פלוגתא דר"מ ור"י וקמ"ל דר"מ מכשר. ובצמח צדק (שם) כתב עוד דבוודאי לא גרע ירוק מכוש דכשר לבני כוש. ועוד כתב להוכיח דירוק לא גרע מנקלף כאהינא סומקא היינו שהאתרוג אדום ע"ש. ויש קצת להשיב דבזה ראו חכמים להחשיבו הדר ובזה לא א"כ מה ראייה ומה תוכחה היא מכוש ומאדום. דהא הדר תליא בהסכמת החכמים ע'

יהונתן מלוניל (שם) בפשיטות בפירוש א'. וכ"כ המאירי (שם). וכ"כ בקרית ספר (פ"ח) ובתשובותיו (המבי"ט ח"ג סימן מט) ע"ש. והסבירו המגיהים בס' האוצר (עמוד עז) דלפי שהרמב"ם מכשירו בשאר ימים דלא בעי הדר, ש"מ משום הדר הוא. ונכון. [ולפי"ז כ"ד רבינו עובדיה מברטנורא (סוכה פ"ג מ"ו) וממילא כן דעת מרן השו"ע וכ"כ בהדיא במטה יהודה ולקמן בעזה"י נכתוב בפרט זה].

מה דעת הראשונים

עוד העירו האחרונים מדברי הריטב"א והר"ן (דף לה:) בשם הראב"ד שכתב: "דמנומר פסול בגוויין הפוסלין באתרוג כגון לבן וכוש וירוק ככרתי" ע"ש. הרי דפסול "ירוק ככרתי" היינו משום "הדר" הוא, דיש לו דין גוון הפסול. ולפי"ז מ"ש הריטב"א (בדף לא: הנ"ל) דטעמא משום גמר פירא היינו שר' יהודה סבר הכי ולא אנן. ולכאורה כן י"ל בדעת התירו"ט. מיהו בשו"ת תמים דעים (סימן רל) ששם מקור דברי הראב"ד הנז', לא הזכיר שם התיבות "ירוק ככרתי". וע"ע סימן רלב גם הרא"ש (פ"ג סי' יז) בהעתיקו דברי הראב"ד לא נזכר התיבות ירוק ככרתי. והמאירי במגן אבות (עמוד קלח) הזכיר דברי הראב"ד ולא נזכר כ"א כוש ולבן ולא ירוק ככרתי בכללם. וכ"מ באוהל מועד (דרך חמישי נתיב ו'). ועיין באחרונים בזה בשו"ת כנף רננה (או"ח סימן עג) ומשכנות יעקב ובבית מאיר וחוט המשולש (סימן כג) הובאו בספר האוצר (עמוד עז) הנ"ל. ע"ש. וע' בדעת תורה למהרש"ם (תרמח סכ"א) שרוצה לפרש שגם לגירסא זו של הריטב"א והר"ן בשם הראב"ד אין ירוק ככרתי בכלל מראה פסול ע"ש. גם בשו"ת יד הלוי (חאו"ח סס"י קיב) כתב: שגם העתקת הר"ן שלפנינו יש ליישב באופן שלדינא אינו חולק ע"ש. וע"ע בחזון איש (או"ח סס"י קמח) מ"ש בזה.

דעת הב"ח

והנה גם הב"ח כתב דמ"ש בסוגיא דר"י פוסל הירוק משום דלא גמר פירא ולא משום הדר, היינו משום דר"י לא בעי הדר מש"ה מהדרינן

ג. במה דברים אמורים שהירוק החזק פסול, כשאינו עתיד להצהיב, אבל

בכל הימים ע"ש. ומובן דירוק ככרתי נמי בכלל המומין וכשר בשאר הימים וכיוצ"ב בארו המגיהים בספר האוצר הנ"ל (עמוד עז) במ"ש הקרית ספר ע"ש. וכבר רמזתי לעיל לייחס כן גם בדעת ר"ע ברטנורא. ואין לומר דירוק ככרתי הוי פסול בכל הימים ונכלל במ"ש השו"ע "שאינם מינם" או בכלל "חסרים השיעור". אלא ודאי שכשר א"כ מוכח דהוי מפיסולי הדר הכשרים בשאר הימים. ולפי"ז צ"ע על האחרונים הנ"ל שפירשו טעם דל"ג פירא בדעת השו"ע והלא השו"ע נראה דמכשיר בשאר ימים בירוק.

והעולה מכל האמור דאם היה ירוק "בחוטמו" משהו או "בב' וג' מקומות" כדרך המבואר בסעיף ט וטז, אם לדעת השו"ע פוסל או לא דתלוי בפלוגתא דלפי המט"י יוצא שפסול כיון שירוק ככרתי פיסולו משום דל"ה הדר, ולדעת שאר האחרונים אין פוסל. ועכ"פ יש להקל הואיל ויש כאן ספק ספיקא, שמא אינו משום הדר, ושמא ירוק ככרתי כשר כדעת המתירים. וזה לדעת מרן השו"ע אבל לדעת הרמ"א שבלא"ה פוסל בפסולי "הדר" נמי כל שבעה ממילא אין נפ"מ ובין כך ובין כך פסול כל שבעה, ובאמת כן פסק להדיא הבכור"י (סימן תרמט אות לא) וכ"כ חיי אדם (כלל קנא סט"ו): "פסול משום שלא נגמר פריו ופסול כל שבעה". מיהו לענין ירוק בחוטמו כתבנו דתליא בפלוגתא הנ"ל, ולהפמ"ג לא יפסול. אך ראיתי בפמ"ג (בקצת דיני אתרוג ס"ס תרמח בא"א) שלהב"ח בכל שהוא בחוטמו וסיים: "ואם יש אחר – טוב". וכתב בספר חיים וברכה (סימן קיב) שיש לסמוך להקל בדיעבד. וראיתי בספר ארבעת המינים (עמוד רעט) שהגר"ח והגרי"ז מבריסק החמירו בזה. ע"כ. ולענין אם האתרוג מנומר כולו בירוק נמי שפיר דמי (וכ"כ בחו"ב שם שבדיעבד יש לסמוך להקל). אלא שגם במראות הכשרות יש פלוגתא ובמקומו כתבנו השיטות בס"ד.

ארבעת המינים עמוד רעא. ואעיקרא אהינא סומקא הנזכר בגמ' (לה:): הכוונה שנקלף גלד דק ולא שנעשה אדום ע"ש ומ"מ יש פירוש כזה ומבואר בס"ד אצלינו במקומו. ועוד י"ל דעדיף האדום לפי שיש לו שייכות לצהוב כמ"ש התוס' (סוכה לא:): מההיא דנדה ע"ש. משא"כ ירוק. וי"ל. ויל"ע בספר חמד משה ואמ"א וציינו בשו"ת יד הלוי הנז' וע"ע בנשמת אדם (סוף כלל קנא).

מהו הטעם לדעת השו"ע

ובדעת מרן השו"ע יש להסתפק מה ס"ל ויש בזה כפלוגתא באחרונים כי ראיתי להגאון רבי יהודה עייאש בספר מטה יהודה (בליקוטים סעיף א) שכל מה שכתב השו"ע מסעיף טו והלאה טעם פיסולן משום הדר ואף הירוק ככרתי והגם דבגמ' (לא:): יהיב טעמא משום דלא גמר פירא זהו לסברת ר"י דלא בעי הדר אבל לדידן דבעי הדר טעם פיסול הירוק הוי משום דלא הוי הדר עכ"ד. וזוהי כסברת הב"ח. ולפי"ז יוצא דאית לן לפסול בירוק ככרתי בחוטמו בכל שהוא, וכן בב' וג' מקומות. כיון דחשיב "לאו הדר" וכדרך שכתב הב"ח בהדיא. אלא שא"כ תקשי לן. דבשו"ע סעיף טו לא הזכיר פיסול מנומר אלא שחור ולבן ולא הזכיר ירוק ככרתי. וכן בסעיף כא בדין ירוק ככרתי פסול משמע דווקא כולו ירוק פסול אבל מקצתו ירוק כשר. הנה כי כן משמע דפסול ירוק לדעת השו"ע אינו משום דלא הוי הדר אלא משום דלא גמר פירא. וכן באמת כותבים בפשיטות הפמ"ג ושאר אחרונים הנ"ל דטעמא משום דל"ג פירא ועל צבאם קאי הלבוש וכנ"ל. ועי' בפמ"ג (אשל אברהם אחר ס"ק כד בקצת דיני אתרוג).

מיהו הלא מסימן תרמט (ס"ה) מוכח דפסול מטעם הדר, דהא כתב שם דכל הפסולין משום מומין שבארנו וכו' כשר בשאר ימים והפיסול משום שאינו מינם או חסרים השיעור פסול

התחיל להצהיב, או אפילו ידוע שעתיד להצהיב אע"פ שעדיין לא הצהיב.

כשר.³

אתרוג שאינו צהוב ועתיד להצהיב

3. **התוס'** (לא:) והרא"ש (סימן כא) כתבו: דאתרוג שהוא ירוק ככרתי וכשמשהין אותו חוזר למראה אתרוג נראה שהוא כשר דאי לא דנגמר פריו לא היה חוזר למראה אתרוג בתלוש וכ"כ הרא"ש בתוספותיו וכ"כ הטור (סס"י תרמח): "הירוק שדומה לעשבי השדה פסול אבל אם הוא ירוק וכשמשהים אותו חוזר למראה אתרוג, כשר".

שלש דיעות בענין

וכתב הב"ח ונראה דדווקא כשחזר "כולו" למראה אתרוג אבל אם לא חזר כולו דינו כחזזית ליפסל ברובו במקום אחד (ובמיעוטו בב' וג' מקומות) והרבה טועים בזה שמברכין על אתרוג ירוק "כשנשתנה מקצתו" למראה אתרוג וטעמם דהא חזינן שנגמר פריו, ולי נראה דירוק פסול ג"כ מפני שאינו הדר כדקס"ד בגמ' מעיקרא וכו'. ע"כ. והעתיקו בשירי קנה"ג ובא"ר כ"כ בשם ע"ת, וכ"כ בבכורי יעקב (אות מט) שבעל גפשי יחוש להב"ח ונ"ל שכ"ד מרן השו"ע מדשינה לשונו מלשון הרא"ש והטור וכתב א"כ חוזר למראה אתרוג (ואז) כשר כשמשהין אותו (ותיבת כשר לא קאי על מראה) ומדכתב כשר כשמשהין אותו ולא כתב "כשמשהין אותו כשר", משמע כהב"ח. ולא מצאתי מי שהרגיש בזה. וצ"ע.

ודעת הט"ז (ס"ק יח) אינו כן ואדרבא דייק מלשון התוס' דמיד כשרין שהרי כתבו, דכשרים כשחוזרים למראה שאר אתרוגים לאחר ששהו בכלי זמן מרובה. ומאי רבותיה דזמן מרובה כיון שחזרו חזרו אלא ודאי דהכשר הוא תיכף ע"ש. ובאמת כן יש לדייק לנכון מפסקי התוס' (אות עח) שכתוב: אתרוגין הנראין ודומין כעשב כשרין כי יחזרו למריאהן עכ"ל משמע דר"ל כיון שידוע שיחזרו כשרין כמות שהן. וכ"כ המג"א דמהתוס' משמע דלא

כהב"ח אלא דירוק ככרתי כשר כמות שהוא אי ידעינן שדרכו להצהיב ע"ש. גם באגודה מצאתי שכתב "דהא חוזרים למראה שעה" משמע כסברת הט"ז ולקולא. וכ"ד הלבוש דכשר אפי' עודו בירקותו, וכ"נ מקרב"ן על הרא"ש, ומאמ"ר, ושתלי זתים, ומטה יהודה ועיי"ש. ומו"ק. [וכ"נ מסקנת הט"ז אך בבאה"ט כותב בשם הט"ז שדעתו להחמיר כמהרי"ל] וע' בבכור"י (תרמח אות מט) מה שפלפל בזה וע"ע בבית מאיר ודעת תורה וחמד משה.

ומלבד שני דיעות אלו יש שיטה שלישית היא דעת המג"א בדעת מהרי"ל שמדייק מדבריו דס"ל דהטעם משום דלג"פ ולכן כשמוריק "קצת" ככרוס כשר. וכך מעתיק הט"ז שם בשם מהרי"ל. והטעם שמא ישאר ירוק לעולם הרי שיש לנו בזה ג' שיטות.

אלא שיש להעיר בטעמו של מהרי"ל דחשש משום ד"שמא ישאר ירוק", כמ"ש בשמו המג"א והט"ז, ופירש המחצית השקל: דאי אפשר לסמוך ולברך עליו כשהוא ירוק ככרתי דמי יעיד לנו שסופו להוריק. ע"כ. דאכתי הלא נודע בשערים מ"ש כמה וכמה מרבני האחרונים ז"ל דאע"ג דקיי"ל ספק ברכות להקל זהו בספק פלוגתא אבל ברוב שהוא במציאות לא אמרינן סב"ל ולמדו כן מדברי מהר"ם בתשובות מימוני וכמ"ש הגרע"א בגליון הש"ס (יבמות קכא:) והאריך בזה בשו"ת הנפלא יביע אומר ח"ג (סימן טז אות ה) ובח"ו (חיו"ד סימן יב) ועוד. ומשם בארה. והכי נמי כיון דעינינו הרואות שהאתרוגים רובם ככולם חוזרים להצהיב, שפיר דמי לסמוך ולברך על פי הרוב. ונראה דאה"נ, אך מהרי"ל מיירי באתרוגים שלא ידענו מהותם ושיש חשש רב שאינם חוזרים כי יש רגלים לדבר והו"ל מיעוט המצוי דאז חיישינן. וראיתי כמהרי"ל גופיה (בהל' אתרוג עמוד נו) ושם כתוב

ד. אפשר להצהיב את האתרוג הירוק, באמצעות תפוחים, שהאתרוג שואב מהם, ואין בזה חשש.⁴

האתרוגים שמנהג העולם שאין מקילין אלא כשהתחיל קצת להצהיב. וכ"כ הא"ר והגר"ז והחיי אדם ועה"ש (אות מב) והמשנ"ב וכן דעת עוד אחרונים כמ"ש בספר הבהיר "ארבעת המינים" (במילואים עמוד רעט). ובספר גט מקושר למהר"י נבון (דף קכה:): כותב דנוהגים בעיה"ק ירושלם ת"ו דכל שהתחיל להיות מראה אתרוג, או "שידוע בודאי שדרכו להיות כמראה אתרוג כשר אפי' בעודו ירוק והבי"ד הרב הגאון ר' חיים סתהון בס' ארץ חיים (תרמח סכ"א) וכ"כ בספר בית השואבה (אתרוג אות עז) וכה"ח (אות קכד) והסכימו לזה וכן עביד מעשה רב הגאון שד"ח כמ"ש בכלליו מע' ל' כלל קמא אות סד ועד אחרון בספר נתיבי עם להרה"ג עמרם אבורביע (שם) העתיק לדברי מהר"י נבון הנז' וסיים, שראוי והגון לא לקחת אתרוג ירוק מי שאינו בקי בכך.

4. והנה כשרוצים לזרז את האתרוג שיצהיב מניחים אותו בין תפוחים ועי"ז הוא מצהיב. וע' בספר ענף עץ עבות להר"י שוארץ (עמוד 81) ע"ש. ונראה שאין בזה כל חשש וכן נוהגים כי הנה מלבד שיש המתירים כל שעתיד פעם להצהיב. הנה גם יש לנו ב' טעמים לפסול הירוק ככרתי טעם אחד מפני שלא גמר פרי וטעם שני שאינו הדר. והנה לפי הטעם משום שאינו הדר. א"כ אף שיצהיב ע"י גרמת התפוחים מה בכך סוף סוף באשר הוא שם הנה הדר הוא וכשר. אולם היה מקום לערער לפי הטעם שאינו גמר פרי, והיינו כיון שאינו מצהיב סימן שעדיין לא נגמר פרי, הנה כי כן אם אלמלא התפוחים לא היה מצהיב וע"י התפוחים מצהיב נמצא שיש כאן סימן אך אינו כן במציאות שנגמר פרי. כי התפוחים נתנו לו ה"צבע" ולא "גמר הפרי", (ולמשל אלמלא התפוחים היה מצהיב לסוף שבוע וע"י התפוחים מצהיב לסוף יומים נמצא שבאמת לא נגמר פרי ביום השלישי). אמנם נראה שי"ל דבאמת יש גמר פרי גם קודם שרגיל האתרוג

בזה"ל: מהרי"ל היה פוסל לקנות האתרוגים הירוקים כולם ככרתי שקורין גרינא [פי' ירוק] דשמא ישאר באותה צבע ואתרוג הירוק ככרתי פסול רק אם במקצת התחיל להיות מוריקא ככרום שקורין געלפליכט [פי' צהוב] התירה (התירם) עכ"ל. ולדידי חזי לי כך שיעור דבריו, שהיה פוסל לקנות האתרוגים הירוקים "כולם" וכו' פי' כאשר רואים שכולם (כל הנלקטים ומובאים בשוק אצל המוכר) דכיון שכולם כן ולא אחד בהם אז יש חשש שהן מין סוג משונה ושמא ישאר באותו צבע, ורק אם "במקצת התחיל" להצהיב פי' במקצת מן האתרוגים הללו יש כמה אתרוגים שהצהיבו, "התירם" את כולם גם אלו שאינם צהובים לגמרי כי בזה ניכר שכולם יצהיבו. כן נ"ל כוונת הדברים. ומזה ממילא משמע עוד דגם אתרוג ירוק לגמרי מכשיר כיון שיש רגלים לדבר שיצהיב כשראינו שחבריו הצהיבו. וכבר ראיתי למהרש"ם שכתב בדעת תורה (סעיף כא) דסתרי מרישא לסיפא. אך להאמור ל"ק ולא מידי. ובמה שכתבתי דאה"נ באם דרך האתרוגים להצהיב אפשר להקל, כן מצאתי בערוך השלחן (אות מב) שכתב כשאין אתרוג אחר יכול לברך עליו כיון שידוע ש"רובן" ככולן חוזרין למראה אתרוג. ואמנם לא כן משמע הבנת המג"א בדברי מהרי"ל. אכן מצאתי באליה זוטא דמהרי"ל מכשיר דלא כב"ח. ועמ"ש בזה בשו"ת יד הלוי (סי' קיב קיג). וראיתי להרב בכורי יעקב (תרמח אות מט) דהשיג על המ"א וט"ז במ"ש בשם מהרי"ל דאדרבא נראה מדברי מהרי"ל שלא הכשיר ירוק בעצם החג אפי' שיתהפך לצהוב לאחר החג. ע"ש. עכ"פ כתבתי את אשר יראה לי בס"ד בכוונת מהרי"ל. והבכורי יעקב סיים; שלא מלאו ליבו לחלוק על מ"א וט"ז וכו'. עכ"פ המ"א כותב בפשיטות כן בדעת מהרי"ל והכי נקטי כמה מהאחרונים.

ולענין הלכה הנה כפי שכתבו המ"א ושאר

ה. אך יזהר שלא יניחנו עליהם מצד העוקץ של האתרוג אלא יהפכנו לצד הפיטמא שאם לא יעשה כן עלול העוקץ ליפול כידוע.

להצהיב ולכן הגם שלא הצהיב אין זאת הוכחה שלא נגמר הפרי, אלא שכשמצהיב בוודאי נגמר פריו, וראיה דהלא יש המתירים כל שעתידי להצהיב וכמ"ש הט"ז, והטעם מבואר בהרא"ש (סימן כא) "דאי לאו דנגמר פריו לא היה חוזר למראה אתרוג בתלוש". נמצא שיש אפשרות שגם הירוק נגמר פריו, וע"כ לא מבעיא לסוברים שאפי' קודם שהתחיל להצהיב נמי כשר דבנ"ד אין חשש אלא אף להסוברים שצריך שיתחיל במקצת אפ"ה כשר בנ"ד (וכל

שכן שטעם הסוברים כן הוא מחשש ספק). וע"ע בחזון איש (סימן קמח), וע"י התפוחים נמי י"ל אלמלא שנגמר פריו לא היו התפוחים יכולים להצהיבו, (ומ"מ יש לבדוק אם יכולים התפוחים להצהיב דבר שלעולם טבעו ירוק. עכ"פ דבר ידוע הוא וכך מנהג העולם שמניחים אותו בין תפוחים ומצהיב, אך אזהרה ידועה היא שלא יניח צד העוקץ להתפוחים כי בטבעו שואב וממילא מתרחב האתרוג ואז גורם שנופל, וכן שמעתי מהגר"ע שליט"א.

סימן ג

דיני מראות באתרוג

א. אתרוג בגוון שחור פסול ליום הראשון אם הוא כרוכו של אתרוג. בין שחור חזק בין שחור בהיר (מעט) ¹ שאין זה הדר. ²

ועמ"ש להלן בס"ד. והמאירי הביא ב' השיטות, ואחר שהביא שיטת רש"י, סיים, שכן מוכח בירושלמי (פ"ג ה"ו) שאמרו, כושי פסול הבא מן הכושי כשר. (וע' במ"ש בפתה"ד שסביב ספר העיטור דפ"ח ע"ג אות מב ובתועפות ראם שם) וא"כ צ"ל שהירושלמי אמרה לבני בבל ועמ"ש להלן בדברי הערוך לנר.

ויש שיטה אחרת בפירוש הסוגיא והוא שיטת הרי"ף שכתב (שם): אמר רבא ל"ק הא לן והא להו פירוש, לבני ארץ ישראל כושי פסול וכל שכן כושי הרבה הדומה לכושי שהוא פסול ולבני בבל שאתרוגיהן כושיים, הכושי כשר והכושי הרבה שהוא דומה לאדם כושי פסול. וכן דעת הרמב"ם (פ"ח ה"ח) שכתב: אתרוג שחור פסול, מקום שהאתרוגין שלהם כעין שחרות מועטה כשרין, ואם היו שחורים ביותר כאדם כושי הרי זה פסול בכל מקום. ולשיטה זו, כושי ודומה לכושי, אינו גוון אחד כפירש"י, אלא כושי זהו שחרות מועטה, ודומה לכושי הוא שחרות הרבה. ומתניתין (לד:): כושי, לבני א"י ואפי' מועטה. (וע' קרית ספר שפירש בדעת הרמב"ם איפכא וצ"ע. וע' ר' ירוחם שכתב בפירוש הרי"ף דדומה פ"י נדמה. וזה צ"ע). וע' באוצר (שם עמוד רפ) בשם ר"א מן ההר שכתב על פירש"י "זה הפירוש תעתוע שהשחור הרבה יהיה כשר והשחור מעט יהיה פסול משום שחרות". ע"כ. ואמ"א. ולא אבין מאי ק"ל הלא לפירש"י אין הבדל בין שחור הרבה למועט אלא רק לפירוש הרי"ף וסייעתיה, ואיפכא שהשחור הרבה פסול. ואולי כוונתו איך בכוש נכשיר בכל אופן ובא"י פסול. והנה בשיטת הרי"ף עומדים עוד כמה

1. במשנה (לד:): אתרוג הכושי פסול. ופרש"י הכושי שבא מארץ כוש ושחור הוא. ובגמ' (לו.) תניא כושי לבן וכו' פסול והתניא כושי כשר דומה לכושי פסול אמר אביי כי תנן נמי מתני' דומה לכושי תנן. רבא אמר לא קשיא הא לן והא להו. וידוע שהלכה כרבא. ופירש"י לעולם מתני' כושי נמי פסיל, ולא קשיא מתניתין לבני ארץ ישראל שרחוקין מארץ כוש ואינן רגילים בהם, כרייתא לבני בבל שקרובים לכוש ורגילין בהם, ומ"מ בגדל כאן ודומה לכושי נדמה הוא ופסול. וא"כ היוצא מפירש"י דכושי תלוי במקומות, דבארץ כוש כשר ואם הובא מכוש לא"י פסול, ולבבל כשר. אבל בגדל בבבל עצמה פסול וזהו "נדמה" נחשב כהא דבכורות (יב.). וז"ש "דומה לכושי" היינו "כושי" אלא דומה כדמיון ששינה דרכו ליגדל בבבל. וע"ע בפירש"י ד"ה דומה וד"ה פסול. וע' בט"ז (סי' תרמט סק"ג). וז"ל הרא"ש (שם סימן כב): בני א"י הרחוקים מארץ כוש כושי פסול להם לפי שאינם רגילים בהו, אבל בני בבל הקרובים לכוש ורגילין בהם כושי כשר, אבל אתרוג הגדל בבבל ודומה לכושי פסול דנדמה הוא. וכ"כ הטור: הא דשחור פסול דווקא בארצות הרחוקים מארץ כוש שהוא שינוי להם אבל הסמוכים לכוש ורגילים באתרוגים שחורים, אתרוג שחור שהובא לשם מכוש כשר אבל הגדל שם פסול כיון שאין דרכו לגדל שם. וכדעת רש"י כ"כ האור זרוע (סימן שט) והריא"ז (אות ז) ובשבלי הלקט (סימן שס) העתיק דברי רש"י בלבד. וכ"נ שיטת רבינו יהונתן מלוניל ופירוש ריבב"ן (שם). וכן יש לפרש שיטת היראים (סי' תכב) ע"ש. (וצ"ע במ"ש התועפות ראם שם אות כה)

ב. יש מקומות שארצם מגדלת אתרוגים שחורים, אם האתרוג שחור בהיר, הרי זה כשר להם לבדם, והשחור חזק פסול גם להם.¹

אלא האתרוגים שלהם אבל נדמה שבא מארץ אחרת משמע דפסל עכ"ד. המהדיר למכתם (שם) רצה לפשוט מלשון המכתם שכתב אליבא דרש"י דנדמה הוי בעל מום בתולדתו ע"ש. ברם בספר האוצר (עמוד רפא) העירו דלרש"י אין כאן הספק דבאמת פסול ושכ"כ הביאור הלכה (סעיף יז) אך עדיין הספק הוא לפי הרי"ף וכמ"ש הכפ"ת בהדיא וא"כ לא נפשט מהמכתם כלום. ע"ש. ודבריהם נכונים דהא המכתם להלן (לו: עמוד 84) כתב דכושי הרבה כשר בשאר ימים וכוונתו אף לפירוש הרי"ף הרי דאינו נחשב לבעל מום לפוסלו לגמרי. וע' להלן שכתבנו לפשוט חקירה זו מדברי אחד מרבותינו הראשונים הלא הוא הרוקח (סימן רכ) עיין עליו.

וראיתי להסמ"ק (מצוה קצג) שכתב, "כושי לבני ארץ ישראל פסול". וכיוצ"ב כתב האגודה (פ"ג דסוכה אות ל). ולא אדע כמאן סבירא להו אם כרש"י אם כהרי"ף. והנה הגם שרבינו חננאל ג"כ כתב כעין לשון זה אך דבריו יותר מבוארים, שכתב דומה לאדם כושי משמע דאינו מפרש כרש"י אך בלשונות של הסמ"ק והאגודה יש להסתפק מדלא עשו חילוק בין כושי הרבה למעט, משמע דאינו כהרי"ף, ומדכתבו לבני א"י פסול משמע דלכבל כשר אף בגדל שם א"כ אינו כרש"י.

ובהיותי בזה ראיתי לנכון לבאר דברי רבינו המאירי (סוכה שם) שכתב וז"ל: אתרוג הכושי פסול, כלומר נוטה לשחרית והוא שירקרקתו כהה, וקוראו כושי בהיקש של שאר האתרוגין וכו' עכ"ל. ולכאורה היה מקום לפרש שכוונת המאירי דכושי אינו ר"ל שחור אלא עניינו שהוא ירוק מאוד, אך זה קשה דא"כ היינו ירוק ככרתי דתנא בתר הכי ועוד שלא מצינו מי שיפרש אחרת וכ"מ מכל הראשונים הנ"ל. ולכן נראה שכוונתו לומר שנוטה לשחור והירקרקות שבו הלכה לה ונעשה שחור.

מהראשונים הלא המה, רבינו אהרן הכהן מלוניל בספר אורחות חיים (אות יח) שכן העתיק לשון הרמב"ם. (הגם שהזכיר באות יז סגנונו של רש"י) וכ"ד הכלבו (דף מ ע"ד). וכתבו במ' האוצר (שם) שכ"נ דעת הרמב"ן בחידושי (לב"ב צח). ע"ש [היינו מדמשמע בדבריו דשחור הוי טפי מכושי] ולכאורה כן דעת רבינו חננאל (בסוכה שם). וע' בשאר הראשונים שנביא להלן בעזרי"ת.

הנפ"מ בין השיטות

ונמצא דבאתרוג שחור הרבה להרי"ף פסול אף בכוש, ולרש"י גם בזה נראה דכשר שלא חילק בגוון. אך שמא יש לומר שהגם דלרש"י הסוגיא לא נגעה בפרט זה, מ"מ מדתני כושי כשר משמע אבל "שחור" פסול דהא כתב הרמב"ן (ב"ב צח). דכושי ושחור תרי גווני הוו ע"ש. ברם עיין רש"י ברכות (נח: דל"מ הכי. וע"ע בערוך (ערך כש). ודע שמדברי רש"י נראה שבבבל אין גדל אתרוג כושי לכן הוי נדמה, ומלשון הרי"ף משמע שגדלים אתרוגים כושיים, ולכן תראה שכתב הפתה"ד שעל ס' העיטור (דפ"ח ע"ג אות מב) דיש הבדל בין השיטות הללו דלפי הרי"ף שחור מעט כשר בבבל אף שגדל שם ע"ש. עוד הבדל בין השיטות הללו מבואר במשנ"ב (ס"ק נז) דמקום שגדלים כושי אין כשר אלא דווקא הוא ולא מקומות הסמוכים זהו לדעת הרי"ף והרמב"ם ופסק כמותם השו"ע (סעיף יז), משא"כ לרש"י גם למקומות הסמוכים כשר כבבל הסמוכה לכוש, וע"ע כה"ח (אות קט).

אתרוג כושי מא"י אם כשר לבני כוש

בכפ"ת (לו: כתב: ויש להסתפק לדעת הרי"ף והרמב"ם אם גדל בא"י אתרוג שחור מעט, אם יוליכו אתרוג זה לבני בבל אם הוא כשר או דלמא פסול משום נדמה ומדקדוק לשון הרמב"ם (שם) משמע דלא הכשיר בבבל

ג. אתרוג שחור בהיר שהובא מאותן מקומות למקום אחר אפילו הסמוך לו, הרי זה פסול להם, לפי שאין השחור בהיר כשר אלא למקומות שגדל זה האתרוג שם.¹

שיטות שאר הראשונים ז"ל

ועתה נביא להלן מה שהאיר ה' עיני בחסדו בשיטות ראשונים אחרים ומהם נפ"מ חדשה להלכה בעזרי"ת. הנה בספר העיטור (דפ"ח ע"ג) כתב: ל"ק הא לן והא להו וי"מ בני בבל שרגילים שחורים הבאים מארץ כושי, שלקה כשר דמינא דאתרוג הוא, דומה לכושי שהוא אדום ודומה לשחור פסול שלקה. בני א"י אפי' כושי כשר. וי"מ אנן דלא רגילין בכושי פסול, אינהו כלומר בני בבל דבארץ כוש קיימו ורגילין בכושי ולא רגילו באחרינא כשר ולא אתבריר שפיר ולחומרא עכ"ל. והנה העיטור קאי אתירוץ דרבא וא"כ איך כותב להכשיר בא"י. ודע דב' הפירושים הללו יש להם הבדל אם ארץ כוש מגדלת בדרך כלל אתרוגים שחורים או לא, דלפירוש ראשון מגדלת ירוקים וגם שחורים ולפירוש שני מגדלת בדרך כלל רק שחורים. ועפ"י יובן הלשונות ועכ"פ צריך ביאור. ואיך מפרשים הם הסוגיא. ונראה בעזר ה' יתברך לפרש, דפירוש ראשון ס"ל דכושי היינו אתרוג שחור אינו משונה ולכן אף בא"י כשר, כשהוא מכוש כלומר הגם שכוש מגדלת אתרוגים ירוקים וא"כ אתרוגים שחורים הוה לקות, אפ"ה כשר כיון שרגילים שחורים (ר"ל שחורים דכושי שהמה עצמם בני האדם שם שחורים, וגם איתא לאתרוגים שחורים). אבל דומה לכושי היינו דומה לשחור אך אינו שחור ומהו זה? זה שנעשה "אדום" שהאתרוג נעשה אדום פסול מפני דהוי לקות. [ויהיה לפי"ז פירוש הירושלמי (פ"ג ה"ו) "אתרוג הכושי פסול הבא מן הכושי כשר", פ"י כושי שגדל בא"י פסול, אבל בא כושי מכוש לא"י כשר]. ומ"ש הא לן והא להו. היינו כשגדל כושי כל אחד בארצו אזי אם בא"י פסול וז"ש במתניתין ובברייתא. וכשגדל בכושי שם כשר וז"ש בברייתא כושי כשר ודומה לכושי פסול. וא"כ

גם בא"י כשר אם הובא מכוש. וכושי דפסול דמתניתין לא כשבא מכוש, אלא כשגדל בא"י עצמו. ודלא כפירש"י. והנה בספר מאה שערים לה"ר יצחק בן גיאת (דף קו:) ג"כ הזכיר תחילה פירוש השני שבעיטור ואח"כ כתב ואית דאמרי איפכא. כלומר דבא"י כשר. והמגיה שעל ס' העיטור הרב פתח הדביר (אות מב) רצה להגיה בפירוש הראשון והאריך גם לתמוה ובאמת עפ"י האמור ל"ק ולא מיד.

והנה בראבי"ה (סי' תרעז) כתב "דומה לכושי פסול כושי כשר" ויל"פ דבריו דמיירי לבני א"י דכושי היינו הבא מכוש כשר ודומה לכושי היינו שגדל בא"י פסול וא"כ זהו כרבא ולא כאביי וע' מ"ש המגיה שבראבי"ה.

ובספר יראים (סי' תכב) כתב: הכושי כשר פ"י גדל בארץ כוש ושחור, כשר, דאורחיה הוא דומה לכושי פסול פ"י גדל כאן והוא שחור דלאו אורחיה הוא נדמה הוא ופסול עכ"ל. ודבריו צ"ב דזהו כאביי כמו שהעיר בתועפות ראם. ע"ש. אמנם נ"ל בס"ד דהיראים לא מדבר כלל לבני א"י אלא הכל לבני בבל אבל לבני א"י כושי פסול. וזהו כפירש"י, ולכן כושי שבא מכוש לבבל כשר (ואם בא לא"י פסול) ובגדל בבבל נמי פסול דהוי נדמה. וכך נראה טפי לפרש בדבריו, ומה גם שהעתיק לשון רש"י. ואמנם יש עוד לפרש בפנים אחרות בס"ד: דס"ל כהך שיטה שבארנו בראבי"ה, ולכן שיעור דבריו כך: כושי שגדל בכושי כשר לכל מקום, אף בא"י אבל דומה לכושי שגדל לא בארץ כוש פסול דנדמה הוא. (וזה שלא כרש"י האוסר לבני א"י בכל אופן).

והנה רבינו עובדיה מברטנורא (סוכה שם) כתב: אתרוג הכושי, שגדל כאן והוא שחור פסול, אבל כושי שגדל בארץ כוש אורחיה הוא וכשר. עכ"ל. וגם עליו העיר הכפוף"ת שפירש

הרי"ף את הירושלמי (ובפתה"ד על העיטור, כתב דדלא כמאן וכו'). ומעתה לדברי הרוקח הללו מ"ש בברייתא כושי כשר "דומה" לכושי פסול, פירוש "דומה" לא כרי"ף משמע ואף לא כרש"י שפירש שגדל שהרי הרוקח אסר אף בלא גדל. ולכן נראה שיפרש "דומה" ר"ל שהוא "אדום" וכדרך שכתוב בעיטור. ע"ש. [ומדבריו יש לסייע למה שנחלקו האחרונים אי האדום הוי גוון הפסול כמו שהארכתי בס"ד להלן בזה].

הנה כי כן העלנו בס"ד במצודתינו שיש שלש שיטות בענין, והנפ"מ "לארץ ישראל" היא: לדעת הרי"ף פסול כושי אפי' שחרות מועטה, ובזה גם רש"י מסכים. מיהו לדעת אחרים גם בא"י הכושי כשר, וכמו שכתבו התועפות ראם בדעת היראים וכ"כ האחרונים בדעת הרב ברטנורא. מפני דפוסקים הם כאביי וגם הבאנו כן בהדיא מהראב"ה אך באופן דלא גדל שם אלא "שהובא מכוש" וכיוצ"ב. וכן פירשנו בדעת העיטור ואפשר ג"כ לפרש כן בדעת היראים ואפי' אליבא דרבא, עכ"פ יש צד קולא גם בא"י. ולהלכה כתב השו"ע (סעיף יז) כשיטת הרי"ף והרמב"ם, בזה"ל: "מקום שהאתרוגים שלהם כעין שחרות מעט כשרים ואם היו שחורים ביותר כאדם כושי ה"ז פסול בכל מקום". ופסק כן לפי שכ"ד ב' עמודי ההוראה, כידוע. (וע' בלבוש ובא"ז שם.) וא"כ אפי' שחור מעט פסול בא"י וע"ע חיים וברכה (סימן ש, שב) בשם מהרש"ם (ובדפוס דע"ת נתחלפו השורות).

טעם הפיסול

2. **וטעם פיסול כושי**, משמע דהוא מטעם "הדר", וכ"ה בהדיא ברבינו יונתן מלוניל (לד:), ורבינו מנוח על הרמב"ם (שם), ובקריית ספר (שם) ובמחזור ויטרי (סי' שע) וביראים (סי' תכב) וכ"כ האחרונים, הלבוש ומהר"י עייאש במט"י, והגר"ז, ומשנ"ב ועוד. (ומשמע בין בהובא מכוש בין בגדל בא"י חד טעמא הוא) ולפי"ז זה יהא תלוי בדעת השו"ע והרמ"א דבשאר הימים פסול להרמ"א וכשר

כאביי, עמ"ש הערוך לנר (לד:) ובפתה"ד ותועפות ראם הנ"ל. ורצה הערוך לנר לפרש דרע"ב מדבר לבני בבל והוא כמו שפרשתי בס"ד פירוש הראשון בדעת היראים שלשונם שוה. אך נראה לו לדוחק שרכי מדבר לבני בבל ולא שנה לבני א"י, (אולם אינו כ"כ קושיא די"ל דכושי שמסתמא מצוי בבבל אשמועינן ובא"י לא מצוי כלל, ואל תתמה שהרי הברייתא כושי כשר וכו' נשנית לבני בבל וכמ"ש בגמ' הא לן וכו', ועוד יל"פ שרבי שנאו באמת לבני א"י שאף שהובא מכוש פסול, וכדי שלא נטעה לפי"ז להתיר בבבל בגדל שם לכן פי' רע"ב מה שפירש להלכה). והכפוט"ת רצה לפרש בדעת רע"ב דמפרש כהרמב"ם. וגם ע"ז העיר הערוך לנר שאין זה במשמעות דבריו. (ואולי מפני שלא חילק בסוג הגוון). ואולם יש לפרש דלעולם הרע"ב פי' לפי רבא, ושיטתו כשיטת הפוסקים המתירים לבני א"י כושי הבא מכוש, וכמ"ש למעלה בשם העיטור והראב"ה. וגם היראים אפשר דהכי ס"ל כמו שפירשתי בס"ד בפירוש השני. ומעתה מ"ש הרע"ב שגדל כאן היינו בא"י ופסול, אבל גדל בכוש והובא לא"י כשר. והגם שרש"י לא ס"ל כן, כאן נטה מפירושו, ואתי שפיר בפשיטות לשון הירושלמי, דמיירי לבני א"י.

ובספר הרוקח (סימן רכ) כתוב: "אתרוג כושי וכו' פסולה וכו' ואתרוג הגדל כבכוש לאותם יהודים שבכוש כשרים", פשט דבריו משמע דהגדל כאן (בבבל ובא"י) כבכוש, אינו כשר אלא לאותם שבכוש, ר"ל אם גדל כך שם בכוש כשר [וגם ר"ל אם גדל כאן ויקחוהו מכאן לכוש כשר. ולפי"ז נפשט ספיקו של הכפוט"ת הנ"ל] ולדבריו משמע עכ"פ דבבבל נמי פסול. ולדבריו יהא פירוש הגמ' הא לן וכו'. ר"ל לן לבני א"י ובבל, כושי פסול. (בין הובא בין גדל). הא להו לבני כוש. וזה פירוש כמעט חדש (וע' שיירי קרבן על הירושלמי הנ"ל) ולדבריו כוונת הירושלמי "כושי פסול הבא מן הכושי כשר" ר"ל כושי שגדל בא"י או בבבל פסול וכן אם הובא פסול. הבא מן הכושי פי' גדל שם כשר להם. ולכאורה כך יפרש גם

ד. אתרוג שמראהו אדום חזק ברובו הרי זה פסול אבל מראה אדמומית בהיר, הרי זה כשר.³

שמראיתו נוטה לאדום, וראיה מלשון הרא"ש (פ"ג סימן יז) וז"ל ומיירי שלא ניטל אלא מן הקליפה "האדומה" ולא ניטל מן הלבן עמה כלום וכו'. ועוד ראיה ממ"ש הרא"ש (שם סי' כ) וז"ל לפי שהאתרוג אינו מלבין כשיבש אלא הוא "מתאדם" ופניו מתכרכמות וכו'. אלמא שהאדום אינו שינוי מראה באתרוג משום דמראה אתרוג הוא, וכו'. כלל של דבר אע"פ שמראה הירוק שקורין גע"ל (צהוב) ומראה האדום שני מיני מראות הם מ"מ כשם שמראה ירוק זו מראית אתרוג היא כך מראית אדום כיון שזהו דרך גדילתן ורגילין להיות הרבה כן מראית אתרוג היא הלכך האתרוגים שיש בהם מראית אדום כשרים לענ"ד בלי פקפוק דלא גרעי מאותן חזויות שקורין בלשון אשכנז מו"ל שהביא הרמ"א ז"ל והמחמיר בזה מפסיד ממונם של ישראל. עכ"ל כפי שהועתק בפקודת אלעזר. וגם בשערי תשובה (שם אות כא) הזכירו. ושם כתב בשמו שאדום לא הזכירו חז"ל וי"ל דמקרי הדר כמו שכתפוחים מראה יפה הוא וגם כיון שזו דרך גדילתן ורגילין להיות כן מראית אתרוג היא וכו' כנ"ל. ע"כ.

והנה הראיה שהביא מהגמ' לה: דאיגליד כאהינא סומקא ופירש"י בזה, הנה יש שפרשו שאין הכוונה שנעשה מראית אדום רק שנקלף קלפתו הדקה כדרך שנקלף התמרה קליפה דקה. וע' חולין (מז ע"ב). וע' פמ"ג (בא"א אות יח) דמחלק מהא דסוכה בין אדום חזק דפסול לאדום שאינו חזק. אלא שסיים שצ"ע בזה. וכ"כ שם אות כד. ומצאתי להגאון רבי שמעון סופר בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ד סי' נט) שהביא מהא דערובין (דף נג:) אתריגו לפחמין פירש"י הבעירו הפחמין להיות אדומין באתרוג. וציין לתבואות שור ועוד. ע"כ. ולכאורה יש לדחות דאתרוג זה היינו התפוחין כי מצינו להתוס' (שבת פח. ותענית כט:) שפירשו שתפוח היינו אתרוג ע"ש א"כ ה"ה

להשו"ע. ודע כי באמת באורחות חיים (אות יח) כתב, ואם היו שחורין ביותר כאדם כושי ה"ז פסול בכל מקום, ו"ראוי" לומר שהוא פסול "לעולם". וכ"כ הכלבו (דמ"א): ראוי לומר שיפסלו לעולם. (ולכאורה משמע דבאמת לא החליטוהו רק "ראוי" קאמרי תדע דהכלבו כתב שם פיסולים אחרים בהחלטה ע"ש. מיהו האליה רבה (סי' תרמט אות כא) הביא משמו דפסול בהחלטה. והעתיקוהו ג"כ הפמ"ג ועה"ש (שם). וצ"ע) והמכתם (שם) ג"כ כתב לפרש (בשיטה שהיא כרש"י) דכושי הוי "בעל מום" כשגדל בא"י או בבל ע"ש. אך יש לדחות דלא כ"כ אלא בנדמה, ולא בעיקר דין כושי. כגון כושי שהובא לא"י ואדרכא כתב (בדף לו:) שכשר "בשאר ימים" הכושי הרבה. ובבכורי יעקב (תרמט אות לא) כתב דפסול כל שבעה. גם הפמ"ג הנז' במשבצות סס"י תרמט כתב דכושי למדין מהכלבו דפסול כל שבעה. מיהו לדעת השו"ע כשר בשאר ימים דהדר אין פוסל בשאר ימים.

3. הנה באתרוג אדום נחלקו בזה האחרונים מחלוקת עצומה כי בשו"ת פני אריה (סימן ה) מיקל בזה הובא דבריו בפקודת אלעזר (סימן תרמח) וז"ל: אותן האתרוגים המצויים הרבה אצלינו שיש בהם מראית אדום כדם ממש שמירקותן נהפך אל האדום ופעמים רבות שהאדום מתפשט על פני רוב שטח האתרוג או "על חוטמו" ורגילין כאן לפוסלן משום שינוי מראה והנה ימים נתעוררנו על הדבר כי חפשנו ולא מצאנו מי שפוסל מראית האדום באתרוג ואדרכא תלמוד ערוך בידינו (סוכה לה:) אתרוג דאגליד כאהינא סומקא כשירה ופירש"י תמרה אדומה ואף זה לאחר שנקלף נהפך לאדמימות כדרך כל הנקלפים בפירות. משמע להדיא שאין פוסל. והטעם שאין האדום שינוי מראה לפסול כמו מראית הלבן והשחור. נראה שהוא מפני שמראית האתרוג עצמו מין אדום הוא

אצלם היה מצוי כמ"ש הפני אריה. ואה"נ אצלינו לא מצוי וא"כ י"ל דפסול לדידן לכו"ע.

והנה בשו"ת התעוררות תשובה (שם) דחה הראיה דהביאו מדכתב השו"ע רק שחור ולבן דמשמע דאדום כשר די"ל שדברו במצוי ואדרבא מדאמר שינוי מראה משמע כל שינוי מראה שאינו מראה אתרוג בכלל זה. וע"ע בחיים וברכה (שם). והגאון מהרש"ם בדע"ת הביא מדברי הרמב"ן (חולין מו.) לפסול וכ"כ בחיים וברכה שם. ודברי הפמ"ג העתיק הבכור"י (אות לד) וביאור הלכה (בסעיף טז) וכה"ח (אות פט וקז) אך בתוספת ביכורים שם העתיק דברי הפני אריה שמכשיר והוסיף שני"ל להכשירו מעוד טעם אחר שהוא מתהפך אח"כ לירקרוקת ולא כמו השחור ולבן שנשארים כך. ע"כ.

ובספר חכמת שלמה (הנדפס בשו"ע) להגאון ר"ש קלוגר (סעיף יב) הזכיר מ"ש השע"ת להקל באדום והוא כתב ע"ז: ולדעתי ח"ו לומר כן כי הן אמת שמלשון השו"ע בסעיף טז שנקט בלשונו אם שחור או לבן ולא נקט אדום משמע דאדום כשר אך אין זה ראיה חדא די"ל דנקט כן לרבותא דאף בשחור ולבן אם אין ברובו כשר ומכ"ש אדום. אבל אם הוי ברובו, או מחוטמו בכל שהוא פסול אפי' אדום ואף אי נימא דווקא שחור או לבן ולא אדום, מ"מ נראה דהיינו דווקא למטה וכו' אבל למעלה מחוטמו דפסול בו כל שהוא פוסל נמי אדום. וראיה מלשון השו"ע (סעיף יב) דנקט בלשונו דבחוטמו כל שינוי מראה פוסל בו משמע כל דאינו מראה אתרוג. ואפשר גם הפני אריה מודה בזה דלמעלה מחוטמו פוסל בו. ומ"ש הפני אריה דבתפוח שכיח אודם מה זה ראיה לאתרוג וכו' וסיים וכן אנו נוהגין וכו' עכת"ד. והנה מה שחילק בין חוטמו לשאר האתרוג אין מובן לנו כי כיון דאינו שינוי מראה ואינו פוסל בב' ושלש מקומות מדוע יפסול בחוטמו והרי מפורש בש"ס ופוסקים דאזלי תרוייהו בהדדי. ומ"ש שהפני אריה נמי לא הכשיר בחוטמו, כנראה לא ראה הדברים בשרשן כי מבואר שם

איפכא. ודוחק. עוד שמעתי לדחות דמ"ש רש"י אדומין ר"ל כעין צהוב ולא אדום ממש וע"ש. (ועתוס' סוכה לא: בשייכות אדום לצהוב). גם בדע"ת למהרש"ם (תרמח סי"ב) הביא הערה זו ע"ש. (וע' בשו"ת חוט המשולש (ס"ס כג) מ"ש או נוטה לאודם וכו').

ויש עוד סיוע לכאורה דאדום אינו מראה פסול ממ"ש המג"א (ס"ק יט) ובאה"ט ושאר אחרונים בשם המבי"ט (ח"ג סימן מט) דמה שנעשה מקומו עקום "ואדום" מהקוצים כשר ואינו בכלל חזזית. ע"כ. הרי דאדום אינו מראה פסול דאל"כ תפוק ליה מחמת שינוי מראה, אולם בשו"ת המבי"ט גופיה הלשון שם "כמו אדום" לפי"ז אזדא לה הראיה. גם אולי אדום שנעשה מפני קוצים לא פוסל. (ע' חזון איש סי' קמז סק"ב כיוצ"ב לענין מראה לבן. וצ"ע). גם י"ל עפ"י מ"ש הפמ"ג הנז' לחלק בין אדום חזק לחלש, וי"ל דבקוצים הנז' הוא חלש. עוד י"ל דמ"ש המבי"ט כמו אדום היינו צבע "חום" (וערש"י בחומש פ' ויצא ל' לב חום שחום דומה לאדום. ובפרש"י ברכות דף נח:). וכיוצ"ב יש לדחות ראיית הפני אריה מהא דסוכה לה: כאהינא סומקא די"ל דהכוונה לצבע חום. וכיוצ"ב יש לדחות הראיה שהביא מהרא"ש הנ"ל די"ל הכוונה לצבע חום. ועפ"י"ז דחיתי מה שיש לכאורה ראיה לפסול מדברי בעל העיטור (דפ"ח ע"ג) שכתב דומה לכושי שהוא אדום ודומה לשחור פסול שלקה ע"ש. וע' בדברינו בדין אתרוג הכושי. הנה משמע דהאדום מראה פסול הוא אך להאמור י"ל דכוונתו על צבע "חום" וגם יש לכאורה אדרבא ראיה משם להקל ואכמ"ל. ושו"ר שהעירו מדברי העיטור בזה בספר חיים וברכה (סימן א) ושם האריך וקבץ כעמיר גרנה ראיות מדברי האחרונים ז"ל לכאן ולכאן. וראיתי שכוונתי בעוד מדבריי להכתוב שם. גם מה שכתבתי לעיל לצדד דלא יפסול מראה אדום היכא דנעשה ע"י קוצים והבאתי דוגמא מדין מראה לבן. עתה ראיתי שכו"כ כתב המגיה שבספר חו"ב שם. ודע דכמו שמצינו דבכושי הכשירו בכוש וכו' מפני שזהו דרכן, כן אולי באדום

ה. אתרוג שנהפך מראהו ללבן פסול אם הוא ברובו.⁴

ו. אתרוג שיש בו בכמה מקומות ממראות הפסולות פסול. ויבואר עוד בסימן ד. ואם יש בו נקודות מגוון כחול או ירוק חזק או הום בהיר כשר.⁵

ז. אתרוג שמצד עצמו הוא אתרוג טוב וכשר אך נעשה שחור מחמת הריסוס שנדבק בו השמן ונהפך לשחור מקרני השמש פסול ליום ראשון. כמבואר בסימן ד.

ח. וכן אם נעשה בו ברובו שינוי מראה הפסול כמו שחור וחום כהה ואדום כהה מחמת משמוש הידים קודם החג פסול אא"כ נעשה מחמת משמשו בו בשעת קיום המצוה הרי זה כשר כיון שבא מחמת המצוה. כמבואר בסימן ד.

כתב דחזו"ת שהוא כמין שחין בולט וה"ה מראה פסול אבל קליפה דקה ולבנה כשר. (ומטי בה משמיה דהפמ"ג). ובספר חיים וברכה (סימן קלא) כתב בדברי הפמ"ג ע"ש. ושם (סימן קלב) כתב דבאמת אפי' נוטה ללובן יש להחמיר ע"ש. ושם כתב בשם תפאר"י שם אות מד דרק לבן ביותר ע"ש. ודע דבחזו"ן איש (סי' קמז אות ב) כותב דלבן מחמת קילוף אינו בכלל לבן הפוסל. וע"ע בחיים וברכה (סימן א) ובמגיה שם. ובספר שפת אמת (סוכה לה:) ד"ה בגמ' והתנן וכו'. ועיין להמאירי בספר מגן אבות (עמוד קלח). ויש עוד להאריך אך לא עת האסף.

5. כבר בארתי בסע"ד לקמן (סימן יד) בדיני חוטמו שהמראות חום בהיר וכחול אינם מראות הפסולות. וכבר בארתי בס"ד (בסימן ב) שאתרוג הירוק חזק אינו כדן מראה פסולה וכן גוון הכחול.

בהדיא שגם בחוטמו וכנ"ל. וע"ע בספר האוצר (עמוד רסח הערה 175 ועמוד רפ הערה 62).

ולמעשה נחלקו הפוסקים דיש פוסלים, והם: פמ"ג. החכמת שלמה הגר"ש נטנזאן אב"ד לבוב (הובא בחו"ב) ועוד. וע"ע בחו"ב מ"ש בשם הכפ"ת. ויש מכשירים, והם: הפני אריה, שע"ת. בכור"י בתוספת ביכורים, החיי אדם, ערוך השלחן (אות לד).

4. בברייתא (לו.) כושי "לבן" וכו' פסול. וכ"פ כל הפוסקים. והשו"ע (סעיף טז). וע' בפמ"ג (א"א תרמח, כד) והובא בכה"ח (תרמח אות צ) שכתב ואותם האתרוגים שיש לפעמים קרום דק ולבן במקומות מועטים אין ראוי לקרותו חזו"ת כ"א שינוי מראה ומיהו דינם שוה. ע"כ. (ועיין מה שהארכנו בסימן יא בדין מהו חזו"ת. וע"ע מ"ש בדין שינוי מראה שלא מעצמות האתרוג להלן סימן ד הערה מס' 3). והנה בתפארת ישראל (פ"ג דסוכה אות לה)

סימן ד

דיני אתרוג המנומר

א. אתרוג המנומר פסול,¹ שאין זה הדר. איזהו מנומר, זה שיש בו גוונים ממראות הפוסלים כהשחור, והלבן, והאדום חזק, וחום חזק. ואפי' בשתי מקומות בלבד הרי זה פסול ליום הראשון.²

מנומר אם רק בצבע פסול

1. בברייתא (לו.) אתרוג מנומר פסול. וכ"ה בהרי"ף והרא"ש והרמב"ם. וכ"כ הטור וש"ע ופיסול זה טעמו משום "הדר" וכדכתבו הראשונים והאחרונים. ויש מחלוקת בראשונים הא ד"מנומר" פוסל אם הוא רק בגוונים הפסולים כמו שחור ולבן ושאר מראות הפסולים או אף במראות הכשרים ג"כ פסול. הריטב"א (לה:) גבי חזוית אבל בב' וג' מקומות הו"ל כמנומר ופסול, כתב וז"ל: דייקי רבנן ז"ל מדלא אמר מנומר ודקאמר כמנומר בכ"ף הדמיון משמע דמנומר פיסולא אחרינא הוה שיש בו בהרות של גוונים הרבה, מיהו כתב הראב"ד ז"ל דדוקא שהם גוונים הפוסלים באתרוג כגון לבן כושי וירוק ככרתי אבל מנומר מגוונים שכולו מאותו גוון כשר, השתא נמי כשר, ויש שפוסלין בכל ענין מדלא פירש, ועוד כשהוא בהרות ברובו אינו הדר ופסול עכ"ל. וגם הר"ן הזכיר ב' הדיעות הללו. ובחידושי הרא"ה (שם גבי חזוית הנ"ל) כתב, והוא דיש בו כמה גווני הפוסלין עכ"ל. ע"ש. (וקצת צ"ע, בענין חזוית מאי שייך גוונים, וכנראה כוונתו על עצם "מנומר" ולא על חזוית). והנה הראב"ד בתמים דעים (סי' רל) בענין נקלף כותב ב' שיטות אם נשתנה מקום "הקלוף" לדלעה קמייתא פסול אף שאינה ממראות הפוסלים ולדעת י"א לקולא וסיים שם דהכי מסתברא. והובא בהרא"ש (סימן יז) ובטור וכבר כתבנו במקומו כל השייך לזה. ואם מכאן לקחו הריטב"א והר"ן הדברים הנ"ל, נמצא שמדמים הם מנומר לדין נקלף.

שיטת השו"ע בזה

2. ומרן השו"ע כתב בסעיף טו: או שהוא מנומר פסול. ובסעיף שאחריו: אם הוא שחור או לבן במקום אחד פוסל ברובו, בב' וג' מקומות דינו כחזוית ליפסל אפי' במיעוט. והנה השו"ע סתם הדברים ולא פירש איזה מנומר האף גם במראות הכשרות או לא. ובספר שתילי זתים מפרש דעת השו"ע לקולא, שבסעיף טו תנא מנומר דפסול, והדר מפרש בסעיף טז היכי דמי נימור הפוסל. עכ"ד. (ברם ק"ק. ובפרט הלבוש גרס ואם הוא שחור וכו' בהוספת וא"ו ע"ש), וכן מפרש הגר"א דמנומר רק בגוונין הפסולין ומביא ראיות לזה ע"ש. וכוון לדעת המאירי במגן אבות (עמוד קכח) שהבי"ר מדף לג: וע' דמשק אליעזר גם בשעה"צ דייק כן מלשון השו"ע סט"ז. (וסיים דלמעשה צ"ע). וכן בספר כרם שלמה (סי' תרמח סקי"ב) דעתו לקולא. הובא בחיים וברכה (אות קנט) וכ"כ המטה יהודה (בליקוטים ס"ו). וכן נראה מדברי הגר"ז (אות כו). והחיי אדם (כלל קנא אות יא ויב).

אולם הגר"י עטלינגר בככורי יעקב (שם אות מד) מבאר בדעת הרמב"ם והטוש"ע דאפי' "מנומר במראות כשרות פסול" שזהו דין מנומר. והנה יש לעיין בדברי הבכור"י, וז"ל: מנומר, כן הוא הלשון בברייתא בגמ' ולא נתפרש יותר מהו מנומר. והנה בהברייתא יש לפרש או שהוא מנומר ע"י חזוית כגון שיש בו חזוית בב' וג' מקומות או שהוא מנומר ע"י מראות פסולות כגון חבורבורות שחור ולבן

ששלש שיטות בדעת השו"ע: דעת המט"י דבין במנומר דנקלף בין מנומר מאליו תרוייהו לקולא להשו"ע. דעת הבכור"י תרוייהו לחומרא. דעת שאר אחרונים מחלקים בדבר, דמנומר ע"י נקלף לחומרא. ומנומר מאליו לקולא. וסברא ושיטה זו היא המחווה יותר בדעת מרן השו"ע. כן נ"ל בסע"ד. ונראה דזהו ממילא שיטת הרא"ש והטור, כפי מה שביאר הב"י דעתם לחומרא בענין נקלף, וע"ש בערך השולחן. ושאר אחרונים שם.

ודע דאלמלא הבנת האחרונים ז"ל דמנומר היינו ב' וג' מקומות, היה מקום לפרש לכאורה דמנומר ענין אחר הוא, דכן משמע מהריטב"א. והיינו דמנומר דהזכיר הברייתא הוא שיש בו בהרות וגוונים שונים כחברבורות. והוא נעשה בכל או ברוב שטח האתרוג. אבל אם הגוונים הללו המה בב' וג' מקומות אינו פוסל משום מנומר. דרך בחזית אמרינן כן. משא"כ במנומר וזהו בין במראות כשרים בין במראות פסולים וכדאפרש להלן. והנה לדעת מרן השו"ע א"א לפרש דמנומר ברוב האתרוג אבל במיעוט כשר ואפי' מראות הפסולים, שהרי כתב בהדיא סעיף טז דשחור או לבן בב' וג' מקומות דינו כחזית, ברם נוכל עדיין לפרש מנומר במראות הכשרים נמי הגם שאינו פוסל בב' וג' מקומות מיהו פוסלין אם כולו או רובו גוונים גוונים ומזה יוצא חומרא דמצינו לפסול במנומר כזה גם במראות כשרים כל היכא דהמה ברובו.

בדעת הרמב"ם

ולדעת הרמב"ם נוכל לפרש דאמנם חזית פוסלת בב' וג' מקומות כדמפורש בגמ' ובדבריו (פ"ח ה"ז), מיהו מנומר היינו שמנומר כולו או רובו במראות פסולין כמו השחור ולבן דאז פסולין, אבל בב' וג' מקומות אף הן לא יפסלו (דלא כהשו"ע סעיף טז שמקורו מהרא"ש והטור). אבל מראות הכשרים לא פוסלין, אף שיהיו כן בכל האתרוג, וכן נוכל לייחס כן בהרי"ף, ואל תתמה איך מראות שחור ולבן הפסולין לא יפסלו, דהלא אף

בב' וג' מקומות, אכן על הרמב"ם והטוש"ע צ"ע כיון שהביאו כבר פסולים הללו בפירוש (ע' סעיף ט וטז) על איזה פסול כווננו במה שכתבו מנומר פסול. ואפשר לומר כיון דדעת הטור בנקלף בב' וג' מקומות פסול אפי' נשתנה למראה כשר כמ"ש ס"ק כ א"כ זהו בכלל מנומר דכאן. עכ"ד. ואח"כ ראה לדברי הריטב"א והר"ן הנ"ל שהביאו ב' שיטות בזה שמקורם מדברי הראב"ד בתמים דעים גבי נקלף שמוכח דמנומר דנקלף, ומנומר בגוונים מאליו דין אחד להם. ולכן מנומר מאליו ע"י גוונים הרבה אפי' ירוק כעשבים וכחלמון ביצה שאינם מראה פסול הוי מנומר ע"ש. והנה לדבריו קשה כיון שמנומר פוסל בגוונים הכשרים ג"כ, א"כ כל סעיף טז מיותר. שהרי כתב שם שחור או לבן במקום א' פוסל ברובו בב' וג' מקומות דינו כחזית. גם מה שמדמה נימור מאליו מנימור דנקלף מנ"ל שמה להשו"ע נקלף חמיר טפי ולכן אפי' במראה שאינו פסול פסלינן בו. הגם שא"נ כן מהריטב"א גם מה דמעיקרא ק"ל על הרמב"ם (והטוש"ע) לאיזה מנומר כיון וכו'. הא שפיר יש לפרש שכוון על מנומר ממראות הפסולים דווקא שהרי לא הזכיר בהדיא הא דסעיף טז הנ"ל, ורק הזכיר דין עלתה חזית בב' וג' מקומות. א"כ מנומר היינו במראות הפסולים. וכשיטת הראשונים דס"ל כן. וכנראה שכן מסכימים ונוטים הרא"ה והריטב"א והר"ן וכ"נ מהראב"ד בתמים דעים דאפי' במנומר דנקלף נטה להקל כ"ש במנומר מאליו. ומה שכתב דמנומר דברייתא היינו ע"י חזית. ק"ק דא"כ מאי קמ"ל רבא (דף לה:) הא ברייתא הוא, ורבא ידע ברייתא זו וכדמשמע בדף לו. ויש ליישב. העולה מכל האמור שדעת האחרונים הנ"ל. דמנומר ע"י גוונים הכשרים כשר". מלבד דעת הבכור"י שמפרש בדעת השו"ע לחומרא.

מנומר ע"י קילוף

ובאם נקלף ונעשה ע"י מנומר ג"כ נחלקו האחרונים בדעת השו"ע. וכמ"ש בס"ד בדין נקלף קחנו משם. וכשנעמוד על הדברים נראה

ב. ואפי' שתי המקומות המה שתי טיפות קטנות פסול. ובתנאי שנראים לעין תיכף ומיד וא"צ להתבונן בהם כדי שיוכל לראותם. ובתנאי שמרוחקים משהו שיהא ניכר שהם שתיים.

שלש טעיות של חסרות בכל דף יתקן וארבע טעיות יגנוז משום דמחזי כמנומר וכ"פ הרמב"ם והשו"ע (יור"ד סי' רעט) ושמא יש לחלק דבס"ת שהוא שיעור גדול לא חשיב מנומר אלא בארבע טעיות אבל אתרוג שהוא כביצה ויותר כיון דשיעורו מעט לכן חשיב מנומר אפי' בשנים ושלש מקומות עכ"ד. ועמ"ש עפ"יז בתועפות ראם שסביב ספר יראים (סי' תכב אות כ). ובאמת הרמב"ם והשו"ע שם כשהזכירו דין זה לא הזכירו מצד מנומר בהדיא ע"ש. ועכ"פ הנה בגיטין (נד:) אמרינן וליעבר עליו קולמוס ולקדשו לר"י, ומשני דה"מ בחדא אזכרה אבל ב"כל" האזכרות הו"ל מנומר ע"ש. ומשמע לכאורה כמ"ש הכפונ"ת דבב' וג' לא חיישינן רק בארבע, וחדא אזכרה דקאמר לאו דווקא, ברם היה אפשר להבין דבחדא אזכרה דווקא לא קפדינן, אבל בב' נמי הוי מנומר ובכוליה לאו דווקא אלא ר"ל בשניים נמי. וע' עוד בגיטין (דף כ.) ועי' חכמת שלמה להגרש"ק על השו"ע (סעיף יב) מיהו אין להקשות מחכמים דס"ל דאפי' באזכרה אחת לא מעביר הקולמוס ומשמע דגם בחדא חיישי למנומר, די"ל דבאמת לאו משום מנומר חיישי אלא מטעם אחר ע"ש דף כ. ובחידושי הרשב"א שם. וע' בש"ך יור"ד סי' רעו ס"ק יב ובתשובות רע"ק איגר (פסקים סימן ע). והמאירי במגן אבות (עמוד קכח) רצה להביא ראיה דמנומר פוסל אף שאינו צבע הפוסל שעצם השינוי פוסל מדאמרינן (בגיטין נד:) ה"מ בחדא אזכרה וכו' משום מנומר. ודחה המאירי דיש לדחוק דספר תורה שאני דחמירא, ע"ש. לפי"ז הו"ל לפסול בהא דמנחות בשלשה נמי כיון דס"ת חמירא טפי מאתרוג, וא"כ קצת כסותר למ"ש הכפונ"ת. מיהו ל"ק כלל דהא תירוצ' המאירי עצמו דחוק קרי ליה. ואדרבא י"ל דהיינו טעמא לפי שס"ת שיעורו גדול וכדכתב הכפונ"ת. עוד יש לחלק ביז אתרוג לההיא דמנחות בעזרי"ת, על פי מה

בחזוית שיטת הריטב"א וראב"ד (הובא בסעיף יוד) שאינו פסול כשהם זה סמוך לזה, כשאינו מפוזר בכל שטח האתרוג או רובו. וכל האמור למעלה יש לדייק מלשון הריטב"א דלא הזכיר ב' וג' מקומות אלא בהרות ב"רובו". וזאת למודעי כי הגם ש"רובו" שכתב יהיה פירושו פיזור ברוב האתרוג כלומר אע"פ שאם תצרף הכל לא יהא לא מועט, ולזה קורא רובו כמו שכתב הריטב"א בפירוש בענין עלתה חזוית על רובו ע"ש, וזהו שיטה הא' שמוזכר בשו"ע סעיף יוד. מ"מ לא הוציא הריטב"א אם היה ממש רוב, דזה ג"כ בכלל רובו וכמ"ש הוא שם להדיא ע"ש. ולהשו"ע נמי שפסק לחומרא (בסעיף יוד) דב' וג' מקומות גם על צד אחד פוסל כלומר אף שאינו מפוזר ברוב השטח, מ"מ יל"פ במנומר שאינו פוסל אלא ברובו פירוש ברוב שטח האתרוג כלומר שאם תצרף החברורות יהיו רוב האתרוג. שאז פוסל מנומר. כן היה נ"ל לפרש דין מנומר ובוזה יש לפרש מ"ש הריטב"א הבודל בין כמנומר בכ"ף הדמיון, למנומר. [עוד יל"פ ההבדל שמנומר היינו אף בכשרים] ואמנם בראב"ד בתמים דעים (סימן רל) ובהרא"ש (סי' יט) לא משמע הכי וכן במגן אבות (עמוד קכח). ברם מהריטב"א כן יש להבין הכי. ועפ"יז סרה תלונת הבכור". כן נראה לי בסע"ד. שוב מצאתי כאשר שערתי בס"ד בערוך השלחן (אות לח) וז"ל: "ומנומר פירושו שברובו הוא מנומר כמו חברבורות ולא כחזוית", ראיתי ושש ליבי. ומוכח דמנומר אף במראות הכשרות הוא. שהרי שחור או לבן פוסל בב' וג' מקומות ע"ש.

ובהאי כללא דמנומר, ראה ראיתי למהר"מ ב"ח בכפונ"ת (דף לה:) שהעיר, דהכא חשיב מנומר כשיש חזוית בשנים ושלשה מקומות, ואילו במנחות (כט:) אמרינן דס"ת שיש בו

ג. נעשה מנומר מחמת משמוש הידים קודם החג פסול. אא"כ נעשה בחג מחמת משמוש הידים בו לקיום המצוה.³

הדרו, וה"נ דכוותיה כנלע"ד דרוב פעמים בחולו של מועד כבר נעשה כעין מנומר ממשמוש היד ומ"מ כשר וכעין גרדומים דאתו משיירי מצוה וכעין מים משיירי טהרה. ע"כ. וע' בספר מועדים וזמנים (ח"ב סימן ככד).

והנה המג"א (ס"ק יט) הביא משו"ת המבי"ט (ח"ג סימן מט) דדווקא כשהוא נולד מעצמות האתרוג אבל מה שנעשה מקומו עקום ואדום מחמת שעוקצים אותה קוצים כשר. ע"כ. וכתב כן ע"ד מרן שכתב דין חזוית ודברי המ"א הללו העתיקו האחרונים. וז"ל הגר"ז (שם אות כג): אין "החזוית" ולא "שינוי מראה" פוסלין אא"כ נולדו מעצמות האתרוג אבל אם מחמת שעוקצים אותו קוצים נעשו בו מקומות אדומים ועקומים כשר. גם בערוך השלחן (אות לד) כתב ד"שינוי מראה" אינו אלא מה שנעשה שינוי מעצמותו אבל מה שנעשה מקומו אדום ועקום מחמת קוצים שעוקצים אותו כשר, וה"ה "לכל שינוי מראה" הנעשה מחמת זה, עכ"ל ע"ש.

ולכאורה תמוה מאד מנא להו לחדש כן דשינוי מראה שאינו מעצמותו אינו שינוי לפסול, הא המג"א לא הזכיר כי אם לגבי "חזוית" ולא לגבי "שינוי מראה" וכן משמע במבי"ט עצמו שלא הזכיר שינוי מראה והיינו טעמא דחזוית שאני דהוא גרב ולקות ולא מדין שינוי מראה פסלין וכמ"ש הלבוש (אות יג) וכ"כ המט"י דאינו מראה אתרוג אלא מראה בפני עצמו ומ"מ אינו כמראה הלבן והכוש וכו' אלא מין בפני עצמו. וע"ע בפמ"ג. והבאנו דבריהם בדין חזוית בסימן יא. וכי תימא דמ"מ ילפינן כמו בחזוית שפוסל ואע"פ שמשונה ממראיתו כמו כן בכל שינוי מראה. ומש"ה כתבו האחרונים הנז' מה שכתבו. וכן ממה שכתב המבי"ט שנעשה "כמו אדום" א"כ שינוי זה של האדום כשר אע"פ שאינו מראה אתרוג לכאורה. אך אי משום הא לא איריא דחזוית

שכתב החת"ס שפסולי אזכרה שהוא משום אלי ואנוהו, דאורייתא. וז"ל החת"ס בחידושיו לגיטין (כ.): בחידושי ר"פ לולב הגזול בארתי דאפי' אי "ואנוהו" בשארי מצוות לאו דאורייתא, מ"מ בכתיבת השם הוא דאורייתא כי כן משמע זה אלי ואנוהו היינו השם הקדוש ואנוהו עכ"ל. וע' בחידושיו לסוכה שם והבאותיו בענין לולב במקומו. לפי"ז י"ל דהיינו דחמיר ההיא דגיטין נד: (שהעיר מזה המאירי הנ"ל) כיון דהוי דאורייתא. וזה יש להעמיס בכוונת המאירי שכתב דס"ת חמירא. וי"ל. והשתא נמי י"ל דהיינו טעמא דבאתרוג בב' וג' פוסל לפי דבעינן הדר, משא"כ הא דמנחות (כט:) בס"ת (כשאנו באזכרה), אינו פוסל. רק בארבע דרק באתרוג דכתיב בגופיה ולקחתם לכם פרי עץ הדר חמיר טפי, אף שנניח דהפיסולים הוו דרבנן וכ"ש אי הוי דאורייתא ובעיקר דין מנומר כתבתי דבשניים נמי הוו מנומר וכמ"ש האחרונים.

"שינוי מראה" הנעשה מחמת משמוש הידים, אם פוסל

3. **כתב** הגאון חתם סופר בחידושיו (לסוכה לו.): והנה האתרוג ה"מנומר" או "נקלף" נעשה כמנומר בשנים ושלשה מקומות דמשמע דפסול משום הדר אפילו בשאר יומי להפוסלים הדר כל שבעה מ"מ נ"ל דרוב פעמים ע"י משמוש היד ורוב הנענועים נולדו בו נימורים נימורים וגם נקלף קצת מקומות מהעור העליון הקליפה החיצונה ונעשו המקומות כמנומר ומי יודע אם הוא ממראה אתרוג וא"א שיהיה בכל פעם מראה אתרוג באותם הכתמים והבהרות שנולדו מזיעת הידים, נ"ל דהוה הדר כיון שבאו ע"י מצותו זהו הודו והדרו, וקצת ראיה לזה מפסחים (סה:) שבח הוא לזרעו של אהרן שילכו עד ארכובותיהם בדם ע"ש, ובוודאי בעלמא כיוצ"ב הוה הקריבהו נא לפחתך והכא זהו

ד. מנומר ע"י שנקלף (ולא חסר ממנו) אם נהפך הקילוף למראה הפוסל כמו השחור ושאר מראות הפסולים המבוארים בסימן ג, הרי זה פסול ליום הראשון. וראה עוד להלן סימן יד.

ע"ש, וא"כ הוא פסול מיוחד וגם לא הזכיר שינוי מראה. וא"ת הלא מנומר שהזכיר המבי"ט שהוא נעשה מעצמות האתרוג, משמע הא נעשה מנומר שלא מעצמות האתרוג כשר, זה אינו, חדא הא לא משכחת מנומר רק בנעשה מעצמותו ולא מדבר צדדי. ועוד דאין לדייק דהא יש ס"ל דמנומר פסול הוא בגוונין הפוסלין כמו שחור ולבן, וא"כ גם בנעשה ע"י דבר צדדי פסול לכו"ע כמ"ש הרא"ש גבי נקלף כנ"ל. ומצד הסברא נמי קשה אמאי יהא כשר שינוי מראה הלא שינוי מראה הוא מטעם הדר וכמ"ש הראשונים ואחרונים, א"כ מה לי מעצמו מה לי מצד אחר. ועתה מן השמים סבבני לראות בחזון איש (סי' קמז) וראיתי שכותב (בס"ק ב) דלא מקרי לבן רק בלקוי בחוץ אבל נקלף ונתגלה בשרו אין זה בכלל שינוי מראה. ושוב הקשה מדברי הרא"ש גבי נקלף (הנ"ל) ותירץ. אך לא מובן לי כוונתו.

וראיתי בספר ארבעת המינים (במילואים לאתרוג אות סד) שכתב בשם מנחת פתים לדון מראה פסול באתרוג שאינו מעצמותו דכשר עפ"י מ"ש הגר"ז אות כג הנ"ל. וא"כ בנעשה שחור וכו' ע"י משמוש הידים כשר. ע"כ. והעיר הרב שליט"א שמדברי החת"ס בחידושו הנ"ל שהכשיר בנעשה ע"י משמוש הידים שינוי מראה ומנומר היות ובא מחמת מצוה. משמע דלא ס"ל להקל דאל"כ גם שלא מחמת מצוה יש להכשיר אלא ודאי דלא ס"ל כן, ודחה דשמא י"ל שהחת"ס דן להכשיר אף בנעשה מעצמותו עכ"ד. ובאמת שהחת"ס פירש דבריו להדיא דנעשה מחמת המשמוש לא מעצמותו. עכ"פ חזינן דלאו מילתא פסיקתא היא מ"ש הגר"ז בזה. ועוד אנא עבדא אוסיף בזה דמצינו להאחרונים שדנו בכמה פיסולים שנעשה ע"י אדם והתנו שיהא נשאר במראיתו, וכמ"ש הבכור"י (אות מב) בענין כמה מהפיסולין

שאני דהוא פסול מיוחד ובפרט לפי דברי הפמ"ג בא"א (סס"י תרמח) שכתב חזוית אפשר אף שיהיה ממראה אתרוג פסול וע"ע שער הציון (שם אות נו). א"כ מנ"ל ללמוד ל"כל שינוי מראה להקל כשאינו מעצמותו. גם ממה שכתב המבי"ט "אדום" אין ראיה להקל חדא די"ל דאדום היינו חום והוא צבע כשר כמ"ש אחרונים והבאנו דבריהם בס"ד בדני מראות סימן ג. ועוד דאדום נמי יש שמכשירים אותו כמובא בדברינו, ויש לי בס"ד ראיה דהלא ב"נקלף" האתרוג ונעשה מקום הקילוף שחור כתב הרא"ש (סימן יז) דפסול לכו"ע והובא בטור, וגם בלא נעשה שחור נמי יש פוסלים לפי שאינו כמראה האתרוג והובא בהרא"ש שם ובטור. ואמאי הלא לא נעשה מעצמות האתרוג ודמי לנעשה ע"י קוצים. א"ו דלא שייך במראות לומר שכל שנעשה מבחוץ שלא פוסל מדין שינוי מראות. וע"כ דברי האחרונים הנז' צ"ע. וראיתי שהרב חיים וברכה (סימן א) רוצה להסתייע מהגר"ז להקל. ע"ש. וערבך, וכו'. ובאמת המשנ"ב (ס"ק מט) כשהעתיק דברי המ"א לא העתיק כלשון הגר"ז. וכנראה שנזהר מזה מטעם האמור. וגם הגרי"ח ס"ס בכה"ח (אות פח) לא העתיק לשון הגר"ז.

והא לך לשון המבי"ט שם: וכן באתרוגים שלנו שהוא מצוי ליגדל בהם נקודות קטנות כל שהן אינן גרב, שמה שהוא כעין גרב הוא שמעצמות האתרוג הוא נולד אותה נקודה, כמו תפוח או סרוח או מנומר או ירוק, וזה שאנו קורין חזוית אינה מרעותא של האתרוג אלא מן הקוצים וכו' ע"כ. ונראית כוונתו בס"ד דאע"פ שתפוח הוא ג"כ מחמת גשמים שנפלו כמ"ש רש"י (דף לו.) וכן בסרוח, אך מ"מ הרעותא היא נצמחת אחר זמן מעצמות האתרוג עצמו. והנה הראת לדעת מדבריו דחזוית שאני שהוא מפני חולי וכן מבואר יותר בהמשך דבריו שם

לרש"י דשינוי מראה אינו פוסל רק אם בא מחמת עצמו אבל מחמת דבר אחר אינו פוסל, ובפרט דע"י דבר אחר כיון דאפשר בהדחה ולהעבירו אינו פוסל עכ"ד. משמע דר"ל תחילה דיתלכלך יהא בו דין שינוי מראה ולא מחמת קילוף אלא סתם מחמת רפש וכדומה. וצ"ע וכי ס"ד דזה יקרא שינוי מראה. ועכ"פ מוכח מדבריו דס"ל כמ"ש הגר"ז ומשמע דהגרש"ק משוה ליכלוך לשינוי מראה ממש כיון שאינה בא מעצמו אינו פוסל.

עוד ראיתי להרב המגיה על ספר חיים וברכה (סימן א) שהביא דברי המהרי"ל שהכתמים הלבנים כשרים שנעשים מן העלים ומהענפים ואינו חזוית וסימן חזוית רק כשגבוה מן האתרוג ע"כ. ומזה רוצה להקל דמפורש דגם בלבן שהוא שינוי מראה, דינא הכי דלא פסיל רק בנולד מעצמותו וזה כמסייע להגר"ז עכ"ד. וסיים דצ"ע. אולם אפשר דאין ראייה מדברי מהרי"ל להקל דשינוי זה שבא ע"י עלין שאני, אבל שאר שינוי מראה י"ל דפסול. והחילוק אפשר להטעימו דכיון שנעשה במחובר לאילן ע"י העלין וכדומה, לכן הוי כברייתו כך וכשר. ועיין במגיה הנז' על סימן פז. ובתה"ד (סימן צט).

והנה בספר ארבעת המינים (עמוד קעה) דן בנקודות שחורות המתהוות ע"י הריסוס שנדבק באתרוגים שמן לבן המתייבש בו ואינו יוצא ממנו לעולם וחודר לתוכו והכתם הופך לשחור ע"י קרני השמש, אי יש לפוסלו משום שחור או לא. ורצה לומר דלפי דברי הגר"ז כשר כיון שאינו מעצמותו ושוב חילק בזה. וסיים: דכך נוהגים בעלי הוראה להורות להחמיר בזה. ע"כ. וע"ע שם עמוד קעז. ועיין בשו"ת מועדים וזמנים (ח"ו סימן נה) ובסייעתא דשמיא מצאתי ראיתי להגאון משוואל הרב יוסף זכריה שטרן בשו"ת זכר יהוסף (ח"ב סימן רכז) שדן באתרוג שמחמת משמוש היד נעשה בו שינוי מראה אם הוא כשר לכתחילה, וכתב: הנה מה שאינו מתולדה ליכא משום "מנומר" כמו בס"ת דקפיד קרא ואנוהו ומנומר פסול (עי' גיטין כ. נד:) מ"מ אם נתקלקלו הרבה יריעות

המוזכרים בשו"ע ע"ש. וע' שו"ת שבט הלוי (סימן קעו) בענין אתרוג בהקפאה ע"ש.

אלא דלכאורה קשה הא אתרוג המבושל יש מי שמתיר ולא פסל אלא השלוק כמבואר בדברינו והלא מסתמא נשתנה. וכן מדין "תפח" דיש ס"ל דתפח שלא נרקב כשר כמ"ש המ"א (ס"ק כא). הרי דאע"פ שמסתמא נשתנה ואפ"ה כשר. וכבר הערותי בזה (בדין אתרוג שהיה בהקפאה בס"ס ח). ושם כתבתי דמזה מוכח דאין שינוי פוסל אלא רק בשחור ולבן וכדומה שגדל כך וכן פיסולים שהוזכרו כמו נקלף וחזוית משא"כ פיסול שינוי שנעשה ע"י כבישה ע"ש. וציינתי לדברי הגרש"ק בחכמת שלמה על השו"ע (סעיף יב).

והנה על מה שכתב הרב ארבעת המינים הנז' שהגר"ז והחת"ס פליגי שהרי החת"ס משמע שפוסל במשמוש הידים, השיב על זה הגר"י פישר שליט"א (בהסכמתו לספר עמוד 13) דהחת"ס מיירי מדין מנומר לפי הפוסקים המחמירים לפסול במנומר אפי' "במראות הכשרות" מש"ה החמיר עכ"ד. משמע דר"ל משא"כ להסוברים דאין מנומר פוסל אלא ב"מראות הפסולים" (כגון שחור ולבן) שפיר יהא כשר בנעשה מנומר שלא מעצמותו. ועפ"י נדחה גם הראיה שהבאתי למעלה מהפוסקים הפוסלים בנקלף ונשתנה ממראה האתרוג.

ברם עדיין קשה דהלא בנעשה שחור כתב הרא"ש דבוודאי פסול והיינו לכו"ע גם לסברת המקילים. ע"ע בקרבן נתנאל (שם). ואמאי הא נעשה שלא מעצמותו אלא מחמת הקילוף. א"ו שאין חילוק. אך היה אפשר לדחוק ולומר דבנעשה שחור ע"י קילוף גרע דאית ביה תרתי קילוף ושינוי מראה, ואמת שיש דס"ל להחמיר בשינוי מראה הבא מחמת קילוף כמובא בס"ד בדברינו בסימן יג אך הלא אין זה מוסכם וא"כ אכתי מאי איכא למימר.

וחזיתיה להגרש"ק הנ"ל שדקדק ע"ד רש"י (סוכה לא:) דלמה פירש שמא יפול ויהא בו נקב ולא פירש דבר מצוי יותר והוא שמא יפול ויתלכלך ויהא בו שינוי מראה, אלא ע"כ דס"ל

ה. שינוי מראה שאפשר לקנחו בשעוה וכדומה ונסתלק אינו פוסל.⁴ ולכן אותן הנקודות יסירם בכך.

ששינוי מראה הבא מחמת דבר צדדי ולא מתולדת ועצמות האתרוג דיש סוברים שאינו פוסל משום שינוי מראה והמה, הגר"ז והעה"ש והגאון בעל זכר יהוסף. ולעומתם דעת החת"ס והגר"ש סופר וסתמות שאר הפוסקים משמע דפליגי. וכ"מ בשו"ת תורה לשמה (סי' קפב). ולפי דברי הגרי"ש פישר נ"י יוצא הפוסקים המקילים במנומר במראות הכשרות יכשירו בזה. אך עיין מ"ש לעיל בזה ושו"ר עוד בציץ אליעזר (ח"ט סימן לב).

4. הגרי"מ עפשטיין ז"ל בערוך השולחן (אות לז) כתב: וכלל גדול יש לדעת דבין בפסול שינוי מראה ובין בפסול חזזית וכו' אם כשקולפו חוזר למראה אתרוג, כשר. וכו' וראינו כמה פעמים שע"י דביקת שעוה נסתלק הדיבוק, וכן כשמקנחין אותו בדבר רך יש לפעמים שנסתלק וכשר עכ"ל. ועיין סימן יא סעיף ט.

ממשמוש היד שנראה הכתב מנומר הרבה ושינוי מראה בכ"מ אין חשש כלל. וכל שכן הכא דלא גרע מאם דכשקלפו חוזר למראה אתרוג כשר והכא פשיטא שיהיה חוזר למראה אתרוג גם באין חסרון כשניקו אותו היטיב ולא גרע מחזזית שאינו גבוה משאר האתרוג. ע"כ. ושוב הביא דברי החת"ס. וא"כ נראה דסבר הגאון הנז' דכל שאינו מתולדה אין חשש. (ולא הזכיר מדברי הגר"ז). אולם חזיתי להגאון ר"ש סופר בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ד סימן ס) שהביא לדון בשם ה"פרי חדש" בכתמים הנעשים באתרוג ע"י מגע המים מחמת הנחתם במים וכתב דפוסל. והגאון ר"ש סופר הביא מ"ש זקנו החת"ס הנ"ל דבנעשה ע"י המצוה אין חשש וסיים ולדעתי זה דווקא אם באו הדברים האלה ע"י קיום המצוה אבל אם באו שנגע האתרוג בלחלוח המים שבלולב זה אינו שייך למצוה כלל ופסול ע"כ. נמצאנו למדין

סימן ה

שיעור האתרוג

א. שיעור אתרוג אין פחות מכ"ביצה" ופחות משיעור זה פסול כל שבעה¹

שיטה שניה

הנה בספר הפרדס (סימן קצג) כתב: והאתרוג שיעורו עד "כאגוז" בנוני פחות מכאן פסול. וכ"כ עוד שם (סימן קצה). וכן הוא בהדיא במחזור ויטרי (סימן שסב). וכן דעת רבינו ישעיה האחרון הלא הוא הריא"ז (סוכה שם אות ו) שכתב: אתרוג "הבוסר" כשר והוא אתרוג קטן "כאגוז", פחות מכאגוז פסול. ע"כ. ומוכח דאפי' לכתחילה כשר. ודלא כמ"ש המגיה במחזור ויטרי (שם) דאפשר דמיירי בשעת הדחק. דליתא. וכן יתבאר לפי מה שנכתוב להלן בס"ד בטעמו ונימוקו של שיטה זו. וכן הבינו האחרונים כמ"ש להלן. וע' בתוס' (לא:) בתירוצם הראשון משמע דלרבנן כשר גם פחות מכביצה וע"ע בספר ההשלמה (לו.).

שיטה שלישית

שיטת הראב"ה (סימן תרג) דהגם דהלכה כר' יהודה אבל "בשעת הדחק" כשר בכאגוז. וכתב (שם): וגרסיןן עלה בירושלמי לא מצא כביצה כדאי הוא ר' מאיר לסמוך עליו בשעת הדחק מביא כאגוז וכשר עכ"ל. וכ"כ עוד שם (סימן תרעט). גם רבינו אלעזר מגרמיזא בספר הרוקח (סימן רכ) כתב אתרוג קטן כאגוז כשר בשעת הדחק. וכ"כ באור זרוע (סימן שט).

שיטה רביעית

השבלי הלקט (סימן שסא) בפירוש ראשון הביא, דהן אמת דשיעורו בכביצה דקיי"ל כר"י אבל אם עתה הוא קטן "ועתיד לגדל לכביצה"

אתרוג בכביצה או פחות – שיטה א'

1. במשנה (לד:) שיעור אתרוג הקטן רבי מאיר אומר כאגוז רבי יהודה אומר כביצה. וכתב הרי"ף: והלכתא כרבי יהודה בקטן. וכ"כ הרא"ש שם וכ"פ הרמב"ם (פ"ז ה"ח): ושיעור אתרוג אין פחות מכביצה וכ"כ בפירושו למשנה שם. וכן פסקו רוב הראשונים, ומהם: בעל הלכות גדולות (בהל' סוכה) ורבינו יהונתן מלוניל (שם). ורבינו אברהם ב"ר נתן הירחי בס' המנהיג (הל' לולב אות יד) העיטור (הל' אתרוג דפ"ח ע"ד) תניא רבתי (הל' אתרוג) היראים (סימן תכב) הסמ"ק (מצוה קצג) אורחות חיים (אות ו) והכלבו (ד"מ ע"ד) בשם רבי יצחק. (ונראה שכוונתו לר"י בעל הסמ"ק הנז'). מחזור ויטרי (סימן שעב) וע' להלן. והאגודה (סוכה פ"ג סימן כד) המאירי (לד:) הרי"צ בן גיאת (דף צז) רבינו ירוחם (נתיב ח' ח"ג) וכ"פ הטור (סס"י תרמח ועס"י תרמט) וכ"כ ביש"ש ב"ק (פ"א סי' כד) שכן פסקו כל הגאונים. וכן בקודש איתא בזה"ק (פנחס רטז). או ביצים וכו' דאיהו שיעורא דאתרוג דכביצה וכ"ה בתיקוני זוהר (דף ב:). וזה לשון מרן השו"ע (סעיף כב): "שיעור אתרוג קטן פחות מכביצה פסול אבל אם הוא כביצה אפי' הוא בוסר שעדיין לא נגמר פריו כשר".

אולם יש המקילים גם בפחות מכביצה אם הוא כ"אגוז" לכתחילה נמי. וי"א רק בשעה"ד. ויש המקילים בפחות מכביצה בתנאי שעתיד להגיע לגודל כביצה. ונביאם אחת לאחת בס"ד בטעמם ונימוקם. ובין כולם ד' שיטות הן:

הבוסר ממילא כאגוז כשר דקיי"ל כחכמים. ואמנם הכפות תמרים (שם) העיר ע"ד: ולכאורה איך פסק כר"מ לגבי ר' יהודה, י"ל כיון דברייטא קתני לפלוגתא זו בשם ר"ע "ורבנן" פסק כרבנן. אך קשה כיון דתנא דמתניתין קתני פלוגתא דר"מ ור"י הו"ל למפסק כר"י דאחי כר' עקיבא דברייטא דטפי עדיף הפסק היוצא מ"המשנה" מפסק היוצא מהברייטא. ועוד דהוא להחמיר בשל תורה דבעי כביצה. ותו איך אפשר לומר דפלוגתא דר"מ ור"י הוא מחלוקת ר"ע ורבנן דא"כ נמצא דר"ע ור"י אמרו דבר אחד וזה א"א דטעמיהם חלוקים דר' עקיבא טעמו משום דבעי הדר (ע' בדף לו.) ור' יהודה לא בעי הדר וצ"ע. ולשטת הרמב"ם והטור דפוסק כחכמים דאתרוג הבוסר כשר, ק"ל הלא קיי"ל דאתרוג יבש פסול דצריך שיהיה מהודר ונאה ואתרוג הבוסר לאו הדר הוא. י"ל דס"ל דפלוגתא דר"ע ורבנן גבי אתרוג הבוסר הכי הוי דר"ע פוסל משום דאינו הדר וחכמים ס"ל דאתרוג הבוסר הדר הוא דהדר דקרא למיעוטי יבש וחזוית עכ"ד. והשתא דאתית להכי יש גם לתרץ כך שיטת הריא"ז, דתליא הא בהא. ואולי כן כוונת הכפונ"ת. וגם מה שהעיר דבשל תורה הוא ולהחמיר י"ל דהשיעורין אינם מהתורה ויבואר במקומו בפרט זה בס"ד.

והנה מה שהעיר דטפי עדיף פסק היוצא מהמשנה מהיוצא מהברייטא, הנה כבר מצאתי בס"ד שזוהי שאילתן של ראשונים כי רבינו יהודא יעל"ה ב"ר בנימין הרופא למשפחת הענוים בפירושו (פירושי ריבב"ן) לסוכה (לו.) הביא דברי רבינו ישעיה הראשון דפוסק (לפי פירושו האחר) כר"י ד"מתניתין" דאסתמא דברייטא לא סמכין. וריבב"ן כתב עליו שם ואינו נראה לי דאדרבא מדשנאו לרבי מאיר בלשון "חכמים" ובכמה דוכתי אמרין הכי. עכ"ד. ושם צויין לעירובין (פג: ועוד). הרי דסברת הכפונ"ת היא כסברת ר' ישעיה, וסברת הריא"ז כסברת הריבב"ן. ובאמת שהריא"ז (הוא רבי ישעיה האחרון) רמז אולי בזה שכתב: "ור"י ומר זקני הרב (הוא רבינו ישעיה

כשר אף מעתה. וז"ל: וקיי"ל ר"מ ור"י הלכה כר"י וכתב רבינו שלמה ז"ל [ובכ"י איתא רבינו גרשום] ואם נפש אדם לומר אתרוג הבוסר דקא מפלגי ביה ר' עקיבא וחכמים, אמאי מכשירין חכמים וכו' "כפול הלבן", ישיב המשיב אתרוג הבוסר היינו טעמא דמכשירין שהם ממין שאם היה מניחו באילן היה גדול ואתרוג קטן דקא מיפלגי ביה ר"מ ור"י הוא ממין אתרוגים קטנים שאפי' עומדים באילן אין גדלין יותר עכ"ל. נמצא דבגודל "פול הלבן" כשר בתנאי שיגיע אח"כ לביצה. וכך מפרש מרן הב"י (סס"י תרמח) את שיטת הסמ"ג. וכבר העיר הביאור הלכה לסייעו מהשבלי הלקט הנ"ל. (ולקמן נכתוב בזה עוד בדברי הב"י בס"ד).

ודע דלא מצאנו להדיא מי שיקל גם בשיעור פול הלבן אע"פ שלא יגיע לשיעור כביצה. וגם מי שמפרש בוסר כפול הלבן כפירש"י, שמא דלענין דינא יפסוק כר' יהודה ועוד דשמא גם פול הלבן אין כשר כמות שהוא אלא בתנאי שיגיע לשיעור כביצה. וכדרך שס"ל שבלי הלקט והסמ"ג כנ"ל. ולכן צ"ע מה דמשמע לכאורה ממהרש"ם בדע"ת (סעיף כב) כאילו רש"י ורגמ"ה ס"ל להקל. ומה שהביא ממהרי"ל לכאורה הכי משמע אך עדיין אינו מוכרח שמהרי"ל כיון כן גם להלכה ולמעשה בודאי וצ"ע.

נימוקם של הפוסקים בכאגוז

ועתה נעלה נא לראות בטעמם של השיטות החלוקות. הנה באמת קיי"ל (ערובין מו.) דבכל מקום שנחלקו ר"מ ור"י הלכה כר"י, וא"כ קשה על הנך פוסקים רבותינו זי"ע דפסקו להקל בכאגוז וכו', וכמו שהעירו כבר האחרונים, ומהם הכפות תמרים (לא:) ומרן החיד"א בשו"ת ברכה (סימן תרנו) [ושם רמז לב"י, וכוונתו רצויה דיל"פ כאגוז היינו כשעתיד להגיע בכביצה]. וגליוני הש"ס למהר"י ענג'יל. ואף הראשונים נגעו בשאלתא דא. ברם כבר ביאר לנו הריא"ז הנ"ל טעמו שפוסק כאגוז לפי דפליגי חכמים ור"ע בבוסר (דף לו.) וחכמים הכשירו. וכיון שאגוז היינו

יותר מכפול הלבן כשר מאחר שסופו ליגדל יותר אבל אתרוג שאין עתיד ליגדל יותר צריך כביצה. ותמן הב"י יסודותיו עפ"י דברי התוס' (לא: ד"ה שיעור) דכתבו דיתכן דחכמים הגם שמכשירים אתרוג הבוסר, פסלי בפחות מכביצה, לפי דאתרוג הבוסר עדיפא דחשיב פירא טפי. ורבים ירו חיצים שנונים ע"ד מרן הב"י הללו. ראשון בקדש מור"מ בן חביב בכפות תמרים (לא:). כתב ע"ד מרן דמ"ש בכוונת התוס' דוחק הוא בעיני דזו היא סברה הפוכה ממ"ש התוס' בתחילת דבריהם דבתחילה כתבו דכשאין סופו ליגדל הוא יותר סברה להכשיר וכו'. עכ"ד. גם בשו"ת החכם צבי (סימן קסה) האריך ע"ד מרן הב"י עיין עליו.

ביאור כוונת תוס' והב"י

ואנכי בעניותי אומר שכוונת התוס' ברורה כך בעיני מרן הב"י כי התוס' הלא הרגישו שפלוגתא דשיעור אתרוג הקטן הוא פלוגתא דאתרוג הבוסר, וע"ז השיבו ב' תירוצים: דר"מ ור"י פליגי אליבא דרע"ק, ורע"ק שפוסל בבוסר אף ביותר מכביצה לפי "שעתיד ליגדל" וזהו גרעון לדידיה כי "זהו בוסר". ור"מ ור"י דמכשרי איירו באין עתיד ליגדל דאל"כ הוי בוסר, ובוסר פסול אליבא דרע"ק. מוכח מדבריהם דזהו רק לרע"ק אבל לרבנן דמכשרי בוסר א"כ יכשירו "אף בפחות מכביצה". ואח"כ כתבו עוד יתכן וכו'. כוונתם דאף לרבנן "אין להכשיר פחות מכביצה" ומאי שנא, ע"ז ביארו דבוסר עדיפא משא"כ פחות מכביצה, דפסול. ונמצא דבוסר היינו מה שעתיד ליגדל אינו גרעון כי רק לרע"ק הוי גרעון. והשתא בוסר למה כשר כיון דחשיב פירא טפי פי' "כיון שעתיד ליגדל" א"כ לא רק שאינו גרעון אלא עוד עדיפא. משא"כ בפחות מכביצה פסול, וזהו דווקא כשאינו עתיד לגדל אבל עתיד ליגדל לא גרע, וכשר. דאל"כ יקשה מדוע בגודל בבוסר יכשירו חכמים גם בשיעור "פול", ובפחות מ"כביצה" יפסלו. על כרחיך שיש חילוק, דבוסר כיון שעתיד ליגדל שפיר

(הראשון) פוסלים אתרוג קטן פחות מכביצה ואין שיטת התלמוד כדבריהם כמבואר בקונטרס הראיות עכ"ל.

ואמינא עוד דיש קצת סיוע לשיטת המקילים כאגוז, כי בירושלמי (פ"ג ה"ז) איתא אנן תנינן כאגוז אית תניי תני עד כאגוז מ"ד כאגוז, כאגוז עצמו כשר וכו'. ונזכר גם באור זרוע הנ"ל. ומדמפרש טעמיה דר' מאיר ש"מ דנקיט כוותיה. ועוד אוסיף בס"ד נופך ספיר עפ"י מ"ש היד מלאכי בכלליו והובא בשדי חמד כללי הפוסקים (סימן ב אות א): דבר שנזכר בבבלי שסוכל שני פירושים ויתברר האחד עפ"י הירושלמי מיניה לא נזוע ע"ש. ונוכל לדמות לנ"ד ולומר כיון שנוכל לפרש כך וכך, ממילא יכריע הירושלמי שנוטה לפסוק כר' מאיר כאמור. וקצת יש לחלק.

נימוקם של הסוברים כאגוז בשעה"ד

והדיעה דס"ל דבשעת הדחק פסקינן כר"מ בכאגוז ומטי בה הראב"ה (שם) משמא דגמרא ירושלמי. הנה כבר העיר המגיה בראב"ה שבירושלמי אצלינו ליתא וע"ש מה שכתב בזה. ומהאמור למעלה אין כל כך סיוע לשיטה זו. ואמנם אע"פ שלפנינו בירושלמי ליתא הלא אפשר דכיון שהראשונים כמלאכים שהביאו בשם הירושלמי כן, שפיר קאמרי. וכמו שמובא בשדי חמד כללי הפוסקים (סימן ב אות ו) דירושלמי שמובא בראשונים וליתיה קמן אית לן למינקט בשיפולי גלמיהו דקמאי ז"ל ע"ש. ודון מינה ואוקי באתרין. ונפק"מ לצרפו וכדומה.

נימוקם של הסוברים בקטן שעתיד ליגדל

ודעת שלישית הנ"ל היא דעת שבלי הלקט (סימן שסא) דסבר דגם "קטן מכביצה כשר כל שעתיד ליגדל", הנה מרן הב"י (שם) הביא קושיית הרא"ם על הסמ"ג (מצוה מד) דהעתיק להלכה דאתרוג הבוסר היינו כפול הלבן כפירש"י דכשר כחכמים, הא פליגי על ר"מ ור"י דאמרי בכאגוז וכביצה ואיך פסק כמותם. ומרן הב"י תירץ דאתרוג הבוסר אפי' אינו גדול

(כב) וכ"כ הגר"ז (אות כט) וערוך השלחן שם וע"ע משנ"ב (ס"ק סו) ופמ"ג (במשבצות סס"י תרמח) ובית השואבה (אות צ צא) וכן נקט בפשיטות בספר כף החיים סי' תרמח (אות קכו) ובאמת כן משמע דעת הטור והשו"ע שהרי מקור דבריהם מן התוס' והרא"ש הנז' (אך ע' מ"ש להלן בס"ד) ואיכא עוד דהכי נקטי ויבוארו להלן בדין "צימוק האתרוג בחג".

טעם שני – הדר

ויש עוד טעם והוא דקטן "אינו הדר". וכ"כ מהר"י עייאש בהדיא בליקוטיו (סימן תרמח ס"א) דכל פיסולים שכתב מרן השו"ע מסעיף טו והלאה משום דלאו הדר המה ואפי' הירוק והקטן פחות מכביצה ומה דאמרינן בגמ' (שם) דהטעם לאו משום הדר אלא משום דלא גמר פירא זהו אליבא דרבי יהודה דלא בעי הדר אבל לדידן דבעינן הדר א"כ הטעם בפיסולים אלו משום "דלאו הדר הוא". גם מהסבר שיטת הגמ' לפי דברי הב"ח (סס"י תרמח) אודות טעם פיסול הירוק ע"ש. כמו כן יצא לפרש שזהו ג"כ טעם פיסול פחות מכביצה דהיינו טעמא דלאו הדר הוא. והיינו כדברי המט"י הנז'. אך קצת פלא שבב"ח גופיה גבי אתרוג הקטן משמע דכאן אינו מפרש כן, וצע"ק. וכן משמע מס' המכתם (דף לה.) ד"ה ואימא. וי"ל. וע"ש להלן (לו.) ד"ה אתרוג הבוסר. גם מדברי שו"ת מהר"י קולון (שורש סב) הנ"ל משמע קצת דהטעם משום הדר. וכן משמע ג"כ מדברי כמה אחרונים, והם הצדה לדרך הובא ביפה ללב ובכה"ח (שם אות קכז) שכתב: "ואמרו יודעי פשר כי המהודר לא קטן קטן ממש ולא גדול גדול ממש זה פרי עץ הדר כי יפה הוא לעינים איש הבינים ע"כ. (וע' ברכות לא: ומגילה יג.). וי"ל. ואיכא כמה נפקא מינה להלכה ולמעשה בין הטעמים.

מה הטעם לפי השו"ע

והנה כבר כתבתי בס"ד דמקור דברי הטור והשו"ע המה מהתוס' והרא"ש א"כ על כרחין הטעם משום "דלא גמר פירא". ובסייעתא

דמי משא"כ כביצה שאינו עתיד ליגדל דגרע. כן מסביר הב"י בדעת סמ"ג לפי סגנון התוס' אבל הן אמת דלהתוס' בוסר אינו כשיעור פול הלבן. ועמ"ש החיד"א בברכ"י שם. וכתב הביאור הלכה דיש סיוע לסברה זו בדברי השבלי הלקט והבאנוהו לעיל. וע' בחזון איש (סימן קמח) וע' קרבן נתנאל על הרא"ש (שם) שיצא לישע הב"י.

ומתבאר מדברי התוס' הללו דשיעור האתרוג הוא "כביצה", לדידן דקיי"ל כר' יהודה מסתמא. וכן בפיסקי התוס' מפורש דשיעור אתרוג כביצה. אך התוס' (ב"ק ט:): גבי הידור מצוה עד שליש כתבו: כגון שהיה בו כשיעור "אגוז". וכ"כ הרא"ש שם. והביאם מרן הב"י (סימן תרנו). וכתב דלדוגמא בעלמא נקטיה לר"מ, ולדידן גם אליבא דר"י. וכ"כ הרש"ל בים של שלמה ב"ק (פ"א סימן כד). וע"ע בשו"ת מהרי"ק (שורש סב) רמזו הב"י. והדברים ברורים. וע' בס' יד אהרן ובברכ"י (סימן תרנו).

ודע עוד דבהגהות שבספר הסמ"ק הנ"ל, כותב, דחכמים דאמרי (דף לו.) דבוסר כשר הוא מהתורה ומה דבעינן כביצה הוא דרבנן ע"ש. ובזה רוצה ליישב קושיית הרא"ם על הסמ"ג. וק"ק דחכמים דינא להלכה ולמעשה קאמרי.

גם דע דבשו"ת מהרי"ק הנ"ל, כותב, דחכמים דאמרי (שם) בכפול הלבן סגי, הוא בדליכא אחר דווקא ע"ש. והגאון ר' יצחק טאייב בערך השולחן (סס"י תרמח) רוצה ליישב בזה קושיית הרא"ם הנז'.

הטעמים לפסול אתרוג הקטן

והטעם בפיסול אתרוג הקטן הנז', בגמ' (לא:): בעי למימר משום הדר ודחי התרצן דאינו אלא "משום דלא גמר פירא". וטעם זה "דלא גמר פירא" נקטי התוס' (לא:): והרא"ש (שם סימן כד) וכ"כ בתוספותי הרא"ש וכ"כ בס' ההשלמה (לו.) ורבינו יהונתן מלוניל (לד:): וכ"ה בתוס' הרי"ד (לו.). וכ"נ מהלבוש (סעיף

ועוד קאמר מהדר ליה חדא דלאו הדר הוא ועוד דאי נקיט חד לא מינכרא לקיחתו ע"כ. גם מוהרמב"ח בכפונ"ת (שם) הקשה: איך ס"ד דפרי עץ הדר הוא פלפלין הלא נחלקו תנאי בשיעור רמ"א כאגוז רי"א כביצה ושיעורין חציצין ומחיצין הלכה למשה בסיני כדאיתא בפ"ק (דף ה:) וגרעין של פלפלין לית ביה הך שיעורא. ושמא מה שקבלו הוא דשיעור אתרוג לענין מה שנגמר פריו למר הוי כאגוז ולמר הוי כביצה ולא נתפרש למאי הלכתא אתמר הך שיעורא וכשידענו דפרי עץ הדר הוא אתרוג למפרע ידעין דהלכה שנתקבלה הוא לענין נטילת הלולב והאתרוג. עכ"ל. וכבר נודעים דברי הריטב"א (שם) שכתב, ואימא פלפלין פ"י והא ודאי קים לן דהדר היינו אתרוג ולא היינו מסופקין בדבר שעשה מימות משה וכו' ע"ש. וע"ע בפני יהושע (שם) שכתב לפרש דכוונת המקשה דאימא דתרוייהו כשרין שאם לא מצא אתרוג יוצא בפלפלין והא דכתיב הדר היינו מן הדר שבהן וכו' ע"ש. וע"ע בס' ערוך לנר (שם) שכתב שתירוצ' הכפונ"ת דחוק. וכתב ליישב בב' אופנים שכתבו הפנ"י והריטב"א ע"ש. וע"ע במאירי.

בכמה הוא מינכרא לקיחתה

אך דלכאורה אכתי תקשה לסברת חכמים דמכשרין באתרוג הבוסר שהוא כפול הלבן כפירש"י ושכן פסק הסמ"ג והשבלי הלקט והגם שהמה התנו דווקא שעתידי להגיע לכביצה, אך עדיין הא לא מינכרא לקיחתה בשעת נטילה. ופול הלבן הוא שיעור קטן מאוד כמו גרעין הנקרא "חומוס" וכמ"ש בספר מהרי"ל (הל' אתרוג) וז"ל: אתרוג הבוסר אמר מהרי"ל דהוא כפול הלבן ור"ל קטנית שקורין ערבי"ז, עכ"ל. ואמנם מצאתי אח"כ להגאון ערוך לנר (לו.) דמבואר בדבריו דפול הלבן מקרי ניכר לקיחתו דהא גדול יותר מתרי ותלת פלפלין עכ"ד. אמנם דבריו נסתרים ממהרי"ל הנז'. ואם כן הדרא קושיין לדוכתא. ואפשר בס"ד ליישב דסוגיין הכא קאי אמתניתין (לד:) ושם שנינו כאגוז וכביצה, ולא כחכמים דמכשרי אף בקטן כפול הלבן ולדידן הוא

דשמיא מינא עוד ראייה לזה דהנה כתב השו"ע (סימן תרמט ס"ה) ד"חסרים השיעור" פסולים כל שבעה ע"ש. וכתבו איזה אחרונים דהיינו אתרוג פחות מכשיעור וכמ"ש הכה"ח שם (אות פב) ואי אמרת דטעם פיסול אתרוג הקטן משום "דלא הוי הדר" הלא תינח ביומא קמא אבל בשאר ימים דלא בעי הדר אמאי פסול הקטן. אלא ודאי דטעמא משום "דלא גמר פירא" ואמטו להכי אין חילוק בין יום ראשון לשאר ימים. (וכן מפורש בדברי הר"ן (כט:) דאתרוג הקטן פסול כל שבעה). אמנם יש מקום בראש לשתי דחיות. חדא, דאולי הגם דפסול משום דלא הדר הוא, ובשאר ימים הוה לן לאכשורי מ"מ זה יצא מן הכלל. עוד י"ל ד"חסרים השיעור" שכתב השו"ע קאי כגון לולב פחות מד' טפחים וכן הדס וערבה (ע' סימן תרנ) חוץ מאתרוג, וטעמא לפי דפיסולי הדר זה כשר בשאר ימים. וכן יש לדחיות אלו סמך מדהעיר מרן בכסף משנה (פ"ח ה"ט) דמנא ליה להרב המגיד דחסרי השיעור פסולין כל הימים ע"ש, הגם שבשו"ע נקיט ליה לחומרא בשתיקה מ"מ מדהוה ליה ס"ד לאתמוהי ש"מ דאינו מטעם דלא גמר פירא דאל"כ הא משו"ה פסול כל שבעה. איברא דאולי כוונת הכס"מ לא לאתמוהי על עיקר הדין (תדע שבשו"ע פסק כן) אלא כוונתו רק להעיר מנא ליה מתוך דברי הרמב"ם בהדיא. [ועי' בב"י (יור"ד סימן לא) דהגם שדחי ראיית הפוסק לא דחי עיקר הדין. וה"נ דכוותה].

טעם שלישי

ואתה דע לך דהנה מצינו בגמ' (דף לה.) ואימא פלפלין שזהו פרי עץ הדר, התם לא אפשר ננקוט חדא "לא מינכרא לקיחתה", ננקוט תרי או תלתא פרי אחד אמר רחמנא ולא שניים ושלשה. ופרש"י לא מינכרא לקיחתה מתוך קוטנה. והנה ודאי מטעם זה אין לנו לפסול פחות מכביצה או כאגוז כיון דעדיין מינכרא לקיחתה בכאגוז נמי. דהלא אפי' בב' וג' פלפלין אמרינן דמינכרא. והנה בספר המכתם (שם) תמה על דברי הגמ' דאימא פלפל והא "לאו הדר" הוא ותירץ, ויש לומר דחדא

לא הוי מינכרא אבל חומוס אחד היינו פול שפיר מינכרא לקיחתה, וא"כ צדקו דברי הערוך לנר הנז'. [וע"ע בס' דורש לציון (לבעל הנודע ביהודה) דרוש יא בהגה דשיעור "זית" מינכרא לקיחתה. וע' בשו"ת בכורי שלמה (סי' כה אות נ' בסופו) דפחות מכביצה אולי לא מינכרא לקיחתה. אך דבריו צ"ע. וע' בחיים וברכה (סימן רעז) בהגהת המו"ל].

השיעור אי הוי הלמ"מ, דאורייתא, או דרבנן

ודע כי הגם שקבצנו כעמיר גרנה דברי האומרים טעמים שונים בענין האתרוג שצריך השיעור האמור. הנה ראה ראיתי בחיים וברכה (סימן דש) שכתב בשם הקרית ספר (פ"ז) דשיעורי ארבעת המינים הוו "דאורייתא" ובכלל "הלכה למשה מסיני" הוו. ע"ש. ודיק מדבריו דגם שיעור אתרוג כביצה הוו בכלל. ועוד הביא לנו משו"ת חות יאיר (סימן קצב אות עד) כיוצ"ב. וכן מבואר בכפ"ת (לה). דכביצה וכאגוז הלכה למ"מ. ועוד הביא בחו"ב (שם) בשם שו"ת שערי דיעה (סימן כה) דמה שנסתפקו אי שיעור אתרוג מהתורה או מדרבנן מוכח קצת דהשיעור הוא מהתורה עכ"ד. והנה בהגהות על הסמ"ק (מצוה קצג) כתב דשיעור כביצה הוו מדרבנן ע"ש. ובאמת נדחק כן לפי הצ"ע שלו אך כבר בא הקושיא לכלל יישוב בב"י. וע"ע מהרי"ק (שורש סב). ובאמת כי יש לפקפק בראייתו מהקרית ספר, דשם כוונתו על "המנין" כגון לולב אחד אתרוג אחד, ולא על אורכן. ואי נמי על אורכן, מ"מ היינו כגון לולב הדס וערבה ולא אאתרוג שאין שיעורו באורך אלא נפת. אע"ג דכתב "ארבעה" המינים וכו'. גם מה שהביא משו"ת חוות יאיר, הנה אדרבא שם דוחה סברה זו. ע"ש מה שהאריך בדין הלל"מ מהו. ובכלל קשיא לי דאי הוו הלכה למשה מסיני הא נודע שאין בו מחלוקת וכאן מצינו מחלוקת תנאים (לד': לו). בשיעור האתרוג. וע' בחות יאיר שם ובשדי חמד (מע' ה אות לג) ובפאת השדה שם סימן יא, ועוד דהא בגמ' (לא:) יהבי טעמא אי משום

דאמרינן דבעינן מינכרא לקיחתה משא"כ חכמים דמכשרי בבוסר כפול הלבן בוודאי לא בעו מינכרא לקיחתה. ונמצא לפי"ז דהסמ"ג דמכשיר בבוסר כפול הלבן אם עתיד ליגדל וכמ"ש הב"י לשיטת הסמ"ג וכן מצאנו בשבלי הלקט (סימן שסא) כנזכר למעלה ראש. א"כ גם הם לא בעו מינכרא לקיחתה.

ואולי יש ליישב בזה שיטת הראשונים שהובא בתוס' (דף לה.) ובהרא"ש (סימן טו) דמשמע דאין שיעור לאתרוג ורק משום גמר פירא. אך התוס' והרא"ש שם דחאום דהא בעינן משום מינכרא לקיחתה ע"ש. ולפי האמור יש לומר דהם לא סברי לה לסברא זו כמו שנפרש בס"ד בסמוך, ותניא דמסייע להו הוא סברת חכמים דמכשרי בבוסר וא"כ המה יפרשו דגם סוגיא דידן נחא די"ל דכל מה דממעטינן פלפל דבעינן דמינכרא לקיחתה, זהו לפי ההוא אמינא דלא ידענו כביכול דזהו האתרוג אבל אחר שידענו שזהו האתרוג ושיעורו כאגוז או כביצה למר ולמר ומשום גמר פירא, תו לא צרכינן לומר משום דלא מינכרא לקיחתה וכמו שהסביר בזה הכפ"ת, ושאר תירוצים של רבותינו הנ"ל. ולכן בהיכא דגמר פירא וחזר ונצטמק והשתא לא מינכר לקיחתה שפיר דמי "דלא בעינן מינכרא" אלא העיקר הוא גמר פירא. (אע"פ שבעצם יש חילוק בין חכמים, לר"מ ולר"י בטעם השיעור כמובן).

מהו פלפלין

אכן לא אחד דמה שכתבתי לעיל דגודל "פול" לא מינכרא לקיחתה כמו פלפלין דחשיב לא מינכרא לקיחתה כנ"ל, זהו לפי שסברתי שהפלפל היינו מין מהפלפלין המצויים כהיום שהם קצת גדולים ואעפ"כ לא חשבינן ליה מינכרא לקיחתה וכל שכן הפול. וכן מצינו בשבת (דף סד:) פלפל ופירש"י פלפל ארוך וע"ע בפמ"ג (א"א סס"י תרמח) כל שאין "כאגוז" לא מינכר לקיחה (וע"ש שפקפק בזה), אולם אפשר דהפלפלין שמוזכר (בסוכה שם) היינו הקטנטנים מאוד כאישון בת עין שאנו קורין לו היום פלפל שחור (אמריקאי). ושפיר

ב. שיעור אתרוג כביצה הוא בנפח אך המנהג לשקול אותו ושיעורו 58 גרם.² וכשר לברך עליו גם ביום הראשון.

בשו"ת אבני נזר (חאו"ח סי' תפב אות ה) שכתב: והנה קשה לי מה הוצרך הש"ס לתת טעם בשיעור אתרוג אי משום הדר למקשן אי משום דלג"פ להתרצן ומאי קשיא ליה להש"ס בשיעור אתרוג טפי מבשיעור הדס וערבה. ע"כ. ואמרתי כי אחרי הודיע ה' אותנו את כל זאת אין התחלה לקושי זה כי בשלמא בהדס וערבה התם אינו אלא הלל"מ משא"כ אתרוג אין שיעורו מהלל"מ ושפיר הוצרך ליתן בו טעם.

איך שערנו משקל כביצה ל-58 גרם

2. דע כי כל שיעורים השנויים בש"ס ופוסקים כגון שיעור אתרוג כביצה (סוכה לד:) ושיעור כזית לזימון (ברכות מו.) ושיעור אכילה ביוהכ"פ בככותבת (יומא עג:) ושיעור אכילה בסוכה (סוכה כו.) הכל לפי מדת ה"נפח" לא במדת "משקל" מאזניים וכל אדם יודע שיש הבדל בין הנפח לבין המשקל. כי הנפח תלוי כפי אורכו ורוחבו של הדבר ואילו המשקל לפי הכובד.

והנה כאשר תקח לך ב' כדורים בגודל ביצת תרנגולת, ותמלא את שתיהם באחת במים ובשניה בקמח, הנה תראה שאמנם בשיעור ה"נפח" הם שווים, אך כאשר תניחם על המשקל ישקלו המים יותר ממשקל הקמח, וזאת לפי שהמים כבדים יותר מן הקמח הקל הרי לך שהם שווים בנפח ושונים במשקל. וכדי להקל עלינו שנוכל לדעת שיעור כל דבר ודבר לפי ה"משקל" שזהו המצוי בנינו, לכן נתנו חכמי הדורות את השיעורים לפי המשקל כגון שאמרו האתרוג שיעורו ב' – 60 גרם בערך. [ולהלן יבואר עוד].

הרמב"ם ע"ה נתן לנו את שיעורי חז"ל לפי המשקל. הנה בזמנו היה מצוי המשקל לפי "דרהם" כמו היום שמדברים אנו לפי "גרם".

הדר אי משום גמר פירא. ואילו הוה הלל"מ הא אין בו טעם, וכדמצינו בגמ' (גיטין יד.) הני תלת מילי שוינהו רבנן כהלכתא בלא טעמא ופירש"י כאילו קבלה משה מסיני שאין צריך לתת בה טעם. ואיך כאן יהבי טעמא. ויש ליישב. וע' בזה להגאון שדי חמד (מע' ה') אות לד.) (ועמ"ש בסמוך). וע"ע בהגהות הרד"ל למנחות (לה:) ובשו"ת בכורי שלמה (סימן כה) וכעת אמ"א.

ומה שנראה פשוט יותר דהשיעור הוא מהתורה, אי משום "הדר", אי משום "פרי" אמר רחמנא והקטן אינו פרי. וע"ע בהלבוש (סעיף כא כב). וכן מצאתי שכתב להדיא החיי אדם בנשמת אדם (כלל קנא אות ו') דאין שיעור האתרוג מקובל מהלכה למשה מסיני אלא משום דלא גמר פירא. ואולם בס' מקראי קודש (סוכות ח"ב עמוד קמג) משיג עליו מהקריט ספר וחות יאיר וכפוט"ת ע"ש. ובמחכ"ת ליתא כאמור. מלבד הכפוט"ת שהוא יחידאה. והרב מקראי קודש שם נדחק לפרש דאמנם הלל"מ הוא, וגמר פירא הוא טעם לשיעור זה. ע"ש. וע"ע שו"ת חתם סופר חאו"ח (סימן קפא) שמבואר ג"כ דאינו הלל"מ. וכן העיר ממנו ב"הררי קודש" (שם עמוד קמד). ויש גם להוכיח זאת מן התלמוד דאינו הלל"מ כמו שכתבתי דאל"כ מאי בעי לאוכוחי (בדף לא:) דלא בעי הדר מדבעי כביצה ואם איתא הא כביצה משום דהלל"מ ולא משום הדר וכן למאי דדחי דמשום דל"ג פירא. ומנ"ל הלא כך הלל"מ. אלא ודאי דאינו הלל"מ. (וכבר רמזתיו לעיל בסמוך) ואין לדחות דיהיב טעמא לשיעור זה. דאינו דאי הלכה למ"מ לא צריכין טעמא כנז'. ואפי' למאן דרוצה לפרש דהלל"מ אין בו טעם היינו ש"אין צריך" טעם כמ"ש בשד"ח (שם) כאן נמי אמאי צריך טעם. ואפי' תימא דעכ"פ יכולין ליתן טעם אך אע"פ אין לתלות כל ההלכה באותו טעם. ותבט עיני

ג. אילן שהזריקו בו חומרים שמגדלים האתרוגים בזריזות ונעשה גדול כביצה, אין בו חשש.³, (ובלבד שיהא בו כל התנאים הנזכרים בהלכה).

דבר כי היין (האמיתי) כבד יותר מן המים וכן כל כיוצ"ב.

וז"ל הרמב"ם בפיה"מ (עדיות שם): "ואני עשיתי מדה בתכלית מה שיכולתי מן הדקדוק (פי' מידה מדוייקת ביותר) ומצאתי ה"רביעית" (מן ה"לוג") הנזכרת בכל התורה, תכיל (אותה רביעית) מן "היין", (משקל), קרוב עשרים ושש כספים הנקראים דרה"ם בערבי. (כלומר שנפח הרביעית שוקלת 83 גרם, היינו 26 דרה"ם, שכל דרה"ם 3 גרם ומשהו) ומן "המים" (יהיה הרביעית משקל) קרוב לעשרים ושבע דרה"ם (86 גרם). מן החטה תכיל הרביעית משקל קרוב לעשרים ואחת דרה"ם. ומקמח החיטה כגון שמונה עשרה דרה"ם וכו'. עכ"ל. וגם דע כי המדה הנקראת "לוג" מכילה שיעור ששה "ביצים", והנה ה"רביעית" הוא רבע, כלומר רבע מהלוג, ונמצא ש"רביעית" יש בה שיעור ביצה וחצי.

ועתה שוב נשוב לענייננו כי הלא שיעור האתרוג הוא נפח כביצה אחת. (והוא ביצה בנונית ועיין בפתח הדביר (ח"א סימן קצ דף רט ע"ג). וכדעת תורה (תרמח סכ"ב) וגם דע כי כובד המים וכובד האתרוג כמעט שווים, כפי הטבע שטבע בהם האל יתברך (וסימניך גדל על כל מים. ע' בגמ' קדושין דף ג.). וכפי החשבון יוצא שאתרוג "כביצה", משקלו 57 גרם. כי הלא הרביעית היא 27 דרה"ם מים, שהוא 86 גרם. וא"כ ביצה שיעורה 2/3 (שני שלישי) מהרביעית א"כ הביצה שיעורה 18 דרה"ם, שהוא 57 גרם בערך. ולדיוק הוא 57.6 גרם. וסימניך כי הוא אל זן. — וע"ע בספר "שיעורי תורה". ובספר ארבעת המינים (עמוד קמח) והלאה. (ושם עמוד קלז והלאה, בדעת המחמירין שהם דעת הצ"ח והחזון איש).

קיצורו של דבר: שיעור "כביצה" של אתרוג הוא נפח ביצה. וכדי שיקל עלינו לדעת השיעור לפי גרם מדד לנו הרמב"ם והפכס ממידה למשקל.

רק שיש הבדל, שהדרה"ם משקלו פי שלוש מהגרם. כל דרה"ם 3.2 גרם. והדרה"ם הנזכר באמת הוא שם מטבע שהיה מצוי אז שמשקלו כאמור 3.2 גרם.

וז"ל הרמב"ם בפירוש המשנה (חלה פ"ב מ"ו) מדת הקב הנזכר ארבע אצבעות על ארבע אצבעות ברום עשר אצבעות וכו' א"כ כל המדה שיהיה בחללה זה השיעור הנזכר יתחייב בחלה אבל אם באנו לשער מה שתכיל זאת המדה כמשקל, ישתנה כפי שינוי דבר המדוד לפי שאין כובד המשקל השעורים והחיטים שוה, ולא מיני הקמח כולם במשקלם שוה וכו' ולא נתנו לו שיעור חלה ב"משקל" אלא במדה (פי' נפח), והנותן שיעור חלה בשיעור המשקלים טועה, ומקום טעותו גלוי, אא"כ נתן זה בקרוב במין רמוז אליו ע"כ. וכ"כ עוד בפירוש המשניות בעדיות (פ"א מ"ב) וכ"כ הרב שמעון ב"ר צמח בשו"ת התשב"ץ (ח"ב סימן רצא פ"ד) וז"ל: שהרי בשיעורי התורה לא נזכר משקל אלא מדה. ע"ש. וע"ע פתח הדביר (ח"א סימן קצ דקצ"ו). ועיין בספר הנפלא "שיעורי תורה" מהגר"ח נאה ז"ל.

ודע עוד דלשער נפח הביצה, אפשר ע"י "מים". כיצד קח לך כלי מלא מים על כל גדותיו ותחוב את הביצה בנחת, הנה כל המים שישפכו הן הנפח הביצה (אם הביצה גדולה ישפכו הרבה מים ואם קטנה פחות מים). קח המים שנשפכו ותשקלם במשקל, הנה המשקל שיצא לך הוא משקל הביצה. וע"ע בב"י ושו"ע או"ח סי' תנו. וביחוד דעת (ח"ד עמוד רעד). אבל ברור שמשקל זה הוא לפי משקל מים (כי שקלת את ה"מים"). אבל אם תקח כלי מלא קמח, על כל גדותיו כאמור, ותוציא ממנו קמח כמדת ביצה אחת (כדרך שאמרנו במים) הנה כאשר תשקול את הקמח, תראה כי המשקל שונה וקל יותר ממשקל המים, אע"פ שהכל הוא בשיעור אותה הביצה, וזאת לפי שהקמח קל מז המים כאמור. וכמו כן ישתנה הדבר בכל

כתחילת החיוב לא הוה שיעור חיוב בקמח, משא"כ כאן שכתר השתא אזלינן ולא מסתכלין על מה שלפניו אלא מה שיש השתא.

ודע כי בתוס' רי"ד (סוכה לו.) ביאר דהגמ' (דף לא:) קרי לפחות מכביצה לא גמר פרי וכן לירוק לא גמר פרי, שההבדל ביניהם הוא כי הירוק לא גמר פרי פירושו לא "נתמתק" אע"פ שגדל ונתעבה כל צרכו, ואילו "לא גמר פרי" של פחות מכביצה פירושו ש"לא גדל ונתעבה" כל צרכו אבל באמת נתמתק ע"ש. וע"ע בס' כפות תמרים. נמצא שהאתרוג בעי "מיתוק" ובעי "גידול", ולפי"ז בנ"ד שפיר דמי משום כי הגם שהזריקו בו אבל עכ"פ הוא "נתמתק" (כפי שכך מסתבר) וגם הלא "גדול ועב" בפועל ונמצא שיש בו גמר פרי, (שהגידול זהו גמר פרי להתוס' רי"ד) ולכן שפיר דמי, גם בנעשה ע"י הזרקה, ולא שייך השתא לומר כמו שאמרנו למעלה שאין גמר פרי ופחות מכביצה לא גמר פרי, זה אינו, לפי שגמר פרי היינו גדול, והרי גדול לפנינו. ואית ביה תרתי ממותק וגדול.

ברם יש לדון דמצינו מה שכתבו האחרונים דכל דבר הנעשה בדרך "נס" אינו חשיב מעשה וגם אין מקיימין בו המצוה. כמ"ש באגרא דפרקא (סימן רסג) הובא בפרדס יוסף (ח"ב פ' וארא עמוד נא:) דהמוליד בדרך נס ושינוי הטבע אינו מקיים מצות פו"ר ע"ש עוד. וע"ע שם (פ' ויקהל עמוד שסו.) וא"כ ההזרקות המלאכתיות הוי כדרך נס שלא כדרך הטבע ואיך יוכשר האתרוג. מיהו יש לחלק שמא כיון שנעשה ע"י "בני אדם" לא הוי כגדר "נס". ועוד י"ל דנס היינו יש מאין משא"כ בזה שהאילן והאתרוג איתנהו בעולם בדרך הטבע אלא שמזדרזים ליגדל ע"י ההזרקות א"כ לא חשיב נס, (וע' תענית ה.) וכיוצ"ב כתב מהרי"ח בס' בן יהודע (חולין צא:) ד"ה מלמד דהא דאין נהנין ממעשה ניסים כשגוף הדבר נעשה בדרך נס כמו עובדא דר' אלעזר איש ברתותא שנתמלא האוצר חיטים, (תענית כד.) משא"כ כשגוף הדבר לא נעשה בדרך נס שפיר דמי ליהנות כמו האבנים אצל יעקב שנעשו לאבן

3. **ויש** לברר ענין אחד, ואולי שזה לא מצוי אך יהא מצוי או כבר מצוי ואנחנו לא נדע. והוא, אם יזריקו באילן חומר אשר גורם לו לאתרוג להתגדל באופן פרא שלא כרגיל והיינו שתוך זמן קצר נעשה עב וגדול, מה שלא היה נעשה אילו היו מניחים לו להיות גדל באופן טבעי, ונמצא שע"י אותו ההזרקה הוא עתה כשיעור כביצה אם כשר או לא, ואין לומר דדמי לזיבול וטיפול השדה בחריצות גדולה אשר השבח ישביח האילן ופרותיו. וא"כ ה"ה ע"י ההזרקות נמי, כי יש לומר דזיבול כך הוא דרכו וגידולו משא"כ באופן אחר.

והנה יש לנו ב' טעמים לגודל כביצה האחד משום הדר והשני משום גמר פרי. והנה לפי טעם "הדר" נראה דשפיר דמי גם באופן זה. אך לפי טעם "גמר פרי", א"כ הלא אלמלא ההזרקות המלאכתיות לא היה נעשה גודל כזה ונמצא שבאמת לא גמר פרי, הגם שיש לו סימן של גמר פרי היינו שהוא בגודל כביצה, אך אין לו מציאות גמר פרי [וכבר כתבתי במקומו שיש מי שר"ל דשיעור כביצה הוא מדין שיעורין הלל"מ ע"ש (ושם דחינו סברה זו לנכון) ולפי סברה זו נמי בנ"ד שפיר דמי]. ואין נראה לומר דגם לטעם דלא גמר פרי אולי ע"י ההזרקות מועיל גם לגמר פרי היינו שמזרז גמר פרי להיות גדול, דזה דוחק. וע' להלן. והן אמת שמצינו כעין זה בהלכות חלה שכתבו בשו"ת הרשב"א (סי' תסא והלאה) והרא"ש בתשובה (כלל ב אות יד) וכ"פ בשו"ע יור"ד (סימן שכד סי"ג) וז"ל עיסה שאין בה כשיעור ובעת אפייתה תפחה וגדלה עד שנראה כאילו יש בה כשיעור פטורה וה"ה אם תפחה קודם אפייה. ע"כ. ומבואר שם הטעם לפי שחיוב חלה הוא ב"קמח" והא ליכא קמח בשעת גלגול שאז זמן חיובו. [ונראה שאע"פ שתפח הרבה כמו שתופח בחמשה רבעין מ"מ אינו כלום לפי שיש בו חלל ובעינין למעך החלל. וע' בגופן שלהן בראשונים הנז' וא"כ כמו שם הנפח שבעיסה לאו כלום הוא כמו כן כאן שנפח האתרוג כביצה לאו כלום הוא כי נעשה כן מחמת ההזרקה. אך יש לחלק קצת דהתם

ד. אתרוג שיש בו עתה שיעור הראוי כאמור, אך בימים הבאים יצטמק (כגון באתרוגי מים) אעפ"כ כשר הוא.⁴

נמנין עליהן בפסח דאזיל "בתר סוף" כמבואר שם, וגם רבי יוחנן הדר והודה לר"ל. וה"נ דכוותה בנ"ד נזיל בתר סוף והאתרוג פסול. ואל תאמר לחומרא אזלינן בתר סוף כההיא דגידין, דהא מבואר דגם לקולא אזלינן. מהא דעור הראש של עגל דאזיל בתר סוף ולא מטמא. כמבואר בפסחים (שם) ובחולין (עו: עז.) ובפירש"י וע"ש בתוס'. ואולם לפי הירושלמי שכתבו התוס' (בפסחים ובחולין שם) דגם ריש לקיש אזיל בתר השתא ושאני בפסח דגלי קרא. א"כ אין ראייה אבל מן סוגיות הבבלי מבואר לא כן.

אך אך הנה בספר בית השואבה (אתרוג אות צא) דחה מעיקרא ראיות הברכ"י דסוכה שאני דחיובו דבר תורה משא"כ אתרוג דאין חיובו מהתורה בשאר ימים, וכיון שכל פיסול העתיד הוא מדרבנן לא גזרו בדרבנן. ע"ש. וכן העיר כיוצ"ב הבכור"י בתוספת בכורים (דנ"ב ע"ג) ואחר המחילה אף אי נתיב ליה ידידה, הא חכמי דורו של הברכ"י ספקם הוא גם באופן שקודם החג יש בו כשיעור ועלול ליצמק "ביום הראשון". א"כ תרוייהו בדאורייתא ומנ"ל להרב בה"ש דביום א' ליכא ספיקא לחכמים הנזכרים. ועוד אטו כדרבנן לא שייך למגזר הלא יש לומר דרבנן תקון כעין דאורייתא וי"ל. והרב בית השואבה רצה להביא ראיות מדמצינו בשו"ע (סי' תרנו) ובירושלמי דבשיעור מצומצם יוצאין י"ח ולמה, הא בימים אחרונים יצמוק אלא ודאי דכשר כי אין לך אלא מקומו ושעתו עכ"ד. הנה אפשר לדחות דמי ימר לך שהאתרוגים מצטמקים תוך שבעה. ועוד די"ל דמיירי באופן שיודעים שלא יצמק. אך קצת דוחק. ומ"מ דעת הבית השואבה להקל לגמרי ע"ש. וגם בשערי תשובה הבי"ד הברכ"י והעיר הערותיו ואולי כפי שהסברנו לעיל דברי הברכ"י מיושבים הערותיו, והשע"ת מסיק: ומ"מ נראה דכל שהשיעור "מצומצם" יש להחמיר שלא לברך עליו דשמא אין הדמיון

אחת עכ"ד ע"ש. וע"ע בבן יהוידע לתענית שם בכמה מקומות. וע"ע בפרדס יוסף הנז'. ואכמ"ל. וע' שו"ת חכם צבי (סימן עז). וא"כ בנ"ד שפיר דמי. והיה זה שלום.

אזלינן בתר השתא או בתר סוף

4. בברכי יוסף (סימן תרמח) כתב: נסתפקו קצת מחכמי דורנו אתרוג שיש בו כביצה בצמצום הלא הוא כמוש ובודאי לימים עוד את אחרונים של חג בצר ליה שיעורא אי נפיק ביה בימים שיש בו שיעור. והביאו ראייה מדין סכך דאם עתיד להתייבש בסוף לא נפיק כמ"ש מור"ם בסימן תרכט. ויש דוחין דסוכה שאני דלא מפסקי לילות מימים כמו שאמרו בביצה (דף ל:) גבי הפריש ז' אתרוגים וכו' כמ"ש לקמן סימן תרסה. עכ"ל. ונראה כוונתו כי הלא כל דבר ודבר בלה כלה והולך וא"כ מה השיעור ועל כרחין כמו שכתב הר"ן שמשם מקור דברי הרמ"א. שם דכל שדרכו ליבש "תוך שבעה" דיינינן ליה מיד כאילו הוא יבש, כמו אילו סכך שדרכו ליבש אחר שעה ושתיים באותו יום ולכן בסוכה מה שיתייבש אחר שבעה לא איכפת לן אבל תוך שבעה פסול, אבל אתרוג אפי' שיפסל ביום הששי או השביעי או קודם, מ"מ השתא מיהא שעדיין לא צמק כשר. והחילוק הוא, דבסוכה הוי כאילו הוא יום "אחד" ובוודאי מה שיפסל באותו יום פסול, אבל באתרוג שפיר דמי כיון דאף דביום השני או השלישי יצמוק מאי איכפת לן, (ואולי אה"נ גם אתרוג כל שיצמוק היום הזה בערב פסול גם כבוקר) וע' בביצה (ל:) שהזכיר הברכ"י. [ודע דדברי הר"ן המה ע"ד הגמ' דיבשין ו"נופלין" אבל יבשים לבד אינו פוסל בוודאי, הגם שהשו"ע לא הדגיש זאת וע"ע בפמ"ג שהביא הבכור"י (סימן תרכט אות כב) ודברי הבכור"י שם צריכין ביאור].

ולכאורה יש להעיר מהא דפסחים (פד.) בגידין שסופן להקשות דסבר ריש לקיש דאין

ה. ולא זו בלבד אלא אפי' כבר צמק ונעשה פחות מהשיעור הראוי, הרי זה כשר, מאחר שהיה בו מתחילה שיעור⁵.

טהור מכאן ולהבא וכו'. וכן מדתנן בטהרות (פ"ג) כביצה אוכלין שהניחה בחמה ונתמעטו וכן כזית מן המת וכו' וכזית פיגול נותר וחלב, טהורין ואין חייבין עליהן משום פיגול נותר וחלב. הרי דאזלינן בתר השתא. אך שוב לחלק יצא דשאני שיעורי טומאה ואיסורין משיעורי מצות עשה דאתרוג, דבשיעורי טומאה וכו' הכי הוי שעוריהו ובפחות מכאן לאו אכילה הוי משא"כ בשיעור אתרוג כביצה היינו טעמא משום דבעי גמר פרי וכיון שכבר היה בו כשיעור כשר דזיל בתר טעמא. והוסיף להוכיח יפה אף נעים מדברי התוס' (סוכה ל.) [והרא"ש שם סימן טו] דכל שגמר פירא א"צ שיעורא. ושוב תמה מזה על התה"ד (כתבים סימן נב) דבחתכו האתרוג ונצטמקו לפחות מכשיעור פסול. וכן קשה כיוצ"ב על הטור (סימן תרמט) דבעי שישאר שיעור. ושוב כתב ליישב דבריהם ומסיק דבנ"ד כשר מעיקר הדין אלא שלכתחילה יהדר אבל אם אינו מוצא להחליפו כשר אפי' ביום הראשון עכת"ד.

ואין ספק שזו תמיה רבתי על הטור שפסק (סימן תרמט) שאפי' לכתחילה יכול לאוכלו רק שישאיר בו כשיעור. וכיוצ"ב כתבו התוס' (דף מו:) והרא"ש (פ"ג סי' כג) והובאו בב"י (שם) ותמיהה זו תמה גם הגאון ר' עקיבא איגר (נדפס בספרו) על המג"א (סימן תרמט סס"ק כז) דהצריך שישאר כשיעור. וע"ש במחצית השקל. והיא היא התמיהה על הטור כנז'. וכן העירו הבכור"י (תרמח אות נא) והח"י אדם (כלל קנא) בנשמת אדם (אות ו). וע"ע פמ"ג (סי' תרמח אות כד) בקצת דיני אתרוג וק"ק דמתוך קושיה זו רוצה הבכור"י (אות מט) להוכיח כהב"ח, ואינו, וכמו שנביא ישובים להלן בעזר ה' יתברך.

ובאמת אלמלא הבנתם של האחרונים שהבינו שכאילו צריך שישאר כשיעור שכתבו הראשונים הנז' והטור, הוא משום "דין שיעורי מצוה",

עולה יפה ולפעמים נדמה שהוא כשיעור והוא פחות מעט דהא על הרוב א"א לצמצם ע"כ.

ושוב ראיתי בשו"ת תורה לשמה (סימן קפג) שהשיב בנ"ד לפסול והבי"ר מההיא דפסחים (פד.) גידין שסופן להקשות. וששתי לקראתו. וגם הביא הראיה דחכמי דורו של הברכ"י מההיא דסכך היבש. ופלפל אי שבעה דווקא או לא ע"ש. [וכבר נודע דהגם דהגרי"ח הוא ניהו המחבר ס' תורה לשמה בכל זאת כותב הראייה מדרנפשיה כביכול כי רצה להעלים את עצמו וכאילו הוא אינו מהגרי"ח אלא חכם שקדמו, וכך עשה בכל הספר ועמ"ש שם נכדו. וע"ע בירחון אור תורה (אלול תשלה סימן לח) מ"ש הג"ר מאיר מזוז שליט"א. ומזה קשיא על הדברים שנכתבו באור תורה (אייר תשמב עמוד תמח). וכן העיר בהררי קודש שבספר מקראי קודש (סוכות ח"ב עמוד קנב) מההיא דפסחים שם. וע"ע שם באורך בדין הסכך הנז' ובשאר פסקים שבאו בדברינו. וע"ע בספר שערים המצויינים בהלכה (ח"ג עמוד ריח).

והנה כל האמור למעלה הוא לפי הנחתם של האחרונים הנז' לדמות דין עתיד להצטמק לדינים אחרים. אולם היא גופא קשיא דכבר העירו האחרונים הלא כיון דטעמא דאתרוג הקטן דפסול משום "דלא גמר פירא" ממילא כשר. ונבאר בזה בס"ד עוד להלן.

היה בו כשיעור, ועכשיו נתמעט

5. ועד עתה דברנו באופן שיש בו עתה כשיעור רק שבעוד ימים יצטמק ויחסר משיעורו אך יש עוד דוגמא באופן ש"כבר נחסר משיעורו השתא" אם יש צד להכשירו ודן בזה הרב אי"ש צדיק בספרו בית השואבה (אתרוג אות צ) ורצה מתחילה להוכיח דאין יוצאין בו משום דאזלינן בתר השתא וראיה מדתנן בעוקצין (פ"ב) ומנחות (נד.) בשר זקנה שהיה בו כשיעור וצמק פחות משיעור וכו'.

שמתרץ כן כוונת התה"ד ע"ש. אך הרב בכור"י שם (דנ"ב ע"ג) מיאן בזה. ושם ביאר הגאון הנז' דהר"ן לא הצריך שיעור אלא רוב, ע"ש. ועמ"ש הב"ח.

לדון לפי טעם "הדר"

ואבא היום אל העין דבאמת הא איכא עוד טעם לפסול באתרוג הקטן והוא ד"לא הוי הדר" וכמ"ש בס"ד בדברינו למעלה. ולפי טעם זה עדיין אין להכשיר באתרוג שצמק כיון דסוף סוף באשר הוא שם אינו הדר וכמו שהעירו האחרונים, מהם: הבכור"י (תרמח אות מט נא) והחיי אדם שם. ובזה מיישב באמת הספר חיים וברכה (סימן עזר) קושיית רע"א. ובבית השואבה שם התעלם לגמרי מטעם הדר הנז'. וי"ל. והנה בביאור הלכה (סעיף כב) העתיק דברי החיי אדם שם (אות טז) שפסק דאפי' היה בו כשיעור ובימי החג נצטמק פסול משום שאינו הדר. וביאר בנשמת אדם דאמנם לטעם דלא גמר פירא אין לפוסלו אך הב"ח סבר משום דלא הוי הדר ולפי"ז פסול. ואנכי הוראה למופת הדור הג"ר אברהם ישעיה קרליץ הלא הוא החזון איש (בסימן קמח אות ב) שהביא דברי הביאור הלכה וכתב: ותימה דהא רבי מאיר מכשיר בכאגוז, ור"י לא פליג אלא משום דלא גמר פרי ומנ"ל לחדש דפחות מכביצה לאו הדר הוא ולכן נראה דמצטמק לפחות מכביצה כשר ומברכין עליו עכ"ל.ה. וכוונתו דר"מ מכשיר בכאגוז וש"מ דהוי הדר. אמנם בהגלות נגלות לנו לפנינו נימוק החיי אדם דלפי הב"ח בהא פליגי דלר"מ הוי הדר גם בכך ולר"י לא הוי הדר והגם דלא בעי ר"י הדר מ"מ פסול למסקנא לדידן גם משום הדר. וע"ע בשו"ת יד הלוי (חא"ח סי' קיב). ומה שכתבנו למעלה סימן ב' בדין הירוק. איברא אין לכחד כי בב"ח בדין זה של אתרוג הקטן לא נראה שמפרש כן דפסול משום הדר כמו בירוק וכמו שרמזתי לעיל ואם כנים אנחנו בזה דממילא אף להב"ח אין לפסול א"כ קשה על החיי אדם ועל הבכור"י (שם). ודברי החזו"א נכונים. אך כבר כתבנו למעלה דיש אומרים דפיסול אתרוג

אנא אמינא דאינו כן, דאדרבא מוכח מדבריהם שישאר כשיעור היינו כדי שלא יאסר עליו מדין "מוקצה", ולכן כשמשייר כשיעור לל"ב. לך נא ראה בדברי קדשם. אלא דאי קשיא על הטור, הא קשיא שגם בדין אכילת עכברים העמיד תנאי שישאר כשיעור וזה צ"ע אמאי. אבל על הראשונים שהמה התוס' הרא"ש והר"ן לא קשיא כאמור. והמג"א ג"כ כתב דבריו לא על אכילת עכברים אלא על אכילת אדם והיינו משום מוקצה וממילא מיושב קושיית הגאון רע"א ושאר האחרונים. וגם טעם הטור יש ליישב שכדי לא לחלק בין שיורי עכברים לאדם השוה הדינים להצריך בתרוייהו שישאר כשיעור. או אולי טעם אחר.

ישוב דברי תה"ד

אלא דאכתי קשיא מדברי התה"ד (סימן נב) דכתב דבחתכו האתרוג לחתיכות לא יוצאים י"ח דחתיכת אתרוג מקרי וכל שכן אם נצטמקו החתיכות לפחות מכשיעור דכאילו אינו הוא ופסול ע"ש. וכמו שהעיר בבה"ש וחיי אדם שם ושאר אחרונים. אבל נראה בס"ד ליישב דגם התה"ד מודה דבאתרוג שנצטמק כשר כיון שגמר פירא, וכוונת התה"ד לומר חדא ד"חתיכת" אתרוג מקרי ולא אתרוג "הגם שיהא באותה חתיכה שיעור" כביצה, פסול ואפי' את"ל דאעפ"כ יש להכשיר וכו', מ"מ זו הוראה תמוהה לרבים וכו', וכל שכן דאם נצטמקו "אותן חתיכות" דאסור דכיון שהמה עצמן אינם שלימות אלא גריעי דהוו חתיכות אבל אם גם צמקו דהוי כתרתי לגריעותא פסול. ובאמת כיוצ"ב רוצה לתרץ הבית השואבה שם דכוונת התה"ד והטור דכיון שהוא חתיכות "אין שמו עליו" ע"ש רק שקיצר בדבריו. (ומשמע מדבריו דגם באתרוג שנחתך ממנו מעט וצמק האתרוג הנשאר גם בזה פסול ע"ש אך לפי מה שכתבתי אינו כן אלא דברי תה"ד על ה"חתיכות" הנתלשות ד"הם" עצמן צמקו אז פסול) ברם מה שרוצה הרב בה"ש ליישב בדרך זו דברי הטור, במתכ"ת לא יכון לפרש כן בטור אלא רק בדברי תה"ד וכאמור. וע"ע בתוספת בכורים (דנ"ב ע"ב) בהערת גאון אחד (בעל יד הלוי)

ליצמק דדעת האחרונים משמע להקל וכמ"ש בבית השואבה (אות צא) ובבכורי יעקב (תרמח אות נא) ובתוספת בכורים (שם דנ"ב ע"ג). וכן דעת החיי אדם וביאור הלכה וחזון איש ובכה"ח (אות קכט) וכ"מ בשו"ת אבני נזר חאו"ח (סי' תפב) וכן נראה מהפמ"ג (מ"ז סס"י תרמח). ומשע"ת. דאפי' הפוסלים לא פסלו אלא כשכבר נצטמק בפועל אבל כשלעת עתה הוא בשיעורו לא פסלו, מלבד מה שמצינו בשו"ת תורה לשמה (שם) שפוסל בזה ודבריו נגד כל דברי האחרונים שלא מצינו מי מהאחרונים הנ"ל בדברינו שיפסול. וגם דברי הטור ותה"ד ומג"א שהצריכו שישאר כביצה, מ"מ לא דברו ולא פסלו בענין צימוק וכמבואר באר היטב בדברינו למעלה בס"ד. וע"ע בספר החשוב שערים המצויינים בהלכה (ח"ג עמוד ריז) וגם הברכ"י לא החליט רק נסתפק בדבר.

ואם האתרוג היה בו כשיעור וחזר השתא וצמק אי יש להכשירו – הנה לפי הטעם דנקטו הפוסקים דהיינו משום לא גמר פירא ממילא בזה כשר אלא דנחלקו בו האחרונים כאמור. כי מהברכ"י נראה דפסול בזה (וכל ספיקו היה כאשר עדיין יש בו שיעור אם יש להכשירו או לא). וכ"נ מהשע"ת, ותורה לשמה, וחיי אדם ביאור הלכה. וגם בכה"ח (אות קכט) כתב כיון דסב"ל יטלנו בלא ברכה. וכ"כ בבכור"י ובתוספת בכורים והיינו משום טעם "הדר" אך דעת החזון איש בהדיא להקל בזה, וכ"כ להדיא בבית השואבה, וכן נראה משו"ת אבני נזר שם [אך שוב צידד בזה באות ח' לפסול]. וע"ע שו"ת יוסף דעת סימן נג (לבעל השואל ומשיב). ובאמת שיש כאן ס"ס (כל שהוא כאגוז) ספק שמא כהפוסקים דשיעור אתרוג כאגוז ולא כביצה. ואת"ל כביצה שמא כשהיה בו פעם שיעור כשר אף שנצמק. וכשר אף ליום א'. וכל שכן בשאר ימים דאיכא תו ספק דשמא לא בעינן הדר.

והן עתה סמוך לחתימה מצאתי למוהר"ח חותית הכהן ז"ל בשו"ת שמחת כהן (ח"ג סימן יא) שמכריח לפסול בזה. והאריך בו יותר בספר זכרי כהונה (מע' א אות כח) ומסיק לדינא

הקטן משום דלא הוי הדר ולדיעה זו חזרה חומרה לחומריתא.

ויש שרצו ליישב קושיית הרע"א על המג"א והטור דהצריכו שיעור אינו אלא משום דאז "מינכרא לקיחתה". וכ"כ בהגהת המו"ל שבס' חיים וברכה (סימן רעז) ע"ש וכן ר"ל הגאון ר"א קוטלר הובא במקראי קודש להג"ר צבי פסח פרנאק (סוכות ח"ב עמוד קמז) אולם כבר דחה זה לנכון בבכור"י (שם אות נא) דאפי' בב' וג' פלפלין אמרינן בגמ' דמינכרא לקיחתה א"כ בפחות מכביצה איך נפסלהו מטעם זה. והובא ג"כ במקראי קודש שם. [ושו"ר בשו"ת בכורי שלמה (סימן כה אות מז והלאה), וי"ל ע"ד.]. (וע"ש במק"ק שכתב בדרך לכאורה לומר דפחות מכביצה אינו משום דלא מינכרא וכאמור, אלא משום דיש בזה חסרון של "הדור מצוה" במעשה הלקיחה שתהא הלקיחה ניכרת יותר וכו'. וע"ש שרוצה לפרש כן בדעת הטור ע"ש. אולם האמת יורה דרכו שזה רחוק ורחוק. וגם הרב כתבו רק לכאורה וע"ש בהר"י קודש).

ודע כי היה מקום לדון כאן מצד "גרדומין" כדאמרינן במנחות (לה: לח.) ע"ש. וכמו שצייד בזה בהדיא בתרומת הדשן (סימן נב) הנז'. ועמ"ש בזה בשו"ת חת"ס חיו"ד (סימן רנו) (וע"ע חא"ח סימן קמ). וק"ק על ה' בית השואבה (שם אות צ) שלא נסתייע מזה והוא גופיה הזכיר את התה"ד שרמז לזה. וי"ל דהתה"ד לא פסיקא ליה ורפיא בידיה. ועכ"פ למעשה אין מזה לכאורה נפ"מ לפי שבאתרוג אינו מדין "שיעורין" כמו לולב הדס וערבה וכיוצא אלא מדין גמר פירא או הדר, ולכן או כשר או פסול ממה נפשך לפי הטעמים כאמור. משא"כ בלולב וכו' בזה יש לדון וע"ע מה שרמז בשו"ת הלק"ט (ח"ב סימן נג) ע"ש היטב. וע' אור שמח על הרמב"ם (פ"ז מהל' לולב ה"ח) ולהגאון ר' יחזקאל אברמסקי בס' חזון יחזקאל על התוספתא (סוכה פ"ב ה"ט) ובהגהות הור"ל (מנחות לה:). ובתידושי חת"ס לסוכה (לו:).

המורם מהם והיוצא מהם דבאתרוג שעתה "יש בו שיעור" האם לפוסלו משום שעתיד

ו. אתרוג שאין ברוחבו כביצה אלא שהוא ארוך, ומשקלו משקל הראוי 58 גרם הרי זה כשר אף ליום הראשון ובברכה.⁶

בינונית אבל מ"מ "אין שיעור לאורך ורוחב" דגם ביצים בנונים יש ביניהם שהם ארוכים יותר ויש שעבים. וכבר העליתי בדע"ת (סי' לה) דבמקום שלא נזכר שיעור אורך ורוחב, מצטרף האורך להרוחב. עכ"ד. ואיברא כפי מה דהסברנו טעם הבית יצחק כנז' אתי שפיר.

שינוי בצורת אתרוג

תו חזינא להגאון מהרש"ם דשלח חיציו על טעמו השני של הבית יצחק וכתב עליו וז"ל: ומ"ש הבי"צ דכאן י"ל שאינו הדר "לפי שאינו כפי ההרגל", אני תמיה שהרי מבואר בב"י סי' תרמה בשם הרמב"ן דפסולי לולב יש שלא נאמרו באתרוג כגון אתרוג כפוף ועקום דומה למגל כשר. והרי זה בוודאי אינו לפי ההרגל ונראה לעין שאינו הדר ואפ"ה כשר שאין לנו אלא מה שאמרו חכמים כמ"ש בתשובת הרא"ש שבב"י סס"י תרמה לענין עליו כפופים ע"ש. עכ"ל. ולדרכו זאת יש להוסיף עוד מדאיתא בגמ' (לו:) עשאו כמין בריה אחרת וכו' אבל כברייתו כשר דעבידא דפי כשר. וכ"פ כל הפוסקים והשו"ע (סעיף יט) ויש בראשונים ג' פירושים והבאנום במקומו בסימן ר' ע"ש. הרי דשינוי שאינו כהרגל אינו פוסל. וע"ע בשו"ת זבחי צדק (חא"ח סימן לז) באתרוג שבראשו כמין אצבעות. ונזכר במקומו. מיהו אולי יש ליישב שגם הבי"צ לא משום "שאינו כפי ההרגל" קאמר (וזה הלשון באמת לא נזכר בב"י וכן נראה שמהרש"ם לא ראה התשובה בפנים רק כפי שהעתיק לו השואל ע"ש), אלא משום שאינו הדר קאמר. וי"ל.

והן אמת דהנה כמעט מפורש לן להקל בנידון דידן דהא גבי דפי דפי הנ"ל פירש רבינו ירוחם (נתיב ח' ח"ג): ואם עשוי בצורת אתרוג אפי' שנעשה "דק כמו דף" כשר עכ"ל. משמע דהשתא אינו רחב כרוחב אתרוג רגיל ואפ"ה כשר מאחר דצורתו כאתרוג כלומר דמשפע

להחמיר דלא פלוג רבנן. ע"כ. אמנם הבנת האחרונים אינה כהבנתו ז"ל. וכבר נמקנו בזה די.

אורך אם מצטרף לרוחב. וחשש מצד "הדר"

6. ראשון בקודש אשר דן בדין אתרוג אשר אין לו רוחב אלא הוא ארוך ויש בו כביצה הוא הגאון בעל בית יצחק חיו"ד (ח"ב סס"י קלה) וז"ל: והנה נסתפקתי בשיעור אתרוג שהובאו לפני אתרוגים שהיו ארוכים ודקים דבעוביים לא הוה עבים כביצה ובאורכם היה יותר מכביצה אם מותר לברך עליהם. ונ"ל דאין יוצאין בהן כעין שכתב הטו"ז (סי' תרלד) לענין ארבע על ארבע במזוזה ולענין שבעה על שבעה בסוכה דהאורך אינו משלים להרוחב עכ"ד. ואח"כ רצה להעיר מסוכה (לז:) כמחלוקת כאן רק מחלוקת באבנים מקורזלות וכו' ודחה. ועוד רצה להעיר מירושלמי מדין בל תוסיף וכו' ודחה. ולבסוף סיים: על כן נלע"ד דבאתרוג דתליא ב"הדר", כל שאינו רחב וארוך כביצה אין זה הדר עכ"ל. והבי"ד בקיצור בס' חיים וברכה (סימן רפ).

וטרם כל ראיתי לנכון לבאר סברת הגאון הנז' דמשמע מדבריו דיש רוחב לשיעור האתרוג, ולכאורה תמוה היכן מצא זאת, ברם בס"ד נראה דכוונתו היא, דהגם שלא נזכר שיעור אך בהכרח שצריך לו רוחב מאחר דסתם אתרוג הוא בצורתו הרגילה רחב באמצעו א"כ באתרוג שאינו כך יפסל, מה תאמר הלא בסך הכל יש שיעור כביצה בנפח, א"כ בהכרח שאתה מצרף האורך להשלימו במקום רוחב וזה לא מועיל והביא דוגמא לדבר מדברי הטו"ז כדבר האמור. ולבסוף אתא עלה משום "הדר".

ואולם הגאון מהרש"ם בתשובה (ח"ב סי' קכט) כתב ע"ד הבית יצחק, דאטו יש שיעור לעובי הביצה ואף דודאי שיעור כביצה הוא

(סס"י תרמט) דאי לאו משום אתרוג ולא חתיכת אתרוג הוה כשר בחותך האתרוג ע"ש. והרי משמע אע"פ שיחתכם לאורך. די"ל דהתם שאני דאתי מאתרוג שהיה רחב.

ראיה משיעור ה"משקל"

ואחרון חביב ראה ראיתי להרב המהולל הרה"ג ר' אברהם חיים נאה ז"ל בספרו ספר העזר"ה הנאה והנפלא "שיעורי תורה" (סימן ג עמוד רלא) שהביא הסברות של הבית יצחק שאסר ומהרש"ם שהתיר. וכתב שבשו"ת מהרש"ג (או"ח סימן לג) לא נראו לו ראיות של המהרש"ם ושנשאר בספק. וסיים בשיעורי תורה: והנה מכיון שהמנהג בכל הדורות אצל חכמי ורבני הספרדים ששוקלין האתרוג ח"י דרהם (57 גרם) וזהו שעורו כמ"ש רבני הספרדים האחרונים [ע' כה"ח סי' קסח אות מו. ותרמח אות קכח]. ואם האורך אינו מצטרף להרוחב הרי אפשר שישקול ח"י דרהם מפני אורכו ובכ"ז הוא פחות מכשיעור, ומוכח דס"ל דהאורך משלים להרוחב. ואם משום הדר, לא שבקינן פשיטותא של הגאון מהרש"ם מפני ספיקן של אחרים, ומכל שכן אם לפי מראית העין הוא בגדר הדר, אין להסתפק כלל, דדבר שלא נזכר בפוסקים מפורש שאינו הדר שפיר אזלינן בתר דעתו של רואה. עכ"ל. אך לא אכחד דיש לומר דשיעור המשקל הוא באופן שהאתרוג אתרוג רגיל עם רוחב ומי יימר דגם באתרוג הארוך. עכ"פ דבריו נראין טפי וכדברי המהרש"ם אשר שפתיו ברור מללו להלכה. וכן ראיתי עוד בספר היקר ארבעת המינים (עמוד רסג) בשם אשל אברהם להגאון מבוטאש (תניינא סי' תרמח) שהעיקר תלוי בנפח כמות המים הנשפכים ע"י הכנסת האתרוג לתוכם מבלי להתחשב בצורת האורך והרוחב ע"ש (ואמ"א). וכן דעת החזון איש להקל בזה כמ"ש בשמו בספר שעורין של תורה (שעורי המצות אות כה) עכ"ד. הרי דמייתי לן עוד דיעות המקילין בזה. וכן עיקר.

אתאן לסיפא זמן אסיפה דבנ"ד נסתפקו בזה הבי"צ ומהרש"ג וע"ע בס' ילקוט יוסף (הל' אתרוג הערה יד) שבשו"ת לבושי מרדכי

בראשו ובזנכו. ויש לדחות קצת דמצד אחד יש בו רוחב, ומש"ה שפיר דמי.

זאת ועוד העיר הרב השואל למהרש"ם מהא דסוכה (לא:) דמבואר דטעמא דפחות מכביצה פסול משום "דלא גמר הפרי". ע"כ. ור"ל מאחר דטעמא משום דלא גמר פרי א"כ ביש בו כביצה הרי גמר פרי ותו לא איכפת לן שאינו רחב, והמהרש"ם שם הביא טעם לפסול פחות מכביצה משום "דאין שמו עליו" וכמ"ש הריטב"א (כט:) ואין טעמו משום הדר ובעיקר הדבר כבר בארנו לעיל במקומו שהרבה מן המפרשים ומן הפוסקים דנקטו טעמא דכביצה משום דבעינן גמר פירא. ואינו רק לר"י כמו שחשב הרב השואל הנז'.

ראיה לדבר

ובעזרת ה' אמרתי להוכיח דבאתרוג הנז' כשר מדתניא בברייתא (לו.) כמה וכמה פיסולי ולא נקט נמי להא ש"מ דכשר. ואת"ל דיש לדחות, תו יש להוכיח מדקתני אתרוג ככדור פסול והיינו שעגול מכל צד וכמ"ש המגיד משנה (פ"ח ה"ח) וכיוצ"ב כתבו המחזור ויטרי (סימן שע) ובחידושי הרא"ה (שם) וכמ"ש בס"ד במקומו. משמע הא כה"ג דהוא ארוך כשר. ואת"ל דיש לדחות אף זו, תו יש להוכיח מדכתבו התוס' (שם) יש גורסים כדוד שעשוי כמין דוד ועגול כקדירה. וכתב הכפ"ת (שם) יראה דיש נפקותא בין שני הגירסאות, דלגירסת כדור ברי"ש, דווקא עגול לגמרי ככדור פסול אבל עגול כקדירה כשר עכ"ד. וכן הסכימו הפוסקים להקל כמו שבארנו במקומו. וז"ל ערוך השולחן (תרמח אות מ) עגול כקדירה כלומר שאינו כאתרוג שעגול באמצעו ומשפע ויורד למטה ומשפע ויורד למעלה אלא מראשו עד סופו בעיגול והוא ארוך וכו' כשר עכ"ל. הרי לך דבנ"ד כשר הוא. וע"ע מ"ש בס"ד בסימן ו' בדין העגול בשם הרב המגיה בס' חיים וברכה (סימן סה). וכן מה שכתבתי עוד בשם ספר סביב ליראיו (סימן קכד). וגם עוד מה שרציתי שם לפרש ההבדל בין גירסת "ככדור" לגירסת "כדור", עיין עליהם. אך אין להביא מדכתב בתה"ד (סימן נב) ופסקו מור"ם

ז. אתרוג שהוא גדול כשר.⁷ ומעשה ברבי עקיבא ע"ה שבא לבהכנ"ס ואתרוגו על כתפו.

וכל הפוסקים פסקו כר' יוסי דקיי"ל (ערובין מו:): דהלכה כמותו וכ"פ הרמב"ם (פ"ח ה"ח) ואם היה גדול כל שהוא כשר. ח"ל הטור (ס"י תרמח) ובגדול אפי' הוא גדול הרבה שצריך לאוחזו בשתי ידיו כשר, וכ"ה ברבינו ירוחם (נ"ח ח"ג): וגדול אפי' כל כך שיוכלנו על כתפו כשר. וכן סתמות הראשונים כמעט כולם ויבוארו להלן וכ"כ הרוקח (סי' רכ) וכן הוא בכלבו (ד"מ:): אפי' צריך לטלו בב' ידיו. וכ"כ האור"ח (אות ו) בפירוש ראשון ובסמ"ג וסמ"ק. וכ"פ השו"ע (סעיף כב): "ואם היה גדול כל שהוא כשר". וכן סתמו והסכימו האחרונים, ומהם: הא"ר שע"ת הגר"ז החי אדם עה"ש בית השואבה משנ"ב וכה"ח. וע"ע חיים וברכה (סימן כה).

ואמנם הר"ן הקשה על הגירסא הנז' דגרסי "שניים" בידו וכו', דלאיזה ענין ישער ר' יהודה שהוא כשיעור שיאחז "שני אתרוגין" בידו אחת, לפיכך עיקר הגירסא כמו שנמצא במשניות ישנות: "ובגדול כדי שיאחז "שניהם" בידו אחת" כלומר הלולב והאתרוג מטעמא דפריש בגמ' (לא:): זימנין דמחליף ליה וכו' ולפיכך צריך שיוכל להחזיק בידו אחת הלולב והאתרוג באותה שעה ואי לא איכא למיחש שמא יפול מידו ויארע בו נקב ויפסל. "ורבי יוסי אומר אפי' בשתי ידיו" כלומר שיאחז שניהם זה בידו אחת וזה בידו אחת ול"ח דלמא מפיק להו והכי איתא בירושלמי דגרסינן התם א"ל ר' יוסי וכי נאמר וכפות תמרים שיהא צריך ליטול שניהם כאחד שאתה משער בכך והלא לא נאמר אלא כפות אפי' זה בידו אחת וזה בידו אחת, ור' יוסי דאמר אפי' בשתי ידיו לא דווקא שיוכל ליטול שניהם בשתי ידיו אלא אפי' הוא צריך שתי ידיו לאתרוג אחד בלבד או שהוא צריך ליטלו על כתפו יצא וכו' עכ"ד הר"ן. וכ"כ הריטב"א שם. וא"כ יש שני הבדלים, דגרסינו בדברי ר' יהודה שניהם

(חא"ח תנינא סי' קעו) מפקפק גם הוא בזה (ואמ"א). וכתב בילקוט יוסף דטוב להחמיר. אך לעומתם הרי הבאנו בס"ד דברי המהרש"ם דמיקל בזה, גם הבאנו כסמוכין לדבר. ושכן דעת האשל אברהם והחזו"א והגר"ח נאה, ובס' שערים המצויינים בהלכה (ח"ג עמוד שיד) כתב שכן הסכים הגר"מ אריק להקל.

שיטות הראשונים

7. **במשנה** (לד:): ובגדול (פרש"י שלא יהא גדול יותר מדאי) כדי שיאחז שנים בידו [אחת] דברי ר' יהודה, ורבי יוסי אומר אפי' אחד בשתי ידיו. ובגמ' (דף לו:): תניא א"ר יוסי מעשה ברבי עקיבא שבא לבית כנסת ואתרוגו על כתפו (מרוב גודלו. רש"י), אמר לו ר' יהודה משם ראייה אף הם א"ל אין זה הדר. ולפי זה מבואר יוצא שהשיעור לדעת ר' יהודה הוא כדי שיאחז בידו אחת ב' אתרוגים ולא יותר. וזהו "שנים", ב' אתרוגים. ולדעת ר' יוסי שהלכה כמותו אפי' אחד פ"י אתרוג אחד בשתי ידיו מרוב גודלו נמי כשר. וזהו דמצינו בהדיא בבבלייתא שם עובדא דרבי עקיבא אשר מזה מסייע ר' יוסי דבריו. וגירסה זו היא גירסת הרי"ף [וע' בר"ן ובהגהות הב"ח] והרא"ש ובעל ה"ג וכן גירסת רש"י (לא:): ובמחז"ו (סי' שעב) והרא"מ בס' יראים (סי' תכב) [וע"ש בתועפות ראם מה שהביאו בשם רש"י לא כן]. ובראבי"ה (סימן תרעט) ע"ש. וע"ע בשבלי הלקט (סי' שסא) ובר"י מלוניל (לד: עמוד 209) ובפירוש ריבב"ן (שם 263) והאגודה (פ"ג).

ואמרינן בגמ' (לא:): ולא בעי ר' יהודה הדר, ת"ש ובגדול כדי שיאחז שנים בידו אחת דברי ר' יהודה, רבי יוסי אומר אפי' אחד בשני ידיו מ"ט לא משום דבעי הדר, לא כיון דאמר רבא לולב בימין ואתרוג בשמאל זימנין דמחלפי ליה ואתי לאפוכינהו ואתי לאיפסולי. וע"ש ברש"י.

לדעת כאן חידוש שהמאירי מפרש לפי גירסא זו דלר' יוסי אתרוג גדול שצריך לו שתי ידי פסול, ונראה שהשיעור הוא שהאתרוג גדול נמי כשר אך באופן שיוכל לאוחזו בידו אחת אפי' כולה, וזהו שאמר ר' יוסי אפי' בשתי ידי כלומר יד אחת ללולב ויד אחרת לאתרוג. ולפי שיטה זו אתו בפשיטות גירסת הירושלמי (פ"ג ה"ז) הנ"ל "אפי' זה בידו אחת וזה בידו אחת". וזהו כהאורחות חיים (אות ו) בפירוש השני ע"ש. וכן נראה שזוהי דעת הרי"צ בן גיאת בס' מאה שערים (הל' לולב עמוד צז) שכתב: ואמר רבינו האי דהכי תנו (בדברי ר' יהודה) כדי שיאחז שניהם בידו אחת ולא יהא האתרוג גדול מכדי שיאחז הוא והלולב בידו אחת, ור' יוסי סבר [אפי'] היה האתרוג מה שלא תכיל הכף לקבל עמו דבר אחר ויאחז הלולב בידו אחרת שנמצא שניהם בשתי ידי (פי' ביד א' לולב ובשניה האתרוג) וראינו בתלמוד ארץ ישראל סיוע לזאת וכו' כפת תמרים אפי' זה בידו אחת וזה בידו אחת. והלכה כר' יוסי וכן עמא דבר עכ"ל. וע"ש במגיה יצחק ירנן. וכן כתוב ככל האמור בספר המנהיג (הל' לולב אות יד) ע"ש. ובמאור (דט"ו). להר"ה. [רק צ"ע דגרסי בדברי ר' יוסי "אחד" ואולי ט"ס הוא].

ביאור שיטה שניה

ברם אין לכתד דלשיטה זו יקשה קושיא עצומה ונוראה והוא קושיית המגיהים שבספר האוצר (סוכה לד: עמוד רט) דבבב"א מ"א אמר ר' יוסי מעשה בר"ע וכו' א"ל ר' יהודה אף הם א"ל אין זה הדר. (ועי' בלשונם של המגיהים). והניחו בצ"ע. וכן קשה מהירושלמי דמסיים שם אתר דברי ר' יוסי: אמרו עליו על ר' עקיבא שנכנס לבית הכנסת ואתרוג על כתיפיו. ע"כ. ולדברי המאירי וסייעתו הלא זה ראייה לסתור וכו' נ"ל. ובאמת את הירושלמי היה אפשר לפרש דר' עקיבא דלא כמאן, וג' מחלוקות בדבר, לר"ע אפי' גדול כל כך כשר. ולר' יוסי אין כשר רק עד כדי שיאחז אף בכל יד אחת ולא יותר, ולר' יהודה שנים. ברם לפי הבבלי הא ר' יוסי מייית ראייה מר' עקיבא. וזו קושיא גדולה עד השמים, ודוחק לומר דלא היו

ובדברי ר' יוסי לא גרסין "אחד". וגירסא זו כתבה ג"כ בחידושי הרא"ה (לו: עמוד 118), וכן מפורש בר' חננאל (לא: לו:) וכו' בפיה"מ להרמב"ם הנדפס במאירי. ונמצא דלפי"ז נמי כשר באתרוג גדול הרבה לדעת ר' יוסי שהלכה כמותו. וכמו לגירסא הראשונה.

ויש לדקדק מאי ק"ל להר"ן דלאיזה ענין ישער ר"י בשני אתרוגין. דהא י"ל דכוונת ר"י שלא להגדיל שיעורו אלא דכל שיאחז בידו שני אתרוגים כאלו זהו השיעור ולא כאשר יאחז לולב ואתרוג כי אז האתרוג יוכל להיות קצת גדול יותר מאחר שהלולב דק. ואולי כוונת הר"ן דהיות ואינו כל כך הפרש אין נראה שמשום זה נקט כן. מיהו קשה דמאחר שמסתייע מהירושלמי הא מוכח שם דדעת ר' יוסי הוא דאתרוג שצריך לו שני ידי אינו כשר גם לדעתו. ותו דא"כ מה הבדל יש בין הגירסא אפי' "אחד" וכו' לגירסא אפי' בשנים וכו'. ברם רצה הר"ן להשוות הירושלמי והבבלי ולפירושו צ"ל דר' יוסי לא ליתן שיעור אתא בירושלמי אלא כדוחה דברי ר' יהודה שאמר שיאחז בידו אחת. ושו"ר מ"ש הכפונ"ת (דף לו:) ובערוך לנר (דף לד:) ויש קצת להעיר בדב"ק.

שיטה שניה

ועכ"פ בין לגירסתינו בין לגירסת הריטב"א והר"ן, אין נפ"מ, כי הלא גם להם ס"ל דר' יוסי מכשיר אף בגדול שצריך לשאו על כתפו. אולם יש שיטה שניה, שלפיה גם ר' יוסי שהלכה כמותו "לא מכשיר באתרוג גדול כל כך". והיא השיטה המוזכרת ברבינו המאירי (סוכה לד:) אחר שהביא גירסא הראשונה דבגדול כדי שיאחז שנים בידו ולר' יוסי אין לו שיעור למעלה וכו' כנ"ל. כתב "ויש גורסין אפי' בשתי ידי כלומר שנים בשתי ידי ושמאחר שלולב בידו אחת, ואתרוג בשניה אנו אין לנו (פי' אין לנו לפסול בכך) הא כל "ששתי ידי" יהיו צריכות ל"אתרוג אחד" פסול. ואף בדברי ר' יהודה הם גורסים שיאחז "שניהם" בידו, כלומר לולב ואתרוג ביד אחת. עכ"ל. וגירסה זו היא גירסת הר"ן והריטב"א. אתה הראת

ח. אתרוג גדול יש בו מעלה ומצוה.⁸ אך יקח אתרוג שיוכל לקיים בו המצוה והנענועים כדת. והמובחר הוא הבנוני לא גדול ולא קטן, אתרוג ביניים ויפה לעינים.

(לא:) זימנין דמחלפי וכו' ומשמע פשט הסוגיא דבאמת, ה"גדול" לא הוי הדר, וידוע דאנן בעינן הדר, לפי"ז איך מכשירינן הגדול ועל כרחין לומר דהגדול נמי חשיב לר' יוסי הדר וע' ברש"י (דף לו:). וע' בדברי הב"ח סימן תרמח גבי אתרוג הירוק ומ"ש הט"ז והמג"א שם ומה שכתבתי בס"ד במקומו. וע"ע בערוך לנר (לא: ולו:) וז"ל הלבוש (אות כב): ובגדולות אין בו שיעור למעלה שאפי' הוא גדול הרבה עד שצריך לאוחזו בשתי ידיו כשר דהדר הוא, עכ"ל. מבואר דגדול נמי הדר הוא. וגדולה מזו כתב הב"ח כאן להדיא דמפני גדלו לא נתמעט הדרו, אדרבא כל שכן דאיכא הדר טפי ע"כ.

ברם מצאתי בס"ד שבספר יוסף אומץ (סימן תתרלה) לרבינו יוסף יוזפא, דגדול לא הוי הדר וז"ל "העולם חושבים להידור מצוה אתרוג היותר גדול שאפשר, ואנכי לא כן אדמה, שהרי יש פלוגתא בגדול דלר' יהודה אם אינו יכול לאחזו הלולב עם האתרוג בידו אחת פסול, וא"כ אף לר' יוסי דהלכתא כוותיה דכשר אף אם אין יכול ליטול אלא בשתי ידיו מ"מ הידור לא הוי" עכ"ל. נראה מדבריו דלר' יהודה הפיסול משום הדר הוא, וגם נראה מדבריו דר' יוסי בדיעבד קאמר וצ"ע בדברי קדשו ליישבם. וע"ע בדברי הצידה לדרך שאתרוג המהודר הוא שאינו לא גדול ולא קטן והביאוהו היפה ללב ובכף החיים (אות קכז).

אם יש מצוה באתרוג גדול או לולב ארוך וכן שאר המינים.

8. **הנה** נחלקו בדבר רבותינו האחרונים ז"ל. כי המג"א (סימן תרעב סק"ג) כתב, ונ"ל דודאי בנר של שמן אין הידור מצוה בין רב למעט אבל בנרות שעוה כשהם ארוכים הם נאים יותר כמו בנרות י"ה ולולב ואתרוג וכיוצא בו וכמדומה לי שכ"כ בכל בו עכ"ל. (ור"ל

גורסים בגמ' (לו:) התניא ההיא. ושו"ר שגם פתה"ד על ס' העיטור (דפ"ח ע"ד) הרגיש בזאת וע"ש מ"ש בזה.

ובעזר ה' החונן לאנוש בינה אמרתי ליישב זה עפ"י הגירסה של דפוס וינציא שהובא בס' כפות תמרים (לו:) דגרסינן: "תניא אמ"ר יהודה מעשה בר"ע שבא לב"ה ואתרוגו על כתפו ואמרו לו אין זה הדר!, א"ל ר' יוסי משם ראייה אף הם א"ל אין זה הדר", ונראה בס"ד דר' יהודה מביא לסתור דברי ר' יוסי שמכשיר אף בגדול שצריך לו כל ידו אחת, דהרי "גדול" אינו הדר שכן א"ל לר' עקיבא והגם שזה גדול כל כך וזה לא גדול כ"כ מ"מ ראינו שאין זה מעליותא, ועל זה השיב לו ר' יוסי משם ראייה! אף הם א"ל אין "זה" הדר! כלומר גדול כל כך כזה שצריך על כתפו זהו אינו הדר אבל גדול שצריך לו כל ידו אחת הדר הוי. ואיכו השתא י"ל שכן היה גירסת הנך ראשונים, ובכפוף"ת שם כתב שכן גירסת הר"ן (וע"ש מה שמפרש לדרכו גירסא זו). ועוד יש לפרש גירסא זו דר' יהודה מיייתי דא"ל אין זה הדר! וכנ"ל, וע"ז השיב ר' יוסי משם ראייה?! (בתמיה) אדרבא אף הם א"ל אין זה הדר?! (בתמיה) וכעין זה תמצא בגמ' (לו:) ברבינו חננאל גבי אתרוג שנקבחו עכברים אמר רב אין זה הדר בתמיה כלומר הדר הוא וכשר. ע"ש. וה"נ דכוותא. ואל יפלא בעיניך א"כ נחלקו ר' יהודה ור' יוסי איך הוה מעשה, הא ל"ק דכיוצ"ב מצינו (בסוכה דף כח.) גבי מי שהיה יושב ראשו ורובו בסוכה וע"ש בפירש"י. וששתי עת ראו עיני בחידושי הרא"ה (לו:) שהביא כיוצ"ב, תניא מעשה וכו' אמר להם ר' יוסי משם ראייה כך אמרו לו "וכי אין זה הדר"?! ושם צוין שכ"ה בהרי"ד.

שני טעמים

והנה אנן קיי"ל כר' יוסי דאפי' גדול כשר, והטעם שפסיל ר' יהודה בגדול מבואר בגמ'

היא דאם אין בציציות ארוכות מצוה למה עשה לעצמו ציציות כ"כ ארוכין, אך לפימ"ש אינו ראייה, ועוד דכיון ששולי הבגדים היו ארוכין א"כ גם בשיעור מצומצם של ציציות יגיעו לקרקע, ולעולם לא היו ארוכין במיוחד. ובמה שכתבתי למעלה שעיקר כוונת חז"ל לאשמועין מעלתו של בן ציצית הכסת, הנה עפ"י יש לדחות קצת מה שהקשה הדרכי משה (סימן יוד) על תירוצי השני של הב"י שנתן טעם על שאין מטילין ציצית בגלימא ע"ש. וע"ע מג"א סימן כא סק"ג ובשו"ת משיב דבר (ח"א סימן מז).

והנה זה זמן כביר אשר בס"ד מצאה ידי להבי"ר לענין הזה ולא ראיתי עד הנה מי שהעיר בזה, דהנה אמרין בגמ' שבועות (טו.) ואעמידה שתי תודות גדולות וגו' מאי גדולות אילימא ממין גדול ממש נימא פרים, אלא גדולות במינן (שהביאו גדולות ולא קטנות) מי איכא חשיבותא כלפי שמיא והתניא נאמר בעולת בהמה אשה ריח נחוח, בעולת העוף אשה ריח נחוח, במנחה אשה ריח נחוח מלמד שאחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין את לבו לאביו שבשמים וכו'. וכתבו שם התוס' אע"ג דאמר (יומא לד:) האחד המיוחד שבעדרו, וגבי פרה אדומה נמי אמרין (שבועות יא:) שאם מצא נאה הימנה מצוה לפדות, מ"מ לא היה לו להתפאר בכך כיון שמצוה בזה כמו בזה אם מתכוין לשם שמים. ע"כ. (ובחידושי הרמב"ן והרשב"א והר"ן (שם) הוסיפו גם מדרשין (יומא לד: ע"ש) וכל מבחר נדריכם כשתדרו לא תדרו אלא מן המובחר. וע"ע ברמב"ם סוף הלכות אסורי מזבח). ובחידושי הרשב"א תירץ עוד בזה"ל: י"ל דהתם (המיוחד שבעדר ולידור ממובחר) אינו אלא משום שלא יהיו מצות בזיות עליו עכ"ל. (ואח"כ כתב גם תירוצי התוס'). ונראה דהנפ"מ בין ב' התירוצים דלהתוס' "לעולם איכא מצוה בגדול ובמובחר", ומה דאמרין מי איכא חשיבותא כלומר מדוע התפאר בזה עזרא. אך לתירוצי הרשב"א משמע איפכא "לעולם ליכא מצוה" לפי דהמרבח והממעט שוין, ורק כדי שלא יהיו מצות בזיות עליו יש

שהכלבו כתב כן לענין חנוכה ע"ש בהל' חנוכה דף ד ע"א) הרי מפורש דיש מצוה כלולב ארוך או אתרוג הגם שיש כבר שיעור די. מיהו בטורי אבן (חגיגה ז.) גבי אלו דברים שאין להם שיעור הפאה והבכורים והראיון וג"ח ות"ת (פאה פ"א) הביא דברי הירושלמי (והובא בתוס' שם) דלא תני אלא דבר שיש בעשייתו מצוה אם הוסיף עליהם, וכתב, דבהאי הירושלמי ניחא לי מה דקשיא לי אמאי לא חשיב ב' דברים שאין להם שיעור לציצית ולולב דאמרין במנחות (דף מב.) ציצית אין לו שיעור, כיוצ"ב לולב אין לו שיעור ומאי לאו דאין לו שיעור למעלה, אבל יש לו שיעור למטה כדמפרש התם, ולפי דברי הירושלמי ניחא דהני אם מוסיף על שיעורן ועושה ציצית ולולב גדולים יותר משיעור מצותן אין בעשייתן מצוה ואין מקבלין שכר על זה יותר מכי עושה כשיעורן ע"כ. הרי דלדעתו אין מצוה כלולב ארוך ובציצית ארוכין. ושני דיעות אלו נזכרו והובאו בספר חיים וברכה (סימן זק) ע"ש בשם המנחת פתים.

והנה אין להוכיח כדעת הטורי אבן מלשון הטור (סי' תרנ) שכתב ואם ירצה להוסיף וכו' וכן ממ"ש (בסימן יא) גבי ציצית שאין להם שיעור למעלה, ומשמע דאין מצוה דאל"כ הו"ל לפרש כן, די"ל דעיקר לשון הגמרא העתיקו וקמ"ל דהגם דלמטה יש שיעור, למעלה אין שיעור. ועוד כיון דאינו חיוב ומצוה גמורה מש"ה לא כתבוהו בהדיא.

וחזי הוית להגאון מהרי"ץ חיות (חגיגה ז.) שהעיר ע"ד הטו"א: לפי"ז איך שבחו חז"ל (גיטין נו.) בן ציצית הכסת שהיתה ציצתו נגדרת על גבי כרים וכסתות. עכ"ד. וציין למג"א (סימן יא סק"ו וסי' כא סק"ג). ולכאורה כוונתו דחזינן שציצתו היתה ארוכה וע"ז שבחוהו, אך זה אינו קושיא די"ל דהשבח אינו מחמת ארכן אלא שדקדק במצוה שלא יתבזו ציציותיו, או י"ל כמ"ש רש"י נגדרת וכו' שלא היה מהלך אלא ע"ג מילת ע"ש. נראה דר"ל דהפליגו ברוב עשירותו שלא הציג רגליו אלא ע"ג שטיחים יקרים. ואולי כוונת המהרצ"ח

בריה וחברי וכו' שנינו וכו' ע"ש. ואולי תורה שאני דהוי כקרבנות וכדאמרין במנחות (ק'). ע"ש. וערש"י (ברכות שם) שכתב אחד המרבה וכו' גבי קרבנות נאמר. ודקדק הגאון שבות יעקב בפאר יעקב (שם) מאי בעי רש"י וע"ש מה שפירש, ולדבריו קשה דרש"י הו"ל לכתוב זה על ובלבד שיכוין וכו'. ולהאמור בקרבנות שייך זה וכן בתורה.

ודע כי מדברי הרשב"א האלו מוכח לפי פרושו דאחד המרבה ואחד הממעיט דשוין המה, היינו "אף דהממעט יכול להרבות", דהרי פירש מי איכא חשבותא וכו' כפשוטו ודמשה"ה לא הוה עזרא צריך להביא גדולות אע"פ שיכל להביא. וזה דלא כדברי המג"א (סימן א סק"ו) דכתב דהממעט דהוי כהמרבה היינו היכא דלא יכול. וכ"כ עוד אחרונים וע"ע בתיו"ט אבות (פ"ב מט"ז) ולהמלבי"ם בהמאיר לארץ (סי' א ס"ד) ולהרח"פ בס' רוח חיים (סימן א אות כה) ולהרב בכור שור (ברכות ה:) ושם תירץ עפ"י מ"ש בברכות (לב: נה.) כל המאריך בתפלתו וציין לדברי הגמ' שבועות הנז' ע"ש. וע"ע שיח יצחק שם. ואף מדברי התוס' יש להוכיח דהממעט חשוב הגם שיכול להרבות ע"ש.

ומצאתי בספר הפרדס (סימן קצד) גבי שיעור לולב ד' טפחים, שכתב ואי הוי טפי מד' טפחים שפיר דמי ואין לו שיעור למעלה וכו'. משמע דשפיר דמי ר"ל עדיפא טפי דאין לומר דר"ל דגם זה כשר, דפשיטא וכי משום דארוך גרע. [ברם שם בסימן הקודם (סימן קצא) איתא וששאלתם לולב שהיה גבוה שלשה אמות, וערבה שהיתה גבוהה שתי אמות מהו שיצא אדם י"ח בהן כך דעתי נוטה שאין אדם יוצא י"ח באותן, שאין להגדיל על ההדס וכו' ע"כ ע"ש. (וחתום שם שלמה בר שמשון) ונראה דר"ל דערבות מצוי ארוכים (וכן אמרינן בסוכה מה.) וכן לולב אך הדסים לא מצוי ולכן אסר בזה דע"ז הערבה גדולה וארוכה מן ההדס וכן לא יעשה. וכמ"ש שם להלן ואין להגביה ערבה על ההדס וכו' והמגביהו והמחפיהו בה עובר ע"ד חכמים ומסתכן בעצמו וכו' ע"כ. וא"כ מוכח קצת דאי לאו משום האי טעמא הוה שפיר דמי

להביא מן המוכחר (ונפ"מ דכשמביא לא עושה מצוה מצד עצם ההבאה). [וצ"ע בר"ן ובריטב"א שערבו שני התירוצים לאחד ולא משמע כן מהרשב"א] ודון מינה לנדרון דידן דאין חשיבות לפי הרשב"א להביא גדול ומוכחר וממילא אין לו ע"ז קיבול שכר אם יביא לולב ארוך או אתרוג גדול, וכיוצ"ב. (ורק מצד שלא יהיו מצות בזיות עליו. אבל קיבול שכר ליכא) משא"כ להתוס' איכא מצוה. ולפי דברי הרשב"א צריך לומר דמאי דדרשינן (שבת קלג:) זה אלי ואנוהו התנאה לפניו במצות, עשה לפניו סוכה נאה ולולב נאה ציצית נאה ס"ת נאה וכו'. התם נמי שלא יהיו מצות בזיות עליו. וא"כ דברי המג"א שכתב שלולב ארוך וכן אתרוג יש בו מעלה שהוא נאה, אזיל כשיטת התוס' דאילו לשיטת הרשב"א ליכא מצוה. מיהו אפשר דאינו מוכרח, דבאמת גם להרשב"א ארוך נאה הוא ונתיי שאלו בו מצוה היינו מצד המצוה עצמה כי קיבול שכרם שוה כאמור, ורק דמצד התנאה לפניו במצות שלא יהיו מצות בזיות עליו, אם מביא ארוך קיים זה אלי ואנוהו. והשתא דאתינן להכי יש לומר דהמג"א והטו"א נמי לא פליגי ד"ל לכו"ע אין קיבול שכר מצוה על ההוספה כמו על ה"מצוה" עצמה (וכמ"ש הרשב"א והיינו מ"ש הטו"א) ומ"ש המג"א, היינו שמקיים מצות זה אלי ואנוהו. ובזה גם הטו"א מודה דוודאי הארוכים הוו נאים טפי.

ועוד יש לומר לכאורה חילוק בדעת הרשב"א דאע"ג דליכא מצוה במשובח ובגדול אי לאו משום שלא יהיו מצות בזיות עליו, זהו בקרבנות אבל במצות אינו כן, דבקרבנות הוא דגלי קרא דאחד המרבה ואחד הממעט שוין. משא"כ במצות המרבה עדיפא טפי דאיכא כללא דזה אלי ואנוהו התנאה לפניו ב"מצוות" ומקבל שכר יותר במצוה גדולה יותר. ועפ"י ז"ל דמשה"ה הביא ר' עקיבא אתרוג גדול כל כך (סוכה לו:). ברם החילוק דחוק הוא וגם מהא דברכות (ה:) לא משמע הכי מדאמרין אי משום תורה דלא אפשר שנינו אחד המרבה ואחד הממעט וכו', וכן ממ"ש שם (דף יז.) אני

בס"ד לעיל בדין אתרוג הגדול). ואל תתמה על החפץ שהרי גם התנאים אפליגו (דף לו:): אי הוי הדר אי לא וע"ש בגירסאות הראשונים ז"ל שהבאנום בס"ד במקומם.

ובשו"ת צל"ח (לייטער) (סימן קיב אות קפח) בהגהותיו על שו"ת מהרי"ק (שורש סב) שכתב בעלמא היכא דאיכא הידור קצת אין חייב כלל להוסיף אפי' משום הדור. ע"ש וציין לשבועות (טו.) ולתוס' וריטב"א שם. וכוונתו דמוכח מדבריהם דאיכא מצוה בהוספה וכן ציין למ"ש הב"י (סי' תרנו) לחלוק על המהרי"ק. ונמצא לפי"ז דלמהרי"ק אין מצוה לחזור אחר לולב ארוך או אתרוג או שאר מינים. וזה כמסייע לסברת הטורי אבן. ויש להתיישב בזה. גם במהרי"ק כתב אח"כ תירוצ' אחר. ועכ"פ כתב בס' ארבעת המינים (עמוד רלא) דמודה הטו"א דבשיעור מצומצם יש להחליפו וע"ש בשו"ת זכר יהוסף (סימן רכז) שאתרוג גדול ואינו מהודר ואתרוג קטן ומהודר ה' עדיף ומוכח עכ"פ דהגדול הוי מהודר בגופו. ועיין עוד בשו"ת אור לציון (סס"י לג) להגאון מו"ר ר' בז ציון אבא שאול שליט"א.

ליקח ארוכים הן לולב הן ערבות. אך אינו מוכרח]. וע"ש בחיים וברכה (סימן כז) שהביא בשם הבכורי יעקב (סס"י תרנ) דיש "הידור מצוה" בהדסים אם יהיו ארוכים יותר מהשיעור. ועוד הביא מירושלמי (סוכה פ"ג ה"א) בפירוש קרבן העדה דצריך שיהא הלולב ששה טפחים. עוד הביא מס' בית מנוחה להקדמון רבינו מנוח כל עוד שהלולב ארוך יותר הוא נאות וראוי לנענע בו ע"כ. נמצא לפי דבריו נמי יש מצוה בלולב והדס ארוך ומסתמא ה"ה נמי לענין "ערבה" (אך כ"ז באופן שלא יכנס עי"ז בחששות אחרות) ולכאורה הראיה מירושלמי יש לדחותה שאינה ראייה. עכ"פ ראה הביא לנו במפורש מרבינו מנוח לענין "לולב" ומבכורי יעקב לענין "הדס" דהוי הידור בארוך.

והנה באתרוג גדול הרבה שכשר וכאמור. עדיין לא פלטינן מפלוגתא, כי האמנם שהמג"א (סי' תערב) הנז', כתב דהוי נאה וכ"כ בהדיא הב"ח (סס"י תרמח) ויש לומר שזהו טעמו של רבי עקיבא שבא לבית הכנסת ואתרוגו על כתפו. מ"מ בס' יוסף אומץ (סי' תתרלה) כתב דאתרוג הגדול לא הוי הדר. ע"ש (ועמ"ש

סימן ו

דיני צורות אתרוג

א. אתרוג העגול לגמרי מכל צד שאורכו ורוחבו שוין כמו כדור, הרי זה פסול ליום הראשון.¹

ראשונה כף השימוש. ואם גרסין אתרוג "כדור" היינו שתיבת "דור" היא הדבר עצמו והכ"ף היא השימוש. והכוונה אתרוג כמין "דור". ומבואר ברש"י ובתוס' סנהדרין (כו.) על הפסוק כדור ארץ רחבת ידים (ישעיה כב) שהתיבה עצמה דור היינו "שורה". וע"ע בתוס' חולין (סד.). ולפי"ז אתרוג כמין דור כמין "שורה" פירושו "ארוך" ולא כדרך אתרוג שרחב באמצע ומשפע בראשו וזנבו. (וע' ברכות יז. וב"מ כה.). והוא ארוך לאורכו או לצדדיו. גם אפשר "דור" היינו מלשון שורה אך בעיגול כעין מ"ש (אסתר א) ודר וסוחרת. ואמר שמואל (מגילה יב.) דרי דרי ובפירש"י שם, והיינו דאינו עגול מכל צד כמו הכדור אלא עשוי כמו התפוח שעגול בהקיפו ולא ממעל ומתחת. וע' כיוצ"ב בתוס' (סוכה שם) לפי גירסת כדור בדל"ת, ועמ"ש בזה להלן בעזה"י. אמנם אינו נ"ל, חדא דשם דלשון המקרא כדור יתפרש כן מלשון שורה ולא בלשון חכמים, וממילא כדור הוא כולו מילת העצם ועוד דמצאנו לכמה מהראשונים דגרסי אתרוג כדור ואפ"ה פירשו אותו עגול, והגם דכאילו חסר כ"ף השימוש לא איכפת. ועוד דלא מצאתי בהדיא שעשו האחרונים חילוקים כאלו.

וראיתי להכפונ"ת שהעיר לגירסה "כדור" (ולא ככדור) דהיה צ"ל ככדור דחסר כ"ף הדמיון ע"ש. ובאמת לא קשיא דלא קפיד, ועוד דהא הבאנו ראשונים וצ"ל דגרסי כדור ובכ"ז פירשו עגול. והן אמת שראיתי במחזור ויטרי (סי' שע) בזה"ל: כדור העשוי כמין "דור" פלוטא בלע"ז עגול ואינו ארוך כשאר אתרוגין, משמע דתיבת "כדור" היינו כמין דור. ולכאורה מסייע להשערתינו לעיל. וע"ש ברמזים של המהדיר.

1. תניא (לו.) אתרוג ככדור פסול. פירש"י כדור, העשוי כמין כדור עגול כדור פלוט"א. וכ"כ הר"ן שם העשוי כמו כדור פילט"א בלע"ז. וכ"כ התוס' שם ככדור פסול, כלומר עשוי כמין כדור עור שמשחקות הבנות כדורשין בפסיקתא רבתי דברי חכמים כדרבנות ככדור של בנות שזורקות זו לזו וכו'. וז"ל המחזור ויטרי (סימן שע) כדור וכו' עגול ואינו ארוך כשאר אתרוגין. עכ"ל. ובחי' הרא"ה (שם) כתב: שהוא עגול לגמרי ככדור. עכ"ל. ובמגיד משנה כתב: שהוא עשוי עגול מכל צד ככדור. וברייתא זו העתיקוהו הר"ף והרא"ש ושאר הפוסקים. ויש גירסאות "ככדור" וי"ג "כדור", ובס"ד נכתוב בזה לקמן. ויש גירסא "כדור" וגם בזה נכתוב לקמן בס"ד. וכ"פ הטור: העגול ככדור פסול.

והנה כל הפוסקים שזכיר להלן הביאו הך דינא דכדור, אלא שיש גורסים "ככדור" וכן גירסת הירושלמי סוכה (פ"ג ה"ז) ומעשרות (פ"א ה"ג) והראב"ה (סי' תרעז) והרוקח (סי' רכ) ושבלי הלקט (סימן שסא) והסמ"ק (סי' קצג) והתוס' בסוכה שם והמגיד משנה (פ"ח ה"ח) ויש גורסים "כדור" וכן גירסת הבה"ג הר"ף והרא"ש ובתוספות הרא"ש ורבינו יצחק בן גיאת (דף קו:) והעיטור (דפ"ח ע"ד) היראים (סי' תכב) והרא"ה והאורחות חיים (אות יז) ובפירושי ריבב"ן, ורבינו ירוחם, והראב"ן, ומחזור ויטרי (סי' שע) ע"ש. וכ"נ מהאו"ז (סי' שט).

הבדלים בין ככדור לבין כדור

ולכאורה יש הבדל בין אם גרסין "ככדור" או "כדור", ד"ככדור" משמע כמין כדור וכך

ב. אתרוג העגול פסול גם אם יש לו עוקץ ופטמא, כיון שגופו עגול אין זה

הדר. ²

לו.) העיר ע"ד הרב המגיד, וז"ל: והנה מה שרצה לתרץ שסמך (הרמב"ם) על מ"ש עשאו כמין בריה אחרת, אינו נוח לי דדלמא שאני התם דהאדם שינה ברייתו (מש"ה פסול), אבל אם גדל מאליו ככדור מאן לימא לן דפסול. ותו דהרי הברייתא שנה תרויהו משמע דלא נפיק דין אתרוג ככדור מדין עשאו כבריה אחרת וכו' עכ"ל. ונראה שכוונתו לומר כאילו הרמב"ם מכשיר באתרוג ככדור. ומיהו מה שהעיר דהא תנא דברייתא שנה תרויהו, זו אינה קושיא, דתנא זו ואצ"ל זו קתני, (וע' תוס' פסחים (לט:)) וע"ה ש"ס (תעג). ומה שגם העיר דדלמא גדל מאליו מאן לימא לן דפסול ושאינו גדלו בדפוס שהאדם שינהו, הנה כבר הרגיש בזה ותירץ לנכון הגאון הר' מסעוד חי רקח בספר מעשה רוקח על הרמב"ם (פ"ח ה"ח) דהכל תלוי בברייתו או לא כברייתו ומעתה הכדור נמי אינו כברייתו ע"ש.

והגאון הנפלא בעל ערוך לנר (סוכה שם) כתב דלחומר הקושיא נ"ל לתרץ דהרמב"ם גורס כדור, והיה מפרש שאתרוג כדור היינו "שחור" בתכלית השחרות כדור ומדמה אתרוג שחור כדור שהוא שחור ועגול וכו' ע"ש באורך. וכ"כ בבכור"י (סימן תרמח אות מה) ע"ש. ובאמת גם הרב נדחק שם בזה לתרץ דהא היינו דומה לכושי. וגם יש כלל בדינו דיש יותר לומר דהרמב"ם אזיל בשיטתיה דרבו הרי"ף מלומר שחולק עליו וכיון שהרי"ף גרס כדור ברי"ש למה לנו לעשות חדשות. (ועמ"ש בזה הרה"ג ר' יעקב חיים סופר שליט"א בספרו הנכבד "ברית יעקב", בכללי הרמב"ם ע"ש). אך באמת גם הרב כתב לתרץ לחומר הנושא. ועכ"פ גם לפי פירושו עגול ככדור לדעת הרמב"ם פסול.

עגול ויש לו פיטם ועוקץ

2. ובספר מתא דירושלים (על הירושלמי) כתב דבר חדש וזר, והובא דבריו בס' חיים וברכה (אות רכט) שצידד דגם אתרוג עגול מכל

אך האמת יורה דרכו דצ"ל במחזור ויטרי העשוי כמין כדור וכו'. ונשמט אות כ' מהדפוס. וכבר ידוע שדרכו להעתיק לשון רש"י. וגם פלוטא בלעז היינו הכדור, וכמבואר בדברי רש"י סוכה ובכ"מ. מיהו אחר זמן אינה ה' לידי לפי שעה ספר "סביב ליראיו (סי' קכד) על ספר יראים, וכתב שם דיש הבדל בין "ככדור" לגריסא "כדור". דככדור בא לסמן שהוא בעיגול כמו כדור ממש, ולגריסא אתרוג כדור (הגם שהכוונה הוא כמו כדור) הנה גם כשהוא ארוך (כעין קדירה) פסול ע"ש. ברם כבר מראש דברנו דאינו נכון דהלא כמה מהראשונים דגרסי "כדור" ואפ"ה פירשו דהוא עגול ככדור.

מה דעת הרמב"ם

והרמב"ם לבדו השמיט הך דינא דאתרוג ככדור, גם הכלבו לא הזכיר על דל שפתיו הלכה זו הגם שדרכו להעתיק דברי האורחות חיים כידוע. גם המכתם לא הזכיר כלל בפירושו הך הלכתא, הן בדף לו ע"א והן אח"כ (שם ע"ב) שסיכם הפסולים ביום ראשון או בשאר ימים. ודוחק לומר שלא גרסו כלל בגמרא אתרוג ככדור. ועוד הלא הרבנים שקדמו להם כהרי"ף וזולתו, היו גורסים. וראו דבריהם. ובפרט הרמב"ם (וע' "ברית יעקב" להגר"י סופר שליט"א) וכבר עמד הרב המגיד (פ"ח ה"ח) שיש לתמוה למה לא כתב רבינו אתרוג כדור, ואולי שסמך על מ"ש עשאו כמין בריה אחרת פסול. ע"כ. מוכח דהרמב"ם מודה דככדור פסול. גם בתשובת הרשב"א (ח"א סימן תיא) נראה בפשיטות דהרמב"ם פוסל. ובב"י רמז לדברי הרב המגיד. ונזכרו שם גם דברי הרשב"א. גם הרה"ז (ח"ה סימן נ) כתב: ולענין מה שהשמיט הרב ז"ל אתרוג כדור פסול וכו' מסתברא לי דס"ל ז"ל דלא משכחת לה לפי טבע הפרי אא"כ עשאו בדפוס והרי כתב גדלו בדפוס כמין בריה אחרת פסול ע"כ.

ומהר"מ בן חביב בשיטתו כפות תמרים (שם

ג. אתרוג שאינו משתפע לצד מעלה ומטה כדרכו, אלא ארוך ושוה מראשו עד סופו כמין קדירה כשר כיון שאינו עגול לגמרי ככדור.³

ד. וכן אתרוג רחב מלמעלה והולך וצר לצד מטה, כשר כיון שאינו עגול לגמרי ככדור.⁴ וכן כל כיוצא בזה.

עגול לגמרי ככדור פסול, "אבל עגול כקדרה כשר". ולגירסת "כדור" בדל"ת דר"ל עגול כקדרה (פסול), כל שכן עגול ככדור של בנות שפסול. עכ"ל. והנה כקדירה יש לפרש באופן שהוא מאורך וראשו אמצעו וסופו עובי אחד ורוחב אחד להם אלא שעגול והוא כמין צינור. ואפשר באופן שני דהיינו שהוא ג"כ עגול כמו באופן הראשון אלא שאורכו אינו יתר על רוחבו אלא גובהו ורוחבו שוים או רוחבו יתר על גובהו כצורת התפוח. שגם זה צורת קדירה. וז"ל ערוך השלחן (תרמח אות מ) עגול כקדירה כלומר שאינו כאתרוג שעגול מאמצעו ומשפע ויורד למטה, ומשפע ויורד למעלה, אלא מראשו עד סופו הוא בעיגול והוא ארוך ואינו ככדור כשר. עכ"ל. ובעיקר דין כקדירה שהביאו התוס' לא מצאתי לזולתם שהביאו גירסא זו, ורק גרסי כדור או ככדור, מיהו העטרת זקנים כתב (רס"י תרמח) דכדור עגול מכל צד אמנם למצוה מן המובחר יש לחוש לגירסה אחת בתוס' דגרסו כדור דאפי' אינו עגול כל כך פסול עכ"ד. והזכירוהו הבאה"ט ובית השואבה ובכה"ת, וכ"כ עה"ש (שם) שנכון להחמיר לכתחילה. וכ"כ בחיים וברכה (אות רכט ואות סה) ע"ש. ובהג"ה שם. [ושם כ' נמי אתרוג רחב מלמעלה ומתקצר לצד מטה]. וכ"פ בס' שלחן שלמה (שם). אך הבכורי יעקב (אות מה) כתב שאין לחוש. וכ"כ הביאור הלכה שכל הפוסקים גרסי כדור ולכן לא העתיק את העטרת זקנים. וכן מוכח מסתימת האחרונים והיינו טעמא דהוי צורת אתרוג.

אתרוג שראשו שטוח

4. והנה לכאורה משמע דמה דפסלינן רק ככדור וכמ"ש השו"ע ומכשירים כקדירה, היינו שעכ"פ מתעגל למעלה בצורת קשת וכדומה,

צד אם יש לו פיטם (עץ בראשו) ועוקץ אינו פסול, ולא נפסל העגול אלא אם אין לו פיטם כלל דעי"ז הוא עגול ממש, ושגם מהר"י טאסק התיר בזה, ומיושב בזה שיטת הרמב"ם שהשמיט דין הכדור והיינו דגריס כדור בדל"ת והיינו שהוא למעלה בלא ראש והיינו כמו נטלה פטמתו, ולכן השמיט כי כבר הזכיר נטלה פטמתו ולכן עגול ככדור שיש לו פטמא כשר עכ"ד. וכבר בא חכם בעל חיים וברכה (שם) וכתב, דחס ושלום לסמוך על זה כי מסתימת דברי השו"ע וכל הראשונים והאחרונים משמע דגוף האתרוג הוא עגול ככדור ואף שיש לו פטמא פסול והוא פיסול מיוחד, וחסר פיטמא מתחלת ברייתו ידוע דכשר ועוד שהפוסקים ובגמ' הזכירו שני הפיסולים הללו עכת"ד. והגם דיש לדחות דבאמת באותו ברייתא שנוכר ככדור לא נזכר דין ניטל פטמתו. ועוד אפי' היה מוזכר (ובאמת כ"ה גירסת הרי"ף בברייתא) אינו הכרח, וגם אולי יש לדחות באופנים אחרים עכ"פ הדין דין אמת, כמו שדחה לנכון הרב חיים וברכה, וכל שכן שמצאנו בראשונים בהדיא שפירשו עגול ככדור מכל צד, ולא כתבו כלל הך פלפלתא חריפתא וזה פשוט. ופלא על הרב הנז' שהתיר כזאת, ועושה חדשות בעל מלחמות מלחמתה של תורה, ושתיקתם של הפוסקים המה לוחמים לו. וזה לשון השו"ע (סעיף יח) העגול ככדור פסול.

עגול כקדירה

3. ודע דרבותינו בעלי התוס' (שם) כתבו: ואית דגרס כדור בדל"ת והיינו עשוי כמין דוד ועגול כקדירה עכ"ל. וע"ע בתוס' הרא"ש. ולעיל צדדתי לפרש כיוצ"ב גם להגורסים כדור וע"ש שדחיתיו לבסוף. וז"ל הכפות תמרים שם: יראה דיש נפקותא דדינא בין שני הגירסאות, דלגירסת "כדור" ברי"ש, דווקא

ה. אתרוג שגדלו בתוך תבנית או שגדל מאליו כמין בריה אחרת, עד שאין לו דמיון אתרוג הרי זה פסול ליום הראשון.⁵

ו. עשאו עגלגל מצדדיו כעין גלים גלים (כשיני הריחים והשעון) כשר כיון שצורתו עליו וחשוב הדר.⁵

ג' פירושים בדין דפי דפי – שיטה א'
5. בברייתא (לו.) גדלו בדפוס ועשאו כמין בריה אחרת פסול. פרש"י שעושה לו דפוס כשהוא קטן ונותנו בתוכו במחובר וגדל כמדת הדפוס. כמין בריה אחרת, שאינו דומה לאתרוג כלל. ואמרינן שם בגמ' (לו:) אמר רבא לא שנו אלא כמין בריה אחרת אבל כברייתו כשר, פשיטא כמין בריה אחרת תניא, לא צריכא דעבידא דפי דפי. פירש"י דעבידא דפי דפי, כמין קרשים קרשים כעין גלגל של רחיים של מים ורבא אשמעינן דהוא נמי כברייתו. והעתיקהו המחזור ויטרי (סי' שע) והאו"ז (סי' שט) וז"ל פירושי ריבב"ן (שם): גדלו בדפוס, שלא כצורתו. דפי דפי, קרש תרגומו (שמות כו) דפא כעין אבטיחין שעשוין שורות שורות. עכ"ל. וז"ל הרא"ה שם: כמין בריה אחרת, חוץ מצורתה. דפי דפי, דף אחר דף וכו' ע"ש. וז"ל המאירי: פירשו בו גדולי הרבנים שעשאו כמין גלגל ריחים של מים ר"ל עגול קצת עכ"ל. (והמשך דבריו להלן) וכ"נ שמפרש הרוקח (סי' רכ) כיוצ"ב שכתב: אפי' חרוק בדפין כשר. (וע' חולין נט: חרוקות).

שיטה שניה

וברבינו חננאל (שם) כתוב: גידלו בדפוס אוקימנא אפי' עשאו דפי דפי כגון כף מרובע, אם הוא כברייתו כשר וכו'. עכ"ל. וז"ל ספר הערוך (ערך "דף" עמוד 202): דעבדה דפין דפין, פי' מרובע כגון לוח. עכ"ל. וכיוצ"ב ברבינו יהונתן מלוניל שם: דפי דפי כלומר שעשה לו דפנות מרובעות ואשמועינן רבא דהוא נמי דרך ברייתו כלומר עדיין יש לו צורת אתרוג עכ"ל. וכנראה שלזה ג"כ כוונת רבינו ירוחם (נתיב ח' ח"ג) שכתב: כמין בריה אחרת כלומר בצורה אחרת שלא בצורת אתרוג, פסול.

כעין צורת תפוחי האדמה. אבל אם ראשו למעלה שוה כמו חתוך וכן למטה מושכו שוה, וכדרך שמצוי בתפוחי העץ שיש להם מושב שוה למטה וכן למעלה, דכוותא באתרוג לא נכשיר. (וע' בלשוננו של הרב מתא דירושלים שבספר חיים וברכה (סימן רכט) מ"ש בלא ראש. וי"ל) וע"ע בחיים וברכה (סימן סה) מש"כ המו"ל בהגה לפרש דברי התפארת ישראל נמי אם האתרוג לצד הפיטם יותר עב ורחב ולצד העוקץ הוא מתקצר והולך זה לא הוי הדר בגידולו ע"ש. אפס מ"מ נראה דלדידן לא נפסל בכך (ורק מצוה מן המובחר לא הוי). וכדין כקדירה ואין פיסול אלא בכדור.

טעמי הפיסול

וטעם פיסול זה, מפורש בספר יראים (סי' תכב) ובמחזור ויטרי (סימן שע) ד"הדר" בעינן, וכ"כ בפירושי ריבב"ן (לו.) וכ"כ המטה יהודה וכ"מ מסתימת הפוסקים. וכן צידד בשער הציון (אות סה) ולפי"ז לדעת השו"ע כשר בשאר הימים דלא בעינן הדר. ורק לדעת הרמ"א דבעי הדר בשאר ימים, ממילא פסול כל שבעה. ובאמת שכן פסקו המשבצות בסס"י תרמט ובבכור"י (שם אות לא) וכ"כ בחו"ב (אות רל) אך רבינו מרדכי יפה בס' הלבוש (שם) כתב, ככדור פסול שאין דרכו להיות כן. והעתיקהו המשנ"ב וכה"ח. גם ערוך השלחן (אות מ) כתב, פסול שהרי אין עליו צורת אתרוג כלל. ולפי"ז פסול לכו"ע בשאר הימים. וכל שכן לפי מה שהרמב"ם השמיט הלכה זו דכדור מכל וכל אך אין לחד דהראשונים הנ"ל כתבו הטעם משום הדר הוא. (ואף להרמב"ם, בכדור נמי כשר בשאר ימים, דהרי כתב הרב המגיד הנז' דהוי בכלל עשאו בריה אחרת. וע"ע בשעה"צ הנז').

ז. אתרוג שעשאו תבנית מרובע, אבל חלק העליון צורתו צורת אתרוג (עגול ומשופע), וכן למטה, הרי זה כשר כיון שצורתו עליו חשוב הדור.⁵

ויש לי הערה כאן בדברי רבינו אלעזר מגרמיזא בספר הרוקח (סי' רכ) שכתב שם: אתרוג תפוח וכו' או גדלו בדפוס או כבריה אחרת וכו' פסולה. דהא מבואר אצלנו בגמ' דגדלו בדפוס ובריה אחרת פסול חדא מילתא היא. וגדלו בדפוס לחודיה לא מפסיל וצ"ע. ונראה שצריך להגיה או גדלו בדפוס כבריה אחרת, ותיבת "או" מיותרת, ובאמת כן סיים שם: אתרוג הבוסר או גדלו כברייתו אפי' חרוק כדפין כשר. ושו"ר שכ"כ חיים וברכה (אות כו) אלא שהגיה קצת באופן אחר, ודידי עדיפא.

והנה בשו"ת תרומת הדשן (סימן צט) כתב להביא סמך דחסרון של נקבים מתחילת ברייתו אין פוסל מסוגיין וז"ל: ונראה קצת סמך וכו'. דמוקי ההיא דגדלו בדפוס ועשאו כברייתא כשר, דעבדינהו דפי דפי. ואין חסרון גדול מן ההפרש דאיכא בני דפי ואפ"ה הואיל ומתחילת ברייתא כך הוא שרי וכשר, עכ"ל. והזכיר דבריו אלו להלכה הרב חיי אדם (כלל קנא אות יד). וע' מ"ש ע"ד אלו במטה יהודה, (סימן תרמח ס"ב) דהלא שם אינו חסר בפועל.

וברייתא זו הזכירה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש וכל הפוסקים הנ"ל וגם העיטור, הראב"ה, שבלי הלקט, סמ"ג, סמ"ק, האורחות חיים, והכלבו, ועוד. וכ"פ הטור. וז"ל מרן השו"ע (סעיף יט): "גדלו בדפוס ועשאו כמין בריה אחרת פסול, עשאו כמו ברייתו אע"פ שעשאו דפין דפין כשר". — ונראה שהוא מפרש כפירש"י הנ"ל. וכ"מ מהלבוש והעתיקו המ"ב ס"ק סא ואולי יש נפק"מ להלכה בזה דלפי רש"י אם יעשהו כמרובע וכיוצא"ב, היינו כפי"ר"ח הערוך וסייעתם, דהוא פסול ולא חשיב ברייתו לרש"י. מפני שברייתא האתרוג הוי עגול מסביבותיו. ולא כן באינו עגול דרש"י יפסול. וכן משמע לכאורה מדברי המאירי הנז' ע"ש. ויש להתייבש בזה. ואולם ראיתי להכפות תמרים (שם:) ד"ה גדלו, ומתבאר מדבריו בתירוצו השני דאליבא דרש"י הא דדפי כשר

ואם עשוי בצורת אתרוג אפי' שנעשה דק כמו דף, כשר. עכ"ל. ומדברי הראשונים מובן שמ"ש בר"ח כף מרובע הוא ט"ס וצ"ל דף מרובע. (וכן העירו המגיהים). ולכאורה לפי פי' רבינו חננאל דדפי דפי מיירי דעשאו כדף מרובע וכו'. הנה קשה טובא איך קרי ליה ברייתו ואטו מימין ראית אתרוג מרובע אך נראה בס"ד כוונת רבותינו זי"ע דמדובר שהניח האתרוג בתוך דפוס מרובע או מלבן רחב או דק וגדל האתרוג כתמונת הדפוס, אך בראש האתרוג ובזנבו לא נעשה סביבו הדפוס וכגון שהדפוס היה פתוח בראשו וזנבו או שהיה רחב בראשו ובזנבו באופן שלא נשתנה כלל בראשו ובזנבו, ואשר על כן נחשב כברייתו שכן בריית האתרוג שהולך ומשפע למעלה ולמטה. ולזה קרי ליה ברייתו. והגם שסביבותיו של האתרוג איננו עגלגל עתה, אפ"ה חשיב ברייתו כיון שראשו וזנבו לא נשתנה משאר אתרוגים. וע' בדברי הרב כפות תמרים (לו:) בד"ה גדלו וכו' מ"ש בביאור דברי רבא. ע"ש. וע"ע חיים וברכה (סימן כו). ובעשה האתרוג כקוביא לגמרי נראה שזה פסול לעולם ואף השו"ע לא מכשיר (בסעיף יט) בשאר הימים אלא ביש לו עדיין דמיון משהו לאתרוג, וכל שכן להפוסלים לגמרי (ע' משנ"ב ס"ק נט).

שיטה שלישית

ורבינו דוד מנרבונה ז"ל בספר המכתם (שם) כתב: דפי דפי כלומר שגדלו בדפוס והוא ארוך, ורחב מלמטה וקצר מלמעלה כמין ברייתו הוא וכשר. עכ"ל. גם המאירי (אחר שהביא פירוש רש"י) סיים: ויש מפרשים שאינו עגול, אלא שעושהו ארוך ורחב מלמטה וקצר מלמעלה, עכ"ל. וכתבו המגיהים שכוונתו להמכתם. ונראה שההבדל ביניהם, דלרש"י האתרוג נשאר עגול מסביבו ולהמכתם אינו עגול כדרך האתרוג אלא כעין מרובע או משולש ואעפ"כ הוי ברייתו לפי שדרך האתרוג ג"כ קצר מלמעלה. וע"ע חיים וברכה (סימן כו).

ח. אבל עשאו מרובע מסביבו וכן למעלה ולמטה כקוביא הרי זה פסול לעולם.

ט. אתרוג שהוא עקום וכפוף כשר.⁶ ולכן אתרוג שאין העוקץ מכוון כנגד הפטמא כשר.⁷

6. ודע כי מר"ן הב"י (רס"י תרמה) כתב בשם הרמב"ן: "וכן בפסולי לולב יש שלא נאמרו באתרוג כגון אתרוג כפוף ועקום דומה למגל (ע' סוכה לב.) בין שנעשה מעצמו בין שגדלו בדפוס כך כשר ע"ש. ודברים הללו מבוארים בשו"ת תמים דעים להראב"ד (סימן רלב) ע"ש. והביאם המאירי בספרו מגן אבות (עמוד קלט) ומשבחם ומפארת ע"ש. ועוד כתב שזהו הטעם שלא נכללו כל ארבעת המינים במשנה אחת וכו'. וע"ע ברש"י (דף לג:) ובהר"ן (דף כט:) ועוד כתב שהרב המגיה (הרמב"ן) מביא ראיה נכונה ממה שנאמר בלולב בפסול של עקמיות וכפיפה (סוכה לב.) לא שנו אלא לפניו וכו' והרי האחרים אין להם פנים ואחוריים עכ"ד. וכ"כ בספר בית השואבה (אתרוג אות עח) בשם שו"ת בית דוד (סימן תיא) דאתרוג שהוא עקום לפניו עד שנראה כבעל חטורת ראיתי מי שאומר שהוא פסול, וטעות הוא בידו כי לא מצינו פיסול זה אלא בלולב ומעשים בכל יום שנוטלין ערכה כפופה וכו' והביא דברי הב"י הנז' ע"כ. (ואמנם גם במג"א (תרמח ס"ק יט) כתב בשם המבי"ט (ח"ג סימן מט) גבי חזוית, נעשה מקומו עקום ואדום מחמת שעוקצים אותם קוצים כשר. ע"כ. הרי נמי דעקום כשר. ברם מלבד מה שזה פשוט אך דע דיש טעות סופר וצריך להיות ונעשה מקומה כמו אדום. ונתחלף עקום במקום. כי עקום לא נזכר במבי"ט (פשוט). עכ"פ כך הלכה וכן הביא בס' חיים וברכה (סימן יג וכו') בשם האחרונים. ומתבאר מכל זה שאמנם הוא משונה אך עכ"פ ברייתו נכרת בו לאפוקי עשאו כמין בריה אחרת שאז פסול. ועיין שו"ת מהר"ם אלשיך (סס"י קי) שרצה להוכיח ד"מורכב" פסול דלא עדיף מגדלו בדפוס ע"ש. והעיר עליו בשו"ת

משום שישנם אתרוגים כאלו, ע"ש. ולפי"ז נראה דמרובע שלא יש סוג אתרוגים כאלו בזה רש"י יודה לפסול. וע' בבכור"י (תרמח אות מה) שדייק מרש"י דאפי' אינו דומה לברייה אחרת פסול כיון שאין לו דמיון אתרוג. והובא בביאור הלכה ובכה"ח (שם).

טעמי הפיסול

והנה טעם פיסול זה דגדלו בדפוס ועשאו כמין בריה אחרת, משמע דכיון שהוא כבריה אחרת אינו בשם אתרוג, ולא משום פסול הדר. ובאמת כ"כ המאירי (סוכה לו: עמוד קכז): וגדלו בדפוס כמין בריה אחרת אף הוא אין שם אתרוג עליו, ע"כ. וכן נראה מדברי רבינו אהרן הכהן מלוניל בס' אורחות חיים (אות יח) והכלבו (דף מא) ומקור דבריהם מהמכתם (לו: שכתב: ש"ראוי" לומר שיפסלו לעולם. (וע' משבצות תרמט, יב). וכ"כ רבינו מנוח בס' המנוחה (פ"ח ה"ח) וגם בחיי אדם (קנא אות יד) כתב: אין שמו עליו. ועשו"ת ספר יהושע (פסקים סי' קנה) ואמ"א. ולשיטה זו יהא פסול כל שבעה אף לדעת מרן השו"ע המכשיר פסולי הדר בשאר ימים. אלא שיש מהראשונים שכתבו שפסול זה משום "הדר", וכמ"ש ביראים (סי' תכב) ובמחזור ויטרי (סימן שע) ועוד. וכ"כ המטה יהודה ושער הציון (אות סה) ע"ש. וא"כ יהא תלוי זה בדעת השו"ע והרמ"א אם כשר בשאר ימים, דלהשו"ע כשר, ולהרמ"א פסול דהדר בעינן כל שבעה. וכן פסקו בזה הא"ר (סי' תרמט אות כא) בשם הכלבו [הגם שבכלבו כתב "ראוי" וכנז'ן] וכ"כ המשבצות (סס"י תרמט) ובבכורי יעקב שם (אות לא) והחיי אדם כנז'. וכ"כ ערוך השלחן (שם אות יט), וחיים וברכה (אות כו).

י. אם נמצא אילן והאתרוגים שבו יש להם למעלה כמין אצבעות וידוע שהוא אילן אתרוגים הרי אלו כשרין, אבל אם יש חשש שאינו אילן האתרוג פסול לגמרי.⁸

יא. אתרוג צר וארוך שאין בעוביו כביצה ושוקל 58 גרם הרי זה כשר. כמבואר בסימן ה סעיף ו.

יב. אתרוג ה"תיום" שהוא כשניים הדבוקים יחד או כאחד שהוא שני חצאים כשר אף ליום הראשון ונוטל שניהם יחד ואין בזה משום כל תוספה.⁹

שיש חשש שבכלל אינם מין האתרוגים, והתשובה נדפסה שם, ובשנים האחרונות הדפיסוה גם בספר "הוד יוסף".

תיום — כמה פירושים

9. תניא (לו.) אתרוג ככדור פסול ויש אומרים אף התיום. ופירש"י התיום, שניים דבוקים יחד. וכ"כ הר"ן ובמחזור ויטרי (סימן שע) ובאור זרוע (סימן שט) ועוד. וע' ר' ירוחם (נ"ח ח"ג) שפ"י תאומים שנים מחוברין. ויש עוד פירושים אחרים כדלהלן וכמעט הכל אחד. גם יש טעמים שונים לפסול התיום למאן דפוסל כדלהלן בס"ד. וז"ל רבינו יצחק אבן גיאת בספרו מאה שערים (עמוד קו): וי"א אף התיום פ"י שני תאומים כאחד. וע"ש במהדיר יצחק ירנן. וכ"כ באוהל מועד (ד"מ). והרא"ה בחי' כתב: אתרוגים שנולדו תאומים. וז"ל רבינו נתן מרומי בספר הערוך (ערך תיים): וי"א אף התיום רבי האי ז"ל אמר, התיום שאמרו שני פנים הן [נראה דר"ל שני פירושים ואופנים הם] שניים דבוקים בברייתן, ואחד שהוא שני חצאים חלוקין מלמעלן ומחוברין מלמטן כל שהוא, כך ראינו קדמונינו אומרים בראותם זה תיום עכ"ל ודברי רבינו הערוך הוזכרו בריטב"א (לו.). וגם האחרונים זכרו פירוש זה, ומהם: בכורי יעקב (תרמח, מז) ויצחק ירנן על הרי"צ גיאת הנז'. בית השואבה (אתרוג אות עה) והמשנ"ב (שם) וכה"ח (שם) ומהרש"ם בדע"ת (שם). ובספר המכתם (לו.) לרבינו דוד מנרבונה כתב: התיום, שנבראו שניים דבוקין ומעורין זה בזה שאין אדם יכול להפרידו. פסול

אבני נזר (סי' תפה אות יט) דשאני החם דצורתו החיצונה משונה ע"ש. וע"ע בספר אוצר מפרשי התלמוד (סוכה לו: עמוד רפה) מ"ש בשם שו"ת ספר יהושע ושו"ת חלקת יואב (חא"ח סימן לב ענף ד).

7. ומכללן של הדברים תלמד דאם אין פטמת האתרוג מכוונת כנגד העוקץ שלמטה אינו נפסל בכך ומעיקר הדין כשר. ומ"ש התפאר"י שהוא בחיים וברכה (סימן סה) ליזהר בכך ע"ש. אינו אלא למצוה מהודרת.

8. ובשו"ת זבחי צדק (חא"ח סי' לז) נשאל הרה"ג ר' עבדאלה סומך ז"ל אודות אתרוגים משונים הבאים מעיר הנכא"ן שמחצי האתרוג ולמעלה עולה בו כמין אצבעות. והרב תחילה דמהו להא דגידלו בדפוס ועשאו כמין בריה אחרת דפסול וה"נ פסול, ושוב דחה דהתם משום שאין האתרוגים כך אבל הכא בנידון זה כיון "דדרך האתרוגים שלהם כך" יתכן שהוא כשר. ושוב דימהו לעשוי דפי דפי דכשר, ודחה דהתם אין השינוי גדול, עכת"ד. הראת לדעת דהגם שמשונה הוא משאר האתרוגים יש להכשירו. ויש לסייעו למה שכתב תחילה שכן דרך האתרוגים ולכן כשר, מהא דכתב הרדב"ז (ח"ד סי' קיא) אודות אתרוגי מצרים בעלי חזזית ע"ש. וכן קצת לסייע להכשיר ממ"ש מהר"ם בן חביב בס' כפות תמרים (לו:) גבי גדלו בדפוס ע"ש. ועכ"פ בעיקר השאלה הנז', הגר"ע סומך העלה להתיר. אולם תלמידו רשכבה"ג מוה"ר יוסף חיים מבבל, נטה קו לפסול אותן האתרוגין וטעמו ונימוקו עימו לפי

ות' הרשב"א הלזו רמזה הב"ח וק"ק מדוע לא רמזה הב"י. ובעזר משדי צדדנו לפרש דיעות הרוצים לפסוק כ"א. ועכ"פ מוכח בפשיטות מדברי הרשב"א והמגיד משנה דת"ק פליג. ולפ"ז כן דעת הרי"ף והרא"ש שאף הם העתיקו לשון הברייתא "וי"א אף התיום" ומסתמא פוסקים כת"ק, ויש עוד הרבה ראשונים שהעתיקו ג"כ כלשון הברייתא ומהם: בעל הלכות גדולות, הראב"ה (סימן תרעז) היראים (סי' תכב) הרי"צ גיאת (עמוד קו) הרא"ה בחידושו, שבלי הלקט, מחזור ויטרי, ואור זרוע. וכ"נ דעת בעל העיטור (דפ"ח:) וא"כ דעת כל אלו לפסוק להקל בתיום. וכן דעת האורחות חיים (הל' לולב אות יז) והכלבו (ד"מ:), והרי"א, והרשב"א הנז'. וכן נראה שהוא דעת רבינו הטור, ונזכיר לשונו להלן בס"ד. וכן נראה לכאורה שהיא דעת המכתם, ולהלן אפרש שיחתי בס"ד בזה. ומה שרצו המגיהים על ספר העיטור ועל מחזור ויטרי לייחס בדעתם לפסול כסברת וי"א שהעתיקו בדבריהם, הנה כבר השיג עליהם לנכון הרה"ג ר' אברהם אבא שיף בתועפות ראם על היראים (שם), וכדבר האמור. וכמו כן יש להשיג על הרב יצחק ירנן על הרי"צ גיאת שרוצה לייחס בדעתו שפוסל ע"ש, ולא היא.

ולעומתם יש מרבתינו הראשונים שפוסלים התיום, ומהם: הראב"ן הרוקח (סימן רכ) הסמ"ג (מצוה מד) והסמ"ק (מצוה קצג) ורבינו ירוחם (נתיב ח ח"ג). וז"ל הטור: התיום שגדלו שניים דבוקים זה בזה כשר, ובספר המצוות פסל תיום וכתב מרן הב"י: התיום, שם ברייתא אתרוג ככדור פסול וי"א אף התיום, ומשמע דתנא קמא מכשיר בתיום והלכתא כוותיה וכ"פ הרמב"ם, אבל סמ"ג פסק דפסול, ונראה שהוא (הסמ"ג) סובר דכיון דלא אשכחן מאן דמכשר "בהדיא" איכא למימר דליכא מאן דפליג איש אומרים דפסלי, ואי נמי משתכח מאן דפליג, הלכתא כוותיה (דיש אומרים) ובמחזור כיון שלא הוזכר בתלמוד סברת החולקים עליהם ודברי הרמב"ם עיקר. עכ"ל. וכבר רמזתי למעלה בעזר"י לנמק סברת הסמ"ג, והוא רמוז בתירוץ קמא של הב"י. ובספר אוהל מועד (דף

דפרי אחד אמר רחמנא ולא שניים. ובפירושי ריבב"ן (רבינו יהודה יעל"ה ב"ר בנימין הרופא) שם, כתב: אף התיום שהן תאומים ולכשיצד אחד מחבירו נראה חסר מקום הדבק.

דיעות הראשונים – ורמב"ם

והנה בראשונים נחלקו אם תיום פסול כדאמרו יש אומרים או לא. דהנה הרמב"ם (פ"ח ה"ח) כתב: התיום והבוטר כשר. וכתב המגיד משנה: שם בברייתא אתרוג ככדור פסול וי"א אף התיום, ופסק רבינו כתנא קמא שאינו פוסל התיום עכ"ל. והיינו כיון דאיתא "ויש אומרים" אף התיום, משמע דפליג אבל לת"ק לא פסיל, וכדמצינו נמי כיוצ"ב בערבי פסחים (ק"ג:) ארבעה אין הדעת סובלתן ואלו הן דל גאה ועשיר מכחש וזקן מנאף וכו' ויש אומרים אף המגרש וכו'. ואמרינן עלה ות"ק וכו'. ע"ש. הרי כאשר תני וי"א פליגי אהדדי. והגם דמצינו (שם) ששה דברים נאמרים בסוס וכו' ויש אומרים אף מבקש להרוג וכו' ובודאי לא פליגי במציאות, וכן עוד כיוצ"ב שם וא"כ משמע לכאורה דוי"א לא פסיקא דפליג, וכן עוד (שם) שבעה מנודין לשמים וכו' וי"א אף מי שאין מיסב בחבורה של מצוה. וכסברת י"א הובא ברמ"א (יור"ד סי' רסה) הרי דלא פסיקא דת"ק פליג דאל"כ קי"ל כת"ק. מ"מ פשט "וי"א" מוכח דפליגי וזהו סברת המגיד משנה (ובאמת השו"ע (יור"ד שם) לא כתב הלכה הנז'. ושו"ר בספר זוכר הברית (סימן כה אות יב) שזה דווקא ל"א אבל לאו הלכתא היא וכו' ע"ש). וע"ע חולין (פח:) ובדברי חמודות שם. ובאמת שרבינו מנוח בספר המנוחה על הרמב"ם (שם) תמה בפשיטות על הרמב"ם וז"ל: התיום שני תאומים דבוקים יחד, וצ"ע דהא קי"ל כ"א דפסלי אף התיום עכ"ל. וכבר נשאל בזה הרשב"א (סימן תיא) למה הניח הרמב"ם "יש אומרים" ופסק כתנא קמא, והשיב: כדין פסק דהא משמע דלתנא קמא כשר דכדור דווקא פסול, ויש אומרים חלקו ופסלו אף התיום וקיי"ל כסתם דרבים נינהו ובכל מקום עושין כן כסתם אלא אם יש ראיה לפסוק כיחיד עכ"ל.

יג. אם הפרידן פסול ליטלם ביום הראשון, אבל כשר לשאר הימים.¹⁰

היינו שנעשה כדין חסר. ואמנם יש לפרש שאין כוונתו מדין "חסרון" אלא דאחר שהפרידים ולא נחסר באמת כלל, אפ"ה כיון ש"נראה" כחסר במקום ההוא שהיה דבק בתחילתו א"כ לאו הדר הוא וע' בדברי המגיה על הריבב"ן (שם) ולהלן נבאר, גם נבאר הנפק"מ היוצאת מבין הפירושים בעזרי"ת.

אופן התיום

ודע כי בעיקר דין תיום נ"ל בס"ד, דאם המה מבפנים בלא שני חדרי זרע אלא אחד, היינו ערוגה אחת כמו שיש לכל אתרוג א"כ ממילא המה אתרוג אחד אך לקו מצד חיצון שנראים כשניים, וכל האי תיום מדובר שיש לכל אחד חדרי זרע היינו אם כאשר נחתוך לרוחבו נראה שסובבים שמה ב' ערוגות (ואולי מקצתם נכנסים זה בזה), וכן יש לדייק מלשון רש"י ושאר הראשונים שכתבו: "שניים" דבוקין וכו'. וכן ממ"ש המכתם פרי אחד ולא "שנים". ולפי"ז באתרוג שמצד החיצון נראה כשניים הדבוקין לכל אורכן אך בפנים יש לו רק ערוגה אחת, הנה לא יפסלו י"א מטעם שכתב המכתם "פרי אחד ולא שניים" שהרי אינם שנים, אך לטעם של "הדר" שכתבו היראים וסייעתיה, אפשר דאף בכה"ג לאו הדר הוא ופסלי י"א. וגם לאידך היינו גם לסברת ת"ק שמכשיר הנה אם יש לו ערוגה אחת ויפרידם ממילא הוי "חצי אתרוג" ופסול ואין כשר אא"כ נוטלו כמות שהוא. וע' להלן בדברי הכפ"ת. והנה אני בדקתי במלפפון התיום וכל אחד מהם היה לו זרעים בפני עצמו וכנראה כן הוא בכל ירק ופרי התיום, [וע' בגמ' מנחות (לז.) ובשטמ"ק (שם) ולהחיד"א במחב"ר (יו"ד סימן יג אות ה) ע"ש].

אם הפרידן

10. הגאון מהר"מ בן חביב בס' כפות תמרים (לו.) עלה ונסתפק בהא דתיום כשר אם היינו דווקא כשלוקחם יחד ואין חשש לפסול משום פרי אחד ולא שניים (כמ"ש דף לה.) מאחר

מ.) כתב: והתיום פסול והר"מ מתירו, ע"כ. משמע דדעתו הוא, לפסול התיום. ובס' חיים וברכה (אות שטו) הביא ג"כ בשם ס' "יריעות עזים" להגאון מוה"ר שמשון ב"ר שמואל דתיום פסול וכ"כ בספר תניא רבתי (ענין אתרוג) הביאו הרב מהרש"ה המגיה למחזור ויטרי שם. ומשמע דרבינו המכתם הנז', ג"כ סבר לפסול התיום, הגם שי"ל דרק לפרש סברת י"א אתא, מיהו מוכח מדבריו המפורשים להלן (לו.): לפסול, שכן כתב, התיום וכו' ראוי לומר שיפסלו לעולם אך הרמב"ם מכשיר התיום וכו' עכ"ד. מוכח דס"ל לפסול, ורק הזכיר סברת הרמב"ם המכשיר. גם המהדיר הר"א סופר (שם) כותב שדעת המכתם לפסול, ע"ש. מיהו אנא אמינא דאולי אינו מוכרח, וחילא ידי דהאורחות חיים והכלבו שדרכם דרך הקודש להעתיק דברי המכתם הנה בדין תיום כתבו להכשירו, ש"מ דסברי רבנן דכיון דכתב "ראוי" שיפסלו, משמע דלקושטא לא יפסלו וכדסיים שהרמב"ם מכשיר, ודע דרבינו המאירי והאגודה לא ראיתי שהזכירו דין התיום כלל וע"ע.

טעמי הפיסול

והנה טעם פיסול התיום למאן דפוסל, הנה ביראים (שם) ובמחזור ויטרי (שם) מבואר דהוא משום "הדר". וכ"כ מהר"י עייאש במטה יהודה (בליקוטים סעיף א) ברם בדברי המכתם הנ"ל מפורש משום ד"פרי אחד אמר רחמנא ולא שניים", וכ"כ האו"ח והכלבו הנ"ל, (אלא שהם מכשירים להדיא). וגם הלבוש (תרמח אות כ') הביא בשם הפוסלים טעם זה ע"ש. וע"ע בלבוש (סס"י תרנא). ובפירושי ריבב"ן הנ"ל מפורש טעם אחר לכאורה והוא מטעם "חסר", וכמ"ש "ולכשיפרד אחד מחבירו נראה חסר מקום הדבק". נראה כוונתו דבוודאי ליטול התיום כאשר הם אין מי שיתיר (ואולי משום פרי אחד ולא שניים או טעם אחר) וכל המחלוקת בין ת"ק ל"א, הוא אחר שיפרידם, ומש"ה פוסלים י"א דנראה חסר מקום הדבק.

יד. היו תאומים והפרידן באופן שלא נחסר ולא נתלש מעורו של זה ומעורו של זה (כגון דחוקים) הרי זה כשר.¹¹

דשניים ממש הם אלא שנראים כשנים וכו' עכ"ד. ע"ש. (ובאמת שהסתפק הערוך השלחן (תרמח אות מא) אם הפרידן כל אחד בלא שום חסרון מגופו אם כשר) ולקושטא דמילתא מדברי הראשונים כולם משמע דלכל הפירושים המה אחד ממש, איברא דמלשון הריבב"ן נראה דאה"נ המה כב' אתרוגים שאינם אחד אלא שצמודים וכסברת הפעולת צדיק (וכבר דברינו אמורים איך לפרש בו בס"ד). ולפי"ז אין מקום לספיקו של הרב המגיה בריבב"ן שם ע"ש אבל מדברי המכתם וסייעתיה מכואר דאין המציאות כזה שהרי כתב שאין אדם יכול להפרידן. וע' בכור"י (אות מז) גבי שני דדין ועוקצין. ואשר על כן תכנא לדינא שגם הפוסקים שהתירו התיום הוא באופן שנוטלן כמות שהם "ולא שיפרידן", כי אז יפסל משום חסר (וע' בדברי הפוסקים ובדברי הרמ"א סס"י תרמט. ובדברינו בדין אתרוג שצמק בסימן ה' ע"ש). וכן העלה בס' בית השואבה הנז' דתיום כשר היינו כשלא מפרידן, והובא דבריו בכה"ח (אות קיז), וכ"כ הגר"ז (אות כט) וכ"כ להדיא הגאון ר' יחיאל מיכל עפשטיין בס' ערוך השלחן (אות מא) ע"ש. וכן מתבאר מדברי מהרח"פ בשו"ת לב חיים (ח"ג סימן קלט) גבי לולב התיום ע"ש. וע"ע בשו"ת אבני נזר חאו"ח (סימן תפה אות לג לד). ובשו"ת חלקת יואב (חיו"ד רס"י לד ובסוף הסימן).

טעם חדש – ככדור

ובהיותינו בזה נביא מ"ש הגאון ה"ר יהודה אריה לייב מגור בספר שפת אמת (סוכה לו). לפרש אף התיום, דפליגי בתיום שעי"ז המה "ככדור" ופליגי אי כל אחד בפני עצמו כשר הואיל והוא אינו ככדור או דגם ביחד לא מקרי ככדור הואיל והם חלוקים וכל אחד בפני עצמו כדרכו הוא רק ע"י התיומת נראין ככדור. עכ"ל. והיינו דסמין תנא אתרוג ככדור ל"א אף התיום, דתיום קאי אככדור. והיוצא מדבריו לפי

שגדלו יחד פרי אחד חשיב, ולפי"ז אם הפרידן פסול משום דהוי "חצי" אתרוג. או דלמא דאין כשר עד שיפרידם משום דהוי שניים, או דלמא בין כך ובין כך כשר. עכ"ד. וסיים, שלא מצא גילוי כזה בדברי הפוסקים ואפשר דהיינו טעמא דהסמ"ג דפסל משום דנסתפק בספיקות הללו. ע"כ. וכבר הרב בית השואבה (אתרוג, אות עד) הזכיר כי הלא מדברי האו"ח והכלבו, נפשט ספקו של הכפ"ת, דהלא כתב האורחות חיים (אות יז): "התיום והבוסר כשר, פי' שנבראו שנים יחד ודבוקין ומעורין זב"ז שאין אדם יכול להפרידן כיון שכן פרי אחד קרינא ביה ואין בו משום תוספת". וכ"כ הכלבו (דף מ ע"ד). ודברי סברה הללו שאובין נינהו מספר המכתם הנ"ל בס"ד. הרי דלדברי המכשיר הוא "באופן שאין מפרידן". וכן העיר הרה"ג ר' שלום שכנא בספרו חיים וברכה (אות שכה). והנה לכאורה יש לפשוט ספק זה מלשון פירושי ריבב"ן הנ"ל דכתב אף התיום פסול וכו' "ולכשיפרד אחד מחבירו נראה חסר מקום הדבק". הרי דטעם הי"א דפסלי משום דחסר המקום, וממילא ת"ק שמכשיר משמע דאעפ"כ כשר וא"כ נפשוט לאידך גיסא דלדברי המכשיר "מכשיר אף במפרידן". אולם כבר כתבתי לעיל בס"ד לפרש בב' אופנים דברי הריבב"ן ות"ק שמכשיר היינו באופן שלא נחסר ואילו הכפ"ת מסתפק לכאורה גם בכה"ג, ולכן מהא ליכא למפשט.

11. ובאמת שמצאתי ראיתי להגאון המיוחד מחכמי תימן ה"ר יחיא צאלח בשו"ת פעולת צדיק (ח"ב סימן רלז) שהביא את דברי הכפ"ת, ואח"כ כתב: ולע"ד יראה דאם כשמפרידן ישאר עור החיצון של זה כהוגן ועור של השני כהוגן הא ודאי שנים הם אלא שנתחברו מדוחק המקום שגדלו בו אמנם אם יחלק ולא ישאר צורת גלדו הנהוג בו הא ודאי אחד הוא אלא שנתפצל ואם חלקו פסול דהא חסר הוא ומאי דקרי ליה תיום לא למימרא

טו. אתרוג שיש לו שני עוקצים או שני דדים כשר. ואם ניטל עוקץ אחד מהם ונעשה מקומו גומא, וכן אם ניטל דדו של אחד מהם ונעשה שוה לאתרוג שאינו גבוה משהו, פסולין ליום הראשון וכשרים בברכה לשאר הימים¹² וראה להלן סימן יב.

להפוסלים משמע דיפסלו כל שבעה כיון שכתב המכתם וסייעתיה טעם פסולו משום פרי אחד ולא שנים (ויל"ע בזה ועס"י תרנא) וכן לטעם "הדר" יפסול כל שבעה להפוסלים הדר כס' הרמ"א. ומ"מ יש כאן ס"ס להקל, שמא הדר כשר כל שבעה ושמה התיום כשר.

שני דדין או ב' עוקצין

12. כתב הגאון בכורי יעקב (אות מז): ותיום שיש לו שני עוקצים וניטל אחד מהם וכן ביש לו ב' דדין וניטל אחד מהם באופן שלא חסר מבשר האתרוג כלום צ"ע אם כשר או לא, והנה ביום הראשון ודאי פסול שהרי חסר הוא עכ"פ מקום העוקץ וכו' ומראשין ואילך ודאי כשר דהא וכו' אבל בניטל הדר מראשין ואילך לכאורה תלי בפלוגתא וכו' ע"ש. והנה לדעת השו"ע דלא פסול בשאר ימים אפי' פסולי הדר א"כ כשר (בניטל הדר האחד) לשאר הימים. וגם הבכור"י מסיק דאע"פ שבניטל הדר דעתו לפסול בשאר ימים משום דחשיב פסולי "הדר" כמ"ש המ"א מ"מ הכא איכא ס"ס.

פ"י הראשון דבוודאי לנוטלן כך ביחד לכו"ע פסול. אך לפי פ"י השני, גם ליטול לבדו או ביחד כשר לת"ק, ופליגי בנוטלן בפ"ע.

מסקנת ההלכה

ולענין הלכה דעת השו"ע (סעיף כ) להכשיר שכתב: "התיום דהיינו שגדל שניים דבוקין זה בזה כשר". וכן דעת הרמ"א שהרי שתק למרן השו"ע. וכ"ד הגר"ז (אות כט) ועה"ש (אות מא) וכן נראה דעת הבכור"י (אות מז) ע"ש. [הגם שהביא ד' הא"ר אח"כ]. וכ"נ ד' הלבוש (אות כ). והחיי אדם (אות יג) ברם יש אחרונים שחששו לדיעות הפוסלים, כמ"ש הא"ר (אות כט ובאליה זוטא) והביא דבריו הביכור"י (אות מח), וכ"כ הבית השואבה (אתרוג אות עג), וכ"כ המשנ"ב (ס"ק סג) להחמיר היכא דאפשר והכה"ח (אות קיט) כתב ג"כ לחוש לסב"ל ע"ש. אך י"ל דכאן הוי הספק במצוה, ודעת מרן להכשיר. ומ"ש הבית השואבה (אות עג עה) דדעת הקדמונים שהביאו הערוך והריטב"א משמע דפוסלים ע"ש. לא ידעתי מנין לו. שהרי לא באו אלא לפרש מהו התיום. והנה

סימן ז

דיני תפח ונימוח

א. אתרוג שנפלו עליו מי גשמים הרבה ותפח רובו, הרי זה פסול ליום הראשון, אע"פ שלא נרקב.¹

ב. וכן אם נפלו עליו מי גשמים ועי"ז סרח בריח רע פסול.¹

וכו', מ"מ בדעת הטור א"א לומר כן דהא כיון דסרח שיש בו תפיחה א"כ איך אפשר למימר אע"ג דלא תפח, ולפי"ז מ"ש הב"י שזו ואצ"ל זו קתני, אין כוונתו אברייא אלא על לשון הטור. וכפי הנראה ששיטת הטור היא כך, דתפח פסול ואע"ג דאין בו כ"א תפיחה לבד והיינו כפירוש ראשון דרש"י בתפח. וכ"כ ביאור הלכה שהטור סתם בתפח כפי' א' דרש"י, ע"ש. ובסרח, היינו עם ריח פסול וזו ואצ"ל זו קתני הטור. ומ"מ בוודאי נרקב לבד פוסל דהיינו סרח דתני בברייא. אלא דעכ"ז קשה מה ראה הטור לעשות כן. וראיתי להפמ"ג שהעיר ע"ד הטור וב"י דכתב דזו ואצ"ל זו ובגמ' מבואר לכאורה דאינו כן וכו'. גם המטה יהודה (סט"ו) העיר דמהטור משמע דאינו בא לידי סרחון עד שיוקדם לו תפוח ובגמ' מוכח דמשכחת לה הא בלא הא, וי"ל דמ"ש הטור "יותר מתפוח" ר"ל גרוע וכו', עכ"ד ע"ש.

והנה יש לומר הקדמה אחת וליישב הכל בס"ד, דזה תלוי מה פסקינן בבעיא דרבא דהלא בגמ' בעי רבא נולדו באתרוג סימני טרפה מהו ומפרש כגון בנימוח ובעי למיפשט מברייא מאי לא תפוח מבחוץ "סרוח מבפנים" ותפשוט בעייתך ודחי לא אידי ואידי מבחוץ הא דתפח אע"ג דלא סרח הא דסרח אע"ג דלא תפח. ואפשר לפרש דדחי לעולם בנימוח כשר, וסרוח דקתני לאו מבפנים כדדייקת, אלא מבחוץ. וידוע שהטור כתב כדין נמוח לחומרא כיון דספקא דאורייתא לחומרא. לפי"ז נוכל מעתה

1. תניא בברייא (לו.) אתרוג תפוח סרוח וכו' פסול. ופירש"י (אדחיא תפח אע"ג דלא סרח וכו') תפח, כגון שנפלו עליו גשמים בתלוש ותפח. סרח, נרקב. לישנא אחרינא, תפוח, נרקב. סרח ריחו רע מחמת תולעים שאכלוהו. וא"כ נזכרו בין כולם כעין ג' אופנים מלמטה למעלה, סרח עם ריח רע, נרקב לחוד בלא ריח. תפח ולא נרקב. וכלשון ראשון שברש"י כתב המכתם והאור"ח והכלבו. וברייא זו העתיקוהו הרי"ף והרא"ש והרמב"ם (פ"ח ה"ז) כלשונה. וכ"כ היראים הרוקח שבלי הלקט אוהל מועד אור זרוע ועוד. [ובסמ"ק (מצוה קצג) העתיקו, והשמיט סרוח] וז"ל הטור: נפל עליו מים בתלוש ותפח, או סרח והוא יותר מתפוח שיש בו קצת ריח רע פסול. וע"ע בפירוש ריבב"ן (סוכה שם) ובספר המנוחה פ"ח ה"ח. וכתב הב"י, ולפי מה שפירש רבינו בסרוח זו ואצ"ל זו קתני. עכ"ל. ונראה פשוט שכוונתו דהגם דבגמ' דחינן תפח אע"ג דלא סרח, סרח אע"ג דלא תפח, וא"כ בכל חד יש חידוש, מ"מ הטור שכתב או סרח "והוא יותר מתפוח" שיש בו קצת ריח רע, משמע דבסרוח אית תרתי היינו שלא רק תפח אלא נעשה לו גם ריח וא"כ זו ואצ"ל זו קתני. ומעתה מיושבת הערת הב"ח על מרן הב"י.

והנה ב"תפח" משמע מדעת הטור תפיחה לבד פוסל והוא כפי' הראשון דרש"י, וב"סרח" פירש הטור עם ריח והוא כפירוש שני דרש"י, והן אמת דבגמ' קאמר תפח אע"ג דלא סרח,

זהו בדרך "זו ואצ"ל זו קתני" כעין דרך הטור שכתב עליו ב"י דזו ואצ"ל זו קתני, ואין זה שיטת השו"ע כאמור. ומש"ה שפיר מפרש המ"א כך שיטת השו"ע. ודו"ק. נכי בשלמא אי מיירי בלא ריח א"כ המה כשקולים ושייך שפיר למימר תפח אע"ג דלא וכו' סרח אע"ג וכו' אבל אם סרח היינו נימוק וגם יש בו ריח א"כ אינם שקולים, א"כ תו א"א למימר אע"ג דלא וכו'. אא"כ בדרך זו ואצ"ל זו וזהו כנראה מה שהרגיש הפמ"ג שכתב דלישנא אחרינא דרש"י י"ל דהמקשה סבור כן עכ"ד. ור"ל דלפי המתקן א"א לפרש כן דאל"כ מהו תפח אע"ג וכו'.

ולענין הלכה. דעת המג"א משמע דתפח לחוד כשר, וכמ"ש בביאו"ה וכ"מ בס' העיטור (דפ"ח ע"ג) וע"ש בפתח הדביר (אות לט). אך הביאו"ה דעתו בדעת הטור והשו"ע דב"תפח" לחוד נמי פסול. וכן מצאתי שכותב בדעתם בבכור"י (אות מ) וכ"מ דעת הח"י אדם (קנא, יור) דכתב: תפח סרח פסול. וז"ל הלבוש (אות טו): נפל עליו מים בתלוש וסרח, או אפי' לא סרח בריח רק אלא שנעשה תפוח הרי זה פסול. וגם הגר"ז (אות כד) כתב: נפלו עליו מים בתלוש ותפח ואצ"ל אם נסרח שיש לו קצת ריח רע פסול שאין זה הדור. וכ"מ דעת העה"ש (אות לח). ומצאתי בראשונים כן כמ"ש המכתם (סוכה שם) והאו"ח (אות יז) והכלבו (ד"מ ע"ד). ויש קצת להעיר בלשון הגר"ז שכתב תפח ואצ"ל נסרח שיש בו ריח רע וכו'. דהא משמע דאינו בדרך זו כאמור וי"ל. גם יש להעיר בלשון עה"ש שם שכתב נפל עליו מים בתלוש ועי"ז נכנסו תולעים ונתפח וכו'. דתולעים מאן דכר שמייחו בתפח.

טעם הפיסול

ודע כי טעם פיסול תפח או סרח הוא מצד "הדר" וכמ"ש בא"ר (אות כו) בשם ספר אמרכל וכ"כ הגר"ז הנז' וכ"כ המשנ"ב (ס"ק נה). וכ"כ המט"י (ס"ה). וע"ע כה"ח (ס' תרמט אות צג). וביראים (סי' תכב) ומחזור ויטרי. ונפ"מ דבשאר ימים דפסול לשיטת הרמ"א.

לפרש הברייטא תפח מבחוץ סרוח מבפנים וא"צ לפרש תפח אע"ג דלא סרח וכו' כמו שרצה לדחות, ושפיר דמי לפרש תפח לחוד פסול ואצ"ל סרוח דהוא עם ריח דפסול וזו ואצ"ל זו קתני בברייטא. ומעתה נסתלקה קושיית האחרונים שהקשו הפמ"ג והמטה יהודה דהא הגמ' אמרה תפח אע"ג וכו'. ע"ש בדבריהם, דמעתה לק"מ דזהו דחי למאי דבעי למידחי דבנימוח כשר, אך אנן דקיי"ל דפסול (לשיטת הטור) ממילא א"צ לזה. ודברי מרן הב"י נכונים ונכוחים ודלא כהשגת הב"ח. ועפי"ז נוכל לומר דהרא"ש נמי הכי ס"ל ומה"ט נמי לא כתב תפח אע"ג דלא סרח, סרח אע"ג וכו' אלא העתיק כפשוטו, וכבר בארנו במקומו בס"ד ששיטת הרא"ש נמי בהך בעיא לחומרא, ושור"ר מ"ש הכפונ"ת (לו. ד"ה מאי), ויש להתיישב בדברות קדשו. וכיון דתליא הא בהא לפי"ז השו"ע דפסק (בסעיף ד) להקל בנימוק, א"כ הא דתפוח וסרוח, הוא מבחוץ כדדחי הגמ', ותפח אע"ג דלא סרח, וסרח אע"ג דלא תפח. וסרח ע"כ בנימוק מעט הוא. ולהלן אכתוב עוד בדעתו.

וז"ל השו"ע סט"ו: נפל עליו מים בתלוש ותפח או סרח פסול. וכתב המג"א שם ותפח ר"ל נרקב. וסרח פי' שריחו רע מחמת תולעים שאכלוהו (רש"י) ע"כ. הרי דמפרש דעת השו"ע דתפח לחוד לא פסול. ומה דפסול היינו בנרקב או בסרח עם ריח. ומשמע אע"ג דלא נרקב. כפשט הגמ'. [ומ"מ נראה דנרקב מעט דהא בסוגיא משמע דסרוח היינו כעין נימוק מדדייק לנשפכה מדתני סרוח מבפנים] והגאון מ"ב בביאור הלכה הניח דברי המ"א שכתב דתפח ר"ל נרקב בצ"ע. כיון דהטוש"ע סתמי בתפח משמע דכתפיחה לחוד נמי פוסלים ע"ש בדבריו. אולם כפי הנראה ששיטת השו"ע דפסק (בסעיף ד) דהך בעיא דנימוק כשר א"כ הברייטא דתני תפוח סרוח היינו דאידי ואידי מבחוץ. הא דתפח אע"ג דלא סרח, הא דסרח אע"ג דלא תפח, (ולא בדרך זו ואצ"ל זו קתני) ואי נפרש תפח גרידא פוסל, (וזהו דרגא ראשונה) וסרח עם ריח (זו דרגה שלישית) א"כ

ג. אבל יש בו סתם ריח רע שלא מחמת מים וכדומה (שאינו קרוב לירקב) אינו פסול.²

ד. אתרוג שנימוח כל בשרו מבפנים ועדיין קליפתו החיצונה קיימת וכן חדרי הזרע קיימים כשר אף ליום הראשון.³ וכגון שיכול להרגיש ע"י משמוש ידו שחדרי הזרע קיימים.⁴

הגורם לרקבון וחבריו. ומצאתי און לי בספר העיטור (דפ"ח ע"ג) שכתב: ובתשובה תפוח וסרוח קרובין זה לזה כשמבקש להיות תופחת מתפחת ואח"כ נסרחת ונעשה לה ריח רע והיינו דקאמר ל"ק הא דתפח ולא אסרח הא וכו' וזו הנוסחא עיקר עכ"ל. וע"ע במאירי דסרח ותפח היינו שהקליפה אינה בריאה, ע"ש. והיינו כאמור דסרח נמי ע"י לקות שהיא.

3. כן פסק השו"ע בסתם בסעיף ד. ושכן הוא דעת הרי"ף והרמב"ם ובה"ג ומקור הדברים הוא בגמ' (לו.) בעי רבא נולדו באתרוג סימני טריפה מהו וכו' כדעולא אמ"ר יוחנן ריאה שנשפכה כקיתון כשרה ואמר רבא והוא דקיימא סימפונהא טרפה הכא מאי (אם נמוח האתרוג בפנים וקיימו חדרי הזרע שהגרעינין בתוכם) דלמא התם הוא דלא שליט בה אוירא הדר בריא, אבל הכא דשליט בה אוירא סרוחי מסרחת או דלמא לא שנא. ת"ש אתרוג תפוח סרוח וכו' פסול, מאי לאו תפוח מבחוץ וסרוח מבפנים (וקליפתו קיימת כמין ריאה שנשפכה כקיתון). לא אידי ואידי מבחוץ ולא קשיא הא דתפח אע"ג דלא סרח הא דסרח אע"ג דלא תפח. ומדחיית הגמרא משמע דר"ל דמבפנים כשר. ונראה דהיינו דחסרון מבפנים לא שמיה חסרון וכההיא דחולין (מז:) ונראה דהבעיא לא נפשטה וכ"כ רבינו חננאל שם ולא איפשיטא.

הפיסולים מהתורה או מדרבנן

והנה הרי"ף והרמב"ם לא הזכירו בעיא זו וכתב הרא"ש (שם סי' יח) שמהרי"ף משמע דאזלינן בבעיא זו לקולא דהנך פסולי אין עיקרן אלא "דברי סופרים" ולהכי לא הביא זו הבעיא. וכתב שם הרא"ש שכן אפשר דעת בעל

מיהו ע' במשבצות סימן תרמט (אות יב). והגם כי בנימוח מבפנים (בסעיף ד) י"א דהוא משום חסר, בזה שאני דלא נימוח (וע' חולין מז:) וע' בשו"ת פעולת צדיק (ח"א סי' קכה) וגם הוא כוונתו מצד הדר כדמוכח בלבוש.

שיעור הפיסול

ודע עוד דבתפח או סרח שיעורו "ברובו" כמ"ש הביאור הלכה דמסתברא כן. ע"כ. וע' בבכור"י (אות מג) שכתב ברובו ומשמע דכוונתו גם על תפוח וסרוח שמוזכר באותו סעיף. והביאו בחו"ב (אות קכא).

דין חוטמו

ואם בחוטמו פוסל תפוח או סרוח במשהו, או לא בכיאו"ה צידד בזה ונשאר בצ"ע. וז"ל: משום דהחוטם נראה לעינים יותר, ואפשר דזהו דווקא בחזוית ושאר שינוי מראה דמינכר טפי אבל לא בתפח כל שהוא וכן בהשאר, ע"כ. ברם מהביכור"י הנז' מוכח דבכל שהוא, ע"ש. ברם יוצא דלדעת מר"ן השו"ע (בסעיף יב) כשר. כיון דאין פוסל שם הדר.

ריח סרוח באתרוג

2. והנה משמע לכאורה דאם יש באתרוג שום ריח שהוא, שנפסל בזה ואע"פ שלא נעשה בו שום שינוי של רקבון או כיוצ"ב, אך אינו מוכרח כי גם בסרח שפירשו הפוסקים שיש בו "ריח" היינו שהוא עם קצת רקבון ושכן משמע בסוגיא וכמו שרמזתי לעיל, לא מבעיא לפי משמעות הטור כאמור, אלא אף לפי הגר"ז שלא כתב "שהוא יותר מתפוח" וכו' נמי כן הוא, ואשר על כן כתב רש"י והטור ושאר פוסקים "נפל עליו מים בתלוש" כלומר שזהו

הרא"ש דברי בה"ג ורי"ף ומבאר בדעתם שס"ל להקל דהוי מדברי סופרים מזה מבין הטור דמספקא ליה להרא"ש שמא דבזה נפסוק לקולא. ומש"ה לא כתב להדיא בטור שדעת הרא"ש להחמיר, אך מכיון שראה לאביו הרא"ש דס"ל דהנך פיסולי הוו דאורייתא (וכדמשמע בס"י ג' וי"ד) ולכן כתב דספיקא דאורייתא הוא. ומה שכתב הרא"ש דהנך פסולי מדברי סופרים היינו לפרש כן בדעת הרי"ף אך ליה לא ס"ל כן. ומה שפסק הרא"ש לחומרא בדין נקב מפולש עד חדרי הזרע משום דמסתברא ליה כן דהוי כנקבו סמפוני הריאה דמדמי ליה הש"ס וכו' כמבואר בדברי הרא"ש ובתוס'. וגם אפשר נמי דהא בהא תליא וכמו דפסקינן לחומרא בנימוק כמו כן במפולש. וע' בערוך לנר ושפת אמת שם.

איכו השתא חזינא להב"ח דמפרש דלכו"ע הוי הנך פיסולי רק מדברי סופרים וכדכתב הרא"ש ומ"ש הטור דספיקא דאורייתא הוא, לאו דווקא אלא ר"ל ספיקא במידי דאורייתא היינו מצות אתרוג וכן הביא הקרבן נתנאל שעל הרא"ש שם. ברם הלשון דספיקא דאורייתא ל"מ הכי. וגם קשה ממש"כ הרא"ש בסימן ג' וי"ד הנ"ל. ומצאתי תנאי דמסייען לי הלא המה הגר"ז והגר"א דמפרשים דהנך סברות פליגי אי הוי דאורייתא או מדרבנן. (ומענין זה יש להביא ראיה דבעיא דלא אפשר דהא כן מפרש הרא"ש לקולא במידי דרבנן דהא כן מפרש הרא"ש בדעת הבה"ג והרי"ף, והאחרונים חקרו ודנו בכלל זה ויש בזה כמה נפק"מ והאריך בזה הגרע"י שליט"א בשו"ת יחיה דעת ח"ו (סימן יוד בהערה) ואכ"מ]. וראיתי עוד להגאון ערוך השלחן (אות יא) שג"כ מפרש דברי הטור דאורייתא ממש. אלא שדבריו צריכים ביאור כמ"ש בס"ד אח"כ. — עוד מצאתי בס"ד בחידושי חת"ס (סוכה לו.) דהכתוב מסרן לחכמים והוי דאורייתא, שכל מה שאסרו חכמים כה"ג דאורייתא הוי ולוקים עליו כמו במלאכת חול המועד, אך כתב עוד שם דהכא אע"ג דבעיא דלא אפשר איפשיטא היא פסקינן לקולא משום דבנראה לחכמים שאיננו מהודר פסול

הלכות גדולות (ולכן ג"כ סבר בנקב המפולש לחדרי הזרע כשר). וכתב הב"י שם שכן נראה דעת הרמב"ם שסתם דבריו ועוד שהוא השמיט אותה הבעיא כשם שהשמיטה הרי"ף עכ"ד. ונמצא שדעת בה"ג הרי"ף והרמב"ם לקולא. וע' בא"ר (סעיף ד) דבכה"ג מתיר וכן בתניא בשם בעל הדברות (וע' בס' העיטור דפ"ח ע"ג). וכן דעת עוד כמה ראשונים וכנז' בס' האוצר (סוכה שם).

ואולם הטור כתב אתרוג שנימוק וכו' בעיא ולא אפשר ודעת רי"ף להקל ויש מחמירין והכי מסתברא כיון דספיקא דאורייתא הוא. עכ"ל. גם בספר ההשלמה והריא"ז החמירו בנימוח, דבעיא דלא אפשר איפשיטא ולחומרא. וכ"כ הראב"ה (סי' תרעו): סלקא בתקו ולחומרא. ונראה שסברת המחמירים הוא סברת הרא"ש שכן נוטה דעתו שם שהרי בניקב מפולש לחדרי הזרע כתב להחמיר וא"כ ה"ה בזה שהרי תלם הרא"ש זה בזה. אך קשה דא"כ למה לא כתב בהדיא שכן דעת אביו הרא"ש אלא כתב ויש מחמירין. ועוד קשה שהרא"ש כותב שפיסולים אלו מדברי סופרים ומדוע שינה הטור וכתב ספיקא דאורייתא. ועוד דברמזים על הרא"ש שם גבי נקב מפולש לחדרי הזרע כותב פסול בפשיטות ולגבי אתרוג שנימוק הביא י"א להקל וי"א להחמיר. וכן כאן (בטור) עשה כיוצ"ב. ונראה שאפשר דעת הרא"ש דהנך פיסולי הוו מהתורה וכן משמע בהרא"ש (שם סימן ג) גבי הדר וחסר מתי נוהגין וכן נראה מדברי הר"ן (דף לו. ד"ה הא) דהפיסולים המה מדאורייתא וכן מ"ש הרא"ש (סימן יד) שכל הני פיסולי מסרן הכתוב לחכמים והם אמרו וכו' ע"ש כוונתו שהפסולים המה מדאורייתא אלא שאימתי ינהגו ומתי לא זה נמסר לחכמים וע"ע בטור וב"י וב"ח (בסי' תקל) וכן מ"ש הרא"ש בת' הובא בב"י סס"י תרמה "שאיין להוסיף על הפסולים שמנו חכמים", היינו שהמה פירשו לנו, וכמ"ש כיוצ"ב בחולין (ס"א). לא נאמרו פירושן מד"ת אלא מדברי סופרים. וע"ע בהגהות הרש"ש (ר"ה ועוד) דחכמים היינו תורה. אלא שמאחר שהביא

מפרש הרא"ש בדעת הרי"ף וכמו כן נוכל לפרש ברמב"ם. והשו"ע נמי שפסק (בסעיף ד) לקולא, ואילו בסעיף טו פסל ע"ש. י"ל דסבר דאידי ואידי מבחוץ, ואילו מבפנים כשר. וע"ע מ"ש בעזרי"ת בדין "תפח". וראיתי שיש מיישבים עוד באופנים אחרים דעת הרי"ף והרמב"ם וע' בס' יד אברהם ובספר האוצר (לו. ציון 48 55) וע' בערוך לנר (שם) דמפרש דהרי"ף והרמב"ם ס"ל דהך בעיא איפשטא מדלא קאמר דלמא וכו'.

ב' טעמים לדבר

והנה מוכח דפסול נימוק הנז' משום "הדר" הוא ולכן לדעת האומרים שהדר פסול רק ביום הראשון אבל שאר ימים כשר א"כ אי פוסלים באתרוג שנימוק היינו דווקא ביו"ט הא' וכן מוכח ברמב"ם שכתבו בפ"ח לדין דתפוח סרוח, והיינו דווקא ביום הא' אבל בשאר ימים כשר וכדמשמע ממגיד משנה שם (הלכה ט בסופו) וכ"כ בביאור הלכה סס"י תרמו וכן נראה דעת הטור שכתב ספיקא דאורייתא הוא משמע דבשאר ימים יש להקל דהוי דרבנן אע"פ שדעתו להחמיר בדיני הדר (כמבואר

מה"ת אך כשמסופקים בו, אז הדור הוא משום שלא החליטו עליו ש"איננו מהודר". עכ"ד. וכן בקודש ראיתי לה' בית השואבה (אות טז) שכתב כיוצ"ב ושדעת הרא"ש דהוי פיסול דאורייתא ותעלוזנה כליותי. וגם הלבושי שרד על סק"ו בט"ז כתב נמי לפרש בדעת הטור דהפסולים עצמן דאורייתא. וע"ע בט"ז סימן תרמט סק"ג. ויש להאריך בזה ואכמ"ל.*

כל קבל דנא ראיתי להב"ח שכותב דאפשר דאף הרי"ף והרמב"ם ס"ל להחמיר מה"ט ומש"ה השמיטו בעיא זו וכתבו הברייתא בסתמא אתרוג תפוח סרוח פסול דמשמע בין בסרוח מבחוץ בין בסרוח מבפנים וקליפתו קיימת בכל ענין פסול וכן פירש הר"ן דברי הרי"ף עכ"ד הב"ח. וכן הביא לפרש הקרבן נתנאל וזה חולק עמ"ש הרא"ש בדעת הרי"ף ועל הב"י במ"ש בדעת הרמב"ם. ואיכא תנא דקאי כסברת הב"ח הלא הוא רבינו אברהם מן ההר שכתב כן בדעת הרי"ף והרמב"ם וכמובא בס' האוצר (שם עמוד רעח). ובאמת צריך ליישב מה יענה הב"י, ונראה דסבר דתפוח וסרוח תרוייהו מבחוץ דיגיד עליו ריעו התפוח שהוא מבחוץ כמו כן סרוח. וע"כ כך היה

* כבר כתבתי שנראה דהרא"ש ס"ל דהוי מה"ת ולא מדברי סופרים. והנה מהר"ן בראש הפרק (כד"ה ומיהו) משמע דהוי מהתורה. וכן להלן כתב דוודאי בשביל שעת הדחק לא היו מברכין על (יבש) שפסול מן התורה. ע"ש. והנה עתה ראיתי למהר"י עיאש במטה יהודה (בליקוטים לסימן תרמח) שהעיר מהגמ' (לו.) דמקשינן לולב לאתרוג ומשמע דהוי מהתורה וכמו שכן משמע מהתוס' (דף כט:) ואין לחלק בין יבש דפיסולו הוי מהתורה, לשאר פיסולין כי זהו דוחק וציין לדברי הר"ן הנז'. וכוונתו כמו שכתבתי שהוא מהתורה. שהרי כתב הר"ן שם דבנקבוהו עכברים כשר לפי שלא כתוב בהדיא בתורה נקב וחסר פסול אלא שכתוב סתם שתהא מהודרת ומסרתו לחכמים ע"ש. ומבואר יוצא שבוודאי הוי מהתורה אלא שאין מפורש סוגי הפיסולים אבל זה נכלל בכלל הדר שכתבה תורה. וע"ע בספר ההשלמה (עמוד 157) ובהריטב"א. ונראה לי עוד בס"ד דדעת התוס' (כט: לד:) דהוי נמי מהתורה שכתבו דחסר ממעטינן ליה מדכתיב ולקחתם לכם לקיחה תמה. וכמו שכן העתיק הרא"ש והוכחתי שדעתו דהוי מהתורה. וגם מהרי"ע הנז' מייחס כן בדעת התוס' כאמור. ולפי"ז כן דעת רש"י כפי שנראה (בדף לו:) ואין קושיא ממ"ש רש"י (דף כט:) דזה אלי ואנוהו. חדא דשמא ס"ל דזה אלי ואנוהו הוי לעיכובא ומהתורה דלא כהתוס' שם, ועוד דלפי מה שביארו בכוונתו המפרשים אתי שפיר נמי. וע' ערוך השולחן סי' תרמח (אות יא יג טו לה) שהפיסולים מדרבנן. וע' בשו"ת זרע אמת (ח"ג סי' עג). וע' בט"ז (תרמח ס"ק יח) וע' בספר מעשה רוקח (הקדמון) הלכות לולב (סימן קנב) גבי נקטס הדס ועלתה בו תמרה דבעיא ולא איפשיטא והוי ספק דאורייתא ופסול עכ"ד. וכ"כ עוד בבעיא דנימוק שם (סימן קנז). וע' בשו"ת המבי"ט (ח"ג סימן מט) דמשמע דמדרבנן הוא. ועמ"ש בזה מהרש"ם בדע"ת (סעיף ד) ושם דן אי שייך למימר איכא חזקת חיוב ע"ש. [ומ"ש בשם ר"י החסיד נראה דט"ס וצ"ל נכד ר"י החסיד מוני"ר רבינו אליעזר ז"ל בעל מעשה רוקח הנזכר בדברינו בסמוך].

בשדי חמד (כללי הפוסקים סימן יג אות טז) מ"מ סוגיין דעלמא הוא דכל כה"ג דעתו לפסוק כי"א בתרא. וא"כ הדרא קושיא לדוכתא. ובפרט שכ"ד הרי"ף והרמב"ם להקל כמו שפירש בב"י. וצ"ע. ואולי יש ליישב דאע"פ שבב"י תלה זה בזה בדעת הרי"ף והרמב"ם מ"מ כשפסק בשולחנו הטהור בענין נטה קו והחמיר כיון שלא נתפרש בהדיא בדבריהם לקולא אע"פ שסתמו דבריהם אלא פסק כמו שמפורש בדברי התוס' והרא"ש והר"ן בהדיא וכפשטות דברי הירושלמי שאוסר בניקב עד חדרי הזרע. וע' בשו"ת פעולת צדיק (ח"ב סי' רלה).

אופן לדעת אם קיימים החדרים

4. הב"ח העיר היאך נדע שחדרי הזרע קיימין הא א"א לחתכו ותירץ דכל שנימוח הבשר שבתוך הקליפה ונעשה כמים מבחוץ מעבר לעבר ויראה אם חדרי הזרע קיימים אם לאו. והמג"א (ס"ק ד) כתב ע"ד: וזה דבר שהחוש מכחישו. ונ"ל דיכול להרגיש במשמוש היד. ע"כ. והוב"ד באחרונים א"ר הגר"ז וחיי אדם וערוך השלחן ומ"ב וכה"ח. אך הפמ"ג לא ניח"ל גם בזה. ובערוך השלחן הזכיר גם אופן הב"ח. ובספר בית השואבה כתב (בהלכות אתרוג אות יז) בשם התבואות שור (סוכה שם) כגון דנפיק י"ח בהאי אתרוג ואח"כ חתכוהו ומצאו מקולקל ע"כ. והעיר עליו בבה"ש דמלשון הפוסקים ל"מ הכי. וע"ע כיוצ"ב בבכור"י (אות יד). ומצאתי להגאון ר' דוד מזרחי מחכמי תימן בספר רביד הזהב (בחי'דושים לשו"ע עמוד קיב) שר"ל שיקוב בלא חסרון ובלא מפולש וישפוך המיחוי ויראה אם החדרים קיימים ובאופן שלא נמחה כולו אלא נשאר שיעור אתרוג. ושוב פקפק דלדעה שניה שבסעיף ג שפוסלים בניקב לחדרי הזרע לא אתי שפיר עכת"ד. וע' מגן אבות (עמוד קל) והגר"ש סופר בהתעוררות תשובה (בהגהות לשו"ע שם) כתב ליישב דברי הב"ח ע"ש.

בסימן תרמט). ומזה יש לתמוה על הגאון ערוך השלחן הנ"ל שכתב: ולי נראה דהטור ס"ל דאע"ג דשאר נקבים פסולין מדרבנן מ"מ כל שעיקרו נימוח לאו שמיה אתרוג ופסול מן התורה עכ"ל. ולדבריו שנימוח אין שם אתרוג עליו א"כ גם בשאר הימים הוה לן לפסול ולא כן משמע כאמור. וע' עוד לו שם (אות לח). ובסימן תרמט (אות יט). ומזה גם צ"ע על הרש"ש (סוכה לו) שפירש גבי תולעים דמיירי בשאר ימים דהא א"כ למה פסולים כל השנויים שם לדעת הרמב"ם שמכשיר בשאר ימים וצ"ע. [ובעיקר תמיהת הרש"ש כבר העיר הערוך לנר ותירץ ויש עוד לתרץ כמ"ש בס"ד במקומן]. מיהו בחיי אדם (כלל קנא ס"ד) כתב אתרוג שנימוח וכו' יש מכשירים ויש פוסלין משום "חסר". הרי דיש טעם אחר לפסול משום "חסרון". וכ"מ לכאורה מדברי הפני יהושע (סוכה לו) ומהגר"ז (תרמח אות יב ותרמט אות יט) [וע' באוצר עמוד רעג הערה 11] והוא ממשמעות גמ' חולין (מז:).

והנה בדעת השו"ע יש להעיר דבסעיף ד' כתב דנימוח כשר ויש פוסלים וכבר נודע בשערים דדעתו לפסוק כסתם ולפי"ז קשה מאחר דנראה דסבר דהנך פסולי הו' דרבנן ולקולא וכדרך שפירשו הגר"ז והגר"א א"כ אמאי בסעיף ג' במפולש עד חדרי הזרע כתב יש מפרשים כפשוטו ויש מפרשים כיון שניקב עד חדרי הזרע וידוע שכל כה"ג דעתו לפסוק כסברא בתרא, ואמאי הא תליא בדין נימוק וכמ"ש הרא"ש בדעת הרי"ף והרי כן דעת בה"ג בתרוייהו לקולא. ולכאורה אפשר היה לומר דדוקא ביש אומרים וי"א אמרינן כן משא"כ ביש מפרשים ויש מפרשים ודוחק ועוד דבהדיא כתב החיד"א במחב"ר כאן דדעת מרן כדרכו לפסוק כסברא ב'. ובאמת האי כללא לאו מילתא פסיקתא היא דיש אחרונים שרצו לומר דמספקא ליה כשכותב י"א וי"א ויש אחרונים שדעתם דפוסק כ"א קמא. וכמבואר

סימן ח

אתרוג המבושל והכבוש.

- א. אתרוג שנתבשל במים חמין פסול ליום הראשון,¹ לפי שאינו הדר.
- ב. גם אתרוג בשיל ולא בשיל שלא נגמר בשולו בחמים, הרי זה פסול.²
- ג. אין המבושל פסול א"כ נתבשל רוב השטח שבו אבל מיעוט שטחו אינו פסול.³ (כגון שנפל חלק ממנו למים וחלק מעל המים).

הרמ"א ופירש הש"ך סק"ח משום דלא בקאינן. וכו'. ועי' מ"ש בזה עוד הרב בית השואבה (אות סח) שיש ס"ל דשלוק גרע ממבושל כמ"ש הרשב"א. וע"ע להגר"י טייב בערך השלחן (סי' תעג) שרצה ליישב בזה גם דעת הטור, וע"ע לו בסימן תרמח. ולהחיד"א במחבר"ר יור"ד (סימן נב אות לו) ובביאור הגר"א (סימן עג) הנז'.

2. ובאתרוג בשיל ולא בשיל העלה בכה"ש שם להחמיר. וכ"כ הגר"י טייב הנ"ל. והביא דבריו בכה"ח (אות קד). והכפונ"ת שם כמסתפק בזה. וע"ע בחיים וברכה (סימן יוד).

3. ושיעור פיסולו, הנה הביאור הלכה כתב דמסתברא דהוא "ברובו". וכן כתב הרב ביכורי יעקב (אות מג).

וטעם פיסול מבושל היינו משום "הדר" כמ"ש בבכור"י (אות מג) והמהר"י עייאש במט"י ס"ה. וכ"כ בראשונים מיהו גם הפמ"ג (משבצות תרמט יב) כתב דבשאר ימים כשר אך שוב סיים: וצ"ע בתפוח ושלוק אפשר נשתנה מכמות שהיה ולא במילתיה קאי ולא אתרוג הוה. עכ"ד. מיהו דעת הפוסקים ל"מ הכי, ועי' שו"ת מנחת אלעזר (ח"ב סי' סט). ומ"מ הבכור"י (סי' תרמט אות לא) מחמיר במבושל לפסול כל שבעה. וכ"כ עה"ש (תרמט יט) לדעת הרמ"א.

1. תניא (לו). אתרוג "שלוק" פסול. והלכה זו העתיקוהו כלשונה הרי"ף הרא"ש והרמב"ם ושאר הראשונים. וע"ע בחיים וברכה (אות י'). ופירש"י שלוק מבושל ביותר באור וברותחין. וכ"ה בר"ן שם. והיינו ששלוק הוא יותר ממבושל. ותרי מילי נינהו. גם כביצה (טז:) פירש"י שלוק, מבושל הרבה מאד. וכן בפסחים (לט.) אין יוצאין במרור שלוקין ומבושלין פירש"י שלוקין מבושלין הרבה מאד עד שנימוחין. מבושלין, כדרך בישול. ועי' ברכות (לח:) וחולין (קיא.) ומשמע לכאורה דבמבושל יוצאין י"ח אתרוג. אולם הטור כתב "מבושל". משמע דשלוק דתני בברייתא לאו דווקא, הגם דשלוק טפי ממבושל בעלמא. או אולי כיון שקשה לעמוד על הדבר בין שלוק למבושל לא כתב מבושל. או אולי ס"ל דשלוק דקתני היינו מבושל ודלא כשיטת רש"י. והשו"ע (סעיף טו) ג"כ העתיק מבושל כלשון הטור. וכבר ראיתי להרב כפות תמרים (שם) דתמה על הטור מנ"ל לפסול מבושל, הא ברייתא לא פסל אלא שלוק שהוא יותר ממבושל. ושמא י"ל דהשתא לא בקאינן עד איזה שיעור יקרא מבושל ולא שלוק לכך החמיר, אך מהא דנודר מן המבושל מותר בשלוק וכו' משמע דבקאינן. ע"כ נראה לתרץ דס"ל להטור דשלוק דהכא א"צ שיהיה מבושל ביותר, דמבושל כראוי נמי לא עדיף מכבוש בחומץ דפסול. ומ"מ משמע קצת דאתרוג דהוא בשיל ולא בשיל כשר. עכת"ד. וע"ע ביור"ד (סימן ע"ג) דהשו"ע נמי לא חילק בזה רק

ד. נתבשל רק חוטמו בלבד לא נפסל בכך וכשר בברכה.⁴

ה. אתרוג ששהה בחומץ חזק שיעור כדי שירתיח שהוא 18 רגעים, הרי זה כבוש ופסול ליום הראשון וכשר לשאר הימים.⁵

איסור נאסר כולו ע"ז עכ"ד. והמשנ"ב הזכירו (שם ס"ק מה). ובעיקר דברי המג"א יש שהסכימו לו ויש שחלקו עליו. כמבואר בשו"ת שיבת ציון (סימן טז) ובבית השואבה (דף קנב ע"ב) ובשו"ת עונג יו"ט (חא"ח סי' נא) הובא בחו"ב (שם).

5. בברייתא (לו.) אתרוג כבוש פסול פירש"י כבוש בחומץ או בחרדל, וכ"ה בר"ן. וגם הטור כתב כאן דכבוש בחומץ. וכ"כ השו"ע (סעיף טו) כבוש בחומץ. ומשמע דטעם הפיסול משום "הדר" כמבואר בראשונים וכ"כ המטה יהודה. ועוד.

והנה השו"ע ביור"ד (סימן קה) כתב לענין איסור שנשרה עם היתר מעת לעת בצונן מקרי כבוש והרי הוא כמבושל וכו' ואם כבוש בתוך ציר או בתוך חומץ אם שהה כדי שיתננו על האור וירתיח ויתחיל להתבשל הרי הוא כמבושל ובפחות מכן לא נאסר אלא כדי קליפה. הרי דבחומץ אין שיעורו מעת לעת. והקשו האחרונים שם ממ"ש שם (סימן קד) גבי עכברא אם נפל לחומץ אם לא שהה מעת לעת מותר. והבית לחם יהודה מתרץ דלעולם בחומץ השיעור בכדי שירתיח ושאני הא דסימן קד, הוב"ד בכה"ח יור"ד (סי' קה אות ח). והמג"א (סי' תמוז סקכ"ח) מתרץ דיש חילוק בין חומץ חזק לחומץ חלש. אך הש"ך (יור"ד סי' קה) ס"ל להקל דגם בחומץ בעי מעת לעת וככתוב בשו"ע סי' קד, ודלא כמ"ש בסימן קה. ע"ש. ומזה תמה הא"ר (אות כז) על המ"א דהחמיר דהלא הש"ך והפר"ח הקלו. וע"ע בדברי גיסו בחק יעקב (סי' תמוז) מיהו המחצה"ש כתב דנעלם מהם דהמג"א (סי' תמוז) הנז' יישב בזה.

נמצא שהדבר שנוי במחלוקת אם בחומץ בעי מעת לעת או לא. דדעת המ"א בדעת השו"ע

4. ו"בחוטמו", אם פוסל בכל שהוא. הנה לדעת השו"ע (סעיף יב) משמע דאין פוסל בכל שהוא. ובביאור הלכה סט"ו נסתפק בזה. אך הבכור"י (אות מג) פוסל בכל שהוא. ומיהו כתב הבכור"י עצמו (סי' תרמט אות לא) להקל בחוטמו בשאר הימים גם לשיטת הרמ"א.

ובהיותינו בזה נעלה על שפתינו דברי האחרונים אודות דברי המג"א (סי' תרמט ס"ק כ') שכתב בשם הש"ג דאתרוג שנאסר מחמת בליעת איסור פסול, וכתב המ"א ואינו מוכרח די"ל דווקא כשאיסורו מחמת עצמו פסול ולכן יש להכשירו בשאר ימים עכ"ד. וכמעט שעברתי ולא מצאתיו בש"ג. והעיר הפמ"ג שם דהיכי משכחת לה אי נפל חם עליו כדי קליפת גלד אינו חסר ואי ע"י "בישול" ממש בלא"ה פסול. ולפי הב"ח דאין דין כבוש יצוייר שנכבש במים מעל"ע עם איסור דמצד כבוש ליכא ומצד איסורא איכא, אך להמג"א דסבר (תרמח כב) דגם במים הוי כבוש קשה איך הביא דין זה וי"ל דמיירי בכבוש כאמור ונפ"מ לשאר ימים דכבוש מותר (לשיטת השו"ע) משא"כ אם בלע איסור עכ"ד. ובדעת תורה למהרש"ם (סי' תרמט) בשם לחם הפנים (יור"ד סי' צו) כתב דמג"א מיירי בחתך בסכין האסור ואתרוג הוי דבר חריף כמ"ש במ"א (סי' תמוז סקל"ג). ע"כ. עוד י"ל דמיירי בנפל עליו חם וכמ"ש הפמ"ג אלא דע"ז לא אוסר רק הגלד הדק אלא כדי קליפה דהוי יותר. וצ"ע. ובחיים וברכה (אות יוד) כתב דיצוייר בנפל אצל בשר ושומן מלוח להוציא דם או על שאר איסור מלוח וברגע שנפל על חם ודאי דלא הוי ע"ז שלוק אבל לענין איסור מבליע בכולו ונאסר. עכ"ד. ע"ש. ובספר ביכורי יעקב (שם אות כח) מתרץ שנפל מקצת האתרוג לתוך חלב רותח דמדין כבוש לא נאסר לפי שכבוש באתרוג ברובו כמ"ש למעלה, משא"כ משום בליעת

- ו. אין כבוש פסול א"כ נכבש רובו של האתרוג. אבל מיעוטו אינו פוסל,⁶ אם עמד במראהו.
- ז. נכבש חוטמו אינו פוסל אם לא נשתנה למראה הפוסל⁷ ראה סימן ג.
- ח. שהה האתרוג בחרדל דינו כשהה בחומץ. וה"ה בכל דבר חריף.
- ט. אתרוג ששהה בתוך מים או שאר משקין, אפילו יותר מיממה (כ"ד שעות) כשר אם עמד במראהו.⁸

(לט.) בענין מרור ובחולין (צו:). ולפי"ז כבוש במים אפי' זמן הרבה אין בו דין כבוש. אולם דעת הפוסקים אינו כן, דגם בכבוש ב"מים" מעת לעת הוא כבוש. וכמ"ש השו"ע ביור"ד שם בענין איסור שנפל להיתר. וכ"כ המג"א (סימן תעג סק"ד) דמרור שנכבש במים מעת לעת אין יוצאין בו, וכמו בהא דאיסור שנשרה עם היתר ביור"ד סימן קה ועיין. שם בהגר"ז ובחק יעקב. ועוד. וכ"כ המג"א כאן (ס"ק כב): נראה דלדידן דקיי"ל כששרו במים מעת לעת הוא כמבושל ה"נ גבי אתרוג פסול, ומה שכתבו הטור ורי"ו בחומץ היינו דבחומץ אפי' לא שהה אלא כדי שירתיח הוא כמבושל. וכן הסכימוהו הבאה"ט והגר"ז ובית השואבה וע"ה"ש ומשנ"ב וכה"ח (אות קא).

כבוש במים באתרוג יש להקל

והנה הא"ר (אות ג) כתב ליישב דעת הב"ח בענין כבוש בדבש דאין חשש, דאולי ס"ל להב"ח דלא אמרין כבוש במים "אלא באיסורא". וכ"כ להלן (אות כז) דאפשר דלא אמרין כבוש במים אלא באיסור שכולע ופולט, עכ"ד. והוא הרגיש מהא דמרור וסיים צ"ע. (וגם הוא גופיה בסי' תעג דעתו להחמיר ע"ש). נמצא שלא החליט הוא להקל. גם הנהר שלום כאן להר' שבתי וינטורה כתב ליישב כן דעת הב"ח. ומצאתי להגאון ה"ר יחיא צאלח בשו"ת פעולת צדיק (ח"א סימן קכה) שמיקל בזה וכתב: דההיא דיור"ד סימן קה אינו ענין לכאן דהתם באיסור היינו מטעם בליעה ופליטה אבל הכא אי בולע מאי הוי. עכ"ד.

דכל ששהה כדי שיתן על האור וירתיח הוא כבוש אם החומץ חזק (וע' מחצה"ש) וכ"כ הגר"ז וע"ה"ש ובה"ש ומשנ"ב וכה"ח (אות קא) ואם אין החומץ חזק אין להחמיר בפחות מעל"ע. וע"ע בדרכי תשובה ליור"ד סי' קה (אות מ). וחומץ חזק הוא כשמשליכין אותו לארץ מבעבע כמבואר בכה"ח (שם) ע"ש במקורותיו. שיעור "כדי שירתיח", יש אומרים שהוא כשיעור י"ח רגעים. וי"א שהוא פחות משש רגעים. וי"א שאין אנו בקיאים בשיעורו כמובא בדרכי תשובה (שם אות מב) ודע דכבוש כמבושל הוא דרבנן ויש להקל מעיקר הדין בשיעור חי רגעים וע' דרכי תשובה שם אות לו ועכ"פ באתרוג מצוה הוי מדרבנן.

6. ושיעור הפוסל בדין "כבוש", הנה הגאון משנה ברורה בביאור הלכה (שם) כתב דמסתברא "ברובו". וכן כתב הגאון בכורי יעקב (אות מג) עיין עליו.

7. ובכמה פוסל "בחוטמו", נשאר הביאור"ה בצ"ע. ברם בבכורי (שם) כתב דהוא בכל שהוא. ע"ש. ונראה שלדעת מרן השו"ע (סעיף יב) גם בזה לא יהא פוסל בחוטמו בכל שהוא. אא"כ נשתנה מראהו באופן הפוסל כמבואר במקומו.

כבוש במים מחלוקת הפוסקים

8. נודע בשערים דעת רש"י ד"כבוש" המוזכר בכל מקום הוא בחומץ או בחרדל. וכן פירש בשמעתין (לו.) גבי אתרוג הכבוש. וכ"כ בביצה (טז:) בענין עירוב תבשליז. ובפסחים

י. הונח בתא ההקפאה דינו כשהה במים וכשר, ואפילו עמד שם שנה שלימה כיון שעמד במראהו כשר. אך יש לבדוק אם לא נתקלקל והורקב.⁹

רק בחומץ יש דין כבוש ולא במים ושמה הדר כשר בשאר ימים. עכ"ד (ומיהו מ"ש שם בשם המהרש"ם להקל בזה, אינו נכון, במח"כ שהוא כתב להקל ב"ערבות" דקיל טפי ולא באתרוג). גם מדברי הבכור"י (תרמט סקל"א) יש ללמוד להקל בזה מס"ס. גם בפמ"ג (אש"א תרמט אות כ) כתב די"ל דכשר כבוש במים בשאר ימים ע"ש. וכבר העד העיד בנו בשו"ת פעולת צדיק הנז' שהמנהג להקל (ואולי רק בתימן). ובפרט אם לא נשתנה דיש להקל. וע"ע בשו"ת מנחת אלעזר (ח"ב סימן סט). ונראה להלכה להקל כדעת האחרונים אף ביום א'. וסמוך לחתימה ראה ראיתי להגאון ר' יוסף ידיד בשו"ת ימי יוסף בתרא (חא"ח סי' כט) שכתב שבאמת אין לפסול כלל כבוש באתרוג במים וכ"נ ברור מסתימת מרן דלא כהמג"א. ע"ש.

ואם נכבש ב"מי מלח" נסתפק בבכורי יעקב (שם אות מב) וע' ארבעת המינים (עמוד רפד). וע' בדרכי תשובה (יור"ד סי' קה ס"ק לח).

כבוש בקרור

9. בשו"ת אגרות משה (חא"ח סי' קפה) כתב שדין "כבוש" הוא רק כשמונח בתוך מים, אבל מה שנקרש מקור גדול אין זה כבוש. וראה שהרי בשר שנקרש לא נאסר אף שהיה קרוש יותר מעל"ע. ואמנם בבשר שהיה בתוך מים וחזר ונקרש הבשר עם המים פליגי האחרונים דהמנחת יעקב וסייעתיה סברי דקרח לא חשיב כמים ויש חולקים (וע' דרכי תשובה יור"ד (סי' קה אות ג) שהביא בזה הדיעות), והיינו משום שנקרש עם מים אבל בנקרש בלא מים כמו במקרר (פריזר) לא הוי כבוש לכו"ע וא"כ גם באתרוג שנקרש אף כמה ימים לא יפסל מדין כבוש. עכ"ד.

וכיוצ"ב כתב הגר"ש ואזנר שליט"א בשו"ת שבט הלוי (חא"ח סימן קעו) אם מונח במקרר אינו נפסל מדין כבוש כל שלא היה שם מים

והניח דברי המג"א בצ"ע. וסיים ופוק חזי מאי עמא דבר שלוקחין האתרוגים ומניחין אותם במים מעל"ע ויותר ואין פוצה פה וכו'. ע"כ. ובאמת בדברי רבותינו התוס' (ע"ז נט.) איתא דבחג מרביצין עליו מים כדי שיהא הדר כדתנן בסוכה. וכבר ראיתי שרמז לזה הבכור"י (שם). וגם הריטב"א (סוכה לה:) כתב שנותן האתרוג במים עם הלולב ע"ש. מוכח שאינו פוסל. ובפרט למה שרמזו התוס' למתניתין (דף מב.) וכשחל אז בשבת מניחים יותר מעל"ע. וראיתי בחיים וברכה (אות קיח) שדוחה זה שהוא ע"י זילוף ע"ש. אך אחה"מ אינו כן דהא רמזו התוס' למתניתין. ועוד הא בריטב"א מפורש. והרב חו"ב גופיה הביא לנו מדברי המגיד משנה (פ"ח ה"ב) שכתב כדברי הריטב"א. ועל חינם הניחו בצ"ע. ויש רמז להוכיח להקל מדקתני שלוק משמע אי הוה בצונן כשר ואפי' לזמן מרובה. ומדין תפוח שנפלו עליו מים בתלוש כמ"ש רש"י והראשונים אין הוכחה להקל כמובן.

ובבכורי יעקב (אות מב) כתב דבר חדש ומילתא דסברא: כיון דטעם פסול כבוש משום הדר לכן אם רואה שאינו משתנה האתרוג ע"י כבוש במים מעת לעת ממראיתו א"צ לחוש מטעם כבוש. ואפשר דמטעם זה כתבו הפוסקים כבוש "בחומץ" דבזה דרכו לשנות מראיתו משא"כ במים. ע"ש. וכיוצ"ב כתב ליישב הפעולת צדיק (שם) וב' נביאים מתנבאים בסגנון אחד. וכ"כ במשבצות (אות ב) דלפ"ז בדקדוק נקט המחבר חומץ. סוף דבר הקול נשמע כי האי דינא תליא בדיעות אם כשר אף ביום הראשון. ומ"מ בשאר הימים לדעת השו"ע כשר בוודאי. ולשיטת הרמ"א פסול לכאורה כיון דהדר פסול בשאר ימים [ובאמת כן כתב בבכור"י (תרמט ס"ק לא) דכבוש פסול כל שבעה, וי"ל דהיינו כבוש בחומץ ע' ביכורי (תרמח מב) הנ"ל]. מיהו בחיים וברכה (אות קיט) כתב די"ל בכבוש במים כשר מס"ס שמה

במים, שהכל תלוי בנשתנה מראיתו ותנא דמסייע ליה להרב ענף עץ עבות הוא הגר"ש וזנאר הנ"ל, שאם לא נשתנה כשר. ומיהו הא לא קשיא על האג"מ כלל דנהי דכבוש במים פסול, מ"מ בנידון האתרוג הקפוא אינו חשוב כבוש, וכמו שביאר בדבריו, וא"כ מאי ק"ו הוא. הא אם אינו נראה לעינים משונה היינו שמראהו כמראה אתרוג וכצורתו מדוע יפסל ואם דעת הרב ענף עץ עבות לומר שאף שאין שינוי במראיתו וצורתו פסול ולזה קורא הוא "נשתנה", האי גופא מנין לו. הא אף שנקרש מה בכך, הא לא תפח ולא נתקלקל. ואפי"ו בנשתנה ממראיתו שפוסל הבכור"י (שם) בדין כבוש, יש להעיר, הלא מסתמות המ"א (ס"ק כב) ושאר האחרונים העומדים בשיטתו שפוסלים כבוש במים מעל"ע משמע דהוא אף בלא נשתנה אלא זהו דין כבוש כמו שמצינו בשאר איסורים וכמו כן פסל משום זה במרור הכבוש (סי' תעג) ולא תלוי כלל בנשתנה או לא נשתנה, ויש גם פירכא לסברת הבכור"י שהרי מצינו בדין "תפח" שיש מכשירים בתפח שלא נרקב וכ"מ מהמג"א (ס"ק כא) וע' בביאו"ה שם. הרי לך שאע"פ שנשתנה כשר. וכן מדין מבושל שיש מכשירים וכן בשיל ולא בשיל וע"ע בפמ"ג (אש"א תרמט סק"כ) בדין אתרוג שנאסר מבליעת איסור. ובכל אלו מסתמא נשתנה, ואפ"ה אין פסול מצד זה ועל כרחינו לומר ש"שינוי" הפוסל הוא רק בשחור ולבן וכדומה שגדל כך וכן שאר פיסולין שהוזכרו כגון נקלף או חזוית משא"כ סוג פיסול כזה. ומצאתי כעין זה בחכמת שלמה להגר"ש קלוגר בשו"ע ססי"ב מ"ש בדעת רש"י ע"ש וקצת ראייה עוד מדין גדלו בדפוס ועשאו דפי דפי שכשר הגם שנשתנה, וי"ל דעל שינוי תבנית לא קפדינן. וע"ע זבחי צדק ונזכר בעז"ה בדין התיום סימן ו'. עכ"פ לפי"ז בנשתנה ע"י ההקפאה תו לא איכפת לן, וא"כ אם נשתנה מראהו החיצוני ולא נתקלקל. תליא נמי בפלוגתא.

ולדינא נראה דאם הוקפא ולא נשתנה כודאי שיש להכשיר. ואפי"ו אם יש חשש שמרוב

אלא יבש כשר לשנה הבאה. ואף שיש לעיין לפימ"ש"כ הכתב סופר (חא"ח סי' קכב) דטעם כבוש אינו משום עצם הכבישה אלא "ההשתנות ממהותו הטבעי" ואולי גם בזה נקרא נשתנה עכ"ז דעתי נוטה להקל אם רואים אותו בשנה הבאה במראיתו וכצורתו הרגילה עכ"ד בקיצור. ויש לסייע סברה זו ממ"ש הבכור"י (בסי' תרמח אות מב) בדין כבוש במים שלדעתו הכל תלוי בנשתנה מראיתו דאם נשתנה מראיתו קצת אפי"ו אין לו מראה פסול, תו לאו הדר הוא ע"ש. ועמ"ש לעיל משו"ת פעולת צדיק ומהפמ"ג. וגם בשו"ת אגרות משה הנז' כתב דיש לבדוק בזה כי הלא ידוע שהרבה פירות משתנים לקלוקל בקרישה ואולי גם האתרוג כאחד מהם וא"כ אם היה מונח במקרר (פריזר) והוציאוהו אף שעדיין לא נתקלקל שמא יש לפוסלו מעתה, והאריך לפלפל שזה תלוי בדיעות שנחלקו באתרוג שנימוח כנז' בשו"ע (סי' תרמח ס"ד) שלדיעה קמייטא כשר ולדיעה בתרייתא יש לפסול עכ"ד. (ויל"ע בנקודה זו) ולפי"ז אף בנראה לעין שהוא טוב מ"מ יש לחוש בו וכ"ש כשרואים שנשתנה שאפשר שמבפנים נמי מקולקל. (והיינו דווקא באם הונח שם לזמן ארוך משא"כ לאיזה ימים מועטים דמותר) ובעיקר דברי האגרות משה שרצה לתלות זה בזה ולפסול משום העתיד לבא, הנה לכאורה באנו לחקירת האחרונים בכמה עניינים כאלו וחדא מנייהו באתרוג שעתיד להצטמק אם נפסל על שם סופו או לא. כמ"ש בזה הברכ"י ססי' תרמח והשע"ת שם ובית השואבה (אתרוג אות צא) ועוד אחרונים, וי"ל.

וראיתי בספר ענף עץ עבות להר"י שוורץ שליט"א (עמוד 94) דכותב שאין להכשיר באתרוג שהוקפא מכיון שהוא ממש "נשתנה" ואף שהגר"מ פיינשטיין הנז' כתב שאינו פסול משום כבוש. אולם נראה שהדברים קל וחומר שאם כבוש אינו משפיע כלל על האתרוג חששנו לפסול שהוא כמבושל כל שכן הקפאה שהיא ממש משנה את האתרוג עכ"ד. ודבריו צודקים לפי מ"ש הבכור"י הנז' בדין כבוש

יא. שהה בתוך דבש כשר. בין דבש צלול בין דבש סמיך ועב.¹⁰

שהוקפא עלול להתקלקל בעתיד, מ"מ יש להכשיר מס"ס שמא לא אזלינן כי אם בתר השתא ושמא אף בעתיד לא יתקלקל ולכן יש להכשיר וכמ"ש בשבט הלוי. ומה שיש לדון מצד שהוא אתרוג משנה שעברה כבר כתבנו בס"ד במקומו ושם מבואר אם צריך בדיקה. ובנ"ד א"צ אף בדיקה. וכל משא ומתן האמור למעלה ראש הוא באתרוג שהיה זמן כביר בהקפאה משא"כ בזמן שאינו רב אין שום חשש כלל.

כבוש בדבש

10. ובענין כבוש בדבש כתב הב"ח שראה שטומנים אותו בדבש ומתקיים ומש"ה אין בזה חשש לאתרוג ישן. ברם הט"ז (תרמח סקי"ז) מיאן בהיתר זה לפי דאסור משום כבוש

והסכימו לו כמה מהאחרונים כמו הבאה"ט והגר"ז ושתלי זתים ובית השואבה (אות סז) וכ"כ המשנ"ב דפסול בדבש מעל"ע וכ"כ כה"ח (אות קב). וכתב הא"ר (אות ג וכז) ליישב דעת הב"ח דכבוש לא שייך רק באיסורים דבולע ופולט משא"כ בזה. וזכרו הפמ"ג (שם) במשבצות. ומ"מ כתב הפמ"ג דגם הב"ח יודה דשייך כבוש בחריף כדי שיתן על האור וירתיח. והמחצית השקל שם מיישב דהב"ח אף הוא מודה דכבוש כזה פוסל באתרוג והוא מיירי בדבש "קרוש" והוב"ד בשעה"צ (אות סא) ובכה"ח (אות ז). ונראה דקרוש היינו לא שהוא קר אלא ר"ל עב וסמיך לא צלול. נמצא שנחלקו האחרונים בדעת הב"ח אי מודה אם יש דין כבוש בדבש או לא. ועשו"ת שבט הלוי (חא"ח סי' קעו).

סימן ט

דיני אתרוג היבש והכמוש.

א. אתרוג היבש פסול.¹ לפי שאינו הדר.² ודווקא שיבש כולו.³ ושיעור היבשות כשאינו מוציא ליחה.⁴

יבש – שיטת הפוסקים. והטעם

כולו או רובו פסול אבל מיעוט כשר כמו בלולב יבש דדוקא ברוב עלין כדאיתא בשו"ע (סי' תרמה ס"ה), הגם שיש לחלק דבאתרוג אפי' מיעוטו יבש פסול משום דמה שהוא יבש הוא כניטל משא"כ בלולב דגם אם נתלשו מיעוט עלין לית לן בה, מ"מ כיון שגם ביבש מיעוט השדרה כשר בלולב א"כ צ"ל דיבש לא הוא כניטל לגמרי, וכמו כן גבי הדס כתבו הפוסקים דיבש לא הוא כנשרו ע"ש ה"ה באתרוג אע"ג דניטל כל שהוא פסול מ"מ יבש כשר וכ"מ בשו"ע סימן תרמח ס"ב דדוקא למעלה בחוטמו פסול יבש משהו עכ"ל.

ואמנם מדברי המ"א (ס"ק יז) נראה דמפרש לכאורה בדעת השו"ע דגם מקצתו פסול וע"ש בפמ"ג. אך אין נראה כן וגם במ"א אינו מוכרח ועמ"ש בס"ד בדין יבש חוטמו. גם מהר"י עייאש בספר מט"י דעתו דאין פוסל אתרוג היבש אלא ברובו כמו לולב והדס. והובא דבריו בבה"ש (אתרוג אות ה) ובכה"ח (אות ב) וע"ע בשו"ת תמים דעים להראב"ד (סימן רלב) וע"ש שער הציון אות ג. וע"ע במשנ"ב (ס"ק מח) דהביא דברי הפמ"ג לפסול ביבש באתרוג בבי' וג' מקומות כדין חזוית, ובביאור הלכה פקפק על זה. ע"ש. ועכ"פ נראה נמי שלא כתב הפמ"ג זה אלא לדעת י"א משא"כ לסתם מר"ן שם. (וע"ש באשל אברהם אות יז). וק"ק על כה"ח (אות פה) שהעתיק דברי הפמ"ג האלו. ושור"ר שגם הגאון בכורי יעקב (סי' תרמח סק"א) צידד כיוצ"ב ושכ"נ קצת מהפמ"ג וכו' ע"ש מ"מ אין דבריו מוכרחים ויש לדחות הכרחיו מסימן תרמט כאשר יראה המעיין.

1. במשנה (סוכה לד:) אתרוג היבש פסול. וכן פסקו כל הפוסקים וכ"כ הטור והשו"ע סי' תרמח ס"א.

2. בגמ' (לא.) מבואר דיבש פסול משום שאינו "הדר". וכתב הלבוש (שם): פרי עץ הדר דרשו חז"ל (סוכה לה.) פרי הדר בעצו משנה לשנה וזה אתרוג, מ"מ אין לשון הדר יוצא מידי פשוטו דמשמעו הדר ממש ואם אינו הדר פסול הלכך יבש פסול. ע"כ. ואולם רבינו זרחיה הלוי הרז"ה בהמאור (כט:) רצה לומר גם משום "הקרבנו נא לפחתך". ונפ"מ לפסול לכו"ע גם בשאר ימים, ע"ש. אך הרמב"ן במלחמות (שם) דחאו בבי' ידיים ע"ש. [והנה בירושלמי (פ"ג ה"א) גבי לולב, אמר משום "לא המתים יהללו יה" וע' בריטב"א (כט:) שכתב על הירושלמי דלשון צחות הוא. ועיין בשאר הראשונים ויבואר בע"ה בהלכות לולב היבש].

כמה ייבש

3. הנה בשלטי הגבורים שסביב הרי"ף (לד:) כתב שיעור היבש לא נתפרש ונראה בעיני שאינו פוסל עד שיבש "כולו" ואם יבש מקצתו הרי הוא כמוש וכשר עכ"ל. וכך מפרש הגר"א את דעת השו"ע (סעיף יב) דעת הסתם דמכשרי בחוטמו שיבש לפי שאין פיסול כל שהוא בחוטמו כיון שאינו פוסל ברובו אלא בכולו ע"ש. וכן מצדד בשפת אמת (סוכה לד:) על המשנה והיבש פסול שכתב: משמע דווקא יבש

ב. כיצד בודקין אותו מעבירין בו מחט ובו חוט ואם יש בו ליחה יראה בחוט⁵

ומר"ן הב"י (שם) כתב ע"ד הטור דמה שסיים "יראה בחוט" הוא לשון קצר והו"ל כאילו כתב יראה במחט או בחוט ויותר נראה להגיה הלשון ולכתוב "יכול להעביר מחט ובו חוט" והשתא אתי שפיר מאי דמסיים יראה "בחוט" ולא הזכיר מחט, ובלא"ה צריך להגיה כן משום דלישנא דיכול להעביר בו מחט או חוט אינו מכוון דהיאך יכול להעביר בו חוט בלא מחט עכ"ל. ועפ"י כתב כן בשו"ע. איברא דברבינו ירוחם (נ"ח ח"ג) כתב: "יכול להעביר בו מחט או חוט וכו' ואם יראה במחט או בחוט כשר". הרי שהיה גורס כן וע"כ שיש חסרון בטור וברא"ש. ומה שהעיר הב"י דהיאך יכול להעביר בו חוט בלא מחט יש לומר ע"י שדוחק אורכו של חוט על פני האתרוג כדרך חתיכת סכין. אך שמא הוי כנסדק או כמפולש ופוסל לדעתו. ועמ"ש לקמן בס"ד ובאליה רבה כתב דמיירי בחוט קשה. אך דבר ה' בפי מר"ן הב"י אמת, כי בדברי הראב"ד גופיה לא נזכר כלל "חוט" וכן בדברי מעתיקיו המגן אבות ואו"ח הנז'. וכנראה שברא"ש והטור נוסף תיבת "חוט" שלא הדקדוק. ואולי שבמקום "ולסחוט" הגיהו "או חוט" ונשתבש כל הלשון. תדע שהראשונים הזכירו גם סחיטה והרא"ש והטור לא העלו זה על דל שפתם.

ודע כי אנכי הרואה שיש גירסאות שונות ודיעות שונות בדברי הראב"ד כי בדיקת המחט היינו לראות אם יש במחט או בחוט לחות לא נזכר בדברי הראב"ד בתמים דעים שם. וגם המכתם לא הזכיר זה. גם באורחות חיים לא נזכר רק הזכירו בשמו שע"י הנקב יצא לחות דרך הנקב כמ"ש האורחות חיים והוא כמ"ש בתמים דעים שם. וז"ל המכתם (סוכה שם) וכתב הרב ז"ל (הראב"ד) דאם כשחותכין אותו ודוחקין עליו את הסכין אין יוצא ממנו לחות הוא הנקרא יבש עכ"ל. והמאירי במגן אבות שם. הזכיר שני האופנים. אולם הרא"ש והטור כתבו כן כנראה שכן היה להם הגירסא. וכ"כ בתשובות מהרי"ל (סימן ה). ובאמת כן הוא

והוא גופיה הרגיש בזה. גם מ"ש דגם בנתייבש גלד העליון פסול כיון דמשום הדור הוא ע"ש, צ"ע. ואולי אזיל לשיטתיה מ"ש (בס"ק מב). ואף גם על זאת יש להשיב כמו שכתבתי בס"ד לעיל בדין כבוש בקרור ע"ש. ועכ"פ השלטי הגבורים מפורש שלא כדבריו דאין פסול יבש במקצת וכמ"ש האחרונים הנ"ל וכן עיקר.

4. כ"כ הטור והשו"ע. ומקורו מדברי הראב"ד בהלכות לולב שלו ובשו"ת תמים דעים (סי' רלב) והובאו דבריו ברא"ש (פ"ג סי' כ) וכ"כ עוד הרבה ראשונים שיעור זה ומהם הר"ן והריטב"א והרא"ה וע"ע בלשונו של המכתם (לד:). ושלטי הגבורים (לד:). וע"ע בהמאירי (סוכה כט: לד:). משנצטמק עד שלא נשאר בו לחותית, וכ"כ בספרו מגן אבות (עמוד קמ): "ואנו מוסיפין בו עד שיצטמק וכו' וצמקו עד נאמן על יבשתו". וע"ע בהרא"ש פ"ג סי' א' בשם הרז"ה.

אופן הבדיקה

5. הראב"ד בתמים דעים (שם) כתב: אלא שהבדיקה שלו קשה לפי שא"א לחותכו ולא לסוחטו אבל מכיון שאמרו נקב שאין בו חסרון ואפי' מפולש אפשר להעביר בו מחט ואם יש בו לחות מיד יוצא דרך הנקב. ובהרא"ש (שם) הגירסא יכול להעביר בו מחט וכן חוט וכו' והטור (שם) כתב יכול להעביר בו מחט או חוט וכו'. ובמאירי במגן אבות (עמוד קמ) כתב בשמו: וכדיקתו שתוחבים בו מחט בלא פלוש ואם יש שם לחות הרי אותו לחות נראה מעט במחט או נוקבו נקב גס מעט בלא פלוש וחוזר סביב הנקב אם יצא דרך בו שום לחות וכו' ע"ש ורכינו אהרן מלוניל בס' אורחות חיים (הלכות לולב אות טו) כתב: אבל מכיון שאמרו נקב שאין בו חסרון כשר אפשר לנקוב אותו במחט ולסחוט אותו ואם יש בו לחות יצא דרך הנקב מיד. הרי שיש ב' אופנים או ע"י בדיקת הלחות במחט ובחוט או ע"י סחיטתו. וע' בקרב"ן נתנאל שעל הרא"ש שם.

ובלבד שלא יקבנו מעבר לעבר או עד חדרי הזרע.⁶ ובשאר הימים כשר בכל ענין.⁷

הפמ"ג בא"א שם. והמחצית השקל מפרש כוונת המ"א דאינו תוחבו מצד החוד אלא מצד חור המחט ששם תחוב החוט. וע"ש ולא ידעתי איך הוציא כן מדבריו. וע' בהגהות הר' ברוך פרנקל לשו"ע. ושם כתב שהגיהו "בחור" במקום בחזקה. ע"ש. ושוב חשבתי בס"ד דאולי כונת המ"א שיזהר לא לעשות בחזקה כי עי"ז יהא נקב מפולש, אבל לא נתכוין המ"א לתרץ בזה. וראיתי בערך השלחן (אות ב) שהבין כן. וע' במשנ"ב ובכה"ח שהביאו לכל דברי האחרונים הנז'.

והנה הגאון יעב"ץ בס' מור וקציעה (שם) כתב לעשות בדיקה אחרת, והוא שיתחב רק מחט (בלא חוט) מעט ומוציאו ואם חזר ונתמלא הנקב אחר שהוציא המחט, סימן שלח הוא ואם לאו כלתה ליחה שלו והביא דוגמא לזה ע"ש והעתיקוהו החיד"א במחב"ר ובעיקרי הד"ט. והובא בכה"ח אך המשנ"ב לא הזכירו. וע"ע בהגהות הרש"ש (סוכה לו:). שר"ל דנקב שנקבו במחט דק והליחה מלאה כשר דאינו ניכר ע"ש. וצל"ע בס' עמק סוכות ואמ"א. וגם המאמ"ר (ס"ק ב) כתב סברה כזו וסיים של"מ כן מהפוסקים. ע"ש. ומיהו הרב אי"ש צדיק בספר בית השואבה (אתרוג אות ד) כתב ע"ד היעב"ץ. דאפשר דבאתרוג אף שאינו חוזר ומתמלא אינו ראיה שכלה לחותו כי אפשר שמפני שהתחיל לכמוש אינו יוצא למלא הנקב ע"ש והובא בקיצור בכה"ח. ע"ש. ואנכי בדקתי באתרוג לח שתחבתי בו מחט דק ואפ"ה ניכר הנקב ולא חזר ונתמלא. ומה שטען היעב"ץ דבדיקת חוט ומחט כמעט שא"א שלא יעשה בו חסרון. הנה בדברי הראב"ד ושאר הראשונים מבואר שאפשרי הדבר. ומיהו אין להקשות עליו מדברי רש"י (סוכה לד:). ע"ש. דהתם מחט גרידא בלא חוט.

7. כי כן דעת הרמב"ם והשו"ע (סי' תרמט ס"ה) דפסולי הדר אינם אלא ביום הראשון בלבד דלא כשיטת התוס' והרא"ש ומור"ם (שם) שהחמירו בפסולי הדר כל שבעה. ואנו

בספר הלכות לולב להראב"ד הובא גם באוצר (סוכה שם). וע' בבכורי יעקב (סי' תרמח ס"ק ג) שהעיר שבתמים דעים לא נזכר חוט אלא ניקב במחט והליחה תצא משם.

6. כי כן דעת השו"ע סי' תרמח ס"ג וכמ"ש שם מרן החיד"א והובא בכה"ח אות כו ויבואר עוד במקומו. והנה בדברי הראב"ד שהוא מריה דהאי בדיקה כתוב ואפילו מפולש. אך באורחות חיים הנז' לא נזכר פילוש. גם המאירי במגן אבות שם כתב בהדיא ותוחבים בו מחט "בלא פילוש". ונראה שאע"פ שהראב"ד עצמו כתב אפילו מפולש זהו כפי שטתו דס"ל דמפולש נמי כשר כמו שכתבנו במקומו בס"ד. אך לדידן דמחמירין במפולש ממילא מיירי בלא פילוש. גם רבינו ירוחם שם כותב בהדיא בלא פילוש. ונטו מלשונו של הראב"ד. ופשוט. והב"ח הקשה על דברי הטור איך הביא דברי הראב"ד והרי א"א לבדוק בלא שיעשהו מפולש. ותירץ דצ"ל באמת באופן שאינו מפלשו וגם אינו נוקב עד חדרי הזרע עכ"ד. וק"ק דמעיקרא מאי סבר הא ע"כ צ"ל כן דהא הטור לא הזכיר פילוש.

והט"ז הקשה קושיא האמורה ותירץ דמיירי שנוקב בצידי האתרוג בעוביו שלא כנגד החדרים ואז אפי' מפולש הוא אינו פוסל לכו"ע והביא ראיה מדיני טריפה. וע"ע בלבושי שרד על ס"ק ו שפירש נמי דאם הוא ממעל חדרי הזרע בזה גם הט"ז מודה, והעתיקוהו מקצת אחרונים. וע' בבכורי יעקב (תרמח, ג) שמפרש כיוצ"ב אך באופן שתוחב מצד עוקצו למעלה כלפי חוטמו. ע"ש וכתבנו עוד בזה בס"ד במקומו בדין ניקב.

והמג"א כתב (בס"ק א) לתרץ דהיינו שיתחוב בחזקה המחט ואין מובן לנו כוונתו ואולי כוונתו שינקוב מצד החוד עם החוט בזריזות דהיינו כגון שיניח החוט על האתרוג ויתקע החוד של המחט בחוט באתרוג. ועמ"ש שם הלבושי שרד וצ"ב. וכנראה לזה נתכוון

ג. יבש בחוטמו משהו אינו פסול וכשר בברכה כמבואר בסימן יב.

ד. אתרוג שכולו "כמוש" (לא לח ולא יבש) כשר בברכה אף ליום הראשון.⁸

ה. אתרוג ישן משנה שעברה יבש הוא ופסול. ואין מועיל לו בדיקה.⁹

ליחה, וא"כ איך פוסל בכמוש. וראיתי להגאון בכורי יעקב (שם אות ב) שכתב לפרש דהא דפוסל מהרי"ל הכמוש הוא באתרוג משנה שעברה אבל כמוש של שנה זו כשר. ע"ש וזה מתרץ קצת אך דחוק קצת. וראיתי עוד שם שפירש דמ"ש הרוקח כמוש פסול הכוונה על יבש וקורהו כמוש כדרך שכתב המ"א ע"ד המרדכי. ע"ש. אך אינו נכון אח"כ, דבהדיא כתב לפני זה אתרוג יבש פסול ואח"כ העתיק דין כמוש השנוי בברייתא ומ"ש הבכור"י דהרוקח לא הביא אתרוג יבש, אינו, דלפנינו נמצא. ואולי היה לו נוסח ודפוס אחר ברוקח. כי ראיתי גם להמגיה על הראב"ה (סי' תרנג) שכתב שלא מצא ברוקח שכתב כן ע"ש.

והנה להלכה הכמוש כשר וכמ"ש המג"א. וכ"כ מרן החיד"א בברכ"י (אות א) דהן לו יהא דראב"ה ורוקח פסלי בכמוש הרי רוב גדולי הראשונים מכשרי בכמוש והכי נקטינן ויש קצת ראייה מדאמרין וכו' עכ"ד. וכ"כ בשער הציון (אות ב) דלו יהי דבה"ג גרס כמוש הלא כל הראשונים גרסי כבוש ומכשירין בכמוש וכו' ואח"כ הביא להקת הראשונים שהכשירו בהדיא את הכמוש. ע"ש. וכ"כ בכה"ח (אות ג) וע' בבית השואבה (אות ז) מה שפלפל בזה. ואמנם דעת הח"י אדם נוטה להחמיר לכאורה ע"ש וגם בערוך השולחן החמיר, אבל להלכה כשר כאמור, ואולי גם בדיקה אין צריך עיין בשה"צ אות ג. ובאמת לא ידעתי מדוע ערוך השולחן החזיק להחמיר ואולי מפני שדברי בה"ג דברי קבלה וצ"ע.

אתרוג ישן

9. כ"כ מור"ם בהג"ה (סי' תרמח ס"א) וכן הסכימו האחרונים. ומקורו ממ"ש בתשובות מהרי"ל (סימן ה) וז"ל: ואתרוג ישן משנה של אשתקד פסול לשנה הבאה דאי אפשר שלא

קיי"ל כדעת השו"ע ואין בזה סב"ל כיון שהספק במצוה והמצוה כשירה לדעת מר"ן וע' כה"ח (תרמט אות נז) ונתבאר עוד בפרט זה דסב"ל בדברינו בס"ד.

אתרוג הכמוש — מחלוקת הפוסקים

8. בברייתא (דף לא.) איתא וכולן כמושין כשרים. הרי דכמוש כשר וכן פשטא דמתניתין (לד'): אתרוג היבש פסול הא כמוש כשר. וז"ל הרמב"ם (פ"ח ה"א) היה כמוש ולא גמר ליבש כשר. וכתב המגיד משנה: שם (לא.) כולן כמושין כשרין ופי' כמושין הוא שיש בו עדיין לחות וכו'. ונראה שכן דעת הרי"ף שסתם בזה וכ"נ דעת הראשונים כולם. וכ"כ הר"ן כט: ד"ה נפרצו. וע"ע בהרא"ש (פ"ג סימן יד) והגם שהרי"ף השמיט וכולן כמושין מהברייתא שהזכיר בדבריו, אינו הכרח דפוסל כמובן, וגם מדהעתיק המשנה מוכח דכמוש כשר כאמור. וזהו הטעם שהטור והשו"ע סתמו בזה.

אלא שבספר הרוקח (סימן רכ) היה גורס בברייתא (לו.) כמוש פסול. (וגם גריס כבוש פסול) וגם במרדכי (סי' תשנ) נראה לכאורה דכמוש פסול. וכ"כ בתשובות מהרי"ל (סימן ה) אפי' נכמש שקורין וולעק פסול. ויש נוסחאות בבעל הלכות גדולות (סוכה שם) שגרס כמוש וכן הביא הא"ר (אות א) ע"ש. אך הברכ"י (שם) כתב דט"ס בבה"ג והוא מלא טעויות. ע"ש. והנה המג"א (רס"י תרמח) הביא דברי המהרי"ל והראשונים הנז' דפסלי הכמוש אך פירש דמ"ש המרדכי כמוש ט"ס וצ"ל כבוש וכן מוכרח וכן גירסת הב"י (סי' תרמט). ומסיק המ"א דנ"ל להקל ורק שצריך לבודקו. וע' שו"ת תכ"צ (סימן ט) וע' בראב"ה (סימן תרנג) ומ"ש המגיה שם.

והנה יש להעיר עמ"ש המהרי"ל לפסול כמוש והלא הביא מקודם דשיעור יבש כשאינו מוציא

ו. אך אם הונח בפריז'דר (מקרר) או בקופסא סגורה במקום קר שאין חשש ליובש הרי זה כשר.¹⁰

ובספר ביכורי יעקב (אות ד) כתב להכריח כדברי הט"ז מדברי הראב"ד בשו"ת תמים דעים (סימן רלב) שאם שומרים על הד' מינים אפשר שיתקיימו ולא נפסדים ועל זה לא נתנו חכמים זמן וכו', הרי שהזמן לחוד אין פוסל אם אין לו שיעור יבשות וכו', וסיים: ובעיני ראיתי אתרוג שכבר עבר עליו יותר משנה תמימה מעת שנתלש מהאילן שנשמר משליטת אור ע"י הסגר בכלי של מתכות והיה מונח במקום קר ולח קצת, ועי"ז נשאר לו נוי ולחותו ובדקתיו ומצאתי בו לחות הרבה וכה"ג נ"ל להתיר של אשתקד ע"י בדיקת חוט אם לא נתכווץ ונפסד הדרו עכ"ל. והובא בשער הציון ובכה"ח. וסיים בשער הציון דאפשר דגם הגר"א וסייעתיה מודו באופן שהשגיחו עליו. ע"כ. וכן מסתברא. ולכאורה יש להעיר ע"ד הבכור"י, דלעולם אימא לך דזמן לחוד נמי פוסל ולא תועיל אף בדיקה כי נס ליחו, ורק כשהשגיחו עליו הוי כלא עבר עליו זמן, וא"כ אין ראייה מהראב"ד הנז'. וברוך ה' אשר הראני עתה בערך השלחן למהר"י טייב ז"ל שכתב דמשמע מהראב"ד דלא מהני בדיקה. ושם כתב שהראב"ד הוא שכתב דאתרוג מאשתקד פסול. ויל"ע.

והנה להלכה נחלקו האחרונים יש פסקו כהב"ח דאתרוג מאשתקד אין מועיל לו בדיקה, והמה הא"ר וחמד משה הגר"ז הגר"א ערך השלחן בית השואבה ערוך השלחן והמשנ"ב (אך בשעה"צ נטה קו) גם השכנה"ג הביא דברי הב"ח. ויש שהסכימו לדעת הט"ז דמהני בדיקה, והמה הבאר היטב בכורי יעקב וכה"ח.

שמירה במקרר ובשעווה

10. כמו שמועיל אם משגיח עליו וכמו שכתב בבכור"י הנז' באות הקודם ושכן הוכיח לו הנסיון כאמור וכמ"ש השער הציון שאפשר

נתייבש דשיעור יבשות פירש הראב"ד שאינו מוציא ליחה ע"י חוט. ואפי' נכמש שקורין וולע"ק פסול עכ"ל.

אם מועיל בדיקה

וכתב הב"ח דבכרייתא (סוכה לא): תניא אתרוג הישן פסול ור"י מכשיר וידוע דהלכה כת"ק. ומדלא פי' בגמ' איזהו הישן, סתמא דמילתא דאתרוג שנשאר משנה שעברה קרי ליה אתרוג ישן וקים להו דאין בו לחלוחית וכו' ואין מועיל שום בדיקה עכ"ד. גם הגר"א ציין לברייתא הזו דישן פסול משום יבש ואמרו (ב"ב צח.) ישן משל אשתקד ע"כ. ובדמשק אליעזר שם ציין גם לפירש"י (שבת קמה): מליח ישן של שנה שעברה. וכדברי הב"ח דאין מועיל בדיקה הסכימו כמה אחרונים וכדלהלן. ואם הניחו בתוך דבש מבואר בס"ד במקומו סימן ח.

אך הט"ז רוח אחרת עמו דמהני בדיקה. וגם בגמרא דפסיל ישן משום דלאו הדר הוא היינו שנתכווין ומפסיד הנוי שלו ולפי"ז אם אנו רואים שנשאר בנוי שלו מהני בו בדיקת חוט עכ"ד. ובאמת שמלשוננו של מהרי"ל מוכח שאין מועיל תו בדיקה. וכדברי הב"ח ושפיר כתב הרמ"א "פסול" ונסתלקה תמיהת הט"ז שם. ועוד דחז"ל נקטו בלשונם "ישן" פסול ומנא לן לומר שכל שלא נתכווץ שפיר דמי. כן נראה להעיר לכאורה אחה"מ. וע"ע להרמב"ן במלחמות (סוכה כט): שכתב: שהאתרוג היבש נאה ומשובח הוא ועולה על שולחן מלכים אלא שאינו הדר במינו שאמרה תורה ע"כ. ושו"ר שבבית השואבה (אות ו) כתב כיצד יפרשו כל חד דברי המהרי"ל. וע"ש שכתב דדעתו כהב"ח ודלא כהט"ז ואפי' יבדק הישן וימצא בו לחלוחית אינו לחות טבע האתרוג אלא עיפוש ורקבון ע"ש.

סימן י

דיני חסרון ונקבים

א. אתרוג שחסר מבשרו אפילו משהו פסול ליום הראשון¹ משום שנאמר ולקחתם — לקיחה תמה.² ובשאר הימים כשר ובברכה, ואפילו נקבוהו עכברים.³

זוהי שיטת רש"י. וכ"ד הרמב"ם (פ"ח ה"ז) וכן הסכים הרא"ש ונמשך אחריו בנו הטור ותלמידו רבינו ירוחם. וכ"ד הרוקח (סימן רכ) ור"י מלוניל (סוכה שם) וע"ש במגיה. וכ"ד ריבב"ן בפירושו (שם) וכ"כ המנהיג (אתרוג אות כא) והאור זרוע (סימן שט) והאורחות חיים הלכות לולב (אות טז) והכלבו. וכ"נ מהמאירי (לד:). והקשה בספרו מגן אבות (עמוד קכט) על דברי הראב"ד. וכן נוטה דעת בעל ההשלמה (לו.). וכתב המנהיג (שם) שהחמירו עליהן כל ישראל אף אם אינו וניקב בפי המחט כל שהוא, וכ"כ בהגהות רבינו פרץ על הסמ"ק (סימן קצג). וכ"ד עוד ראשונים וע"ע בראבי"ה (סימן תרעו) ובאוהל מועד ח"ב (דרך ה' נ"ו). ובתוס' לו. ד"ה אי. וכתב הגאון חת"ס בחידושו (לו.) שכ"ד רוב הפוסקים להחמיר. וע' להלן מדברי שבלי הלקט. וכתב הב"י שאע"פ שהרמב"ם ורש"י חלוקים בפירוש הענין אך להלכה דבריהם שוים וכנ"ל. וכ"פ בשו"ע (סימן תרמח ס"ב) בסתם.

אולם דעת כמה ראשונים להקל בזה דאפי' יש בו "חסרון" לחוד או "מפולש" לחוד אינו נפסל בכך עד שיהיה מפולש עם חסרון משהו, או אינו מפולש אך בחסרון כאיסור, וזהו שאמר עולא בר חנינא וארישא דמתניתין קאי. וכ"ד רבינו חננאל ורבינו ישעיה כמ"ש הטור בשם וכו"כ בפסקי רי"ד (שם) ושכ"כ הר"ח וע' דעת' למהרש"ם בשם תוס' רי"ד, (וצ"ע בר"ח שלפנינו). וכ"ד הראב"ד בהשגות (שם)

דכו"ע מודו בזה וכנ"ל, כן מועיל להניחו בפריוז'דר (מקור). והב"ח עצמו כתב דמועיל כשטומנין אותו בדבש שע"ז מתקיים הלחלוחית שבו ואמנם לדעתו גם בזה צריך בדיקה, (ובערך השלתן כתב ג"כ דראה כאשר טומנין אותו בשעורה מסביבו מתקיים הרבה אך סיים שאין לסמוך על זה). מ"מ אפשר דבפריוז'דר הנז' אפי' בדיקה א"צ. ואף לדעת הט"ז שהחמיר בטומן בדבש מחשש "כבוש". נראה דיודה בזה להקל. ובדין "כבוש בקרור" סימן ח, הבאתי בס"ד דברי חכמי הדור מ"ש בזה להקל ע"ש.

מקור הדין ושני שיטות בראשונים

1. במשנה (לד:) שנינו ניקב וחסר כל שהוא פסול וכו' ניקב ולא חסר כל שהוא פסול. ופרש"י ניקב וחסר כל שהוא חדא מילתא היא דאילו ניקב ולא חסר שתחב בו מחט והוציאה כשר כדתני סיפא. עכ"ד. ובגמ' (לו.) תני עולא בר חנינא ניקב נקב מפולש במשהו ושאינו מפולש בכאיסור, ופרש"י מה ששנינו ניקב ולא חסר כל שהוא כשר זהו כשיש בו שני תנאים שהוא נקב "שאינו מפולש" ואותו נקב ג"כ "אינו רחב כאיסור", אבל אם הוא מפולש פסול, וכן אם אינו מפולש אך רוחב הנקב בכאיסור פסול ואע"פ שאינו חסר. ונמצא לפי"ז שהאתרוג נפסל: או בחסר כל שהוא, או במפולש, או ברחב הנקב כאיסור.

למהרש"ם העיר מהא דחגיגה (דף ג:) מה מסמר זה חסר, הרי דהתחיבה מחסרת וכתב ויש ליישב. ונראה בס"ד דכותל שאני שדרכו להתפורר. עוד י"ל מסמר נתקע בהכאה וכוודאי מחסר מהכותל משא"כ באתרוג וכמ"ש רש"י. והנה בשפת אמת (סוכה לו.) העיר דלפרש"י קשה דאמאי השמיט תנא דמתניתין דין מפולש ע"ש. אך י"ל דקמ"ל רבותא דחסר כל שהוא פסול וכל שכן מפולש. ועוד אטו לא מצינו כמה דינים השייכים למשנה ואפ"ה השמיטם. עוד ראיתי שהעירו על פירש"י אמאי תני ברישא ניקב אך לא קשיא די"ל אגב דבעי למיתנא בסיפא ניקב תני נמי ניקב ברישא אע"פ שאין בו צורך וכיוצ"ב מצינו בגמ' שבת (ל.) ועוד. וע' שפ"א וכפ"ת. וראיתי להרא"מ בס' יראים (סימן תכב) שכתב דאי נפרש דארישא קאי (דלא כרש"י) אתי שפיר פי' רבי יעקב בר יקר שפירש פטמתו וכו' שאפי' אין בו חסרון כאיסר ע"ש. ובאמת יש לתרץ בס"ד דלרש"י פיסול פטמתו אינו מדין חסר כי אף שלא יחסר נמי פסול וזה דקמ"ל פטמתו אע"פ שלא נחסר מגופו פסול וע' בהגהות מימוניות (פ"ח אות נ.). והנה עוד הקשו האחרונים מדברי רש"י (לו.) גבי תפח סרח ע"ש בערוך לנר ובמג"א (סי' תרמח ס"ק כא.) אך בס"ד כתבנו ליישב בזה בדברינו בסוף סימן יוד ע"ש. והנה לפירש"י מיושב בפשיטות ומכואר דברי הירושלמי אשר נתקשה בו הראב"ד שם. וגם לפירש"י אתי שפיר טפי דניקב דרישא וסיפא בחד גוונא היינו שאינו מפולש משא"כ למפרשים האחרים. וע' בר"ן. וגם לפי שאר המפרשים, הנה עולא עיקר חידושו על "שאינו מפולש בכאיסר", ולא הוה צ"ל "ניקב נקב מפולש במשהו" דהא היינו מתניתין אך לפירש"י אתי שפיר, ויש ליישב קצת.*

ובשו"ת תמים דעים (סימן רל) וכ"ד הרא"ה והריטב"א (לד: לו.) ושכ"ד כל רבותיו ע"ש. וכ"ד הר"ן (לד:) ובעל העיטור (דפ"ח.) ורבינו אליעזר ממיץ בס' יראים (סי' תכב) והעתיקוהו המרדכי (סי' תשנב) והסמ"ג (מצוה נד) והאגודה (שם). וכ"נ דעת רבינו יצחק גיאת (עמוד קו) והמכתם (לו.) ושכלי הלקט (סימן שס) וכתב שם שכן פירשו רובא דרבוותא וכ"ד הסמ"ק (סימן קצג). ועוד. ושיטה זו הובאה בשו"ע (שם) בשם וי"א. ומ"מ בשעת הדחק כתב מור"ם דיש להקל כסברא זו. וכן הסכים החיד"א ושאר אחרונים והובאו בכה"ח (אות טוב) וע"ש שכ' שלא יברך.

ישוב שיטת רש"י

ודע כי לפי פירש"י יתיישבו כמה דקדוקים בסוגיא כדלהלן ולא כן לשאר הפירושים, ואמנם גם על פירש"י הקשו הראשונים והאחרונים ז"ל מה שהקשו אך בס"ד נ"ל ליישב דברי מאור עינינו רש"י זי"ע. כי הנה בעל העיטור (שם) העיר על שיטת רש"י דאמאי לא שנה דברי עולא אסיפא, ע"כ. והיינו דמדנקט ליה בפסקת "נסדק ניקב" א"כ היינו רישא. ויש ליישב בדוחק דלפני רש"י היו דברי עולא אסיפא ולא כדידן. אך נראה בס"ד ליישב דהא דסידרו דברי עולא ב"ח ארישא לפי דרישא מיירי בפיסולא ולא בהיכשרא מש"ה תני לדעולא דמיירי נמי בפיסולא.

ומה שהקשה הראב"ד בשו"ת תמים דעים (סימן רל) על שיטה זו דרש"י דאיך אפשר כאיסר בלא חסרון כבר תירץ המאירי במגן אבות (שם) שרש"י תירץ זה שכתב שתחב בו יתר עבה (ובכס"מ פ"ח ה"ז כתב כן בשם מפרשים. והעיר כבר בזה הנמוקי הגרי"ב שם וי"ל) ואמנם בדעת (סימן תרמח ס"ב)

* הגר"א בביאורו (סי' תרמח ס"ג) הביא התוספתא (פ"ד דאהלות) אתרוג ש"נחלק" לשניים טהור ופירש הר"ש (באהלות פ"ג מ"ד) דטהור היינו כשר לצאת בו י"ח. ונחלק לא שחלקו לגמרי אלא דליף (פירוש מחובר) וכתב הגר"א דמכאן ראיה לשיטת הראב"ד הנזכר (בסעיף ב) שמיקל במפולש עד שיחסר דהא נחלקה לא גרע מניקבה וז"ש שם אתרוג שנחלק לשניים טהור "ואינו חושש שמא חסר". ע"כ. ונראה לכאורה לתרץ את שיטת החולקים על הראב"ד (והמה שיטת רש"י וסייעתיה והשו"ע) דאולי אה"נ נחלקה גרע מניקבה, תדע לך דהא נסדק האתרוג פסול לדעת השו"ע אע"פ שלא הגיע לחדרי הזרע וכמכואר במקומו בעזרי"ת, וע"כ

טעמי הפיסול — הדר או לקיחה תמה

2. והנה ב' טעמים יש לפסול החסר, רש"י (דף לו:) כתב דכתיב ולקחתם "לקיחה תמה". וכ"כ רבותינו התוס' (דף כט: ולד:) וכ"כ הרא"ש (שם סימן ג) ורבינו ירוחם (דנ"ט ע"ד) והטור סי' תרמט ועוד. ובאמת אינו מפורש דבר זה בש"ס רק כן דעת הראשונים הנז'. וע"ע למור"ם (סימן תרמט).

ברם בריטב"א (דף כט:) כתב דאינו "הדר" ע"ש. וכן העיר מזה בנשמת אדם (ריש כלל קנא) ע"ש דכתב דהמקילין אפי' בחסרון עד כאיסר היינו דסברו משום "הדר" ולדבריו יצא דהרבה ראשונים יסברו כן. ואכמ"ל. ובזכרונותי יש דבס' זרעו של אברהם להרב הגדול הגאון ר"א חג'אג' (סוכה) תמה על הריטב"א דהקשה (בדף כט:) מדין הדר על חסר (דף לו:) דמאי קושיא הא חסר הדר הוא אלא דממעטין מולקחתם לכם עכ"ד. וכעת אמ"א. ולפי האמור ניחא דלית להו להריטב"א וסייעתיה דחסר משום לקיחה תמה (אולי משום שלא נזכר בש"ס) אלא היינו טעמא משום הדר. ובאמת כ"כ ג"כ בדעת מרן מהר"י עייאש בס' מט"י

(תרמח ס"ה). (וע"ע בס' מועדים וזמנים ואמ"א). ושו"ר למהר"י חגיז בשו"ת הלק"ט (ח"ב סימן רכא) שכתב דטעם חסר משום "הדר" ע"ש אך צ"ע שהתעלם לרגע מדברי רש"י ותוס' הנז'. וע"ע להראב"ד בשו"ת תמים דעים (סימן רלג) שמשמע מדבריו מטעם הדר. וע' להגאון ר' צבי פסח פראנק בס' מקראי קודש (סוכות ח"ב סי' כו). (ומכל זה יהא נפ"מ לענין אחר ויובא בעזרי"ת בדברינו). גם הרדב"ז (ח"ה סימן נ) כתב דמשום הדר פסול ע"ש ואמנם בבית השואבה (בדינים הפוסלים באתרוג אות ט) הקשה עליו, אך לא כ"כ קשה. וע' מה שהאריך בזה יפה אף נעים בס' ארבעת המינים (עמוד קסג קפב שכ).

חסר בשאר הימים

3. **ביום הראשון** פסול החסר משא"כ בשאר ימים כשר בכל זה ואפי' ביום טוב שני של גליות דיש בו חומרא טפי כמבואר בסימן תרמט (ס"ה בסופו) אפ"ה כשר כ"כ במאמר מרדכי (תרמח אות ג) והובא דבריו במשנ"ב וכה"ח. וע"ע בחי' חת"ס (סוכה לו). שאע"פ שיו"ט שני כראשון מ"מ לענין חסר יש להקל

משום דכל כה"ג פוסלו לגמרי. וה"נ נחלקה מיירי בהכי שלא פולש עד החדרים אלא מצד אחד או מב' צדדיו. ומ"ש נחלק לשניים היינו נמי ככה"ג. ומיירי שנחלק לא מצד ראשו או עוקצו כי אז הוי מפולש לאיזה פוסקים, אלא מצידו ע"פ אורכו. וע' בספר דמשק אליעזר (ביאור על הגר"א) שרצה להקשות מתוספתא זו על שיטת הסוברים דרובו מצד אחד פסול משום נסדק אך להסוברים דמצד אחד בכולו ניחא. עכ"ד. ושו"מ שהרב בית השואבה (אות כז) הביא התוספתא ופי' הר"ש הנז' ותמה ע"ז איך אם נחלק לגמרי ורק לייף (מחובר) מקצת כשר. ושוב רצה להביא ראיה מחולין (יא). גבי תמימה דכל דלייף תמים מקרי וגם לזה לא נחה דעתו דעל כרחין לומר דאע"ג דבעלמא כל דלייף תמים מקרי, באתרוג דתמותו ילפינן מטריפה לא חשיב תם, וסיים דתוספתא זו צריכה תלמוד עכ"ד. והנה בדברינו מיושב התמיה אלא מה שמבין הרב ז"ל דלייף היינו מקצת וכולו נחלק, במחכ"ת אינו כן אלא שבאמצעו הוא מחובר ורק נחלק מבחוץ קצת עמוק כאמור וז"פ לייף. גם מה שרוצה לחלק בין תמימה דעלמא לתם דאתרוג דוחק הוא. דזה ניחא בענין זה של נסדק ודומיו שילפינן מטריפות אבל שאר דברים מנ"ל לחלק. אלא שאפשר לחלק חילוק אחר ד"תמימה" דהתם היינו לאפוקי רק מחולק לגמרי לב' חלקים. משא"כ "תם" דולקחתם לכם אף שלא נחלק לב' חלקים נפרדים אלא רק נשתנה מצורתו הרגילה תו לא הוי תם. ולכן כשנחלק לשניים אע"ג דנסדק ודומיו הא ילפינן מדיני טריפה. או שגם בזה נתנו שעורים כמה. וצ"ע. וע' מש"כ ע"ד הרב נשמת אדם. (כלל קנא). עוד יש לחלק מההיא דחולין (יא). דהתם השדרה קשה ולכן כשחותך לאורך מצד החלל ולא מצד הגב וכמו שפירש"י שם מש"ה לא חיישינן לפי שעדיין עומד בקשיותו וכל כה"ג חשיב תמימה וגם משום דלא נחלק כלל. ושו"ר בספר שערים המצויינים בהלכה (ח"ג סי' קלו) בזה. ושדנו מזה בשו"ת שבות יעקב (ח"א סימן לה) ובית אפרים (סימן א) וערוגת הבושם (סיקצג) ומהרש"ם בהגהותיו (תרמח, יב) וראיתי שכוונתי לתירוק הבית אפרים שם. וע' חלקת יואב (חיו"ד סי' לר).

ב. וכן אם ניקב בו נקב רוחב כאיסר אפילו שלא חסר כלום (כגון שהוכה מדבר עב וגס) פסול ליום הראשון.¹

ג. ניקב בו נקב (בלא חסרון) ארוך או מרובע ויש בו לעגל שיעור כאיסר פסול⁴

ד. נקבו בו נקבים קטנים סמוכים זה לזה, (בלא חסרון), והשלם שבניהם אין בו כמלא נקב אין מצטרפין לשער לכאיסר אלא הרי זה כשר בכל ענין.⁵

ה. שיעור כאיסר הוא ברוחב 1 ס"מ ומשהו.⁶

כשר כשאר הימים ע"כ. והביאו דבריו האחרונים הובא בכה"ח (אות יג). והערך השלחן (אות ח) ובכור"י שם. וע"ע כיוצ"ב ביור"ד (סי' קצ ס"ה וט') לענין שיעור כגריס. וע' חולין (נה: ועז). וע' בבית השואבה (דק"י אות ט) מה שפלפל בזה. ובערך השלחן שם. וע' בחיים וברכה (סימן צא) ודעת הגאון ערוך השלחן (שם) להקל ודלא כהמ"א ע"ש.

נקבים סמוכים זה לזה

5. אם הנקבים סמוכים זל"ז ואינו חסר והשלם שבניהם אין בו כמלא נקב דקיי"ל ביור"ד (סימן לד ס"ג) לענין גרגרת דהשלם הזה מצטרף, אם הוה כיוצ"ב באתרוג אי מצרפינן או לא, הפמ"ג (בא"א אות ג) נסתפק בכיוצ"ב לשיטת המקילין אם נחסר נמי והוזכר ספיקו בבכור"י (אות ז). ונראה דיש להקל כשאין חסרון מאחר ואיכא שיטת הראב"ד וסייעתיה המקילין אף בנקב כאיסר כל שאינו מפולש. ולענין אם חסר ממש שנסתפק הפמ"ג, לכאורה תליא בטעמים דאי משום הדר פסול, ואי משום לקיחה תמה כשר, דהא שיעורו בחסרון ואין כאן חסרון איסר. ויל"ע היטיב בחולין (מה.).

שיעור כאיסר

6. שיעור כאיסר המוזכר לענין אתרוג כמה הוא. הנה ביור"ד (סימן לד) לענין גרגרת שנקבה כאיסר דאסורה, כתב שם השו"ע דיש מי שאומר (הרשב"א) שאין אנו בקיאים בשיעור כאיסר הילכך משערים אותו ברוב רוחב חלל הקנה. ע"כ. וע' בכה"ח (אות יב)

עד כאיסר ע"ש טעמו. ועוד כתב שם דאתרוג חסר כשר בשאר ימים עד פחות מחציו וכו' ע"ש. ודע דמר"ן שמכשיר ההדר בשאר הימים הוא אף לכתחילה כנראה פשוטו של הלכה וסתמות דברי הפוסקים. וע' שו"ת תורת חסד (חאו"ח סימן לו) שחשב דאולי רק דיעבד מר"ן מתיר ולא לכתחילה ושוב פלפל בזה. אמנם פשוטו של הלכה דאף לכתחילה. וכל שכן החסר דכשר בכרכה בשאר ימים. וכן כתב הגאון רבי אהרן עזריאל ז"ל בשו"ת כפי אהרן (ח"ב סימן יא) שכן המנהג ואף בתוככי ירושלים. (ע"ש מה שדן באיזה ענין). וזה פשוט. ועיין מ"ש בזה הגאון רצ"פ פראנק בספר מקראי קודש סוכות (ח"ב סימן כו).

אם נקב כאיסר מרובע או עגול

4. שיעור רוחב כאיסר אם אינו עגול אלא מרובע או ארוך היאך משערינן, הנה הדבר שנוי במחלוקת כי הכנה"ג (סי' תרמח) הבי"ד הרדב"ז בתשובה שמיקל בזה שכתב לדקדק מדברי הרמב"ם (פ"ח ה"ז) שכתב כאיסר או יתר פסול. דהשתא כאיסר פסול יתיר מבעיא, אלא בא לחדש דין כגון שהיה מרובע או משולש צריך שיהיה בו יותר מכאיסר כדי שתוכל לעשות בו עיגול כאיסר. ות' הרדב"ז נמצאת בח"ה (סימן ג). והמג"א (ס"ק ג) החמיר וכתב דאם הנקב מרובע או ארוך רואין אי כד מעגלת לה הוי כאיסר פסול וכן הוא ביור"ד סימן לד לענין גרגרת, דלא כמ"ש בכנה"ג בשם רדב"ז ואין זה כדאי להקל מדקדוק קל דיל"ל דמה דנקט הרמב"ם או יתר לאשמועינן דאפ"ה

1. נקב מפולש מעבר לעבר פסול ואפי' אינו חסר.⁷ ובכל מקום באתרוג שיהא מפולש פוסל.⁸

דפסולי אתרוג לטריפות מדמינן וכו' אם ניקב עד חדרי הזרע ודאי טריפה דאותם חדרים במקום סמפוני הריאה קאי. עכ"ל. וכן הוא בתוס' לפנינו (דף לו.) שכתבו ויתכן דגבי אתרוג נמי אם ניקב עד חדרי הזרע וכו'. וכן פסק הטור (סי' תרמח) ורבינו ירוחם (נ"ח ח"ג). וכתב הב"י להשוות דברי הר"ן כדברי התוס' ע"ש. ובס' האגודה (סוכה סי' כח) כתב שכ"ד הרא"ם. [ובס' יראים סי' תכב לא נזכר מזה אדרבא כשהעתיק דברי רש"י כתב מצידו לצידון] וע"ע בט"ז (ס"ק ט) וכ"ד הב"ח.

אך הרא"ש כתב עוד: שבה"ג כתב מפולש כדי שיראה הנקב מצד זה לצד זה אבל מצד אחד אפי' נקב לחלל לא הוי מפולש וכשר. והירושלמי כתב הראב"ד ז"ל שיש לפרש דהכי קאמר דאע"פ שהוא נקוב מכאן ומכאן אם לא פילש מבפנים כדי שיראה הנקב מצד זה לצד זה כשר שלא תאמר מעיו של אתרוג כמנוקבים הן. ואפשר שסובר בעל ההלכות דהך בעיא אי מדמינן אתרוג שנימוח וקיימי חדרי הזרע לריאה ולא אפשרטא אזלינן לקולא ולהכי קאמר ניקב לאותן חדרים לא הוי כמפולש וכן משמע שהרב אלפסי סובר וכו' דהני פסולי אין עיקרן אלא מדברי סופרים וכו' עכ"ד. ודברי הראב"ד מפורשים כן לקולא בשו"ת תמים דעים (סי' רל). וע' מגן אבות (עמוד קכט) שנראה מסכים עמו. וכתב הב"י שכן נראה דעת הרמב"ם וכו'. ע"ש. ומצאתי בס"ד עוד ראשונים שנראה שהולכים בשיטה זו הלא המה הרי"צ גיאת (דק"ו). ובס' ההשלמה ובחידושי הרא"ה (סוכה לו.) שכתבו שמפולש מצד לצד. וע"ע בט"ז (ס"ק ט) ובשאר האחרונים ומכל האמור מבואר דדעת הרא"ש להחמיר ודלא כבה"ג ולכן ק' מ"ש מהרי"צ בשו"ת פעולת צדיק (ח"ב סי' רלה) דדעת הרא"ש להקל וכבה"ג מדכתב אבל בה"ג וכו'. דהלא הטור ורבינו ירוחם הנז' כתבו לחומרא וידוע דאזלי בשיטת הרא"ש.

מ"ש בזה וע"ע במטה יהודה בליקוטים. אמנם דבריהם לענין שיעור משקל אבל לא לענין רוחבו כמובן. אך שו"ר מ"ש בפקודת אלעזר ומ"ש שם המגיה בשוליים דע"י המשקל שהוא ד' שעורות נוכל לדעת רוחבו. וע"ע תיו"ט (מקואות פ"ט מ"ה) שהשיג על הרע"ב ששיער ד' שעורות לרוחב ואינו אלא למשקל. ואמנם מצינו בראשונים שכתבו בזה אך לנו אינו ידוע כי באוהל מועד ח"ב (דרך ה' נ"ו) כתב: ושיעור איסור אחד מכ"ד בדינר. ובהעיסור (דפ"ח ע"ג) כתב: וכתב בעל הלכות כמה שיעור איסור כדינרי זוטרתא וזה השיעור אינו מדוקדק עכ"ל. מ"מ עדיין אין ידוע לנו השיעור היטיב. וע' רבינו יהונתן (עירובין פ:) דגודלו פחות מגרורגרת ובב"ח שם. וע' בערוך (ערך איסור). והנה בבכורי יעקב (אות ז) כתב: אכן לפי הנראה שם (ביור"ד) הוא יותר משיעור רוחב גרגרת העוף ומשמע שם מכל עופות הנאכלים ע"ש בש"ך וא"כ עכ"פ רוחב גרגרת אווזא הוא פחות מכאיסור. עכ"ד. ואם נניח שנשערו לפי ד' שעורות, יצא דאיסור שיעורו קוטר של 10 מילימטר ומשהו (1 ס"מ). לפי דרוחב אגודל הוא שבע שעורות כמ"ש הרמב"ם (הל' ס"ת פ"ט ה"ט), ולדעת הגר"ח נאה האגודל הוא 2 ס"מ.

מחלוקת הפוסקים

7. בירושלמי (סוכה פ"ג ה"ו) איתא: ניקב ולא פילש "מבפנים" כשר כי הא דתנן נקב ולא חסר כל שהוא כשר. וכתב הרא"ש (סימן יח) דלשון הירושלמי משמע דאע"פ שאינו מפולש מעבר לעבר אלא לחלל הוי מפולש מדקאמרין ולא פילש מבפנים הא פילש מבפנים פסול אע"פ שאינו מפולש משני צדדים וכן פירש ר"י (בעל התוס') אם ניקב עד חדרי הזרע שהגרעינין בתוכו פסול אע"פ שלא חסר כלום והא דבעי נקב מפולש היינו שלא כנגד החדרים וניקב עד החדר בכלל מפולש הוא וכן מסתבר

ז. ניקב נקב עד חדרי הזרע אע"פ שלא פילש לעבר השני פסול ואע"פ שלא חסר כלום.⁷

ג"כ לחומרא כדעת התוס' והיינו נמי כדברי הב"י אשר דיבר נכונה. וע' בכור"י (אות יט) וא"מ. אך מה אעשה שראיתי להב"ח שכותב דכוונת הר"ן בקליפה על קליפה החיצונה ולא אפשר לפרש דכל עובי האתרוג עד חדרי הזרע קרי קליפה כמ"ש הב"י דלא משתמע הכי וכו' עכ"ד. ואחר המחילה מעפר רגליו אינו כן דאע"פ שהר"ן קיצר בזה מ"מ בהריטב"א שהעתיק ג"כ הדברים (שמסתמא מהם שאב הר"ן) לא מבואר כן ואילו היה רואה דברי הריטב"א הנז' לא היה כותב כן. ושור"ר ג"כ להט"ז (ס"ק ו') שהאריך בזה וכתב דמו"ח הב"ח ד"ל לא דק בזה. ותנא דמסייע ליה המה דברי הריטב"א הנז' בס"ד. וע"ע במאמ"ר (אות ד) שהרגיש מהא דנקלף דמשמע קצת דהירוק הוי קליפה אחת אע"פ שיש בו קצת עובי, והלבן שבתוכו הוי קליפה אחרת, וסיים שיש ליישב.

והנה מר"ן השו"ע (סעיף ג) כתב מפולש י"מ כפשוטו שניקב מצד זה לצד זה ויש מפרשים שכיון שניקב עד חדרי הזרע שהגרעינים בתוכו מקרי מפולש. ונראה שדעתו כהמחמירים שבתרווייהו הוי מפולש וכדעת התוס' והרא"ש. וכ"כ מר"ן החיד"א במחבר"ר. וכן הסכימו האחרונים: הגר"ז ביכור"י חיי אדם ומשנ"ב. זולת בשעת הדחק ודלא כהב"ח. וכבר כתבתי טעמו במ"א בס"ד מאי טעמא השו"ע פסק הכי.

אם יש מפולש שאין פוסל

8. בהלכה זו של מפולש מצד לצד שלא כנגד חדרי הזרע היה נראה כי דעת הט"ז (ס"ק א) להקל לכאורה כשניקב בצד חד בעובי האתרוג מעבר לעבר דאינו נחשב מפולש לכו"ע אם אינו חסר דהא דיני טריפות ילפינן מטריות ובטריות אם יש נקב מפולש בעובי האבר ואינו מגיע לחלל ודאי אין טריפות וה"נ

ודע כי אין לטעות שמפולש מצד לצד שפוסל לכו"ע הוא דווקא כשהנקב נקוב וחלול מצד לצד אבל אם נקב מצד לצד וחזר ונסתם אינו נחשב נקוב, דזה אינו, אלא כל שנקב המחט מצד לצד כבר הוי מפולש ואע"פ שלשון הרא"ש כדי "שיראה" הנקב מצד זה לצד זה וכו' וכ"ה לשון הרי"צ גיאת מפולש כדי "שיראה" הנקב משני הצדדים. מ"מ הלא הראשונים האחרים נקטו כלשונם מצד לצד סתמא. ובוודאי גם הראשונים שכתבו "שיראה" אין כוונתם ממש יראה אלא ר"ל מפולש. וכן משמעות דברי עולא (לו). דאמר נקב מפולש במשהו והיינו כמחט ושם אין נראה בראיה מצד לצד דאינו חור רחב כי מחט דק הוא. (וממילא אין להבי"ר לדברי הרש"ש (סוכה לו). בדין נקב כמה הוא וע"ע מור וקציעה ומאמ"ר והעתקנום בדין "היכש" לעיל. ושור"ר בשתילי זיתים (אות יא יב ויג) ע"ש. ולא ידעתי אם חולק על האמור.

והנה דעת הר"ן כתב הב"י שהוא כדברי התוס' לפי שכתב יש מחמירין ואומרים שהקליפה דבר בפני עצמו הוא וכל שניקבה כולה מצד אחד מפולש מקרי. וכתב הב"י לפרש דאפשר דכל האתרוג עד חדרי הזרע קרי קליפה ונמצאו דבריו עולים כדברי התוס' והרא"ש ז"ל ע"כ. והנה המעיין בהריטב"א (לו). יראה שכן משמע שם ותוכן דבריו נראה לי בס"ד כך. דמשמעות לשון "מפולש" היינו לתוך אויר כמבוי המפולש אבל כשנעשה נקב ואינו לחלל אינו בשם מפולש, ולכן חלק תחילה על היש מחמירין לקרות מפולש עד הגרעין נמי, דכיון שאינו לחלל אינו בגדר מפולש אך שוב חזר להביא הסבר המחמירין שיש מחמירים לומר שהקליפה דבר בפ"ע וכו' כלומר שכאן ג"כ שייך לשון "מפולש" מאחר שהקליפה דבר בפ"ע נמצא כאילו נתפלש מצד לצד, וסיים הריטב"א וראוי להחמיר ע"ש נמצא שדעתו

מודה נמי לאיסור וכוונת הט"ז שניקב בעוביו מצד אחד דהיינו לאורכו מעוקצו כלפי חוטמו בזה יש לומר דלכו"ע ל"מ מפולש. ע"ש וגם זה צריך טעם. ובמאמ"ר ג"כ רצה לתרץ בדרך זו וכתב שהוא דוחק. נמצא איפה שגם האחרונים מסכימים שאין היתר מפולש בעוביו כפשט דברי הט"ז אלא דזה ג"כ בוודאי מקרי מפולש וכמ"ש התוס' והרא"ש דברים כפשטן. וכדכתב המ"א להדיא. ובמשנ"ב ובשער הציון הסכים ג"כ לזה וכ"כ בכה"ח. וכתב בשער הציון שלדברי הלבושי שרד ג"כ דינא הכי ע"ש וכ"נ ממה שכתב בחיים וברכה (שם) בשמו.

וכתב המאמ"ר (שם) דאם בצד העוקץ במקום שהוא שוקע ובולט מכל הצדדים נקב ומוציאו מאחד מצדדיו לא מקרי מפולש ע"ש שמפרש בזה בדיקת מחט שכתב השו"ע.

וכתב הפמ"ג (שם) דבעשוי דפא דפא (ע' סוכה לו:) וניקב אחד מהבליטות י"ל דלכו"ע לא מקרי מפולש והובא בשער הציון.

וצופה הייתי להגאון חזון איש (סי' קמז אות ד) שכתב דבר שהוא נגד המג"א ונגד כל האחרונים הנז' כולם. כי רצונו לפרש בתוס' ובהרא"ש דשלא "כנגד" החדרים אינו ר"ל בצדדים אלא שלא "הגיע" לחדרים וכתב לזה כמה הכרחים ויוצא מדבריו דאין מי שפסל כשניקב נקב מפולש כשלא עובר דרך חדרי הזרע. ודבריו כעין דברי הט"ז. אך מלתינו אמורה בעזרי"ת שהאחרונים חלקו ע"ד הט"ז. והיה העקוב למישור.*

באתרוג. עכ"ד. ולמשל כגון כשתעמיד האתרוג זקוף וניקב מצד ימין או שמאל או למטה מעבר לעבר ולא עבר תוך חדרי הזרע אינו פסול משום מפולש. ונראה שטעמו משום דכיון שאינו מול חדרי הזרע א"כ לא מבעיא לדיעה שניה בסעיף ג' דכשר אלא אפי' לדיעה א' כשר וכדמיון טריפות. ונמצא לפי"ז כל שניקב מעבר לעבר מסביב האתרוג בצדדים שאין שם מולם חדרי הזרע כשר כי החדרים נמצאים במרכז (באמצעית האתרוג). ודברי הט"ז נזכרו בבאה"ט ועוד.

ברם המג"א (ס"ק ב) כתב ואם ניקבה הקליפה העבה מצד זה לצד זה מקרי מפולש לכו"ע וע"ע במחצית השקל ס"ק א' ב' והרי הוא חולק ע"ד הט"ז. וכ"כ הלבושי שרד בס"ק א' וצ"ע שהבאה"ט העתיק לשניהם ומזכי שטרא לתרי. וכבר מחו לה במאה עוכלי לסברת הט"ז דהא התוס' והרא"ש כתבו בהדיא שמפולש הוא "שלא כנגד החדרים" נמי, וכן העיר הפמ"ג (במשבצות אות א), והמאמ"ר. וכתב עליו לכן אין דברי הרב נראים בעיני. גם הא"ר כתב "וצ"ע". וכן העיר בבית השואבה (אות ג) גם הלבושי שרד (על סק"ו) עמד בזה ותירץ ע"ש ולא זכיתי להבין דברות קדשו. וע"ע בס' חיים וברכה (אות רד).

והנה הפמ"ג (שם) נראה שמפרש שגם הט"ז מודה דכל שניקב שלא כנגד החדרים הוי מפולש והט"ז כוונתו להקל כגון במקום שמתקצר שאינו ברוחב ממש ע"ש וצריך טעם לחלק. ובביכור"י יעקב (אות ג) כתב דהט"ז

* הנה כבר הבאנו לשון התוס' בפנים, ומדברי המ"א (ס"ק ב) ומחצית השקל (שם לס"ק א — ב) ופמ"ג ביכור"י ומשנ"ב מובן ד"שלא כנגד החדרים" היינו כגון משפת האתרוג מסביב קרוי אינו כנגד (מול) החדרים כי החדרים מרוכזים באמצעית האתרוג וממילא אמצעו הוה החדרים, ומסביבו בצדדים סביב סביב שיש בשר לחוד הוי שלא כנגד החדרים. וע' בהגהות מלא הרועים על הרא"ש בסוכה. והנה הגאון חזון איש (סי' קמז אות ד) הבי"ד התוס' שכ' "שלא כנגד החדרים" וכו' ר"ל הא דמצריך "מפולש" היינו לאפוקי אם אין הנקב מתפלש ונראה כנגד אותן החדרים אבל אם ניקב עד שם בכלל מפולש הוא. ע"כ. ונראה שכוונתו דשלא כנגד החדרים דבעינן מפולש ואי לא מפולש לא היינו לא מן הצדדים כאמור, אלא אף במרכזו כל שאינו מגיע לחדרים שלא נתחב המחט הרבה פנימה ולא הגיע לא הוי מפולש. אבל באמת מן הצדדים מסביב אפי' מפולש לא פוסל. (והיינו כפשט דברי הט"ז ס"ק א שתמהו עליו האחרונים שם) ותמה החזו"א על האחרונים שפירשו דברי התוס' שלא כנגד החדרים היינו "שניקב בראשו שעדיין איז חדרי הזרע שם ואז

ח. נקב שנמצא בפטמת האתרוג ויורד עד חדרי הזרע לפי שכך היתה בריאתו כשר אף ליום הראשון.⁹

חסר. משמע דרך לענין ניטל פסלינן גם בנברא כך אבל לענין ניקב לא הזכיר, ש"מ דאין שיך שם נקב אם נברא כך אלא שם חסרון עליו עכ"ד. וכמה אחרונים הסכימו לו ויש שחלקו עליו וכמ"ש שם בכה"ח (סימן נ אות ה). וע"ש בפמ"ג שהביא חילוק בין אם נעשה הנקב בתולדה בדבר שהוא חלול כמו מעיין לבין שאין חלול שאז קיל טפי ע"ש. ולפי"ז אתרוג נמי דלחדרי הזרע נחשב כחלול יפסול גם בתולדה. עכ"פ דעת כמה מהאחרונים לחלוק ולהחמיר שם.

אולם עיין בחידושי חת"ס (סוכה לו.) שהזכיר דברי הרמב"ם בהלכות שחיטה (פ"ו ה"כ ופ"ח ה"א) ומבואר בדברי החת"ס דבניקב נמי אם

9. הנה בבכור"י (תרמח אות כד) כתב, דאם יש גומא עמוקה שחללה עד חדרי הזרע וניכר ע"י שיכניס לתוך החלל מחט או שאר דבר דק, נראה דפסול גמור הוא. שהרי נקב בתולדה פסול כל היכא דנקב פוסל כדאיתא ביור"ד (סימן מג) בפרי מגדים, וכיון דניקב עד חדרי הזרע פסול ה"ה בניקב בתולדה עכ"ד. והביאו דבריו בשתיקה המשנ"ב וכה"ח שם.

נקב מתולדה

ובאמת הפוסקים ביור"ד (שם) נחלקו בזה אי נקב מתולדה פוסל, שהט"ז (שם סק"ב) כתב להכשיר ודייק לה מדברי הרמב"ם שהעתיקם השו"ע (יור"ד סימן נ) שאם ניקב במשהו טריפה כך אם "ניטל" כולו וכו' בין שנברא

צריך שיהיה הנקב מפולש מצד זה של האתרוג עד הצד שכנגדו, (היינו כדברי הבכור"י ומשנ"ב ומ"א) והדבר תמוה דהא לכו"ע "נסדק" מקצתו ולא הגיע הסדק עד חדרי הזרע כשר, וא"כ איך יתכן שנקב מעבר לעבר בקליפה יפסול (כדברי האחרונים הנז') הלא בכלל "סדק" יש נקבים הרבה כאלו (כי למשל כשהסדק באמצעיתו לאורכו הרי הוא כמפולש ופתוח מצד לצד מתחילתו לקצהו ומי עדיף מנקב, הלא לדברי האחרונים אם היה כה"ג נקב בלבד המתחיל מתחלתו ויוצא בקצהו, כבר חשיב מפולש, ומי עדיף כך ממש מנסדק ועוד למה להו לרבותינו (התוס') לדחוקי נימא דמפולש היינו עד חדרי הזרע. וסיים וכו' ניחא דברי הטוש"ע שכתבו שיבדוק בחוט שנתקשו האחרונים ז"ל הא הוי נקב מפולש (והשתא ניחא כיון שנוקב בקליפה מסביב שאינו מול החדרים אפי' יהא הנקב מפולש לא פוסל שם) וזה לכו"ע גם לדעת כה"ג ואין נפקותא אם הנקב לאורכו או לרוחבו עכת"ד ע"ש. ויוצא מדברי החזו"א מבואר כדברי הט"ז דמסביב ששם אין חדרים אפי' נוקב מעבר לעבר ולא נגע ולא פגע בחדרים כשר ואינו בכלל מפולש. ברם דבריו נגד כל דברי האחרונים שהבינו כפשוטו ולדבריו ב' הדיעות שבשו"ע (סעיף ג) הכי פירושו, שאפי' לדיעה ב' המחמירה היינו דווקא בניקב חדרי הזרע ונמצא יש ג' דינים: א) ניקב מעבר לעבר דרך החדרים לכו"ע פסול דמקרי מפולש ב) ניקב מסביב במקום שיש בשר בלבד אפי' נתפלש כשר כי הלא דיעה ב' מחמירה יותר, וא"כ בכה"ג שאפי' לדיעה ב' כשר, כל שכן לדיעה ראשונה לכו"ע ג) ניקב עד האמצע בתוך החדרים ממש, לדיעה ב' כשר שאינו מפולש לעבר השני, ולדיעה ב' פסול. ולדעת שאר האחרונים יוצא דין א ודין ג' הנז' ג"כ הכי, אך דין ב' לא כן אלא ניקב מסביב במקום הבשר לכו"ע הוי מפולש. — וק"ק דשאר המקילים הזכירו מפולש מעבר לעבר סתם כמו ההשלמה ועוד ולא הזכירו חדרי הזרע (ע"ש בלשונם) וערש"י. — ולדבריו למה כתבו התוס' שלא "כנגד" הול"ל שלא הגיע לחדרים. — ומה שהקשה מנסדק, י"ל דנסדק עדיף כי הוי כנקב עם פה אחד בלבד.

ט. אתרוג שיש ספק אם חסר או לא, הרי זה כשר ובברכה.¹⁰

שכוונת הט"ז לומר שאין עליו שם נקב לענין לפסול.

ולענין הלכה הנה הגם שדעת השו"ע (סעיף ג) דגם בהגיע לחדרי הזרע מקרי מפולש אבל אפשר שזהו כנעשה אח"כ ולא בתולדה וא"כ יש לנו ספק ספיקא, שמא כדעת בה"ג וסייעתיה דלא מקרי מפולש בניקב לחדרי הזרע עד שיהא מעבר לעבר, ושמא בניקב בתולדה אין פוסל כלל. ולכן אע"פ שבשו"ת שו"מ הנז' כתב דאין לברך ע"ש וע"ע בית השואבה (אתרוג אות טו). נראה שיש להקל בזה מעיקר הדין וע"ע כה"ח (אות כו). ולדעת הבכור"י שהחמיר בזה זהו ליום הראשון אבל לשאר ימים נראה שיודה בזה וכן מתבאר בדבריו (בסימן תרמט ס"ק לא).

דברי הט"ז

10. הט"ז (ס"ק ה) דייק מדברי הרמ"א שכתב גבי אתרוג המנוקב באילן שאין אין עור ובשר קיים פסול לסברא הראשונה: דמשמע דאם יש ספק בזה אם הבשר קיים אזלינן לקולא כיון שהדיעה האחרונה שהיא דעת הראב"ד ס"ל אפי' בוודאי יש חסרון כשר וכו' שפיר נסמוך עליה בספק לכל הפחות עכ"ל הזהב. והעתיקו דבריו הבאה"ט שתילי זיתים עה"ש משנ"ב וכה"ח.

צירוף סברה לס"ס — אימתי

והנה הט"ז לא כתב בפשיטות דהוי ס"ס ומותר דהיינו שמא כשיטת הראב"ד שאין פוסל חסרון ושמא שאינו חסר, והיינו לפי שמתבאר מדבריו שאילולא שסמך הרמ"א על דיעה שניה בשעת הדחק לא היינו מצרפין סברא זו כיון שמור"ם לא פסק כמותו כלל אבל כיון שמור"ם סמך על סברא זו בשעת הדחק לכן בספק מיהא יש לסמוך על סברא זו אע"פ שאינו שעת הדחק (וע' מ"ש הפמ"ג). ומוכח מדבריו דלדידן דפסקין כמר"ן ממילא אין לצרף סברא

נברא כן מתחילת ברייתו כשר. לפי"ז הדר דינא כפי דברי הט"ז ביור"ד וממילא בנ"ד אין לפסול כל שנקב זה מתחילת ברייתו. גם הרב השואל בשו"ת שו"מ (ח"א סי' קלא) הזכיר סברה זו דכל שהוא בתולדה להכשיר. והשו"מ גופיה שדן ע"ד הרב השואל דן מצדדים אחרים להחמיר אך לא סתר סברה זו. גם בשו"ת צמח צדק מלובאוויטש (חא"ח סימן טו) צידד בזה לכאן ולכאן להכשיר בתולדתו ע"ש ונראה דאין ולאורפיא בידיה. וע' חיים וברכה (סימן קצח ורנח) שהביא בשם הצ"צ להקל. וע"ע בשבלי הלקט (סימן שס) בהג"ה שם בשם תשובות הגאונים שכתב להקל בענין אחר בדבר שהוא בתולדה, וז"ל: אתרוג דאגליד כאהינא דהוא ברייתא מתחילה כשר אבל מחמת לקות לא. (וע' סוכה לה סע"ב) עכ"ל. וע"ע בחיים וברכה (סימן קצג ורד) ומשם באר"ה.

אפס לכאורה מדברי הט"ז (תרמח סק"ה) משמע להחמיר בד"ז שהרי איירי בניקב ע"י קוץ ואפ"ה בהגיע לחדרי הזרע גם בכה"ג אסור לה הט"ז מוכח דגם נקב בתולדה פוסל. אך י"ל דזה גרע מנקב בתולדה כי בתולדה לא נחסר משא"כ כאן שלא היה נקב לכן פסל כשניקב עד החדרים. ושו"ר בלבושי שרד מש"כ לפרש בדברי הט"ז דהיינו לפי שיש חסרון עכ"ד. והיינו שנעשה בו חסרון אלא שקרם עור ובשר. ומ"מ באם נברא כך עדיף טפי. ועתה חזי הוית למשבצות זהב שהקשה הלא לדעת הט"ז גופיה ביור"ד סימן מג הנז' שמכשיר בתולדה א"כ ה"ה כאן עכ"ד. אך לפי דברינו אין כאן קושיא דהכא גרע טפי שאינה בגדר תולדה כי הלא לא נברא כן ומה שגדל על האילן אינו מועיל רק לענין קירום עור ובשר. וע' בתה"ד גופיה.

ובהיותי בזה ראיתי להדגול מרבבה (יו"ד סימן מג) דהא בברכת אשר יצר אמרינן וברא בו נקבים נקבים וכו' (ברכות ס:) הרי דנקב בתולדה מקרי נקב. ובמחכ"ת לא קשיא מידי

י. חסרון שאינו ניכר בראיית העין אלא ע"י התבוננות או ע"י זכוכית מגדלת וכדומה אינו נחשב לחסרון.¹¹

בו הרבה וכל שכן אחרים שרואים אותו אפי' הם אצלו שאינם מרגישים בו כי אם בהסתכלות טוב ונקרא הדר וכו' עכ"ל. והובא דבריו בקיצור במג"א (סי' תרמח סקט"ז) ובשאר אחרונים. וכ"כ עוד המג"א (שם סק"ח) לענין שינוי מראה. וע"ע באליה רבה (אות כד) ונראה קצת דקאי נמי איבש. כן בקדש הראני ה' בחסדו גם להרדב"ז (ח"ד סי' קיא) שכתב כיוצ"ב וז"ל: עוד מסתברא לי כי החזוית שאינה נראית אלא ע"י עיון גדול ובדיקה רבה אינו פוסלת דהא טעמא הוי משום דמחזי כמנומר והא לא מחזי כמנומר עכ"ל. ודקדק ג"כ מדברי רש"י (סוכה לה:) שכתב בחוטמו בכל שהוא ששם אדם נותן עיניו משמע דתליא מלתא משום דנראה לעינים. וע"ע בפמ"ג באשל אברהם. וע"ע במג"א (שם סק"ט) שכתב בענין ניטל הדד שאפי' מקצתו אך עכ"פ בעי שינטל עד האתרוג כיון דהטעם משום חסר כמ"ש סי' תרמט ס"ב בהג"ה א"כ בניטל כל שהוא לא מקרי חסר "דאין זה חסרון הניכר" ולכן כתבו כל הפוסקים לשון ניטל ע"כ. משמע מדבריו דהיינו נמי דבעי חסרון שנראה וניכר משא"כ חסרון שאין ניכר. וע"ע בשו"ת דובב משרים (סימן א) בהוספה.

תליא בטעמים

ואולם נראה בס"ד דדין זה יהיה תלוי בטעם פיסול חזוית דאם טעמו משום שאינו הדר אז י"ל דאם לא ניכר החזוית בהדיא רק ע"י הסתכלות הרבה עדיין שם "הדר" עליו וכמשמעות ה' המבי"ט והרדב"ז. אך אם פסול חזוית מטעם "לקיחה תמה" (חסר) תו לא מהני מה שאין ניכר שהרי במציאות אינו תם אלא חסר ומה בכך שאין ניכר. וע' בפמ"ג במשבצות (אות ט וי"ח) שהזכיר ב' טעמים הנז' לענין חזוית וע"ע בשעה"צ (תרמט אות נג). וע' בתוס' (סוכה כט:) ד"ה קפסיק ובהרא"ש ולכן המג"א דנקיט שפיסול חזוית משום "הדר" לכן

החולקת לס"ס. וכך הבין ורק הסכים הרב בית השואבה (אות יב) ולכן כתב דלדידן דקבלו הוראות מר"ן דפוסל בחסרון אפי' בשעת הדחק (ע' סי' תרמט ס"ו) לא נוכל לסמוך גם בספק להקל. אלא שכתב דלדידיה חזי ליה דיש להקל מטעם ס"ס וכו' אך סיים דלענין לברך עליו אין להתיר דאין לברך מספק אפי' יתרבו ספיקות וספקי ספיקות וכו' עכ"ד ע"ש. ועמ"ש הכה"ח אות יט. [ודבריו צ"ב. דנראה שהבין שהבית השואבה כותב שמור"ם פוסק כסברה אחרונה ולכן קשיא ליה עמ"ש דזהו לנוהגים כהרמ"א ולא כמר"ן אך אינו, דכוונת בה"ש כאמור דבשעת הדחק סמכין על סברה אחרונה ולכן לענין ספק יש לפסוק להקל. ועוד מש"כ דבמקום מנהג ל"א סב"ל קשה מאן אמר דהמנהג לברך]. ועשו"ת שואל ומשיב (ח"א סי' קלא) מה שמפקפק על עיקר הס"ס. וע"ע באשל אברהם בוטאשט (סי' תרמח) מה שכתב סברא בענין זה לברך ע"י ס"ס.

ועכ"פ בספק חסר יש להקל ולברך והיינו טעמא דעבדינן ס"ס במצוה דאורייתא לברך וכמבואר במ"א. וכ"פ בילקוט יוסף (הל' אתרוג ס"ה) וציין שם לשו"ת שואל ונשאל (ח"ג סימן יט). וכן דעת הכה"ח הנז' (אות יט וכו') והזכיר דברי האחרונים בזה.

ראיה ע"י זכוכית מגדלת

11. הנה בשו"ת המבי"ט (ח"ג סי' מט) כתב לענין "חזוית": כי אפי' שהיה חזוית זה שמצוי באתרוגים שלנו אינו נקרא כל שהוא אלא כשנראה לכל אדם שאינו הדר אבל באתרוגים שלנו שרוב אלו שאנו קוראים חזוית אינם נראים לעין מחמת דקותם וצריך להסתכל בהם הרבה כדי שיהיה נרגש בראיה שאדם אחד רואה האתרוג כלו הדר בלי שום רושם ואדם אחר שיש לו ראיה זכה יותר רואהו אינו נקרא כל שהוא, והדר נקרא למי שהוא בידו כי מראיית עיניו עד ידו אינו נראה אלא כשמסתכל

רנט) הוב"ד בשו"ת יבי"א ח"ד (חיו"ד סי' כא אות ז) שאתרוג שנבדק ולא נמצא בו דופי אך ע"י זכויות מגדלת נראו בו כמה נקבים עם "חסרונות", דיש להקל שאם נחשוש לראיה בזכויות לא נאכל בשר מעולם וכו' וכן בדיקת התולעים במים ושאר דברים אלא ודאי שרק למראה עיניו ישפוט והביא דברי המבי"ט לענין חזוית שכל שצריך הסתכלות אין זה כל שהוא שפוסל והביא שכן השיב חכ"א לענין פיסוק אותיות עכ"ד. ואין הספר מצ"א לע"ע. אך במחכ"ת מאחר דפסול חסר כל שהוא מדין חסר אתא מה תועיל מה שאין ניכר הא לקיחה תמה בעינין וליכא. ומה שמסתייע מדברי המבי"ט הא נמי קשיא דהא המבי"ט טעמו משום הדר ומש"ה מועיל משא"כ מה שפסול מדין חסר וכמו שהעלה הרע"א וכן משמעות המבי"ט והרדב"ז. ואולי סבר דגם זה בכלל תם מכיון שאין ניכר ולזה הביא דוגמאות מפיסוק אותיות. וצ"ע.

ודע דמ"מ אפשר הגם שמדין חסר לא יועיל מה שאין ניכר רק ע"י שימת עין כאמור, ופסול אך אם גם ע"י שימת עין אדם היטיב ומקורב אין ניכר כלל ורק ע"י זכויות מגדלת שמגדילה פי כמה וכמה ואז ניכר, בזה שפיר לא נפיק מכלל תם. דאל"כ נצטרך לבדוק בזכויות מגדלת וזאת לא שמענו. ואולי לזה ג"כ נתכוין הרב מים חיים, ויש לעיין שם בס"ד. כי כן מסתברא כי לא נתנה תורה למלאכי השרת, ואפי' דהשתא נתגלה לו ע"י אותו כלי שהאתרוג חסר, אעפ"כ אין זה בכלל הפיסול ולא ניתן הדבר לשיעורין. ויש לכאורה ראייה לזה דהנה דעת הראב"ד וסייעתיה דבחסר נמי עד כאיסר כשר וזוהי דיעה השניה שזכרה מרן בשו"ע ס"ב, והשתא תקשי מ"ט מכשיר הראב"ד הא הו"ל חסר ואינו לקיחה תמה, אלא כנראה דס"ל דעד כאיסר לא הוה בכלל חסר וגבי טריפות נמי מצינו כה"ג דאמר בחולין (מז:) ריאה שנימוקה וקרום שלה קיים אפי' מחזקת רביעית כשירה ע"ש. ועוד זכר לדבר מעירובין (דף פא.) נטלה הימנה כדי חלתה ודמועה כשירה דאינו חסרון ע"ש. איכו השתא

הכשיר בחזוית וכמו כן לענין שינוי מראה או יבש וכן מצאתי כיוצ"ב ב"הררי קודש" על ספר מקראי קודש (סוכות ח"ב) להרב פראנק שכתב (עמוד קלא וקלד) שסברת המבי"ט שייכת בפסולי הדר ולא בפסול של כמי שאינו ולכן שלל שם סברת האומר להקל בניטל כל שהוא מראש הלולב אי נימא שהטעם משום כמי שאינו ע"ש.

אך הנה זה עומד איסדן דברי המג"א (ס"ק ט) גבי דדו שבעינן חסרון הניכר. ואולם בס"ד מצאתי ראיתי להגאון רע"א בכתבים (דף פח:) שג"כ כתב שסברת המבי"ט שייכת רק היכא דדנין מדין הדר משא"כ היכא דדנין מדין חסר שלא יועיל סברה זו ולכן בנחלקה תיומת הלולב פסול אע"פ שאינה נראית רק ע"י שימת עין דלא מקרי תמה ומ"ש המג"א הנז' שחסרון שאין ניכר מקרי תמה הוא שלא בדקדוק עכ"ד. והכריח לפרש דברי המג"א שע"כ ניכר הוא ע"ש. ונמצא דזה תלי בב' טעמים ומאחר שהפוסקים נקטו דפסול חזוית משום הדר שפיר יש לסמוך בזה על המבי"ט. אך לענין אתרוג שחסר שהוא פסול משום שאינו תם וכמ"ש החוס' (סוכה כט: לד:) דמולקחתם דרשינן לקיחה תמה למיעוטי חסר. וכ"כ רש"י (דף לו:) וכמ"ש עוד במק"א בס"ד, וממילא לא יועיל להקל מה שהחסר אינו ניכר בראיה רגילה. אך בפמ"ג בא"א (תרמח, יח) משמע שאולי שייך זה גם בחסר שהרי כתב שם: בניקב נקב דק שאין ניכר להדיא והוא בחוטמו יש לומר כשר וצ"י לרש"י (דף לה:) בחוטמו דחמיר משום דניכר דווקא ע"ש ונמצא דשייך גם בנקב שפסולו מצד "חסר", אך י"ל דהתם מיירי בנקב שלא מפולש ואינו חסר משום הדר ונעשה חומרו קולו כיון שאין ניכר להדיא. משא"כ בנ"ד דחסר ממש ודוק. וע' שו"ת שואל ומשיב (ח"א סי' קלא) מ"ש בדברי הפמ"ג הללו. וראה עוד מ"ש בדין חוטמו. וע' בספר ארבעת המינים (עמוד קסג) וי"ל ע"ד קצת.

ומן הבא"ר אני תמיה על מה שראיתי להגאון ר' יוסף משאש ז"ל בשו"ת מים חיים (סימן

השמש. כי הלא חזינן דאזלינן לקולא בעניינים כאלו ולא לחומרא. אך הנה בתפארת ישראל (בפ"ב דע"ז משנה ו') כתב להחמיר בזה דכל שאין נראה הקשקשת בלי זכוכית לא נקרא קשקשת דצריך שיהא לבוש וזה אינו רק נקודה קטנה ע"ש. ולכאורה הלא בהנך עובדי דע"ז שם הנ"ל ג"כ לא היה נראה רק ע"י תחבולה ולא ע"י ראייה רגילה ואפ"ה הכשירו ועל כרחך שזה מגלה ההיתר ואית לן למיזל לקלא. וכ"כ הכי נמי בזה. ומה שהקשה התפאר"י שם וכי ס"ד בנראין שערות דקטנה גדולים ע"י זכוכית המגדיל שהן יחשבו גדולים או חתיכת חלב הנראית ע"י הזכוכית כזית שיתחייב וכן כל כיוצ"ב כמה דוגמאות וכו'. והתורה אמרה לנו רק לסמוך על הדבר "הנראה" בלי זכוכית ולא דמי כלל לעובדי דמייתי הש"ס הכא עכ"ד ע"ש. ובעניותי לא זכיתי למיגמר שותיה דמר ניהו רבה דאטו אנו דנין על שיעור קשקשת ועוד הא כל תינוק יודע שאינו נעשה ע"י המגדלת לשיעור גדול ורק הזכוכית מודיעה לנו את המציאות היש אם אין, ולא לעשות את הקטן גדול ומה שסיים דלא דמי לעובדי דבגמ' ג"כ קשה למה לא דמי. ואולי סברתו דהנך עובדי הוו עכ"פ לראות בעין האדם לכן שפיר דמי משא"כ אם עין האדם לא ראתהו כלל רק ע"י הזכוכית לא הוי ראייה ועדיין צ"ע. ובדרכי תשובה (שם) הביא לדברי התפאר"י ושכ"כ בדברי שאול ע"ש. וע"ע בדרכי"ת (סימן פג הנז') מ"ש בשם שו"ת טוב טעם ודעת שהכל אחר ראיית העין בין לקולא בין לחומרא. וע' לרבינו הקדוש הגאון רבי חיים בן עטר בס' אור החיים (דברים ג כז) עה"פ וראה בעיניך: לשלול ראייה ע"י תחבולות ואמצעי שיקרבו הרחוק. וע' שו"ת פסקי תשובה (סי' כב) ובהערות.

עכ"פ נמצא שלדבריהם אזלינן בתר ראיית העין בין לקולא כגון בתולעים בין לחומרא כגון בקשקשת. ודון מינה ואוקי באתרין דאחר שהחסרון שבאתרוג לא ניכר בראיית העין כלל יש להקל. ומה שפסקינן דחסר "כל שהוא" פוסל זהו כשאפשר להכיר בראיית עין האדם.

אנן הגם דלא קיי"ל כהראב"ד בזה מ"מ נקוט מיהא דחסרון שאין ניכר אינו בכלל חסרון ולא מבעיא אי האיסולא הוה דרבנן שלא החמירו לגמרי אלא אף אי נימא דהוא פיסול תורה נויש בזה מחלוקת כמבואר במקומו ע"ש בס"ד [ג"כ י"ל דכשר כדבר האמור. וע' חולין (סב:) דסימן הטהרה נקלף ובאין נקלף רק ע"י סכין הוי ספק ומינה יש כעין זכר לדבר לנ"ד לאקולי.

כיוצ"ב בדיני תולעים וקשקשים

והנה מצינו אודות תולעים שאינם נראים לעין האדם אך באמצעות המיקרוסקופ יראה שם תולעים כגון בחומץ וכתבו האחרונים דשפיר דמי וכמבואר בדרכי תשובה (יור"ד סי' פד ס"ק צד) בשם טוב טעם ודעת (תניינא בקונ"א סי' נג) ובינת אדם (אות לד) ע"ש. ורמזם ביבי"א שם הרי דאעפ"י שאסרה תורה תולעים והנה ע"י הכלי הלז נודע שיש שם מציאות תולעים אעפ"כ לא אסרה תורה וה"נ דכוותא. ולענין תולעים יש קצת ראייה מדברי רש"י בסוכה (יח.) בענין אברומא. וי"ל. והנה יוצא דאזלינן אפי' לקולא והיינו משום דלא נתנה תורה למלאכי השרת ואי חזינן בעינים רגילות את הפיסול פסול ואם לאו אינו פוסל אע"פ שע"י כלים נראה האיסור.

וכן מצינו עוד בדיני קשקשים ביור"ד (סי' פג ס"ב) שכתב השו"ע יש מיני קשקשים דקים מאד ואינם נכרים ואם כרכוהו בבגד או נתנו אותו בכלי מלא מים נמצאו קשקשים מותר. ומקור הדין מכמה עובדי בגמ' (ע"ז לט.) וכן ה"ה אם מעמיד הדג נגד השמש ורואה בו קשקשים דמותר וכמ"ש בגמ' שם והביאוהו האחרונים שם. והרי דברים ק"ו ומה התם שע"י ראיית העין לא נראה הדבר המכשירו אפ"ה כיון שע"י תחבולה ניכר מקלינן, וא"כ כל שכן נמי בנ"ד שלא ניכר הפיסול וכן כתבו האחרונים להקל ליכנס בכתב קודש שהאותיות לא ניתן לקרותם רק ע"י כלי מגדלת כמ"ש בשו"ת יבי"א שם. והיה נראה ג"כ דה"ה אם הקשקשת לא נראית כלל רק ע"י כלי זכוכית הנז'. דשפיר דמי כמו הא דרואה הקשקשת נגד

יא. אתרוג שניקב ונחסר בעודו באילן ע"י קוצים. ושהה שם והעלה קרום ובשר, הרי זה כשר.¹²

שנתלש מהאתרוג והושלך אך מ"מ כיון שהמשיך לשהות על האילן וחוזר ונקרם שפיר דמי והוה כאילו כך גדל באופן כזה. ודוגמא לסבר האוזן נוכל לתת כענין האפיה ונכתבהו בעזרה להלן.

גם הט"ז (ס"ק ד) הזכיר דברי התה"ד וכתב: מבואר כוונתו דאנו רואים שנקרם עור האתרוג במקום החסרון ההוא, רק שיש חסרון וגומא שם, בזה התיר. אבל אם אנו רואים שלא נקרם אלא יש שם נקב וחסרון אע"פ שנעשה ע"י קוצים בדרך גדילתו פסול וכו' והמון עם טועין בכך שסוברים שיש קולא כשנעשה הנקב ע"י קוצים. עכ"ל. והעתיקהו האחרונים.

והנה בתה"ד שם כתב: יראה דנהגו בפשיטות להכשיר ואע"ג דכתב בסמ"ק דחסרון כל שהוא נהגו לפסול (כדעת רש"י וסעייתיה) אך הך חסרון דמתחילת ברייתו הוא לא פסלי וקצת סמך מה דגדלו בדפוס ועשאו דפי דפי (סוכה לו:). ואין חסרון גדול מן ההפרש דאיכא ביני דפי ואפ"ה הואיל ומתחילת ברייתו כך הוא שרי. עוד ראינו דמדמינן אתרוג לטריפות ובטריפות כתבו התוס' (חולין מז:). שריאה שנראה חסירה שיש קמט וסדק אם עולה בנפיתה ועור ובשר קיים כשר והיינו כנ"ד שחסרון האתרוג שנעשה לו בשעת גדולו עורו ובשרו קיים כשירה, אבל לכל מה שיחסר לאחר שנתלש א"א שיהא עורו וגופו קיים ואע"ג דבחסרה אונא טריפה התם בהמה אברים אברים והרי חסרה אבר משא"כ אתרוג שגולם אחד אין פוסל בו חסרון מאחר שעור ובשר קיים עכ"ד.

כוונת תה"ד

ואמנם כבר נסתפקתי מאז היכי מיירי התה"ד אי ביש בהם חסרון או שאין חסרון רק נראה כאילו חסר. ומתוך דברי התה"ד פשיטא דביש

וע' בע"ז (דף לו:). אי רובא דמנכר בעינן. מאחר עלות כל האמור בספר ובדיו שלח ה' לידי ספר הנפלא מועדים וזמנים וראיתי שדן בענין הזה בח"ב (סימן קכד) וע"ע שם בח"ח סי' קכד. וכותב שבימינו אולי נחלשה הראות. ועוד כתב דאין צורך לילך ולבדוק ע"י הזכוכית אך אם ראה בזכוכית שהוא חסר יש להחמיר. ע"ש. ועוד לאלוה מילין בס"ד כי הנה הגם שהתוס' ורש"י הנ"ל כתבו שפיסול חסר משום לקיחה תמה, אך בשו"ת הלק"ט (ח"ב סי' רכא) כתב דהוא משום הדר ע"ש וכ"כ עוד כמ"ש לעיל ולכן י"ל דחסר כשר כיון שאינו מדין תם אלא משום הדר והוי גם ככה"ג הדר כיון שאין ניכר החסרון, וכמ"ש המבי"ט והרדב"ז לענין חזוית דמשום הדר והוה לן השתא ג"כ ס"ס, שמא אין נפסל בכך אף מדין חסר, ושמא הטעם משום הדר. וקם וניצב דינא להקל כדברי הרב מים חיים. ודבריו דברי אלקים חיים. וע"ע בספר הנפלא ארבעת המינים במילואים לאתרוג (אות קיג ואות יח) ועוד שם (עמוד קעז קעח).

12. מור"ם בהג"ה (סימן תרמח ס"א) כתב: ונהגו להכשיר הנקבים שנעשו באילן ע"י קוצים אע"פ שיש בהם חסרון שזהו דרך גדילתן תה"ד סי' צט. מיהו אם רואה שאין העור והבשר קיים תוך הנקב פסול לסברא הראשונה וכו' עכ"ל. ודברי תה"ד הללו הזכירם מרן בב"י. וסיים ומיהו נראה מדבריו דהיינו דווקא בשעורו ובשרו קיים. וז"ל הלבוש שם אתרוגים שיש להם נקבים גדולים שנראה בהם חסרון אלא שאותן נקבים נעשים בשעת גידולן בעודן באילן ע"י קוצים ועורו ובשרו קיים נהגו להכשיר שכל נקב שבא לו בעודו באילן חוזר לברייתו כאילו לא היה בו מעולם כיון שהולך וגדל באילנות מיהו אם רואה שאין עור ובשר קיים תוך הנקב פסול לסברא הראשונה וכו' עכ"ל. ומבואר הדבר דהיה בו חסרון ממש

יב. חסר מחמת שאכלוהו תולעים מבחוץ ג"כ נחשב לחסרון ופסול. אבל אם שרצו מבפנים ואכלוהו בפנים כשר שחסרון מבפנים אינו נחשב לחסרון.¹³

באחרונים בפרט זה נואין לשאול אמאי פסק השו"ע שם דלא כהרמב"ם י"ל שהוא יחידאה ועכ"פ תיתי לן לנ"ד דשפיר דמי לן בנידון התה"ד. ושמא תאמר א"כ אמאי לא כתב מרן דין זה בשולחנו הטהור י"ל דמצינו כן הרבה פעמים שאע"פ שסובר לאותה סברה משמיטה מהשו"ע מטעמים מסויימים וכמ"ש מר"ן החיד"א בשו"ת יוסף אומץ (סימן כט). אע"פ שבכרכי יוסף לא היה אז ברור בעיניו. וע"ע בחיים שאל (סימן מח) ובשד"ח כללי הפוסקים (סימן יג אות ה). וע"ע מה שכתבתי בס"ד בשו"ת שער שמעון אחד (ח"ב סי' ל) כד הוינא טליא. וע"ע בשו"ת יביע אומר ח"ו (חא"ח סי' כד אות ב) ובשאר ספריו.

ומצאתי אח"כ שבחידושי חתם סופר (סוכה לה.) ד"ה נטלה פטמתו כתב דלפי מה דהשריש לנו הרמב"ם בהל' שחיטה (פ"ו ה"כ ופ"ח הכ"ד) כל היכי דתנן ניטל או ניקב וכו' לפי"ז וחסר מתחילת ברייתו כשר, לפי"ז חסר באתרוג פסול אפי' מתחילת ברייתו פרט לחסרון מבפנים שאינו חסרון כל שהקליפה העליונה שלימה אע"פ שיש בה גומה עמוקה, אבל אם נראה לבן בעומקו אע"פ שנעשה כן באילן והו"ל חסר מתחילת ברייתו וצריך להיות כשר אפ"ה פסול בזה. ע"כ תוכן דבריו ע"ש.

נחסר מאכילת תולעים

13. המג"א (ס"ק כא) הביא לשון רש"י שהביא לישנא אחרינא סרח מחמת תולעים שאכלוהו, וסיים המג"א: משמע דאכילת תולעים לבד לא פסל עיין סעיף ב' עכ"ל. וכוונתו דאמאי לא יפסל מדין "חסר" כיון שאכלוהו תולעים ולזה תירץ שבסעיף ב' יש אמנם פוסלים בחסר כל שהוא אך יש עוד שיטה שמכשירה בחסר כ"ש עד שיחסר כאיסר. וכן פירש מחצית השקל, דע"כ רש"י ס"ל כשיטה ב' להקל. והובא בכה"ח. גם הגאון ערוך לנר (סוכה לו.) תירץ

בהם חסרון הוא. וכן נראה האמת מלשון הרמ"א שכתב "שיש בהם חסרון". וכן נראה מהלבוש והט"ז ועוד.

ואולם ראיתי להגאון רבי יחיאל מיכל עפשטיין בערך השלחן (אות ט) שלא מפרש כן אלא שנכנס בו עוקץ שאינו חד והעור שלם ורק הברש מבפנים נימוח קצת. ע"ש. גם הגאון מהר"י עייאש בס' מטה יהודה בליקוטים לאו"ח (סי' תרמח) האריך בדברי התה"ד ותמה מה ראיה מדפי דפי הא התם אינו חסר וכו', וע"ש שצידד לפרש לכאן ולכאן אי התה"ד מיירי בחסר או לא ע"ש. ואמת אגיד כי בדוחק קצת אפשר בס"ד לפרש כוונת התה"ד וממילא אתי ראיותיו שפיר בפשיטות. והוא, דכוונתו הוא דכיון שאחר שנחסר שהה עדיין באילן ועלה עליו קרום אינו חסרון ואביא דוגמא לזה: עיסת לחם שהכניסוה לתנור ובאמצע אפייתה שהעלתה קרום הושיט אדם ידו ותלש ממנה קצת ועדיין נשארה שמה הרי שוב אותה תלישה תעלה קרום חדש והוא לחם שלם וה"נ דכוותה. אך עדיין כיון שהאתרוג משונה ע"י מעשה לקות הזה שנעשה בו נקבים גדולים ושמא נפסול, ולזה מיייתי מדפי דפי ומריאה דאין שינוי זה פוסל, ועיין בבכור"י יעקב (אות ח).

ולכאורה היה נראה להעיר דהת"ד תלא זייניה מהא דריאה והנה הלא בדין זה דעת הרמב"ם (בפ"ח מהלכות שחיטה ה"ז) להחמיר ודלא כסברת התוס' וסייעתם. והובאו דבריהם בטור וב"י (יור"ד סי' לו) ושם פירש לן מר"ן הב"י טעמו של הרמב"ם. ובשו"ע שם (סעיף ח) כתב בסתם ריאה שקצת ממנה חסרה מתחילת ברייתה ולא ניקבה כשרה ויש מי שאוסר. וקיי"ל כסתם דשרי ועכ"פ לדעת הרמב"ם א"כ יהא חומרא ממילא לפי"ז בנקבי קוצים שדיבר בו התה"ד. ושמא לא יסבור הרמב"ם גופיה לדמות לגמרי אתרוג לטריפה בכל דוכתי וע'

דהך לשון ברש"י, ס"ל כהראב"ד דאינו פוסל בחסרון משהו וציין למג"א. וחזר על הדברים בבכורי יעקב (אות מ) והעיר אמאי הזכיר המ"א פ"י זה אחר דהוי דלא כהלכתא דבתפח לחוד פסלינן עכ"ד. והגם דקושטא דס"ל לרש"י (סוכה לו רע"א) דחסרון משהו פוסל וכמבואר במקומו בס"ד, מ"מ לישנא זו לא ס"ל רש"י כוותיה רק הביאו. וראיתי להגאון הרש"ש בהגהותיו לסוכה (שם) דהעיר מדנפשיה ותירץ, דצ"ל דמיירי ביו"ט שני (חזה"מ) דאינו פסול משום חסרון ע"כ. וכיוצ"ב תירץ בבית השואבה (אתרוג אות סה). והוא מפרש שאין המג"א מתירץ הקושיא אלא מקשה מסעיף ב ועכ"פ תירץ דמשום חסר אין לפסול כ"א ביו"ט ראשון, ולכן קתני סרוח דפוסל כל שבעה משום הדר, עכ"ד. והכפות תמרים (סוכה שם ד"ה ת"ש) הבליע בנועם

דבריו שם תירוצ' לזה דסרוח מבחוץ מחמת תולעים שאכלו קליפתו הדקה וכו'. עכ"ד. אולם בבית השואבה (שם) העיר עליו דהוא דוחק רב דא"כ היאך יסריח ע"ש. ולכן הסכים כאמור מיהו ק"ק דלשיטת הסוברים דהדר כשר גם בשאר ימים היכי נוקי לה אי ביו"ט תיפוק ליה מדין חסר, אי בשאר ימים הא הדר לא פסיל. ובעזר ה' המאיר עינים חשבתי דאפשר לתרץ דאמנם אף דנימא דמיירי בסרוח מבחוץ מ"מ התולעים המה נוצרו בפנים כדרך המרקיבים ואכלו בתוכו וממילא סרוח רוחו לבחוץ, והטעם שאינו פוסל לפי דהוי "חסרון מבפנים" וחסרון מבפנים לא חשיב חסרון, כהא דחולין (מז: מח:): ע"ש. והוי נמי כעין הא דכתבו איזה מהפוסקים להקל בלקות שהוא בתולדה. וע' בשו"ת בנין עולם חידור"ד סימן טו. אות יוד.

סימן יא

דיני חזזית

א. חזזית הוא כמין ילפת ואבעבועות שלקה האתרוג מחמת עיפוש הפרי. והוא גבוה משאר האתרוג וניכר במשוש.¹

הוא דבוק עליו. אבל בשוה לשאר האתרוג לא הוי דבוק אלא מראה אחר עכ"ל (ושם רוצה ליישב דברי המבי"ט עם האגודה. ועמ"ש עליו בביאור הלכה. שם. [וע' בדברינו להלן].

והנה משמע מדברי הרא"ש שאע"פ שהוא מראה משונה מהאתרוג היינו שיש לו צבע אחר. אפ"ה אם אינו גבוה מאתרוג לא חשיב חזזית. והנה הרא"ש להלן (סימן יז) הביא דברי הראב"ד בענין נקלף סברה שניה שאומרים שבנקלף אע"פ שאין מראיו שוים כשר דאינו דומה לחזזית כי החזזית אינו ממראה האתרוג אבל נקלף אע"פ שאין מראיהן שוים, מ"מ כולן ממראה אתרוג הם ע"כ. ומשמע בזה ש"חזזית אינו ממראה אתרוג", אין מחלוקת. וכאן יש מקום עיון בדברי התה"ד (סי' צט) שכ' אודות חזזית הנקראים פלא"ט מו"ל שבאים מן העלים ובאילן דאין להתירם אע"פ שרגילים לבא באתרוגים ואע"פ שהם מתחילת ברייתם נמי אינו מהודר, אמנם העולם נוהגים להכשירן ואפי' מורגשים במשמוש היד ולמה, ואפשר דסמכין אהא דכתב הרא"ש "דחזזית איכא ממראה אתרוג כשר" והני פלא"ט מו"ל שכיחי ורגילי חשיבי מראה האתרוג ולא מקרו אינו הדור משום כך וצ"ע עכ"ד ע"ש. והובא דבריו בב"י. וע' פמ"ג באשל אברהם (תרמח, יט). וק' לכאורה איה איפה כתב הרא"ש כן דחזזית איכא ממראה אתרוג, והן אמת דנראה כוונתו שאם החזזית הוא ממראה אתרוג אזי כשר, מ"מ צריך יישוב בעזרי"ת. ולכאורה יש להגיה דחזזית "אינה", ולא "איכא" אך בב"י ל"מ כן.

מהו חזזית

1. רש"י (סוכה לד:) כתב, חזזית, כמין אבעבועות דקות. והובא בהרא"ש ובר"ן וכתב הרא"ש שם (סימן טו) וז"ל עלתה חזזית פרש"י כמין אבעבועות והוא שיש בהן ממש שמקומו ניכר במשמוש שהוא גבוה משאר האתרוג עכ"ל. והעתיקו דבריו הטור והשו"ע (סעיף יג).

ובכפות תמרים (סוכה לד:) סייע לדברי הרא"ש הללו וז"ל: איכא למידק אמאי נקט הך לישנא ד"עלתה" וכו' ואפשר היה לומר דנקט עלתה לרמוז דאינו פוסל אלא כשגדל האתרוג יפה ונעים ואח"כ מחמת שום עיפוש עלתה בו חזזית חדשה פסול משום דנשתנה מברייתו, אבל אם מתחילת ברייתו באילן היה בו חזזית כשר, אמנם ראיתי בתה"ד שאין להכשיר אותם פלא"ט מו"ל שבאים מן העלין והאילן. ולכן נראה דנקט "עלתה" לרמוז מ"ש הרא"ש והטור דיש בו ממש וכו' שהוא גבוה וכו', משמע בהדיא דאם לא גבוה מגוף האתרוג אלא הוא שוה לגוף האתרוג במשמוש היד כשר, להכי תני עלתה ולא קתני היה "בו", לרמוז דפסול חזזית הוא דווקא כשהחזזית עליון וגבוה וכו', כמין אבעבוע ש"ע"ג גוף האדם שנרגש במשמוש היד, עכ"ל. גם בשערי תשובה (תרמח ס"ק כב) כתב: והנחת שם מלת חזזית הוא עפ"י התרגום במלת ילפת (ויקרא כב) שפירש חזון וכן איתא בבכורות (מא.) ילפת זו חזזית המצרית ואמר ר"ל שמלפפת והולכת וכו' פירש"י מלפפת דבוקה בו, וענין דבוק בו לא שייך אלא בדבר שהוא גבוה קצת ונראה כאילו

באתרוגין שלנו וכו' עכ"ל והובא בב"י וכ"כ בכלכו. וכתב ע"ז בדע"ת (תרמח, ט): ולא ביאר ההבדל בין הגרב שבאתרוגים שלנו ומאיזה טעם לא היו בכלל חזוית, עכ"ד.

ועוד כ' באו"ח שם: והרב מלריאול"ה ז"ל כתב ומאד יש להסתפק דמאן לימא לן דאותו גרב שיש באתרוגין שלנו דלא מקרי חזיו, וי"מ חזוית תרגום ילפת חזון ווירוג"א בלע"ז עכ"ל. והובא בכל בו (דף מ:) וע' בית השואבה (אתרוג, אות נו, בסופו).

בשו"ת הרדב"ז (ח"ד סי' קיא) נשאל על מי שברך על אתרוג בעל חזוית והשיב (באמצע דבריו): אבל וכו' על מה סמכו וכו' ואפשר לי לומר דהוי בשעת הדחק שהרי לא נמצא במדינה זו אתרוג א' בכמה אלפים שלא יהיה בו חזוית כל שהוא וכו'. א"נ עיקר מה שסומכין בני המוסתערב שהחזוית באתרוג במצרים מכת מדינה וכמו שנטלה פטמתו וכו' זהו דרך ברייתו, כך ג"כ החזוית זהו ברייתו ודרכו וטבעו וכו' וכ"ז כתבתי לתת טעם למנהג תושבי הארץ אבל ראוי לבקש אתרוג כשר ולהדר את המצוה וכו' והרא"ש כתב וכו' אם נקלף וכו' כשר וכו' ולכן אפשר שע"ז ג"כ סמכו שקולפין החזוית והרי הוא כשר לדעת הרא"ש. וצריך ליזהר שלא יטול אלא הקליפה הדקה של מעלה שאל"כ יהיה חסר כל שהוא וכו'. עוד יש טעם אחר להכשיר אתרוג בעל חזוית דז"ל הריב"ש... סומכין על סברת הראב"ד... במיעוט שכולם מצד אחד כשר וכו'. שוב מצאתי בת' ר' ישראל (תה"ד צט) דהעולם נוהגים בפשיטות להכשיר הפל"ט מו"ל... דשכיחי ורגילי חשיבי ממראה אתרוג. הרי זה מסכים למ"ש. [היינו שהיא מכת מדינה ודרך ברייתו] ... עוד מסתברא לי כי חזוית שאינה נראית אלא ע"י עיון גדול ובדיקה רבה אינה פוסלת וכו'. עכ"ל בקיצור. ועמ"ש ע"ד שמדמהו לנטלה פטמתו בס' כפות תמרים (סוכה לד:) ובצמח צדק (סוכה שם). ובכה"ג (תרמח) הזכיר מדברי רדב"ז הללו.

באור זרוע (סימן שט) אחר שהביא פירש"י, הוסיף: ולשון אחר פי' (ריב"ן) רבינו יהודה בר

ושור"ר שבס' האוצר (סוכה שם) הביא נוסח "אינה" כנ"ל. וע"ע בהגר"א סי"ג. אך הרדב"ז (ח"ד סי' קיא) העתיק "איכא".

בחיי' הרא"ה (סורה שם): חזוית מלשון ילפת דמתרגמינן (ויקרא כא, כ) חזון שיש עליו כמין גרב. וכ"ה בריטב"א כעין גרב. וז"ל הר' יהונתן מלוניל (סוכה שם 208) ילפת חזון, זה החולי על רוב האתרוג פסול דלאו הדר הוא, עכ"ל.

בפירושי ריבב"ן (סוכה שם): חזוית, כמין אבעבועות "לכנים" יש באתרוג. גם במהרי"ל הל' לולב (הובא באוצר שם) כתב: אמר מהר"י סגל, היינו הכתמים "לכנים" דנראו באתרוג, יש מהן שבאין מן העלין או מענפי האילן ואינן פוסלין אך סימן חזוית דפסול היינו שהן "גבוהין" והאתרוג שקוע ביניהן עכ"ל. וע' ד"מ. ונפ"מ בין מהרי"ל לתה"ד, דלהת"ד כשר אף בגבוהים, ולמהרי"ל בזה פסול. ועמג"א ס"ק כ ובמשנ"ב ובצמח צדק לובויטש בחי' סוכה (שם). ובאוצר (עמוד רד, 23) וכ"ה בדרכי משה (תרמח, ד) וז"ל: ובמהרי"ל משמע דאין להכשירן אם ניכרים במשמוש היד, עכ"ל.

באגודה (סוכה סי' כז): פר"י דחזוית פסול דווקא ביום טוב ראשון אפי' חזוית כמו שחין, ודרך הוא במקום ששוכב על קוצים גדל בו חזוית עכ"ל הובא בא"ר (אות טז) וע' שע"ת ובכור"י (אות לו) הובא בבאו"ה (סי"ג).

במגיד משנה (פ"ח דלולב ה"ז): ופירוש חזוית הוא כעין גרב הנעשה באתרוג כדמתרגמינן או ילפת או חזון, ופסולו מפני שאינו הדר, ולפיכך אע"פ שאינו מגיע עד הלבן פסול עכ"ל. הוב"ד בב"י סימן תרמח, ועי' מ"ש מהר"י עייאש והובא בבה"ש (אות ס).

באורחות חיים לרבינו אהרן מלוניל (אות טז): והרש"י ז"ל פירש חזוית לקות שנתקשה האתרוג מחמת לקיה עכ"ל (ע"ע לקמן). (ומ"ש "הרש"י יש בו ט"ס) והובא בב"י. (ע' בסמוך) [וע' באו"ז בשם ריב"ן להלן] וע' בצמח צדק הנ"ל שנתקשה דינו כמומין בבכור. עוד כ' באו"ח שם: מיהו לפי הרב שפירש חזיו אבעבועות דקות, א"כ אין זה מעין גרב שיש

ב. חזזית נקרא בין שעלה בו במחובר בעודו באילן בין בתלוש.²

נתן זצ"ל לקויה שנשתנה האתרוג מחמת לקויה עכ"ל. [וע' באו"ח שהובא בב"י ושם כתוב "שנתקשה".]

בפמ"ג אש"א (אות יט): ודע דחזזית זה אכתי איני יודע מהו, כי לפי הנראה הוא שמקומו אבעבוע או גרב ע' תי"ט נולד מעיפוש הפרי הן במחובר הן בתלוש, עתה"ד (סי' צט) משמע כך וכו' ואמנם לפעמים נראה כעין גלד לבן וכמין אבעבוע דקה מאד באתרוג נראה דאין זה חזזית ולא מראה פסולה. עכ"ל. א"כ דעתו להכשיר בלבן כזה לכאורה.

עוד כתב אח"כ: (בסוף הסימן "בקצת דיני אתרוג"): אותן אתרוגים שיש לפעמים קרום דק ולבן במקומות מועטים אין ראוי לקרותו חזזית כי אם שינוי מראה ומיהו דינם שוה עכ"ל. הרי דקרום דק פסול, ולפי"ז מה שכתב (באות יט) "ולא מראה פסולה", הרי זה סותר, ולכן יש הגיהו שצ"ל "אלא" מראה פסולה. וכ"כ בחיים וברכה (אות קלא) בשם המנחת פתים. [וע' להלן בדברי התפאר"י ובכור"י] ודברי הפמ"ג הובאו בכה"ח (אות צ).

מיהו בתפארת ישראל (סוכה פ"ג אות לה) הביא בשם הפמ"ג (תרמח) ד"קליפה דקה ולבנה כשר". והיינו כמ"ש באות יט הנ"ל "ולא". וצ"ע ועמ"ש המגיה לרמב"ן הל' לולב (סי' סב). גם בבכור"י (אות לז) העתיק בתיבת "ולא" וכבר הניח חיים וברכה שם דבריהם בצ"ע.

בשו"ת המבי"ט (ח"ג סי' מט): ...וכן באתרוגים שלנו שהוא מצוי ליגדל בהם נקודות קטנות כל שהן, אינן גרב, שמה שהוא כעין גרב הוא שמעצמות האתרוג הוא נולד אותה הנקודה כמו תפוח או סרוח או מנומר או ירוק וזה שאנחנו קוראים (היום) חזזית אינו מרעותא של האתרוג אלא מן הקוצים ברקנין שבאילן שעוקצין בו, ובאותה העקיצה כשהוא גדל באילן משתנה מקום העקיצה ונעשה מקומה

כמו אדום ואינו אלא מצד העקיצה לא מצד ריעותא שבאתרוג וכו' ואפי' בחזזית עצמה אינו פסול בכל דהו אלא כשהיא כל דהו שיש בו ממשות שמקומו ניכר במשמוש כמ"ש וכו' עכ"ל. ודברי המבי"ט הובאו בכה"ג ובמג"א ס"ק יט, ובבאה"ט ומשנ"ב ועוד. [ומ"ש המ"א גם מרדב"ז, לא נמצא שם כן. והעתיק מכהנה"ג ונשמט תיבת ועיין ופשוט] ויש שהקשו ע"ד המבי"ט מדברי האגודה שכ' דבמקום ששוכב האתרוג על קוצים גדל בו חזזית, הרי דלא כהמבי"ט, כן העיר בא"ר (אות טז) והרי כ' דלא בעי מעצמות האתרוג והניח בצ"ע והובא בברכ"י וכ' דלכן יש להחמיר. וכ"כ בה"ש אות נט וכ"כ בכה"ח (אות פח) ע"ש. ויש שמיישבים בזה: א) השע"ת מיישב, דהמבי"ט מייירי שאין בו גבהות, ואילו האגודה מייירי שהוא גבוה מהאתרוג. (בביאו"ה כ' דלפי"ז לשון המביט דחוק). ב) בבכור"י (אות לו) מיישב דהאגודה מייירי שנעשה "עיפוש" מחמת שהיה על הקוצים ולא שלט האויר ונולד חזזית, אבל כשהיה על הקוצים ולא שלט העיפוש רק נעשה עקום או אדום אין זה חזזית וכשר. הוב"ד בביאור הלכה. וע' כה"ח (אות פח) וע"ע בחיים וברכה (אות פז).

2. **בפסקי רי"ד** (סוכה לה): נראה לי שהחזזית היא במחובר, וכמו שהוא עולה בבעלי חיים כך עולה במחובר לקרקע, אבל מה שעולה לו בתלוש לא תיקרא חזזית ואינו אלא מחמת יובש, עכ"ל. וכיוצ"ב כתב ריא"ז (סימן ד) שסביב הרי"ף (די"ז): וחזזית הוא כמין אבעבועות דקות והוא עולה במחובר לקרקע אבל העולה בתלוש אינו אלא מחמת יובש וכמישות וכשר כמו שביאר מז"ה. עכ"ל. [ועמ"ש בדבריהם בס' האוצר סוכה לד: (עמוד רג הערה 14) [והריא"ז סי' א שם (די"ז). כתב לענין "יבש", דיבש מקצתו הרי הוא כמוש וכשר]. ובמג"א (רס"י תרמח) הביא ג"כ מש"ג הכי, דכמוש כשר ע"ש ובלבושי שרד כתב

ג. והחזוית אינו ממראה אתרוג אלא מראה בפני עצמו.³

ד. כתם חזוית אחת גדולה שעלתה ברובו של האתרוג פסול. ליום הראשון.⁴
אבל עלתה על מיעוטו כשר.⁵ אם אינו על חוטמו, כמבואר בסימן יב.

אבעבוע אין פוסל, דרכה כך, והכא פוסל, ובתנאי גבוה מאתרוג עכ"ד. (וע' בהרא"ש (סימן טו) בסופו שלכאורה מדין חסר אך נראה מדין הדר) ואח"כ בסוף הסימן (בקצת דיני אתרוג) כתב הפמ"ג: חזוית וכו' ואפשר אף שיהיה ממראה אתרוג, פסול, עכ"ל. וע"ע שער הציון (תרמח אות נו). והלבוש כתב (אות יג) "אע"פ שאינו מראה אתרוג ממש" ע"כ. משמע דאינו ממש מראה אתרוג רק קצת.

חזוית על "רובו" — דיעות הראשונים בזה

4. במשנה (לד:) עלתה חזוית "על רובו פסול". על מיעוטו כשר. ואמרינן בגמ' (לה:): על מיעוטו כשר אמר רב חסדא דבר זה רבינו הגדול אמרו והמקום יהיה בעזרו לא שנו אלא במקום אחד אבל בשנים ושלשה מקומות הו"ל כמנומר ופסול.

וכתב הרא"ש (שם סימן טו) שבירושלמי (פ"ג ה"ו) איתא רובו, מצד אחד. חוטמו כרובו, ויש לפרש דרובו מצד אחד היינו כגמרא דידן דהיינו במקום אחד אבל בשניים או בשלשה מקומות אפי' במיעוטו פסול ולא כדברי המפרשים דרובו של צד אחד מיפסל כיון דבמתניתין סתמא קתני רובו של אתרוג קאמר. ע"כ. וכ"כ התוס' (דף כט:) וכ"כ ר' ירוחם (נ"ח ח"ג) דכן עיקר. וכן פסק השו"ע (סעיף ט) ולא הזכיר כלל דברי החולקים שנביא בסמוך. וכדברי השו"ע כן פסקו האחרונים וזכרם בכה"ח אות סז.

ואולם כמה מהראשונים העתיקו בסתם דברי הירושלמי. ומזה יוצא חומרא וז"ל הריטב"א (לד:) עלתה חזוית על רובו, רבותי פירשו רובו ממש אבל בירושלמי מצאתי רובו מצד אחד. וגם הר"ן העתיק דברי הירושלמי. וכ"כ המאירי

דהמג"א באמת ס"ל דיבש במקצת נמי פוסל, כמ"ש בס"ק יז ורק מזכירו להביא ראיה מזה ע"ש].

מיהו יש חולקים ע"ז וס"ל דגם בתלוש פסול, וכמ"ש הפמ"ג (אש"א, יט): דהוא הן במחובר או בתלוש (וציין לתיו"ט, וליתא שו') ושכ"מ בתה"ד, ומ"ש המ"א בריש הסימן מש"ג דעולה בתלוש כשר, מסתימת כל הפוסקים משמע אף בתלוש, ו"עלתה" חזוית משמע כן (דגם בתלוש), כמו (סוכה לג.) עלתה תמרה בהדס בתלוש (הוא), ורביתא אשמועין (דכתלוש הוא כנו', וכ"ש במחובר) עכת"ד הפמ"ג. וכ"כ עוד במשבצות (תרמח, יד) דבתלוש וה"ה במחובר ע"ש. [וכאן משמע דלאו קל וחומר הוא. וצ"ע. גם כה"ח (אות סג) העתיק זה, ומש"ש בכה"ח בשם כפ"ת, ט"ס, דאין שם כן. ע"ש] גם המשנ"ב (ס"ק לה) הזכיר ד' הפמ"ג דבין בתלוש ובין במחובר אלא דבעינן שיהיה גבוה משאר האתרוג. וכ"כ בכה"ח אות פו.

3. במטה יהודה (ליקוטים סי"ג): מלשון הרא"ש גבי נקלף מוכח דמראה החזוית אינו כמראה האתרוג אלא מראה בפ"ע, אבל מ"מ אינו כמראה הלבן והכושי והירוק, דא"כ למאי בעי גובה שיהא מקומו גבוה משאר האתרוג אלא שהוא מין בפני עצמו וע' בהג"ה ובהרדב"ז סי' קיא. עכ"ל. וכהערת המט"י העיר גם בס' דבר בעתו הל' לולב אות לט הוב"ד באוצר (עמוד רד הערה 21) די"ל דהכוונה היא שאינה מראה אתרוג, אבל אינה מראה פוסל אך מפקפק בזה וכתב לבאר וכו' ע"ש. (ואמ"א) גם הפמ"ג (באש"א, יט) כתב: חזוית י"ל הטעם משום חסר או דאינו מראה אתרוג כמ"ש הרא"ש, וא"כ מאי איריא חזוית, הא מראה פסול לחוד. נמי, וי"ל בריאה מראה פסולה על

בין שהיא חזזית אחת או שהיא מפוזרת כשר דהא לא חשוב מנומר, דלא גרע כשהיא פסקי פסקי משיהא הכל מלאה חזזית אחת וכן פי' רבותינו ז"ל עכ"ל. וכ"כ עוד (שם לה:): אבל בשניים ושלשה מקומות פסול פי' כשהוא מפוזר בכולו או ברובו כדכתיבנא במתניתין עכ"ל. וכך הם דברי הר"ן. ומבואר דס"ל דגם מיעוט דבב' וג' מקומות היינו כשהפיזור הוא על רוב האתרוג.

ושיטה זו היא כשיטת הראב"ד בתמים דעים (סי' רלב) והובא בדברי הרא"ש שם (סי' יט) וז"ל: כתב הראב"ד ז"ל נ"ל שנתפזר הנמור ברובו של אתרוג אע"פ שהחברבורות עצמן מיעוט הן אבל במיעוטו כגון שאינו אלא בצד אחד של האתרוג כשר. ולפי"ז הא דתניא (לו.) מנומר פסול היינו שפשט הנמור ברוב האתרוג, וגבול ושיעור טוב הוא דלא מסתבר למימר שאם היו באתרוג כמין שני טפין ושלש של נימור כל דהו שיפסול בכך. אבל אין הלשון מורה על פירושו דמשמע (מלשון הגמ') דשנים ושלשה מקומות דומיא דמקום אחד, מה מקום אחד במעוטו אף בשנים ושלשה מקומות במעוטו, אם לא שנאמר דבהכי דמי ליה שהחברבורות של שלש מקומות, הן מיעוט האתרוג כמו במקום אחד, אבל פיזור הנימור הוא ברוב האתרוג עכ"ל הרא"ש. גם בשו"ת הריב"ש (סי' קלט) כתב שאנו סומכין להקל כדברי הראב"ד ולזה הסכים הרא"ש עכ"ד. והובא בב"י.

וז"ל הטור: וכתב הרב יצחק גיא את אפי' אם הב' או הג' מקומות במיעוטו של צד אחד פסול, אבל הראב"ד כתב דווקא שנתפזר הנימור ברובו וכו' ולזה הסכים א"א הרא"ש ז"ל. והיינו כמו ששיבח הרא"ש את דברי הראב"ד שהוא שיעור טוב ואע"פ שכתב שאין הלשון מורה אך עכ"פ סיים ליישבו. ולכן כתבו הריב"ש והטור בהלכותיו וברמזים כן. ולכן קצת תימה שברבינו ירוחם (נתיב ח ח"ג) סתם הדברים, שכתב: אבל בב' וג' מקומות הו"ל מנומר ופסול, ולא פירש דהיינו נימור ברובו שהרי ספרו על פי הרא"ש מיוסד כיודע, ורק

והמכתם (שם). וז"ל הרי"צ גיא (הלכות לולב עמוד קה) עלתה חזזית על רובו לא שנא במקום אחד ול"ש במקומות הרבה ומצטרפין לרובו פסול על מיעוטו במקום אחד כשר בב' וג' מקומות הו"ל כמנומר ופסול וכו' בירושלמי תמן אמרי רובו מצד אחד וכו' אלמא רובו ומיעוטו שאמרו מצד אחד הוא ולא מכל צדדיו עכ"ל. וכ"ה בס' המנהיג (אתרוג אות כ). וכתב בב"י דנראה מדברי הר"ן (שהעתיק את הירושלמי) שדעתו כדעת המפרשים דברוב של צד אחד מיפסיל.

חזזית על "מיעוט" – דיעות הראשונים.

5. **במשנה (לד:)** על מיעוטו כשר ואיתא בגמ' (לה:): לא שנו אלא במקום אחד אבל בשנים ושלשה מקומות פסול. ומפשט הגמ' משמע דמיעוטו היינו שהחברבורות המה עצמן מיעוט האתרוג כשר אך אם נתפזרו בב' וג' מקומות אפי' שעומדים זה בצד זה פסול דכל כה"ג הוי מנומר אע"פ שאם תצורף כל החזזיות יהיו שטח מועט. וכמה ראשונים העתיקו סתם הגמ' כמו שלפנינו וכ"ה בר"ף והרא"ש (ועמ"ש בס"ד להלן) וגם הרמב"ם (פ"ח ה"ז) כתב: עלתה חזזית עליו אם בשנים ושלשה מקומות פסול, ואם במקום אחד אם עלתה על רובו פסול וכו', ע"כ. משמע דס"ל דכל שמפוזרות אפי' משהו הוי מנומר. וכ"כ מהרמב"ם בכפות תמרים (סוכה לד:): בדעת הרמב"ם וכ"כ גם בחידושי הרא"ה (לה:): ובר"י מלוניל (לד:): ומוכח דסברי רבנן כדאמרן.

אך הנה הריטב"א יש לו דרך אחרת בענין ומזה יצא נפ"מ להקל בפיזור הנימור. וז"ל (שם לד:): עלתה חזזית על מיעוטו כשר, פי' כולה סיפא פירושא דרישא הוא וכו' ובהא אשמועינן דכי קתני עלתה חזזית על רובו פסול, לא סוף דבר שיהיה רובו בחזזית, אלא אפי' מיעוטו בלבד שהוא מפוזר בו פסול מפני שהוא כמנומר וכדפירשו אמוראי בגמ' (לה.) ל"ש אלא במיעוטו וכו'. דסיפא הכי קתני עלתה חזזית על מיעוטו ממש שאינה ברובו של אתרוג ולא מפוזרת יותר כשר. וכל שבמיעוטו

עייאש במט"י (ליקוטים ס"ט) ע"ש. וכן מהרמב"ח בכפות תמרים (סוכה לד:) ד"ה עלתה, כותב כן בפשיטות בדעת הראב"ד. וממילא דעת הרא"ש נמי הכי.

וכן נראה לפרש כן בס"ד בדעת הריטב"א והר"ן אע"פ שהעתיקו דברי הירושלמי (אף אם יתעקש המתעקש מלפרש כן בדעת הראב"ד כאמור), שהרי הריטב"א (בדף לה:) שהעתיקו דבריו למעלה, כתב, "כשהוא מפוזר בכולו או ברובו", וכוודאי כולו פירושו כל האתרוג מב' צדדיו, וא"כ גם רובו הוי רוב כל האתרוג. וכן משמע מפשט דבריו ומפירושו בדף לד: הנ"ל. וכן הבין בכפות תמרים (שם) בדעת הר"ן (ואת הריטב"א לא הזכיר) אלא שהוקשה לו בדעת הר"ן הלא העתיק דברי הירושלמי, ומכח קושיא זו חזר ופירש בדעת הר"ן דאיכרא דמשערין בצד חד של האתרוג, ואע"פ שהר"ן והראב"ד בחד שיטה בעיקר הדין להקל, אך חלוקים בזה עצמו דלהר"ן משערין בחד צד כהירושלמי. ולראב"ד בכל האתרוג, עכ"ד. וכפי שיטתו יהיו כמה עיקולי ופשוטי בענין כאמור, ואנא אמינא דאע"פ שבדברי הר"ן יוכל לדחוק כן, (אע"פ שאין הפשט כן כמו שהעיד הוא תחילה), מ"מ אילו היה מזכיר לשון הריטב"א לא היה יכול לפרש כן, ואוסיף בזה עוד; דאמנם הר"ן הזכיר הירושלמי, אך שמא לא ס"ל כן מיהו הב"י לא כ"כ, ומיהו הריטב"א הזכיר שרבותיו דלא כהירושלמי. כנ"ל, ולפי"ז רבותיו שפירשו ג"כ פשט הגמ' (לה:) לא שנו וכו', יכול להתפרש כשיטתם דלא כהירושלמי וזה ראייה קצת חזקה דלא כהכפונ"ת זי"ע. ואפשר דהכפונ"ת נמי לא אמר כן רק לתרץ ההכרח. והנה מ"מ י"ל דאין קושיא מהירושלמי, די"ל, דנאמר רק לענין רובו כשתפוס רובו בפועל היינו בחזית גדולה אבל ב"רוב" הנאמר בפיוזר רובו והוא מיעוט האתרוג לא נאמרו דברי הירושלמי, ושו"ר בצמח צדק מלובביטש בחידושו (סוכה שם) דהירושלמי אמר כן רק על רובו ולא על ב' וג' מקומות, ראיתי ושש ליבי שכוונתי לאמת. (ולא כשיטת הריצ"ג בספרו). והן עתה הראני ה', במגז אבות (עמוד קלח) שהבי"ד הראב"ד

אח"כ בדין "מנומר" הזכיר דברי הראב"ד ולא הזכירו בדין "חזית". וי"ל.

ולכאורה יש לדקדק בדברי הטור אמאי תלה נידון זה בין הריצ"ג לראב"ד. הלא הריצ"ג והרמב"ם נמי ס"ל כהריצ"ג שהרי סתמו דבריהם וא"כ הו"ל להזכיר דברי הריצ"ג והרמב"ם או שיזכיר להם וגם להריצ"ג. ואולי כיון שאין מפורש בדבריהם כן, לכן לא מנאם ואע"פ שבודאי הכי ס"ל להריצ"ג והרמב"ם כדאמרן, וגם מדלא הזכירו להירושלמי. והנה יש עוד לדקדק דהטור כתב דברי הריצ"ג שאפי' מיעוטו של "צד אחד" וכן מפורש בספרו וכנ"ל, ומפורש שם שזה עפ"י הירושלמי, ברוב צד אחד ג"כ. ומדהביא הטור על זה דברי הראב"ד, מוכח דהראב"ד שכתב "בצד אחד" כשר, היינו נמי כהירושלמי. וקשה דהא הרא"ש (סי' טו) פירש דלא כהירושלמי. ועוד קשה דהטור לא פירש להדיא ברוב היינו רוב כל האתרוג ולכאורה הו"ל לפרש. מיהו זה י"ל דסתמו שכתב "במקום אחד" כפירושו.

ולכן נראה בעזרת ה' לפרש בב' דרכים: האחד דהרא"ש אמנם לא ס"ל כהירושלמי אך זהו לענין "רובו" משא"כ לענין ב' וג' מקומות שאני, כלומר שאע"פ שבב' וג' מקומות במיעוטו כשר זהו כשהם מצד אחד אבל לא לפי ב' הצדדין. וזה דבר שקשה לאומרו. והדרך השניה הנראית יותר הוא דבין ברובו ובין במיעוטו הכל לפי ב' צדדי האתרוג, ומה שכתב הראב"ד אבל במיעוטו שאינו אלא בצד אחד של האתרוג. רצה לומר "במקום אחד" במיעוטו. היינו שהמה לא מפוזרים כל כך. (וגם יש קצת הבדל בין סגנון לשונו של הטור משל הרא"ש). וזוהי דרך נאותה יותר, דהרי הראב"ד והריטב"א שיטה אחת להם והלא מפורש בדברי הריטב"א שמשערים בב' וג' מקומות לפי האתרוג כולו או רובו וכמ"ש (בדף לה:) בהדיא. ולכן נוח להשוותם ובהכי יתיישב כמה דברים. ותדע, שהראב"ד גופיה לא הזכיר דברי הירושלמי, ומשמע דרובו ומיעוטו בב' צדדים הוא. וע"ע בתמים דעים (סי' רל) דמשמע הכי. וכן מייחס בדעתו מהר"י

(ג) כתב: שזהו כשנתפשט בצד אחד של האתרוג אבל אם נתפשט מהם לצד השני משמע דמקרי רובו דהוי רוב הקיפו אע"פ שאינו רובו של אתרוג. והביאו דבריו האחרונים הא"ר והגר"ז מ"ב וכה"ח וע"ש בשער הציון ובמחצית השקל [ולא שהמ"א סובר כהירושלמי, דהמה ב' עניינים, אלא זה שיעור חדש איך שיהיה]. ולפי"ז נמצא: דבשניים ושלשה, אם נתפשט לצד השני פסול לכו"ע בין להרי"ג בין לראב"ד אע"פ שהוא פיזור מיעוט. ואם נתפשט ברוב השטח מצד אחד ג"כ פסול ומחלוקת הראב"ד והרי"ג הוא בב' וג' שלא נתפזרו אלא עומדים זה סמוך לזה בצד אחד, דדעת הרי"ג לפסול ודעת הראב"ד להכשיר. ואיך מדידת צד אחד ושני צדדים, נראה בס"ד דהיינו שכאשר תביט באתרוג ממולו רואה אתה את שלשת החזזית בבת אחת. הוי צד אחד אבל אם לא נראה בבת אחד אלא אא"כ תטה ותסובב האתרוג הוי כבר צד שני.

ודיוקו של המ"א הוא מפני לשון הראב"ד שכתב מיעוטו כגון שאינו אלא בצד אחד של האתרוג כשר. אך כבר עמד החזון איש (סימן קמז) על דיוק זה: דמנ"ל לחדש שיעורים, אלא כוונת הראב"ד לפרש דשטח המנומר מקרי כולו לקוי, אבל אם כולו (של המנומר) אינו אלא מיעוטו (של אתרוג) לא גרע מאילו מלא החזזית בכל הבינים. ודיוקו מלשון צד אחד אינו מכריח כלל, ואילו היתה כוונת הראב"ד לחלק בין רובו במקום אחד לב' וג' מקומות ברובו, היה מאריך לפרש זה שזהו יסוד חדש שאינו ראוי להבליעו ברמז, ע"כ. כלומר דגם לראב"ד אם נתפשט קצת מהנימור לצד שני כשר כיון שמפוזר במיעוטו. ומן האמור באורך למעלה בס"ד תבין כמה נכונה השגה זו על המג"א דהא מ"ש הראב"ד "מצד אחד של אתרוג" היינו לאפוקי מפוזר כנז'. ושו"מ שגם הגר"ש סופר בהתעוררות תשובה (בהגהותיו על השו"ע שם) העיר על המג"א. וגם הגאון שפת אמת (סוכה לה:) הניח דברי המג"א בצ"ע.

והעיר עליו מן הירושלמי. הרי דפשט דברי הראב"ד הוא שמשערין בכל האתרוג דלא כהירושלמי והוא מה שכתבנו בס"ד.

ומר"ן השו"ע (סעיף י') כתב, י"א דהא דבשנים ושלשה מקומות פסול היינו דווקא כשנתפשט הנימור ברובו אע"פ שבשטח החברבורות הוא מיעוט, אבל במיעוטו כגון שכולם מצד אחד של אתרוג כשר, ויש פוסלים אפי' במיעוטו של צד אחד. ונראה שפוסק לחומרא כדעת הרי"צ גיאות. ולכאורה ק' דאחר שהרא"ש פסק דלא כהרי"צ גיאת וגם הטור וגם הריב"ש ס"ל הכי מדוע נטה קו ופסק כהרי"צ גיאות. ועוד קשה דלכאורה מדכתב "אפי' מיעוטו של צד אחד", משמע דהיינו סברת הירושלמי וכמפורש בבעל דיעה זו שהוא הרי"צ ג' וכנ"ל. והלא הרא"ש דחה בהדיא סברה זו.

ונראה לומר בס"ד שהרי"ף והרמב"ם משמע מדבריהם דבנימור כל דהו פסול כפשט הגמ' וכ"כ מהר"מ ב"ח בכפונ"ת בדעת הרמב"ם והוא ברור כאמור. (ואילו דברי הראב"ד המה כחידוש וגם הרא"ש הקשה שאין הלשון מורה כן). מש"ה הא עדיפא ליה למר"ן לפסוק וכל שכן דהוי לחומרא. וכמו כן סתמות הפוסקים שהמה הרי"ף והרמב"ם וגם הרא"ש וסייעתם דלא הכירו שלמי וכן נראה דעת הטור והשו"ע שסתמו כן (וע' בלבושי שרד על ס"ק יב) וכמ"ש הערוך לנר שדעת השו"ע דלא כהירושלמי. וכ"כ במטה יהודה (שם), וזה דבר ברור, א"כ בוודאי מ"ש בסעיף י' הנז' "צד אחד" כוונתו במקום אחד שאינם מפוזרים והיינו דלא כשיטת הראב"ד אלא כהרמב"ם והרי"ף וזהו שיטת הרי"צ ג' אך לא לגמרי כסברתו. ובהכי מסתלקת קושיית המ"א (ס"ק טו) וע"ע באחרונים מש"כ עליו.

דברי המג"א

ומכל האמור מתבאר דלדעת הראב"ד (שהיא דעה הראשונה שנזכר בשו"ע) העיקר תלוי בפיזור הרוב או במיעוטו אך הנה המג"א (ס"ק

ה. אתרוג שעלה בו שתי חזויות⁶ אפי' כמין ב' טיפין זה בצד זה, אע"פ שלא התפשט ברוב שטח האתרוג פסול ליום הראשון.⁵

ו. ושיעור המרחק שיהיה בין שני הטיפין אלו כדי שיחשבו לשתיים, הוא בכל מרחק שהוא באופן שניכר לעין שהן שתיים,⁷ הרי זה כמנומר ופסול ליום הראשון.

ג' מקומות או ב' מקומות

מתקיימת העדות בשניים למה פרט הכתוב שלשה אלא מקיש שלשה לשנים וכו' ה"נ כן הוא דודאי ביש שני חזויות סמוכים זה לזה אלא שיש קצת מראה אתרוג ביניהם כחוט השערה לא אמרין דיהיה פסול דבשביל זה אינו נראה כמנומר אלא ביש קצת שיעור ביניהם, והיינו באם יש שלשה חזויות כפי השיעור שיש בין השנים החיצונים מזה לזה ששם החזויות האמצעי, כן הוא באם יש שנים לחד ויש ביניהם מקום פנוי כשיעור הזה אז מחזי כמנומר כנלע"ד נכון עכ"ל. ולפי דבריו צריכין מרחק כשיעור חזויות ובפחות מכאן וכל שכן כחוט השערה לא עושה אותם כשניים. וצריך ביאור דלפי איזה חזויות משערין וא"כ נתת דברך לשיעורין. ועיין להגר"ז (אות יט) שכתב ויש בין שני המקומות מקום פנוי לכל הפחות כשיעור חזויות אחת וכו' טיפת חזויות משהו וכו' עכ"ל. משמע שרוצה לתרץ זה ולומר דאה"נ המקום הפנוי משערין לא לפי החזויות שנמצאים אלא שיעור חזויות משהו וכו'. ושוב ראיתי בביאור הלכה דכתב דרבים מאנו בתירוצי הט"ז דמי ידעין כמה שיעור האבעבועות דנמדוד עי"ז הפסק בין שתי חזויות ע"ש. וע' במשבצות, ועכ"פ הגר"ז מסכים לסברת הט"ז גם בביאור"ה סיים: ומ"מ עיקר סברתו שכתב שע"י "חוט השערה" בין חזויות לחזויות לא מחזי כמנומר נראה דנכון הוא לדינא. ע"כ.

אולם מהר"י נבון ז"ל בספר גט מקושר (דקכ"ד). הביא דברי הט"ז, וסיים: ונפ"מ לענין דינא לפי תירוצו דבשניים לא פוסלין אלא במרוחקין וכו' ואף שהם דברים נכונים מצד הסברא, מ"מ מדברי הפוסקים לא נראה כן דאם כן היה להם לבאר חילוק זה בהדיא ע"כ. גם

6. **מבואר** בדברי הגט מקושר (דקכ"ד). דלסברת היש פוסלים שפסק כמותם השו"ע (סעיף יוד) א"כ אפי' בשני מקומות פסול ולא בשלשה נמי. וכן מבואר במטה יהודה (תרמח אות ט שבלקוטים). ובתפארת ישראל (סוכה פ"ג מ"ו) תירץ באחד מתירוציו, דבאתרוג קטן אפי' בשנים ובגדול עד שיהיה שלשה, ועוד תירץ, שניים בכתמים גדולים, ושלשה בנקודות קטנות. דהכל לפי גודל וקוטן האתרוג והכתם דלתחזי עי"ז כמנומר ע"כ. נמצא דבנקודות קטנות בעינן בשלשה מקומות לתירוצו האחרון. ולתירוצי הקודם אף בשני מקומות. ובתועפות ראם על היריאים (סימן תכב אות כ) כתב דנקט שנים ושלשה, דבאתרוג גדול לא יחשב כמנומר בשני מקומות לכן נקט שלשה ע"ש. משמע דבאתרוג קטן הוי מנומר גם בשניים והוא כא' מתירוצי התפארת"י. והנה מה שהביאור הלכה הביא להסתפק בזה מדברי הבית מאיר הוא לפי שיטת הראב"ד שהוא י"א הראשון שבסעיף יוד ולא לפי היא השני שלשיטה זו כתבנו כבר דגם בשניים כמ"ש הג"מ והמט"י. וכן משמע לי מדברי הגאון רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק בספרו אור שמח (פ"ח שם). וכ"כ הגר"ז (תרמח אות יט וכב).

שיעור המרחק

7. **הט"ז** (ס"ק יד) הביא דברי מרן הכס"מ (הל' לולב פ"ח ה"ז) שכתב מעולם הוקשה לי בין בגמרא בין בפוסקים השתא שניים פסול שלשה מבעיא ולא מצאתי לשום מחבר בזה דבר וצ"ע עכ"ל וכתב ע"ז הט"ז ולענ"ד שהוא דוגמא מה דאמרין בעלמא (מכות ה:): אם

ז. אין חזזית פוסלת אא"כ נראה תיכף מהר מבלי שיצטרך להתבונן כדי להבחין בו. ⁸ וכל שכן אם אין נראה אלא ע"י זכוכית מגדלת⁹

ח. לא רק עלה על רובו פסול אלא אף מחצה על מחצה (כגון שעלה מחציו ולמטה) פסול ליום ראשון לפי שאי אפשר לצמצם. ושם אין רוב בהכשר אא"כ מדד ומצא שברובו לא עלה כשר אע"פ שלפי מראה העין אין ניכר שהוא רוב.¹⁰

9. כן יש ללמוד מן האמור למעלה וכ"כ בזה בשו"ת מים חיים למהר"י משאש (סימן רנט) לענין נקב עם חסרון באתרוג והובא בשו"ת יביע אומר (ח"ד חיו"ד סי' כא אות ז) וכבר הארכנו בזה בס"ד למעלה בדיני חסר סימן יוד סעיף יוד.

10. הנה בדין אם אמרין אפשר לצמצם או לא אפליגו התנאים וע' בכורות (יז:) ועוד. וע' בתוס' סוכה (דף טו.) והנה הטור כאן כתב: ואם הוא מחצה על מחצה במקום אחד כתב אחי הרב יחיאל ז"ל כיון שהוא בידי אדם אפשר לצמצם וכשר כמו פרוץ כעומד, אבל הראב"ד כתב כל הפסולים שפוסלין ברובן מחצה על מחצה נמי פסול שאי אפשר לצמצם דבעינן רוב הנראה לעינים. ע"כ. ודברי הראב"ד הללו בשו"ת תמים דעים (סימן רלב) שכתב: מחצה על מחצה כרוב משום דא"א לנו לצמצם בשיעורין מפני מיעוט שכלנו מעתה אין לנו להכשיר את הפסולים אלא עד שיהיו רובן בכשרות רוב הנראה לעינים כדי לצאת מידי הספק. עכ"ל. ומבואר דטעמו של הראב"ד שמחמיר מפני שמה יש איזה טעות. וע' בספרי האחרונים מה שפלפלו בזה ע' שד"ח (מע' א') ובשו"ע (סעיף יא) הביא יש מכשירים ויש פוסלים נמצא שדעתו לחומרא. והנה האחרונים (סי' תרמח) נחלקו באם ע"י מדידה מצאנו יש רוב בכשרות אך אינו נראה לעין אם מועיל הובא במשנ"ב (ס"ק מד). ולא עת האסף. [וע' תשובת הרדב"ז (ח"א סי' יב)]. וע' בסימן תרצ ובכה"ח שם (אות יח).

זכור לטוב אותו אי"ש צדיק בספרו בית השואבה (אתרוג אות מו) חלק מדנפשיה על הט"ז (ולא זכר שר מדברי הגט מקושר) ומסיק: וכן נ"ל עיקר לדינא שאין שיעור למרחק החזזית. זה לזה דאפי' אין בין אחד לשני רק כחוט השערה כיון "שנראה לעין כמנומר" הוא ופסול ואין להקל וכדמשמע מסתם לשון כל הפוסקים ז"ל דלא כהט"ז ז"ל. עכ"ל. והביאו בכף החיים (אות סה).

ובעיקר קושיית הכס"מ עי' מ"ש ליישב שם המשנה למלך. וע"ע בפרישה ובשאר אחרונים שתירצו עפ"י שיטת הראב"ד דדווקא במפוזרין ברובו ולא במיעוטו. וכ"כ הגט מקושר ע"ש ומטה יהודה ובית מאיר וע"ע בס' חיים וברכה סימן פא ושפת אמת (סוכה לה:) ובספר האוצר (שם).

חזזית דווקא שניכר תיכף

8. כן כתב המבי"ט (ח"ג סימן מט) והבי"ד המג"א (ס"ק טז ויח). ושאר אחרונים וכ"כ הרב הגאון ר' גדליה ליפשיץ בהגהות אורחות חיים (נדפס תרי"ז סי' תרמה) כל הפוסל מצד הדר וכו' רק בניכר לכל מהר וכבר כתבתי בס"ד בזה בדין ראייה ע"י זכוכית מגדלת לעיל (סימן יוד הערה 11) – וכתב בספר ענף עץ עבות (עמוד 86) אם אחר שראהו שאז יכול מעתה להכירו בנקל י"א שנחשב כניכר. עוד כתב שם ויש מורי הוראה בירושלים שנהגו להראות האתרוג לשני בני אדם במרחק שרגילים להעמיד ספר לפני קורא, ואם אין הכתם נראה להם אין חוששים שמה הוא נראה ע"כ.

ט. חזוית שעלתה באתרוג באופן שפסול, וקלפו ולא נחסר מבשרו, הרי זה כשר ליום הראשון. ואם נחסר ממנו פסול ליום ראשון וכשר לשאר הימים.¹¹ ואסור לקלפו ביו"ט כדי להכשירו.

ואין כוונת הרמ"א שכתב לאחר שנקלף ולא חסר וכו' לומר דא"כ פסול מטעם "חסר" (ולפי"ז יהיה כשר בשאר ימים) דאינו כן אלא כוונתו דאז יהיה ניכר ופסול לכו"ע אף בשאר ימים כיון שבא מכח פסול, והזכיר את דברי הבכור"י הנ"ל. וע"ע במאמ"ר (תרמח, יוד) ובביאור הגר"א סי' תרמט ס"ה. ולפי דבריו יוצא דגם לדעת מרן השו"ע אם ניכר הקילוף פסול אף דחסר כשר בשאר ימים. ונמצא שאין מחלוקת כאן. אולם פשט הדברים אינו במשמע, כי כוונת הרמ"א סי' תרמח פשוטה לפניה דבשאר ימים כשר, אלא שיש קושיא ועלינו לתרצה אך הפשט לא יופשט וכמו שהביא החו"ב עצמו שמדברי הב"י סס"י תרמח משמע הכי, ושכ"כ הגר"א (ס' תרמח) שהרא"ש פליג עם הראב"ה בזה. וכך הבינו האחרונים ה' בית מאיר (סי' תרמח ס"ד) והבית אפרים הובאו ג"כ בחו"ב שם. [וצ"ע מ"ש בשם הבית אפרים] וגם המאמר מרדכי (תרמח, יוד) כתב דנראה לו דמאן דאמר הא לא אמר הא. וגם הוא מבאר דהשו"ע סי' תרמח מיירי בניכר נמי הקילוף, ע"ש, ובאות יב. ונביא מדבריו לקמן בעזר"י. וכן מבואר בערוך השלחן (תרמח לו) דכוונת הרמ"א כפשוטה, שלא יפסול חסר ולא מטעם שניכר.

והנה המאמ"ר (סי' תרמח אות יוד) רצה לתרץ קושייתין דלא פליגי, הרמ"א פוסל מפני שתחילה היה פיסול חזוית וכשחתך הוה עוד פיסול חסר ומש"ה חמיר והגם שחסר כשר בשאר הימים אעפ"כ פסול. והשו"ע מיירי שהקילוף לא היה בו שום פיסול כלל, אמנם המאמ"ר לא הסכים לזה ע"ש (וגם מבואר בדבריו ד"ב קילוף" שהכשיר השו"ע מיירי שניכר. ע"ש) ובאמת ממקומו הוא מוכרע דאין הטעם מפני שהתיקון הוא באופן שיש לו פיסול שני, דאל"כ מאי קשיא ליה ממייעט ענביו הא

11. כתב הרא"ש (פ"ג סי' יח): וחזוית שעלתה על רובו או בשנים ושלשה מקומות או מנומר יראה שיש לו תקנה ע"י קליפה אם יהיה מראה הקילוף כמראה אתרוג, וזהו פסול שחוזר להכשירו. וכן כתב בר' ירוחם (ח"ג נ"ח) וכ"כ הטור סי' תרמח וכ"פ בשו"ע (שם סעיף יד): אם עלתה בו חזוית בענין שפסול או שהוא מנומר אם כשקולפו חוזר למראה האתרוג כשר (לאחר שנקלף ולא חסר כלום) עכ"ל. והסוגריים הללו המה הגהה מדברי הרמ"א ועיין בדברי האחרונים ז"ל. [נע' בהגר"א סי' תרמט ס"ה ובדמשק אליעזר שם. וכן עוד הביא הרא"ש וטור בנקלף מקצתו לרש"י דפסול דאם יקלוף כולו חוזר להכשירו.

והנה האחרונים הקשו כאן דזה סותר דברי הרמ"א בסימן תרמט ס"ה ומקורו מדברי הראב"ה (סי' תרצו) שאם חתך היבשות או הנימור פסול כיון שבא מכח הפסול ולא דמי למיעט ענביו דהתם אין ניכר דיש שגדל בלא ענבים. והובא בהגה"א (פ"ג סי' כג). וז"ל הרמ"א שם: אבל אם היה יבש או מנומר שפסול כל שבעה ימים אף אם חתך היבשות או הנימור פסול כל שבעה הואיל ובא מכח פסול עכ"ל. וכתב הבכור"י (תרמט, כה) ליישב, דכמו שבמיעוט ענביו כשר לפי שאינו ניכר א"כ גם הא (דסי' תרמח ס"ד) דקולפו כשר יש לתרץ כן דאינו ניכר, דהא בעינן שיחזור למראה אתרוג אחר שקלפו. עכ"ד. וסיים, ולפי"ז צ"ע בניכר הקליפה אם להכשירו אפי' בשאר הימים אפי' בלא חסר כלום ע"כ [ונראה דכוונתו דאף לדעת מרן השו"ע (תרמח ס"ד) יש לספק בדבר]. וכן כתב ביתר ביאור בספר חיים וברכה (אות קנז) דלזה נתכוון הרמ"א בסי' תרמח שם שכתב "לאחר שנקלף ולא חסר כלום" ר"ל דאז הרי אינו ניכר התיקון ושפיר מועיל אף דבא מכח פסול וכמ"ש הראב"ה ממייעט ענבים.

לא מועיל, משמע מהגמ' חולין ומרש"י שם דאינו כסברת הגר"א אלא משום דבריאה לא סתימא מעלייתא היא דעלולה להתפרק אח"כ משא"כ בשאר הענינים, דהא אמרינן התם (דף מח.) דריאה שנקבה ודופן סותמתה כשירה והוא דסביך בבשרא ומקשה מניקב הגיד דאמרינן וזהו וכו' מאי לאו למיעוטי כה"ג דסביך ומשני לא למיעוטי קרום שעלה מחמת מכה בריאה ופרש"י אבל סתימת דופן סתימה מעלייתא היא. ומוכח דהא דניקב הריאה דלא מועיל סתימה משום שעתידי להתפרק כיון שהיה נקב גלוי, (וערש"י שם ד"ה התם), אבל בנקב שלא היה מעולם נקב גלוי כלומר כמו דופן סותמה הנז' וכן מ"ש (שם) מרה שניקבה וכבד סותמתה וכל כיוצא"ב שפיר דמי כי הכל תלוי אם יחזור לקלקול או לא וכן מוכח בתוס' (שם) ד"ה לא. (וע"ש בתוד"ה אמר, בביאור תשובת רב שר שלום) ורש"י כתב בהדיא (בדף מג.) גבי קרום שעלה מחמת מכה בושט אינו קרום, ואם ניקב ונסתם אפי' עלתה בו סתימה עבה אינה מתקיימת כדאמרינן ביבמות (עו.) בכרות שפכה וכו' למיעוטי וכו' שאינו קרום דכל נקובי דטריפות לא מהניא להו סתימא דסלקא (מתפרק) בהו לאחר זמן ולא דמי לריאה שנקבה ודופן סותמתה ולסתימת כבד במרה (דף מח.) ולסתימה דירכיים בחלחולת (דף נ.) דההיא סתימא מעיקרא היא עכ"ל. וכ"כ עוד רש"י בדף מו: [ומ"ש רש"י מעלייתא ומעיקרא כוונה אחת היא. ועמ"ש האחרונים ביור"ד סימן לו ובספר פרחי כהונה (ח"ג חולין מג.) להרה"ג ר' רחמים חיותא הכהן מג'רבא ובמגיה שם] ועמ"ש בעזרי"ת להלן הא דמועיל סתימת שופר. הרי לנו שהטעם לחלק בזה לפי שכך המציאות שאם אין קיום להכשר אינו הכשר, וא"כ י"ל בשאר כל פסליות בעולם, אחר שנסתלק הפיסול, שוב חוזר להכשירו כשאין חשש שיחזור קלקולו הראשון. וזהו טעמו של הרא"ש דמועיל לקלף והיינו דתנן (סוכה לב:) מיעט ענביו כשר.

ודע דמצינו דמועיל סתימא לשופר שניקב (ר"ה כז:) וכ"פ השו"ע (סי' תקפו ס"ז) ומשמע דהיינו טעמא דהוי פיסול החוזר להכשירו ע"י

המיעוט אינו פיסול. וא"כ דעת השו"ע היא דבכל פיסול החוזר להכשירו כשר. ואף אם ניכר לא איכפת לן. ורק לדעת הרמ"א פסול.

ועפ"ז מה שדן הרב בית השואבה (בדיני לולב אות כג) כלולב עקום שחזר ויישרו כשר הוא באופן שאינו ניכר, ע"ש. והוב"ד בשד"ח (מע' ל' כלל קנא אות כב) הנה לפי האמור אינו מוכרח, אלא לדעת הרמ"א בלבד.

והנה היה מקום לפלפל בדבר זה עפ"י מש"כ הגר"א (סי' תרמח ס"ד) מהא דיבמות (דף עו.) דאמרינן התם ניקב הגיד פסול משום כרות שפכה מפני שהוא שותת. נסתם כשר מפני שהוא מוליד וזהו פסול שחוזר להכשירו זהו למיעוטי קרום שעלה מחמת מכה בריאה דאינו קרום. ומייתי לה הגמ' בחולין (מח.) דז"ל הגר"א: אם עלתה וכו' דטעמא דפסולים אלו משום הדר ואינן פסולים בגופו וכמו ענביו מרובים מעליו שפסולו משום הדר ואם מיעטן כשר, וזהו הטעם מ"ש ביבמות עו. וזהו וכו' כיון שאינו מחמת עצמו אלא שאין הזרע יכול לקלח מחמת הנקב למיעוטי (קרום שעלה) וכו' ששם פסולו בגופו וע' רא"ש עכ"ל. וכוונתו דהא דכשר בגיד משום דאינו פסול מחמת עצמו משא"כ בריאה שפסולו מחמת עצמו, וממילא לפי"ז באתרוג שעלתה בו חזזית וכו' מועיל להחזירו להכשירו ע"י הקילוף שאין הפיסול אלא מחמת "הדר". (וע"ע בדמשק אליעזר שם (אות כח) שתפוח וסרוח באתרוג לא יועיל אם יחתוך דזה הוי פסול בגופו). ברם צריך ביאור לכאורה דפסול הדר אמאי לא נחשב פסול בגופו כיון שהוא פסול ובפרט לשיטת התוס' והרא"ש והרמ"א וסייעתם דפסול הדר פסול כל שבעה. ובאמת שהגר"א עצמו כתב (בסימן תרמט ס"ה) לבאר דעת הרמ"א דפוסל בהסיר היבוש או הנימור משום דפסולו בגופו, משא"כ בניקור עכברים מועיל שאין פסולו בגופו, הרי דעושה זאת עצמו פלוגתא דלדעת הרמ"א באמת חשיב זה פסול בגופו. וע"ש בדמש"א (אות כד).

ואיברא כי הנה לכאורה החילוק בין ניקב הגיד לריאה שנקבה שבזה מועיל סתימה ובזה

י. מה שקורין "עלים" שעלה באילן הבא מחמת שהעלין והענפים מונחים על הפרי ומעכבים מלהוציא מראהו הטבעי. אינו בכלל החזוית. והרי זה כשר אף ליום הראשון. ואפי' גבוהים בממשן מן האתרוג.¹²

כל שבעה וכ"פ הגר"ז (תרמט ס"כ). ובאמת יש כאן ס"ס להקל בנידון שמא מועיל לקלפו כהרא"ש ושמא הדר כשר בשאר ימים וע' מאמ"ר (אות יב) ברם המשנ"ב החמיר לולא שעת הדחק. וע"ע בחו"ב (אות קנז) שהסכים לדינא כסברת הגר"ז הנ"ל. ובאמת גם בנחסר יש להקל מס"ס כנ"ל. אך כבר הורו זקנים, מ"מ לדעת השו"ע הדבר מותר ולית דין צריך בושש. וכ"פ בכה"ח.

ועיין ערוך השלחן סי' תרמח (אות לז) וסי' תרמט (אות יח). וכתב בעה"ש (תרמח שם) וראינו כמה פעמים שע"י דביקת שעה נסתלק הדיבוק וכן כשמקנחין אותו בדבר רך יש לפעמים שמסתלק וכשר עכ"ל. וזהו ידיעה חשובה לשיטת הרמ"א (וע' עוד בספר ענף עץ עבות עמוד 86).

מהות ה"מול" – עלין

12. מקור הדין בתה"ד (סימן צט) והנה בשערי תשובה (סס"ק כא) כתב בשם פני אריה דמה שקורין "בלאט – מאה"ל" מפני שמראה זו באה בכל פירי מחמת "עלה אחת או שאר דבר" שהיה מונח עליו בזמן בשולם ועכבה מלהוציא באותו מקום מראיתה הטבעית ע"כ. וע"ע במהרי"ל (הל' לולב דנ"ו). היינו כתמים לבנים וכו' יש מהן שבאין מן העלין או מענפי האילן ואינן פוסלין וכו' ע"כ. בערוך השלחן להגר"מ עפשיין (אות לו) כתב: ואיני יודע מהו זה "מול" (שכתב הרמ"א) ויש שכתבו (שהוא) שקורין לזה בלא"ט מו"ל ויש שפרשו שקורין לזה פלע"ק ובלשונינו פליאמ"א וזהו כהעדר הנקיות וזה נמצא כמה פעמים וכיון שאינו גבוה מהאתרוג אין זה בכלל חזוית וכו' עכ"ל. וע' שערי תשובה ס"ק כג.

וכתב בתה"ד (סימן צט) שהעולם נוהגים להכשיר הבאלט מאל (עלים) ואפי' מורגשים

סתימה זו שאינה חוזרת ומתפרקת וכנ"ל, אך זה יש לדחות לפי דעת השו"ע שם דס"ל ששופר שניקב אינו פוסל כלל וא"כ הסתימה אינה מעלה ולא מורידה. אבל לפי ידיעה האחרת דס"ל שם דשופר שניקב פסול ואפ"ה כשסותמו עפ"י התנאים מועיל וע"כ צ"ל כיון דהסתימה מעלייא כאמור והוי פיסול החוזר להשירו. והנה מ"מ ש"ש השו"ע דסתימא מהני משמע לכאורה משום דהנקב לא פוסל, משמע הא אי נקב הוה פוסל לא הוה מהני סתימה. ומאי שנא מאתרוג דמהני, ואף לסברה שניה שם דשופר שניקב פסול, אינו משום עצם הנקב אלא משום שנוי הקול ולכן בנקב ולא נשתנה קולו אין פוסל וא"כ מאי שנא מאתרוג, אך אינו קושיא דבאמת בשופר נמי לא הוה פסלינן כלל כי מאיזה טעם תפסלנו, ולכן נמי באתרוג אעפ"י שנפסל בחזוית דלא הוי "הדר", מ"מ כשמסלק הפיסול תו הוי הדר ומהיכן תפסלנו.

ולכאורה נ"ד מגיע לעת כזאת לדין אי יש "דיחוי אצל מצוות" או לא, ובגמ' סוכה (לג ע"א) מבעיא אי נקטם הדס ועלתה בו תמרה וע"ע שם (לג ע"ב). מיהו יש לחלק בין נקלף החזוית קודם יו"ט או ביו"ט. וע' בגמ' (סוטה טו:): בעי רבא נתאכמו וחזירין לתוך הכבשן ונתלבנו מהו כיון דאידחו אדחו או דילמא כיון דהדור הדור וע' בתוס'. וע"ע בגמ' (ע"ז מז). המשתחוה לדקל לולבו מהו למצוה וכו' באשירה שביטלה קמבעיא ליה יש דיחוי אצל מצות או אין דיחוי אצל מצות ע"ש. והדברים ארוכים ועוד חזון למועד וע' בט"ז סי' תרמו סק"ו ובסימן תרמט ס"ג.

סוף דבר הכל נשמע שלדעת השו"ע בכל אופן כשר ואם חסר אזי כשר לשאר ימים. ולדעת הרמ"א אם נקלף ואין ניכר כשר. וכ"פ הגר"ז (סימן תרמח אות כד), ועיין חיי אדם (כלל קנא אות ט). ואם נחסר ע"י הקילוף פסול

במשמוש היד דכיון דרגילים הרבה חשיבי ממראה אתרוג ולא נקראים אינם הדר. וסיים וצ"ע. ע"ש. והובא בב"י וכ"פ מור"ם בהגה סעיף יג. וע"ע בשו"ת הרדב"ז (ח"ד סי' קיא). ובד"מ (אות ד) כתב: ובמהרי"ל משמע דאין להכשירו אם ניכרים במשמוש היד. ע"כ. וכ"פ בהג"ה וז"ל ולכן יש להכשיר אותן חזזית שקורין בלשון אשכנז "מול" לפי שאינן גבוהין משאר האתרוג. מהרי"ל. ויש מי שכתב מטעם שנחשבים מראה אתרוג מאחר דרגילים להיות הרבה כך. תה"ד. עכ"ל. הרי דיש ב' טעמים ונפ"מ בניהם אם יש להכשיר אפי' בגבוהים. ודברי המהרי"ל העתקנוהו בס"ד בדברינו לעיל. והנה בהגהות מהר"י במברגר על הטור רמז בקיצור שהתה"ד סיים "וצריך עיון" גם בהגהות הגאון ר"א מסוכטשוב שם רמז בזה. ואולי דבכוונה השמיט הב"י "וצ"ע", למימר דהכי נקטינן מאחר שהעד העיד בנו התה"ד שכן "מנהג העולם". ומה דהשמיט בשו"ע אינו ראייה דלא ס"ל וכמ"ש האחרונים בכלל הלז. וגם מור"ם הגם שהזכיר לדברי מהרי"ל שהחמיר מ"מ הרי העתיק לדברי התה"ד ומשמע דהכי ס"ל. ובפרט שהעתיקו באחרונה. וכן עיקר למעשה. וכן פסק בפשיטות הגר"ז (אות כג). ואולי כן פוסק הלבוש (אות יג) רק שהוסיף טעמו של מהרי"ל לרווחא. וע"ש בא"ז. אלא שהמשנ"ב (בס"ק נ) כתב בשם האחרונים דאין להקל בגבוהים משאר האתרוג כי אם בשעת הדחק. עכ"ד. ומשמע דאפי' לא בחוטמו יש להחמיר. ומקור דבריו ממ"ש הא"ר

ושע"ת שם. וכ"כ בכור"י אות לח. ובכה"ח (אות צב ועה). וכן משמע שנוטה הערוך השלחן (אות לו) והח"י אדם (כלל קנא אות ח) שכתב דהתה"ד הניח בצ"ע (וכ"כ שע"ת) ולכן היכא לדבר ה' ישתדל לקנות אתרוג בלא חזזית ובהרת. עכ"ד. וע"י בחיים וברכה סימן יט. וע"ע בספר ארבעת המינים (עמוד רעג) בשם חת"ס שיש להכשיר בלאט מול אפי' ברובו. וכתב עוד בספר ארבעת המינים (עמוד שא) בשם בעל איפה שלימה, דבבלאט מול (עלים) ששוה עם האתרוג (שאינו גבוה) אע"פ שיש עליו "קליפה" בזה מקילין. אבל יש באלט מול כמו קליפה דבוקה על בשר האתרוג בזה יש לעיין יותר עכ"ל. פי' כיון שגבוה קצת. — ודע דבעלה (בלאט מול) הנז' שמכשיר התה"ד הוא אפי' בחוטמו. וכ"כ האחרונים וע"ע לקמן (סימן יד בסופו).

ודע דגם להמחמירים וחוששים בעלין הגבוהים באתרוג יודו דאם יקלפוהו בנחת ובזהירות שלא יחסר ואז כשר. וכ"כ הבכור"י (אות לח) וזה לשונו: גם נ"ל דבאפשר לקלפו עד שישאר האתרוג ירוק לאחר קליפה ג"כ אין חשש וכו' ע"ש. וכ"כ ערוך השלחן (אות לז). ועיין מה שכתבנו בענין קילוף חזזית בפסול החוזר להכשירו.

ובענין לקלפו ביום טוב עצמו כתב הפמ"ג לגבי חזזית דהוי מתקן והביאו הבכור"י (שם) והביאור הלכה. והוא מיירי באופן שפסול. אבל בזה נראה דאינו מתקן כיון דכשר בלאו הכי.

סימן יב

דיני פטמא ועוקץ

א. בחוטמו של האתרוג יש מקל עץ קטן הבולט ונקרא פטמתו — דדו, ועליו פרח עגול הנקרא שושנה. ניטל העץ שהוא הפטמא פסול ליום הראשון.¹ וכשר לשאר הימים.

ניטל העוקץ ולא נחסר מגוף האתרוג כשר. משמע דסבר כשיטה זו, (מיהו י"ל דשיטתו כפירוש ג' בתוס' שהכל בראשו). וכן פירש הריטב"א בשם הרמב"ן ורבינו יונה. וכ"כ הר"ן. והובא ג"כ באו"ח (אות טז) ובאוהל מועד (אלא שהריטב"א והר"ן סיימו להחמיר בב' הבוכנות). ובסמ"ק (מצוה קצג) כתב שאנו הולכים כשני הפירושים הנז' להחמיר ונזכר ג"כ באו"ח ובכל בו.

והתוס' כתבו עוד פירוש שפטמתו ועוקצו וחוטמו הכל בראשו של אתרוג, ועוקץ יוצא מחודו לפעמים כמין עוקץ בולט וקשה כעץ. ופטמה דהיינו בוכנתו היינו שנתלש אותו עוקץ ממקום חיבורו ונשאר כמין גומא בראש האתרוג. והזכירם גם הרא"ש (שם).

ועוד הביאו התוס' מהערוך (ערך פטם) בשם רבינו חננאל שמתוך פירוש משמע דפטמתו הוא כמין דד בראשו ובוכנתו היינו בזנבו אצל העוקץ בזנבו ורבי יצחק ב"א אתא להוסיף על המשנה שקצה העץ שבעוקץ הנכנס לאתרוג פוסל אם ניטל. והובא בהרא"ש וכתב שכן דעת הרי"ף והרמב"ם (פ"ח ה"ז). וסיים הרא"ש וכן נהגין לפסול בשניהם כשהיה פטמא בראש האתרוג וניטלה וכו' וכן אם ניטל העוקץ ולא נשאר ממנו כלל באתרוג פסול אבל אם נשאר בו כל דהו כשר וע"ע כיוצ"ב בספר המנהיג (אות כ) וכ"כ הראב"ד בשו"ת תמים דעים (סימן רל) וע"ע בהלכות לולב שלו, וע"ע בהשלמה שהזכיר פי' הרי"ף. וכן פסק הטור והשו"ע (סעיף ז ח).

מהו פטמה מהו עוקץ-שיטות הראשונים

1. במשנה (לד:) שנינו ניטלה פטמתו פסול. ניטל עוקצו כשר. ופירש"י פטמתו ראש האתרוג. עוקצו זנבו. ובגמ' (לה:): תנא רבי יצחק בן אלעזר נטלה בוכנתו. פירש"י במתניתיה הוה תני להאי נטלה פטמתו בוכנתו לפי שהוא חד ועשוי כמין בוכנא. זה לשון מורי הזקן רבינו יעקב. עכ"ל. ונמצא לפי שיטה זו דבראשו פסול ובזנבו כשר בכל ענין אע"פ שנעשה מקומו גומא. וכמ"ש הרא"ש שם (סי' טז) ורש"י מסכים לפירוש זה. וע"ע בס' יראים (סי' תכב) שנוטה לפי' זה. וכן המאירי כתב שזו היא שטחינו ע"ש. וע"ע בחי' הרא"ה. וע' מש"כ הב"ח ובס' גט מקושר (דקכ"ג ע"א) ובמאמ"ר (אות ז).

עוד הביא רש"י בשם רבינו יצחק הלוי שפטמתו ועוקצו שניהם בזנב, אלא שעוקצו היינו שניטל העץ מה שחוץ לגומא שבאתרוג וכשר. ופטמתו שנתלש העוקץ מתוך האתרוג וחסרו לפיכך פסול והיינו דתני רבי יצחק ב"א נטלה בוכנתו מה שנכנס בתוך האתרוג כבוכנא הנכנס ומכה באסיתא וכתב הרא"ש (שם) לפירוש זה אין פסול בפטמתו שבראש האתרוג לפי שאינו מכלל האתרוג. וכ"כ המכתם (שם) דלפי' זה פטמתו כשר. מיהו ע' או"ז (סימן שט). וכתבו התוס' דבערוך פירש כן בשם רבינו גרשום מאור הגולה. וע"ע בהרי"ף גיאות (עמוד קו) וביצחק ירנן שם שמייחס כן בדעתו. וז"ל הרוקח (סי' רכ) נטלה העוקץ פסולה ואם

ב. אין ניטל פטמתו פוסל אא"כ נחתך עד פני האתרוג בשוה, אבל אם נשאר ממנו גבוה משהו כשר אף ליום הראשון.²

וגם כמו כן ב"נטלה הפיטמא" דפוסלים הר"ח וסייעתיה, יש פלוגתא ד"א שגם בזה בעינן שיעשה מקומו גומא ואם לאו כשר. וכך כתב הר"ן בשם אחרים מפרשים. וכך מצאתי בס"ד בפירושי ריבב"ן (גנזי ראשונים 261) בפירוש השני וז"ל: ויש מפרשין בוכנתו בא לפרש פטמתו (בראשו) שאינו פסול אא"כ ניטל עד הבוכנא ונראה חסר אבל בעוקץ אינו נפסל אפי' ניטל עד בוכנא שאינו נראה חסרונו בשעה שנוטלו למצוה אבל פטמתו נראה חסרונו ועיקר ההידור בפטמתו שהוא הדרו. עכ"ל. וכיוצא בכתב הריטב"א הובא באו"ח הנ"ל ובב"י. וכן משמע מדברי ר"י מלוניל (שם) ע"ש.

ברם מר"ן הב"י כתב דמה שנראה מהר"ן להקל כאמור, אינו כן. וז"ל: ולי נראה דלפירוש רבינו חננאל, אפי' לא נעקרה כל הבוכנא פסול תדע מדמפליג הרא"ש בעוקץ בין נשאר ממנו באתרוג בין לא נשאר ובפיטמא לא מפליג משמע דכל שניטלה קצת הפיטמא אע"פ שנשאר הגומא מליאה פסול. עכ"ל. הרי דלדעתו אף שלא ניטל עד הבוכנא שלא נעשה מקומו גומא פסול כל שניטל שוה עם פני האתרוג.

בדעת מר"ן הב"י

2. ולשון מרן הב"י שסיים שנטלה "קצת" הפיטמא פסול יל"פ דר"ל נטל כולו בשוה לאתרוג ואפ"ה נקרא קצת מאחר שנותר מה שנעוץ באתרוג אבל בלא ניטל עד שוה לאתרוג אלא גבוה משהו כשר, ויש לפרש לקולא דגם בניטל עד שוה לאתרוג כשר כיון שלא נעקר מה שנעוץ בו (ויהיה דינו שוה למה שפסק סעיף ח בעוקץ שאם לא נעשה מקומו גומא כשר). ויש בזה דיעות. וע' במחצית השקל (סי' תרמט ססקי"ז) שמפרש דברי הב"י ולבוש לחומרא ע"ש וע"ע בב"ח ובא"ר אות טו

ואיברא כי לפירוש זה קשה דאמאי תני דברי ריב"א על פיסקת נטלה פטמתו. ושור"ר שכבר הראשונים העירו בזה ע' בהריא"ג ושבה"ל. וי"ל בס"ד דתני ליה שם כי פיסולא קמ"ל כמו פטמתו דהוא נמי פיסולא ולמימר דגם בוכנתו פסול. ובזה יתישב קצת נמי אמאי לא תני פסול שהעירו בזה הריטב"א והר"ן וע' בקרב"נ על הרא"ש (שם). ויש עוד בראשונים סבירא להו כשיטה זו ויש ששויים בשיטותיהם להלכה אך חלוקים בפירוש הענין ויש עוד כמה שינויים וא"צ להאריך ויבואר בעזרת ה' יתברך להלן כאשר עיני האדם תראינה מישרים. ודע כי הרמב"ם בפיה"מ בסוכה לא פירש כן. וע' פאר הדור להרמב"ם (סי' רכח) ת' רב סעדיה. וע' בס' העיטור (דפ"ח.) ושבלי הלקט (סימן שס) ואור זרוע (סימן שט) ובאוצר (סוכה לה:) ובראבי"ה (סי' תרעה) הביא כל הפירושים וכתב: וירא שמים יצא ידי כולן.

נמצא דבכל פסול ופסול יש דיעות אם להכשיר אם לפסול: שאם "ניטל הפטמא" שבראשו דעת רבינו יצחק הלוי ורבינו גרשום מאור הגולה והרי"ף גיאת שאין פוסל בכך.

ואם "ניטל העוקץ" דעת רבינו יעקב בר יקר שאין פוסל כלל ומסכים עמו תלמידו רש"י. וכ"ה בפירושי ריבב"ן בפירוש שני. שאפי' ניטל עד הבוכנא והטעם לפי שאינו נראה חסרונו משא"כ בפיטמה עכ"ד. וע"ש במגיה.

וגם **"בניטל העוקץ"** שיש פוסלים כשיטת הר"ח והרי"ף ורמב"ם זהו בתנאי שנעשה שם מקומו גומא. וכ"ה לפי רבנו יצחק הלוי הנז' וסייעתיה. וכ"כ רבינו יהונתן מלוניל (סוכה שם) וכ"כ הריטב"א והר"ן והאורחות חיים (אות טז) ונזכר בב"י. וכ"כ בפרושי ריבב"ן בפירוש ראשון. וכ"ד המנהיג (אתרוג אות כ) בשם רב האי גאון.

ג. טעם הפיסול בניטל פטמתו יש אומרים משום הדר, וי"א משום ולקחתם — לקיחה תמה.³

ד. ניטלה השושנה אינו פוסל, וכשר לכתחילה.⁴ ולכן לא יחליף אתרוג

הטעמים לפסול נטלה פטמתו

3. בר' ירוחם (דנ"ט ע"ד) מפורש דנטלה פטמתו משום דלא הוי לקיחה תמה, וכ"מ דעת הרא"ש והטור (סי' תרמט) וכן מפורש בספר ההשלמה (סוכה לד:) ובמכתם (לו.) ועוד. וכ"כ הרמ"א (בסימן תרמט ס"ה) דלכן כשר מיום א' ואילך (וחלק על המהר"א מפראג וכמ"ש בד"מ ע"ש).

אבל בריטב"א (כט:) משמע משום הדר וכ"כ בהדיא הלבוש (סעיף ז): שניכר חסרונו שזה אינו הדור. וכ"כ מטה יהודה בליקוטים (תרמח ס"א) [וצ"ע שסותר עצמו לסעיף ח]. וכ"כ בחידושי חת"ס (סוכה לה:) ע"ש. ובמג"א (תרמט ס"ק יז) חלק על הרמ"א שם וז"ל: ור"א מפראג כתב דפסול כל שבעה, ובד"מ חלק עליו וכתב דכיון דטעמא משום חסר כשר בשאר ימים. ואע"פ שחסרון אינו פוסל אלא בכאיסר שאני הכא כיון שהוא בראשו פסול (הגהות מימוניות פ"ח אות מט) אבל במגיד משנה (פ"ח ה"ז) משמע שהפסול הפיטמא משום הדר הוא וכו' וכ"מ בסימן תרמה ס"ז ובפוסקים ולכן אין להקל בפטמא עכ"ל המג"א, וע"ש בנתיב חיים ושאר מפרשים על המג"א. וע"ע בספר יראים (סימן תכב) ובהגה"מ (שם אות נ) וע' בקרבן נתנאל על הרא"ש (סימן טז אות ק) שתלה זה בפירושי רבותינו הראשונים בזה.

4. ודע כי בניטלה השושנה כתב מר"ן הב"י דאין שום פיסול. ואמנם הר"ן מבין בדעת הרי"ף דפוסל בשושנה. אך כבר הב"י ביאר שאינו כן. וע"ע בריטב"א ובמאירי ובר"ן שגם הם דעת עצמן שאין זה פוסל וכן כתב הראב"ד בתמים דעים הנז'. וכ"כ עוד ראשונים. וכן דעת הרמב"ם שאינו פוסל וכמ"ש המגיד שם. אלא

ומאמ"ר (אות ו) ושם חושש להחמיר. והנה הט"ז (ס"ק יא) חלק על הב"י ולדעתו גם אליבא דרבנינו חננאל אם לא נעקר הבוכנא כשר ושוה דינו כדין העוקץ בס"ח. והחזיק אחריו בספר גט מקושר (דקכ"ג ע"ב) וכתב שהדין עמו כמו שיראה המעיין והובא בבית השואבה (אות לד) וכ"נ דעת הא"ר (אות טו) וע' אליה זוטא. וכ"כ ערוך השלחן (אות כד) וכ"כ הזכור לאברהם (מע' אתרוג) דבין כולו וכ"ש מקצתו דהדבר פשוט שיכולין לברך עליו בשופי והבי"ד מהרש"ם בדע"ת (תרמח ס"ז). (והרי הט"ז מבין בדברי הב"י שהחמיר ולכן כתב מ"ש). והמג"א (ס"ק ט) כתב דאם גבוה מן האתרוג כשר, ומבואר בדברי הלבושי שרד שהוא מפרש כן נמי בדעת הב"י. ודברי המג"א העתיקו הבאה"ט הא"ר הגר"ז (אות יז) וכ"נ מחי"א (כלל קנא אות ו) וכ"כ המשנ"ב וכה"ח. ונמצא שיטה זו מחמירה. והגאון מהר"י עייאש במטה יהודה (סי' תרמח) הבי"ד הט"ז הנזכרים והרבה להשיב על דבריו ופרכם אחת לאחת, וכתב דהעיקר מאי דכשר בעוקץ (פי' בניטל בלא בוכנתו) כשר בפיטמא וגם לדעת מרן הב"י משמע הכי דאינו פוסל אם עדיין מקצתו גבוה ושכן כתב המג"א וכו' עכ"ד. גם המאמ"ר כתב שדברי הט"ז אינם מוכרחים. וע"ע בשו"ת פעולת צדיק (ח"ג סימן כח) ובלחם משנה (פ"ח ה"ז). ועי' מ"ש הגאון רבי עובדיה הדאיה בשו"ת ישכיל עבדי חלק שמיני ס"ס כז. ע"ש. איכו השתא ראיתי בספר ארבעת המנים (במילואים אות לב) מה שהביא לפרש איזה כוונה בדברי המג"א. וע"ע בדין זה להגאון ר' חיים חיותא הכהן ז"ל בספר זכרי כהונה (מע' פ אות לז לח) ודע דנראה שאין חילוק בין העץ הארוך רך וטרי ועדיין צהוב או ירוק לבין שנעשה כבר עץ ודלא כמי שרצה לחלק בזה. וכתבתיו בדין אתרוגי א"י.

המהודר בלי שושנה, באתרוג שאינו מהודר אפילו יש בו שושנה.⁵ וכן אפילו אם נשבר מקצת הדר – העץ, (שהוא כשר), והוא מהודר, לא יחליפנו באתרוג אחר.⁶

ה. במה דברים אמורים שנטל פטמתו פסול, כשגדל עם פטמא וניטל. אבל אם לא היה לו פטמא מעולם כדרך אתרוגים התימנים ודומיהם. כשר.⁷

5. כ"כ הט"ז (ס"ק יב) והובא בכמה אחרונים ובכה"ח (אות מט) וכ"כ כיוצ"ב בבאר הגולה בשם השל"ה שאם מחליף הרי הוא כסיל בחושך הולך וכ"כ בכה"ה (שם). ועיין בשו"ת פעולת צדיק (ח"ג סי' כח).

6. כ"כ הט"ז (שם), ואמנם בכה"ח הסכים שבזה כיון שניטל קצת מהדר דיש פוסלים לכן יש להחמיר וכ"כ מ"ב ובשעה"צ (אות לו). אמנם קשה כיון דמעקרא יש המכשירים לגמרי בניטל הפיטמא ואע"פ דלא קיי"ל הכי זהו אם נעקר לגמרי ועוד דגם האחרונים שהחמירו הוא שחששו למג"א דפוסל בדר משום "הדר" וכבר מבואר שאינו מוסכם ועל כן גם בכה"ה גוונא לא יטוש המהודר בשביל חומרא בעלמא. וע' בשו"ת פעולת צדיק (ח"ג סי' כח).

אתרוג הגדל בלא פטמא

7. בספר ההשלמה (לד): לרבינו משולם ב"ר משה מבדריש כתב ויש אתרוגים שאין בהם פטומת והן כשרין אבל אתרוגין שהיה להם פטמא ונטלה חסר הוא ופסול. ע"כ. וכ"כ במכתם (שם) בשמו ושכ"כ הראב"ד וע"ש במגיה (ואולי כוונת המכתם בשם הראב"ד לענין פסול נטלה פטמה ולא לענין כשלא היה מעולם). וכ"כ האורחות חיים (לולב אות טז) וכלבו. וכ"כ הרא"ש (סס"י טז) ורבינו ירוחם (ה' אתרוג) והטור (סי' תרמח) ובב"י הזכיר דברי האו"ח. וכ"כ מור"ם בהג"ה (סעיף ז) נמצא ד"ז מוסכם. וע"ע בערוך השלחן (אות יז) ובכה"ח (אות מו מח).

וז"ל הרב ענף עץ עבות (עמוד 89): דרך גידול האתרוגים בימינו הוא כך: כל אתרוג גדל עם פטם יש שהפיטם נשאר, ויש שסמוך לתחילת גדולו הוא נושר, ויש שנושר כעבור זמן בעודו

שהלח"מ מפרש שגם דעת הרי"ף לפסול בשושנה ומ"מ גם ה"ה דעתו להקל בזה. ועמ"ש הב"ח ומ"ש המאמ"ר. ובט"ז (ס"ק יב) אך הד"מ נוטה שיש להחמיר בזה וכ"פ בהגהתו שטוב להחמיר במקום שאפשר וע"ע בביאור הלכה (סעיף ז) מש"כ בזה להקל כדעת הב"י שכן הסכמת האחרונים.

והנה בספר בית השואבה (אות כד) כתב דבניטל השושנה אפשר שיש להקל גם לברך כשאין לו והמחמיר גם בזה שלא לברך עליו אין מזניחין אותו עכ"ד. ובמחכ"ת ק' מדוע לא יברך ואדרבא אינה חומרא אלא קולא לקיים המצוה בלא ברכה, ועוד דאפי' ביש לו אחר יוכל לברך לא מבעיא לדעת מרן השו"ע שלא חשש לזה כלל אלא אף לדעת מור"ם הרי מעיקר הדין ס"ל שאין לפסול בזה, גם יש ס"ס להקל שמא אין פוסל כלל בראשו רק בזנבו ואפי' ת"ל שפוסל, זהו בדדו ולא בשושנתו (וע' בט"ז ס"ק ה) גם מהמשנ"ב (ס"ק לא) מוכח דאין למנוע בזה כשלא אפשר.

וכן מ"ש הבית השואבה שם דבניטל דדו אפי' מקצתו לא יברך אפי' ליכא אחר, וע"ע כיוצ"ב בחיים וברכה (סימן רנה) ג"כ ק' דאנן עבדינן ס"ס וממילא יש להכשיר המצוה ונוכל לברך דה"נ איכא ס"ס שמא בכלל אין פיסול רק בזנבו ושמא בראשו נמי היכא דנעשה גומא דווקא. [ברם הבה"ש גופיה כתב (באות יב) שאין להקל לברך בס"ס מיהו כבר במקומו שם הערנו בזה בס"ד דאינו כן]. או ס"ס באופן זה, ספק שגם בזה כשר וספק שמברכין על הפסולים כשאין לו אחר. וע' בכה"ח (אות נט) וצ"ע. מיהו המשנ"ב (שם) כתב דאם חסר ממקצת העץ יש להקל אם א"א לו באחר ע"ש. וע"ע (ס"ק לג).

ו. סימן להכיר אם ניטל הפטמא או לא, אם יש במקום הפטמא כמו גומא הרי זה סימן שזה ברייתו שלא היתה לו פטמא מעולם.⁸

ז. לכן מוכר אתרוגים שהביא מקצת אתרוגים עם פטמא ומקצתם בלא פטמא, אין לחוש ויבדוק בסימן האמור.⁸

בלא פטמא דיש לתלות שכך ברייתם ובפרט כשרואים שהמה מין אחד ונדמים זה לזה. וכל שכך אם המוכר שהוא לקטם מהאילן ואמר לנו שכך ברייתם נוכל לסמוך עליו כי עד אחד נאמן באיסורין ועי' סי' טו מש"כ עוד. ולכן יבדוק בסימן הנז' אם יש בו גומא ואם לא יכול להכיר אין לחוש כאמור. ועוד נבאר להלן.

ודע דהכפ"ת (שם) הסתפק באילן שמקצת אתרוגיו מגדל עם פטמא ומקצתם בלא פטמא אם כשר או לא. וכתב דמהב"י מוכח דיש להקל וסיים וצ"ע לדינא. וכוונתו ותוכן דבריו הוא: שאתרוג שאין לו פטמא מפני שכך גידולו, אין לפוסלו מחמת שינוי מבריותו מפני שזה לא בא מחמת קלקול כמו בחזוית אך זה ניחא באתרוגים שכולם גדלו באותו אילן בלא פטמא אבל באתרוג שמקצתם עם פטמא ומקצתם בלא פטמא "אע"פ שברור הדבר שלא נפל מהם פטמא" אולי יש לפוסלם משום דהרי נשתנו מחבריהם. כך כוונת המהר"ם ב"ח כאשר יראה המעיין הישר. ומעתה שפיר הוכיח הבית השואבה (אות מ) מדברי המבי"ט שנתן סימן הנז' משמע דאין לדון בכה"ג משום שינוי ברייתו דאל"כ אף כי בעיניך תביט שהאתרוג עם גומא שאז וודאי לא גדל לו פטמא אכתי הוא משונה ופסול א"ו שאין לחוש לכך. ודפח"ח ולכן לא זכיתי לידע מה דחה דבריו מהר"י סופר בכה"ח (אות נד) והגם שהכפ"ת הזכיר דברי המבי"ט אע"כ חשש שאולי בכ"ז יש לדון ולפסול בכה"ג וממילא לא תועיל סימן הנז'. ולפי"ז לא מובן מה שסיים בכה"ח להקל בו מס"ס. ועיין להלן.

עכ"פ הכפ"ת גופא לא פסיקא ליה לאסור ואדרבא ציין שמדברי הב"י יש להכשירו. גם מדברי המהר"י עייאש הנז' משמע דאין לחוש

על העץ, ויש שנושר אחר לקיטתו מהאילן עכ"ל. וע' בספר ארבעת המינים (במילואים אות לז) בשם כפתור ופרח כמו שהכשירו הכושי בכוש שדרכו כך, כן יש להכשיר אלו. ע"כ.

8. הנה בשו"ת המבי"ט (ח"ג סימן מט) כתב סימן להכיר אם לא היה לו דד מעולם או שהיה לו ונפל כאשר יש להם במקום הפטמא כמו גומא מתהילת ברייתם זהו סימן שלא היה לו דד מעולם. והביאו דבריו להלכה המג"א ושאר אחרונים סי' תרמח. (וכה"ח אות ב"ן העתיק שגם הרדב"ז כאילו נתן זה הסימן ואינו כן, ורק הכפ"ת הזכיר להרדב"ז לענין הכשרם מפני שכך ברייתם בלא פטמא) ובענין זה ראיתי בספר ענף עץ עבות (עמוד 89) שמבין דגם כשהיה לו פטם ונושר נעשה גומא או צלקת וזה כשר ושוה כוונת המשנ"ב אך יש לפקפק וכו'. ואחר המחילה אינו נכון מעיקרא.

והנה מדברי הרדב"ז (ח"ד סי' קיא) מוכח דאפשרי הוא שבאילן יהיו האתרוגים מקצתם גדלים עם פטמא ומקצתם בלא פטמא. וכן מדברי הכפות תמרים (סוכה לד:) מוכח כן ע"ש ולהלן נזכירו בעזר"ה. ויפה השיג לפי"ז ה' בית השואבה (אתרוג אות טל) על מהר"י עייאש (בליקוטיו לאו"ח תרמח ס"ז) שרצה לדייק מדברי האו"ח שהביאו הב"י שאם הביא גוי אתרוגים מקצתם בפיטמא בלא פטמא פסול אע"פ שראה לקיטתו מהאילן מפני שא"א באילן א' מקצתם בפטמא ומקצתם חסרים, דלפי האמור אינו מוכרח כדמוכח מהכפ"ת הנז'. עכ"ד.

וע' בבית השואבה (אות מ) שנוטה להקל באם מקצתן כך ומקצתן כך. ולפי"ז ה"ה אם מביא המוכר אתרוגים מקצתן בפיטמא ומקצתן

ח. אם אינו יכול להכיר ויש לו ספק אם ניטל או לא, יש להכשיר מספק.⁹

וכו'. עכ"ד. ובמחכ"ת אינו כן כאמור ושו"ר
באליה זוטא (אות ו), וצ"ע.

והפמ"ג (באש"א אות יוד) כתב משמע דספק,
פסול ואפשר אף שא"א כלל להכיר יש להקל
והיה ס"ס שמא הלכה עוקץ דווקא וכדומה וכו'
עכ"ל הרי שדעתו להקל בזה. וכ"כ בבית
השואבה (אות מא) להקל בשם הב"ח וסיים
שם דיכול להכיר ע"י גומא שיש שם כמ"ש
המבי"ט (ח"ג סי' מט) והובא באחרונים. וכן
יש לדייק כן להקל בספיקו ממ"ש הב"י בשם
האו"ח בשם ה"ר ש"ט ע"ש. וע' בית השואבה
(אות לח לט). ובט"ז סס"ק יב.

מיהו ראיתי להבכורי יעקב (אות כה) הבי"ד
העו"ש שנסתפק והא"ר בשם הב"ח שהחמיר,
ודברי הפמ"ג שכתב להקל מס"ס ולא הסכים
לו מאחר שדעת הרמ"א לפסול בדדן א"כ לא
נחשב לספק אלא כוודאי ולא מצרפין בזה
לס"ס, וכמ"ש הפמ"ג עצמו ביור"ד סס"י קי
ולכן ביום הראשון אין להקל רק מיום ב' ואילך
מס"ס ע"ש (וכ"כ באות יוד שאין לצרף דעה
החולקת על הרמ"א לס"ס). וגם הוא לא הרגיש
בא"ר מש"כ בשם הב"ח (וע"ע בביכור"י סוף
אות כג) ואפשר שאף הפמ"ג כוונתו שהס"ס
הוא באופן אחר וכמ"ש "וכדומה", דהיינו
שלא היה לו פטמא מעולם ושלא חסר
כשר בשאר ימים וכמ"ש הרמ"א בסי' תרמט
וא"כ אינו נגד הרמ"א. וס"ס יבא גם לשיטתו
שכתב בבכור"י (סי' תרמט אות כד) דס"ס משם
אחד לא עבדינן ולכן לא ניה"ל שם בס"ס
שעשה הפמ"ג שם ע"ש. וע' משנ"ב (סי' תרמט
ס"ק לו). ואולם צ"ע שהבכור"י גופיה עבד
ס"ס (באות כג) והוא נמי בחד צד דלא
כהרמ"א. ועתה הצצתי בשער הציון (אות לז)
שכתב שאפשר שגם הרמ"א לענין דדו לא
פוסק בהחלטה ונראה שדעתו להקל וכ"ה
בכה"ח.

עכ"פ בספק ניטל השושנא הוא ה"פרח"
שממעל לאותו העץ חד, נראה שיועיל גם

לזה הוב"ד בבה"ש (אות לח). וכך מסתבר כי
אטו מה שינוי הוא זה. (וע"ע סוכה לו:) ולא
אתי ספיקא דהכפו"ת ויוציא מוודאות
האחרונים המכשירים. וע"ע חיים וברכה (סי'
רנד).

גם בכה"ח הוסיף (שם) להקל עפ"י ספק
ספיקא (אע"פ שלכאורה אין כאן ספק ספיקא
לדברי מהר"ם ב"ח הנז' כי הלא ס"ס כוונתו
שלא אין פוסל רק עוקץ ושמא אף בפטמא
כשר מפני שכך ברייתם (או שלא נפל) ואינו כן.
כי אף שאין פסול אלא עוקץ אכתי הלא מצד
שינוי אנו דנים בו).

9. **הנה** הב"ח כתב דדדו היינו העץ היוצא
בפיטמא אם ניטל פסול אעפ"י שלא נעקר
מהבוכנא וכדעת מר"ן הב"י. וסיים הב"ח: מ"מ
כל זה בידוע שניטלה אבל אם הוא ספק אם
ניטל ממנו השושנתא, או לא היה לו מעולם
אין להחמיר בספקו עכ"ל. וכוונתו דהעץ הזה
החד כשאנו רואין שאינו קיים ויש לנו ספק בו
אם היה ונפל או שכך בריאתו מעולם אין
להחמיר ומ"ש ששנתא אין ר"ל מה שממעל
העץ החד אלא שהב"ח קרי שושנא לעץ הזה
כמו שיראה המעיין בדבריו. וכ"כ בהדיא
בשכה"ג. [ונראה לומר שהב"ח לא היה ידוע לו
על סוג זה שיש נמצא פרח על העץ גם לאחר
פריחתו וגדילתו אלא רק בשעת גידולו
וכדכתיב ויוצא פרח ויצץ ציץ. ועל כן כתב מה
שכתב ועיין נא בדבריו ודו"ק וע' מ"ש
המאמ"ר עליו. וע' חולין (נז). מדברי ברבי ניכר
שאינו בקי בתרגולין. ואל יפלא בעיניך דבר
כזה כי גם הראב"ד לא ידע כיוצ"ב בזה, שכתב
בהלכות לולב שלו: ועד כאן לא ראיתי שושנת
האתרוג ואחר כן עיינתי וראיתי שיש למקצתם
וכו']. ועכ"פ מבואר יוצא מדברי הב"ח דבספק
ניטל דדו היינו העץ יש להקל וכאמור. ונוראות
נפלאותי פליאה רבה על מוני"ר האליה רבה
(אות יב) שכתב דהב"ח מיקל רק בספק שושנה
אבל בספק ניטל דדו פסול ולאפוקי מעו"ש

ט. נשברה הפטמא עד ששוה לאתרוג, אך עדיין אחוז ומעורה בו היטיב יש להקל. [וכ"ש אם נשבר רק חלק מהפטמא כשר כיון שגבוה כאמור בסעיף

[ב].¹⁰

ויש אחרונים שחלקו על דבריו ופלפלו בראיותיו ורמזנום בס"ד בהערה בדין "חסר". וע"ע למהרש"ם בדע"ת (תרמח ס"ח) ובבית השואבה (אתרוג אות לו) ולא הסכים להיתר השבות יעקב וע"ע שם (אות מד) לענין עוקץ. דכל שנשבר רובו פסול, והובא בכה"ח (תרמח אות נה). גם בספר יד המלך על הרמב"ם (הל' לולב ספ"ח) להגאון ר' אלעזר לנדא פלפל בדבריו והעלה לאסור אא"כ אוחו בפיטמא והאתרוג עולה עמו. גם בשו"ת בית אפרים (חא"ח סימן א) כתב דכל שנשבר רובו הוי ככולו אע"פ שעדיין מחובר ויכול להתקיים כך. ומההיא דחולין (יא.) אין ראייה, ואין להביא ראייה מגיטין דפריך דת"ל דספר אחד וכו' ומשני לא צריכא דמעורה וכו' דיש לדחות וכו'. ויש לדון בדבר ממתניתין בטבול יום (פ"ג) כל שאוחז בגדול וכו' עכת"ד. והוא כמ"ש היד המלך, וכן כתב בחיים וברכה (סימן רמד) בשם ספר בכורי שלמה חא"ח (סימן מו ס"ק כב) עפ"י מתניתין דטבול יום (פ"ג) וחולין (קכח). והובא בשד"ח (מע' ארבעת המינים סימן א אות ח) בשם ס' צפיחית בדבש. וכ"כ בשם זכרנו לחיים וכן ראיתי בספר ארבעת המינים (במילואים אות לד) בשם שו"ת חסד לאברהם (תניינא א"ח סימן עה) וע"ש. (וסיכם שם שיש ג' דיעות: האחד דעת השבו"י דאפי' בחיבור יפה מעט כשר. השני דעת האומרים כל שהאתרוג עולה באחיזת הפטמא. השלישי כל שנשבר רובא פסול).

ודע כי דין זה גם לענין נשבר העוקץ (הזנב) וכמ"ש בבית השואבה (אות מד) וכ"כ בכה"ח (אות נח) ובזכרונות מצויין בזה לשו"ת ערוגת הבושם (סימן קצג) המיקל בשאר הימים ובברכה. ואמ"א עתה. וע"ע בשו"ת מים טהורים (סימן לו) ועמ"ש בדין חיבור ע"י מחט.

לדעת הבכור"י, משום שהרמ"א נמי לא פוסק להחמיר בהחלטיות כנראה מלשונו בד"מ ובהג"ה. ושפיר יש לצרף זה לס"ס וכיוצא בכתב הט"ז (ס"ק ה) שכיון שהרמ"א סמך על דיעה בשעת הדחק שפיר דמי ע"ש. וה"נ דכוותא ובאמת כ"מ גם מהבכור"י (אות יוד) ע"ש. אך סיים שם וצ"ע לדינא.

וכעת ראיתי בילקוט יוסף (עמוד מו) שהביא הגרע"י שליט"א מספר מתא דירושלים על הירושלמי (סוכה פ"ג ה"ז. ד"ז ע"ד בספר) להכשיר בספק ניטל עפ"י ס"ס. וציין עד שם לשו"ת שבט הלוי (סס"י קעז) וכן נראה דעת שער הציון וכה"ח (אות מח ונג) כנ"ל. ושור"ר בחיים וברכה (סימן רנג) שג"כ כתב להקל ורמז לדייק מדברי האו"ח הנ"ל שהעתיקם הלבוש ע"ש.

10. הגאון הגדול ה"ר יעקב רישא בשו"ת שבות יעקב (ח"א סימן לה) כתב באתרוג שנשבר פטמתו עם דרו והוא העץ אך עדיין הוא מחובר ודבוק בו, דמותר לברך עליו דהא עיקר הטעם שאין לברך בניטל פטמתו משום דהוי כחסר וא"כ כל שעדיין דבוק בו ומחובר במקצת עדיין שלימה ותמה איקרי וראיה ברורה מחולין (יא.) דכל היכא דלייף בו מקרי תמימה וכו' ולכן היכי דמחובר היטיב שיוכל להתקיים נראה פשוט דמותר לברך עליו. ואף למאן דס"ל דניטל פטמתו פסול משום שאין זה הדור כמ"ש המ"א (תרמט ס"ק יז) מ"מ בנ"ד גם זה הדור כיון שעדיין דבוק בו ומכל שכן לפי מה דקיי"ל עיקר הטעם משום חסר. אכן אם אינו מחובר יפה שסופו ליתלש ודאי פסול אף אם יחברנו בדבק או מחט וכו' עכת"ד. והסכים אליו הרב קרבן נתנאל (פ"ג דסוכה סימן טז אות נ) וגם בחיים וברכה (סימן רמד) כ"כ שהובא בעיקרי הד"ט ובלבד שעדיין מחובר יפה ואינו עומד לתלש בנקל. ע"כ.

י. נעקרה ונתלשה הפטמא לגמרי, וחזר והדביקו יפה בדבק וכיוצא, יש להקל.¹¹

יא. אתרוגים שמצויים היום בארץ ישראל שגדלים בלא שום דד ועץ אלא יש בראשו נקודה יבשה בולטת משהו, ונחתך ממנו כל שהוא, פסול. לפי שהוא מבשר האתרוג עצמו.¹²

פטמת אתרוגי ארץ ישראל

חיבור פטמא

12. בכה"ח (אות מו) כתב: וזהו (שיש עץ בולט) במיני אתרוגים הנמצאים במקומם אבל במקומינו ארץ צבי יש בראש האתרוג בולט כמין "דד קטן מגוף האתרוג" ועליו דבוק כמין פרח שושן יבש וקורין אותו פטמא ואפשר שזהו כוונת לשון השו"ע ע"כ. עוד כתב להלן (אות מח) בענין אם נחסר קצת מהדד דכשר זהו במקומות שהדד הוא כמין עץ אבל בארץ הצבי שהדד הוא "מן האתרוג בעצמו", בנחסר כל שהוא פסול לכו"ע משום דהו"ל חסר ע"כ. ולכאורה קשה כיון שכן מהו זה שכתב (אות מו) שזה כוונת השו"ע שהרי להשו"ע יש מציאות שיחסר מהדד ועדיין כשר. ואולם הגאון ר' מרדכי אמייס הכהן חוכך בזה בדברי הכה"ח והובאו דבריו בשו"ת איש מצליח (ח"ג סימן מד). אך הגאון ר' מצליח מאזוז ז"ל הי"ד (שם סימן מה) הסכים לדברי הכה"ח. וכבר הזכיר מר בריה הרא"ם הי"ו דברי מהרח"ח בזכרי כהונה (מע' פ אות לו לח) שג"כ נקיט פשוט כדברי הכה"ח, וכה דבריו: לענ"ד ישרים הם, שזה ניכר בחוש החוש"ה אל העין שהדד באתרוגי מארוקו וארץ ישראל אין בו שום עץ רק בשר האתרוג גמור שמשפע ומתדקדק מאד ונעשה דד ועליו שושנה קטנה יבשה ומה צריך ראייה על המציאות שכל אדם יכול לראותו, והפוסקים שדברו הוא על אתרוגים אחרים וכו'. עכ"ד. והנה בספר ענץ עץ עבות להגר"י שוורץ שליט"א (עמוד 89) בהתייחסו לאתרוג עם פטמא שיש בו עץ ארוך ושושנה, כתב סברה מדנפשיה דתלוי בסוגי הפטמים יש עץ דד יבש ואז אפי' נשבר חלק מן העץ הזה אינו פסול.

11. בשו"ת בית יעקב (סי' קמב) כתב להקל בדין עוקץ שחברו ע"י מחט (והובא להלן בסעיף טו). והנה לענין חיבור "פיטמא" שנפלה, האם גם בזה יכשיר הבית יעקב כי הוא נקט עוקץ: הנה יש לומר דנקט עוקץ וה"ה פטמא אלא שאין מציאות כ"כ לחברו בנקל ויפה כמו בעוקץ. והרי התנה הבית יעקב דצריך שלא יהא ניכר ויש לומר דנקט דווקא עוקץ אבל פטמא לא לפי שפיסול פטמא שנטלה משום דלא הוי הדר וא"כ אולי לא יועיל לדבוקו. וכל שכן להחולקים על הבית יעקב וראיתי שבספר זכרי כהונה (מע' פ אות לו) הביא דיעות המכשירים אך באופן שלא ניטל הפטמה עד האתרוג. ע"ש ומשמע דלסברת הבית יעקב גופיה באמת בכל ענין יועיל א"כ דין עוקץ ופטמא שוים בזה. וכ"כ בספר חיים וברכה (סימן רמד) דגם בפטמא מהני ע"ש בשם המעשה רוקח ושאלת שלום. וראיתי בשו"ת איש מצליח (ח"ג סימן מה) שכ' שם הגאון ר' מרדכי אמייס דמה שהחמירו האחרונים וחלקו על הבית יעקב זהו בעוקץ דווקא אבל בפטמא מועיל לחברה לכו"ע כיון דהוי טעמא משום הדר והרי הדר, ואולם הגר"מ מאזוז הי"ד השיב עליו (שם סימן מה) וע"ש מה שהביא משו"ת שואל ומשיב (ח"א סי' קלא) והשדי חמד בזה ומה שפלפל עליהם ע"ש. ועיין בכה"ח (אות נו). ועל כן נראה דדין עוקץ והפטמא שוה לענין זה. מי שמתיר מתיר בשניהם וכן מי שפוסל פוסל בשניהם, וכבר כתבתי בדין העוקץ דגם הפוסל יכשיר בשאר ימים.

יב. ניטל עוקצו (זנבו התלוי בו באילן) ונעשה מקומו כמו גומא, פסול ליום הראשון משום חסר.¹³ וכשר לשאר הימים בברכה.

יג. ניטל עוקצו פסול דווקא כשלא נשאר ממנו עובי ברוחב המכסה רוחב הגומא כולה אבל אם מכסה רוחב הגומא כשר ליום הראשון, אע"פ שאינו גבוה כלל.¹⁴

יד. נטלה עוקצו במקצת ועדיין מעורה בו, יש להקל כדרך שנתבאר בסעיף ט.

טו. ניטל עוקצו שהוא פסול וחזר והדביקו בדבק וכיוצא, כשר.¹⁵

מהא דעירובין (פא.) תפרה ללחם העירוב בקיסם הוי לחם שלם לגבי עירוב וכ"פ השו"ע (סי' שסו) ועוד ראיא מדאמרינן בסוכה (לז.) כיון דחבריה כגופיה דמי ולפי"ז אף ביו"ט ראשון יש להתיר דלא מקרי חסר כיון דמחברו כגופו דמי כנ"ל וסיים אך מילתא חדתא היא זו וצריך אני לבעלי הוראה שיסכימו עימי בזה, אך ביו"ט שני נלענ"ד פשוט להתיר ולברך עליו עכ"ד ואמ"א ודבריו הזכירוהו בסתם הרבנים יד אהרן והבאה"ט לקט הקמח למהר"מ חגיז, ועוד. ויש מרבותינו האחרונים שדחאוהו בשתי ידים מה שרצה להקל עפ"י ראיותיו, ונביא מדבריהם להלן בעזר משדי. וע' ערוך לנר (סוכה לז.) ובככורי יעקב (תרמח אות כז) ובתוספת בכורים שם.

והנה בימי חורפי מקדמוני בו דיבר בי רוח נעורי, הייתי מתפלא היאך מביא הרב ראיא מהא דסוכה לז. הא התם בעי לאתויי דלקיחה ע"י דבר אחר שמה לקיחה מדתנן אזור הקצר מספקו בחוט והא בעינן ולקח וטבל אלא ש"מ לקיחה ע"י ד"א שמה לקיחה ודחי ממאי דילמא שאני התם כיון דחבריה כגופיה דמי. ופשטא דשמעתא הוא דקמ"ל דלענין לקיחה ע"י דבר אחר שמה לקיחה היכא דחבריה, ואינו ענין לעשות מחסר שלם, הגע בעצמך דאי אזור בעי שיעור באורך מסויים, ויחבר לו חוט להאריכו כשיעור, האם יחשב למשהו בוודאי לא. וא"כ קשה טובא על ראייתו זאת.

אבל יש פיטם צהוב וירוק וכמו גוף הפרי, בזה נחשב לחסר מגוף האתרוג עכת"ד ע"ש. ודבריו אמנם דברי סברה אך לא נראה כן הבנת הראשונים ואחרונים שדברו בסתם בכל אתרוג בין יבש בין אינו יבש.

13. במתניתין (לד:) ניטל עוקצו כשר. וכבר הבאנו בזה באורך וברוחב בסייעתא דשמיא למעלה (בדין פטמתו) שיטות הראשונים בזה. וכתב הרא"ש (שם) דנהגין לפסול בשניהם כשהיה פטמא בראש האתרוג וניטלה וכו' וכן אם ניטל העוקץ ולא נשאר ממנו כלל באתרוג פסול אבל אם נשאר בו כל דהו כשר. ע"כ. וכ"פ בשו"ע (סעיף ח).

14. וכתב הב"י (שם) על דברי הרא"ש הנז': פירוש אם נשאר בו כל שהוא בעובי ומ"מ רוב הגומא מכוסה כולו דאל"כ הוה ליה חסר ופסול. וז"ל מור"ם בהג"ה ואם ניטל קצת העץ ונשאר עובי כל שהוא שכל רוחב הגומא מכוסה כשר. וכתב הט"ז (שם) פירוש שבגומא שם נשאר קצת מהעץ "כמו שהיה בתחילה". וז"ל הפמ"ג (שם) צריך שיהא העץ "שוה" ע"פ הגומא הא כל שיש קצת גומא אע"פ שנשאר קצת העץ בתוכו פסול והחסר מקרי. והביאו בכה"ח (אות ס') ועיין במשנ"ב (ס"ק לד) שקצת נוטה מזה לכאורה. ע"ש.

15. בשו"ת בית יעקב (סי' קמב) כתב דאם ניטל "העוקץ" נראה דחשיב שפיר חיבור אם יחברם ע"י מחט וכדומה והביא ב' ראיות לזה

משום איבה שלא יאמר אני נתתי השלימה ואתה הפרוסה לכן כשמחברם ביחד ע"י קיסם בענין שאינו ניכר שהוא פרוס תו ליכא איבה משא"כ כל היכא דבעינן מדאורייתא לקיחה תמה ושלימה כל שאינו מחובר בו בתולדתו חיבור ע"י ד"א וודאי לא שמיה חיבור דלהוי מקרי שלם ותם. גם הראיה השניה מסוכה שם אינה ראייה דהתם לענין לקיחה ע"י ד"א וכו', משא"כ לענין להיות הדבר תמים ושלם ולא חסר לא מהני חיבור ע"י ד"א, עכ"ד. [וע' שו"ת מנחת יעקב (סי' יב) שבסו"ס תורת חטאת ובשו"ת בנין עולם (סימן ט) ובא"ר סי' קסז].

והנה לכאורה לא על הבית יעקב בלבד יהיו תלונותיו כי אם גם על המיוחד בראשונים הלא הוא ספר הרוקח (סי' שכט): שאם יש לאדם שני חצאי לחם יחברם בעץ או בשום דבר שלא יהא נראה ודינו כשלם אפי' בשבת כדמשמע בפ' חלון (עירובין שם) תופרה בקיסם ולא ידיע תפרה דינו כשלם עכ"ל. הרי שלומד מזה דחשיב שלם ולא אמרינן שאני התם דמשום איבה. וכ"פ בשו"ע (סימן קסח ס"ב). ואין לכחד כי גם הרב פנים מאירות (זבחים קה.) הקשה גם הוא על האי דינא דהרוקח מהתוספתא שהביאו התוס' בזבחים (שם): אתרוג שנפרץ ותחבו בכוש או בקיסם אינו חיבור שאין חיבורי אדם חיבור, ומהא דעירובין אין ראייה דחיבור הוי שלם דהתם משום איבה משא"כ לענין שבת דבעינן שלם וכל כה"ג לא הוי שלם עכ"ד. מ"מ הלא חזינן דהרוקח מיייתי ולא פריך וא"כ קמה גם נצבה ראיית הבית יעקב, ושערי תירוצים לא ננעלו מלתרץ ההיא דתוספתא. ואפשר בס"ד לתרץ ע"ד שכתבתי למעלה דמאחר דחזינן (בסוכה שם) כיון דחבריה כגופיה דמי, א"כ שפיר דמי לחבר, ויש חילוק בין חיבור לחיבור, היינו דחיבור עוקץ לאתרוג שפיר הוי חיבור, ושאני אתרוג שנפרץ לגמרי לב' חלקים ובזה חיבור אדם לא יועיל כ"כ, דאולי אינו הדר אך זה דוחק דהא תלי טעמא דחיבורי אדם אינו חיבור. אך הנה עדיין אפשר בדרך קצת אחרת

כמו כן קשה לפי"ז על הגאון הרש"ש בהגהותיו (לסוכה שם) דק"ל א"כ מ"ט פסלינן דיבק שבירי שופרות (בר"ה כז.), וכן במזוזה פסקינן (בשו"ע יור"ד סי' רפח ס"ד) דלא מהני תפירה להיותם כאחד עכ"ד. דמאי ק"ל למר, הא באמת אינו נקרא חיבור ורק לענין שיחשב לקיחה ע"י דבר אחר שפיר מהני כיון דחבריה. ואולם היה אפשר ליישב ק"ו הרש"ש מהא דשופר דהתם איכא מיעוטא דשופר אחד אמר רחמנא ולא שניים ושלשה שופרות כדאמר בגמ' (שם כו.) ע"ש, ומש"ה דיבק שופר פסול דגרע, חדע דאמר התם לרבנן שופר פרה פסול אע"ג דהוא בידי שמים (ורק לר' יוסי אמר התם כיון שמחברים חשיבי חד) וכ"ש כשדיבק האדם בעצמו. ובמזוזה נמי שמא איכא שום מיעוטא כהאי גוונא. [וע' תוס' סוטה יז: ד"ה כתבה. ומנחות לג. וחת"ס חאו"ח סי' ה].

ולחומר הנושא נ"ל בס"ד דהרב בית יעקב הכי מיייתי, דנהי דהסוגיא איירי לענין הכלל דלקיחה ע"י ד"א, ולא לעשותו שלם לגמרי זהו כשהסיפוק והחיבור הוא כשאינו ממין הענין, וכמו חוט לספקו עם אזור, אבל כשהחיבור ממין הדבר עצמו כיון שחבריה כגופיה דמי גם לעשותו כשלם, ומעתה יפה היא ראייתו של הבית יעקב וע"ד זה יש לפרש כוונת הרש"ש. [וכסברה זו ראייתו בתר הכי בדע"ת למהרש"ם (לסימן לב סל"ח) בשם מהר"מ מינץ סימן א]. ואח"כ ראייתי באליה רבה (תרמח אות יד) שהבי"ד הבית יעקב שג"כ דחה ראייתו מסוכה שם, דדוקא לענין לקיחת בית יד הוא דאמרינן כיון שמחברו הוי כגופו ולא לעשות מחסר שלם ועוד דאין ללמוד גם מדין פת העירוב וציין לספרו אליה זוטא. ועוד כתב שיש חשש בל תוסיף בהוספת המחט, עכ"ד. ע"ש. והבי"ד בקיצור בס' ערוך לנר (שם), ודחה דברי הבית יעקב מצדדים אחרים ע"ש, וגם הקרב"ן (פ"ג דסוכה שם) הקשה עליו. ואמנם כתבנו ליישב בס"ד ראייתו של הבית יעקב. וגם בשו"ת שבות יעקב (ח"א סי' לה) דחה בב' ידיים לסברת הבית יעקב. וכתב דראייתו מפת העירוב אינה ראייה כלל דהתם הטעם דבעינן לחם שלם

ואולם מצאתי כתבים להרב בית יעקב, כי הנה המאירי במגן אבות (עמוד קל) כתב בשם "קצת רבנים שבדורנו", שכתבו דחיבור ע"י מחט מצד זה לצד זה לאתרוג שנחתך לשניים מועיל וכתבו כן בשם תוספתא ע"ש בדבריו. הרי לך בהדיא דס"ל הנך רבנים כסברת הבית יעקב. אולם המאירי שם דחאם, דרק לענין טהרות נאמר כן ולא למצוה, דהא אפי' נסדק פסול, ועוד שבכרייתות שלנו בתוספתא דעוקצין (שם) מצינו אתרוג שנפרץ וכו' שאין חיבורי אדם חיבור. עכ"ד בקיצור ע"ש. וראיתי שבאמת הרי"צ גיאת בהלכות לולב (עמוד קח) כתב בשם תוספתא דאהלות (פ"ד ה"ג) אתרוג שנפרץ ותחבו וכו' שאין חיבורי אדם חיבור משמע דס"ל לפסול, כמו שהעיר שם כבר המהדיר יצחק ירנן על הבית יעקב. ברם בשו"ת בנין ציון (הנז') השיב לו למהדיר הנ"ל דאינו סותר להבית יעקב דלא בכל מקום אמרינן אין חיבורי אדם חיבור והביא ראיות לזה וגם מהרמב"ם שלא כתבו בהלכות לולב המוקדם ש"מ דס"ל שלא נאמר רק לענין טהרה ולא למצוות דלא כהרי"צ"ג, עכ"ד. ואע"פ שגם הר"ש באהלות (פ"ג מ"ד) מפרש דאתרוג שנפרץ וכו' אינו חיבור לענין מצוה וגם בספר המנוחה (פ"ח מהלכות לולב ה"ז), מ"מ הפוסקים לא ס"ל כן שהרי לא הזכירו, ועיין בביאור הגר"א (תרמח ס"ג) ובדעת למהרש"ם (שם ס"ח). ומדברי המאירי מבואר איפכא דאדרבא דבמצוה לא יועיל החיבור וצל"ע. וע"ע חת"ס (סימן מו) בדעת הרמב"ם. גם יש לומר עפ"י מש"כ הרש"ש בהגהותיו לאהלות (פ"ג מ"ד) דחיבור יפה הוי חיבור אף בידי אדם ע"ש. ועפ"י יש לתרץ מה שהקשה הוא עצמו בהגהותיו לשו"ע (סי' תקפו) בדיבק שופר שנסדק אמאי כשר הא חיבור אדם אינו חיבור, ע"ש. ועפ"י מיושב. וע' למהרש"ם (או"ח סי' לב סעיף לח, ומ'). ולפ"י בחיבור העוקץ מתחבר יפה ושפיר הוי חיבור וז"ש הבית יעקב. ויש עוד להאריך בהאי כללא ודי בזה לע"ע, וע' בשו"ת חת"ס חאו"ח (סי' ה, וסימן מו) וחלק ו' (סימן לו) וחשק שלמה (גיטין יט). וע' מקוואות (פ"י מ"ה) ופרדס יוסף (ח"ב, קכה) וע' בס' חיים וברכה (אות רמד).

בס"ד דהא דתני עלה דאתרוג חיבורי אדם אינו חיבור, לאו דווקא, רק אגב גררא דרישא בדין חלב, או משום דשייך טעם זה לגבי טומאה באתרוג אך לענין מצוה, לא זהו הטעם אלא משום דאינו הדר כיון שנחלק לב' חלקים, אבל לעולם "לענין מצוה חיבורי אדם חיבור" ולכן, לענין עוקץ לחברו לאתרוג שפיר דמי, דהוי הדר. מעתה לא קשיא על הרוקח מתוספתא זו, וע' להלן בדברי הבנין ציון כיוצ"ב. ועפ"י מסתלק קושיית הערוך השולחן (סי' תרמח אות כה): דתמוה לו דברי הבית יעקב דא"כ נתיר גם בב' חצאי אתרוגים ע"כ. והשתא לק"מ. והנה גם הרב בית השואבה (בהלכות אתרוג אות מג) הקשה על הבית יעקב מתוספתא הנז'. אך כבר כתבנו בס"ד לתרץ דברי גדול.

והנה בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ד סי' נח) נסתפק, באתרוג שנחתך לשניים ומחברו מבפנים ע"י מחט וכדומה ונעשה שלם, מסתבר דכשר. עפ"י מ"ש השו"ע (סי' קסח) שמועיל לחבר הלחם ומקורו מהרוקח. אבל מהתוספתא (עוקצין פ"א ה"ד) הנ"ל קשה על הרוקח שמפורש שאין חיבורי אדם חיבור, ויש ליישב דפת שנעשה מעיקרא שלם ע"י אדם מועיל לחברו כשנחלק, אבל אתרוג שנעשה בידי שמים אין מועיל לחברו, וא"כ לא קשה על הרוקח, וציין לשו"ת החת"ס (סימן מו), עכ"ד. ויש להביא סמוכות לחילוק הנז' ממ"ש האחרונים (או"ח סי' יב) דמועיל קשירת חוטי ציצית שנפסקו ע"ש במשנ"ב (ס"ק ז). ושוב מצאתי להגאון ר' מאיר פוזנר בהגהותיו (לסימן תרמח) שדחה דברי הבית יעקב מתוספתא הנז', וכתב שדין הרוקח אמת, ודיש לחלק בין היכא שתחילת חיבורו בידי אדם שאז מועיל לחברו אח"כ לבין אתרוג שתחילת חיבורו בידי שמים מש"ה אין מועיל לחברו והוא כתירוץ ההתעוררות. עכ"פ לתרוייהו זה לא יתרץ את הבית יעקב. וע"ע או"ח (סי' טו ס"ד וה') בענין נקרע הטלית ומ"ש האחרונים שם. ובהגהות יעב"ץ (עירובין פא.) כ' דהא דמהני תפרה בקיסם והלא שנינו חיבורי אדם אינו חיבור שאני עירוב דמידי דדרבנן בעלמא הוא.

בשאר ימים נוטלו בלא ברכה כבר השיג עליו יפה בשו"ת שערי רחמים פראנקו (ח"ב סי' לד) שהרי כל המחלוקת היא ביו"ט שני של גליות משא"כ בשאר ימים. ובין השאר התפלא על מהרח"פ במועד לכל חי וזכרנו לחיים וסיים שיש להקל וכן עמא דבר עכ"ד. וע"ע בכה"ח (תרמח אות נז) וכ"כ הבכור"י (תרמח אות כו) וע"ע בכה"ח (תרמט אות סז) ומ"ש הילקוט יוסף (אות ח) ובהערות בשם הכה"ח, צ"ב. ושם היקל בשאר ימים למי שירצה לסמוך ע"ש. ואיברא כי גם המברך ביו"ט ראשון יש לו על מה לסמוך מטעמי תריצי כאמור, דאיכא גדולים במאירי שהתירו וגם אפשר דשאר הפוסקים יודו בזה כדרך שכתב הבנין ציון וכדכתבו ג"כ. ואיכא ס"ס והאחרונים הקלו לברך בב' ספיקות במצוה דאורייתא. וע"ע בשו"ת שואל ונשאל (ח"ג סי' קמח) ובשו"ת מים טהורים (סימן לו) לה"ר מסעוד מדאר ז"ל.

מיהו אע"פ שהנך רואה שסברת הבית יעקב אינה כל כך נפרכת, כמו שבררנו בס"ד, מ"מ האחרונים לא הסכימו לו. ולכן אינו מועיל החיבור מיהו אע"פ דביו"ט שני של גליות לא מברכינן אפסולין כמ"ש השו"ע (סי' תרמט ס"ה) מ"מ בנ"ד שפיר דמי וכמ"ש הבית יעקב בהדיא והסכימוהו היד אהרן, ולקט הקמח והבאה"ט, [ואפי' ביו"ט א' אפשר שדעת הבית יעקב להקל ואע"פ שכתב "עד שיסכימו עמו בעלי הוראה". לענין יו"ט ראשון, אולי משום ענוה כתב כן, וכמ"ש כיוצ"ב האחרונים אפס קצהו תראה בשד"ח כללי הפוסקים (סי' טז אות מז) וכ"ש שמצאנו לו חברים. וגם יש ספק ספיקא שמא כסברתו ושמא כסברת הראשונים דאין פיסול בנטילת העוקץ כלל]. ועכ"פ מיום ראשון ואילך בוודאי אפשר לברך לא מבעיא לדעת השו"ע אף לדעת הפוסלים בשאר ימים משום הדר בנטילת העוקץ כמ"ש המג"א. ומ"ש הבית השואבה (אות מג) דלענין דינא גם

סימן יג

דיני נסדק ונקלף

א. אתרוג שנסדק אע"פ שלא חסר, פסול ליום הראשון. במה דברים אמורים שנסדק מראשו עד עוקצו ולא נשתייר משהו שלם למעלה ומשהו למטה.¹ ובמה דברים אמורים שעומק הסדק ברוב עובי קליפתו העבה, ואם לאו, אינו נקרא נסדק.²

שיטות הראשונים

1. במשנה (לד): שנינו נסדק פסול. ואמרינן בגמ' (לו.) אי נסדק חנינא ופירש"י נסדק דהיינו גרירת שנסדק כולה שלא נשתייר בה חוליא למעלה וחליא למטה. [וע' בחולין דף מה: דזהו דעת רב, ודעת רבי יוחנן אפי' משהו למעלה וע"ע שם ברש"י (נד). וע' ב"ח ד"ה נקלף ועמ"ש כאן הרש"ש. וכ"פ ביור"ד סי' לד] גם התוס' והרא"ש פירשו כרש"י. וסיימו, ובכי האי גוונא שנסדק האתרוג על פני כולה. וכ"כ הראביה (סימן תרעו).

והר"ן (לד): כתב נסדק יש שפירשו בו לארכו ברובו משני צדדין ומיהו דווקא מלמטה אבל בחוטמו אפי' בכל שהוא פסול וכדאמרינן בגמ' (לה): גבי חזזית ובחוטמו אפילו בכל שהוא ומשמע דה"ל לכל פסולי האתרוג. ע"כ. ודבריו נזכרו בב"י. וכך גרס בב"י ובהגהות הב"ח ובריטב"א.

עוד כתב הר"ן ויש מחמירין לפסול כל שהוא סדוק מצד אחד עד חללו או אפי' אינו מגיע לחללו כל שנסדקה רוב הקליפה החיצונה העבה. עכ"ל. גם זה נזכר בב"י. וכ"כ הריטב"א בשינוי לשון וז"ל: ויש מחמירין לפסול אפי' כשאין הסדק ברובו למטה עובר משני צדדים אלא שהוא סדוק מצד אחד עד חללו. ויש מחמירין לפסול אפי' כשאין מגיע לחללו מכיון שעובר הסדק כל הקליפה החיצונה העבה או רובה עכ"ל ונזכרו שיטות אלו בראשונים: בחידושי הרא"ה שם (רק שיש שם השמטות).

ונמצא שמלבד שיטת רש"י והתוס' והטור יש עוד ג' שיטות: דלחד שיטה לא נקרא נסדק עד שיגיע בעומקו לחללו או פסול ואפי' בצד אחד וזהו יש מחמירין הראשון שהזכיר הריטב"א ולחד שיטה אפי' אין מגיע לחללו כיון שנסדק רוב עובי עומק הקליפה החיצונה. ואפי' בצד אחד. וזהו י"מ האחרון. ולחד שיטה אם נסדק בצד אחד לא מקרי נסדק עד שיסדק משני צדדים ברובו אבל מצד אחד לא מקרי נסדק וכשר אם אינו בחוטמו. וזהו שנזכרו בתחילת דברי הריטב"א והר"ן. ולחד שיטה והיא שיטת רש"י ותוס' שנסדק אפי' בצד אחד בכולו פוסל אבל ברובו לא פוסל וגם בכולו אם נשתייר משהו למעלה ולמטה כשר. וכ"ה דעת הרא"ש והטור ומרן השו"ע. ולדיעה זו כל שנשתייר משהו כשר אפי' נסדק מב' צדדים כ"כ המשג"ב (ס"ק יט.) וכה"ח.

ונסדק הפוסל הוא אף בלא חסר משהו וע"ע בכורות (פ"ו מ"א) נסדקה אע"פ שלא חסרה. וז"ל השו"ע (סעיף ה) נסדק כולו מראשו לסופו אפי' אינו חסר כלום פסול אבל אם נשאר בו שיור למעלה ולמטה אפי' כל שהוא כשר. ויש מי שאומר דדוקא מלמטה אבל בחוטמו אפי' כל שהוא פסול. ע"כ. וסיים הרמ"א ויש מחמירין לפסול בנסדק רובו וכל שלא נסדק רוב קליפתו העבה לא מקרי נסדק עכ"ל.

עומק הסדק

2. והנה בשיעור "עומק" הסדק לעובי הקליפה לא נזכר בהדיא בדברי השו"ע רק

ב. אם נסדק ב"רוחבו" דינו כנסדק לאורכו כאמור, שאם נסדק משני צדדיו ונשתיר משהו שלם בין שני הסדקים מכאן, ומשהו שלם בין שני הסדקים מכאן, כשר. אע"פ שהסדק עמוק ברוב עובי קליפתו העבה.³

משום דכשהבהמה פושטת צוארה מתקרע משא"כ כאן. עכ"ד. וע"ש במחצית השקל. וע"ע בט"ז (ס"ק ט). ויל"ע בדבריו. ונמצא שלדברי האחרונים הנז' דעת השו"ע נמי דשוה דין רחבו לדין אורכו. וז"ל הגר"ז (אות יד) וכן אם נסדק ע"פ היקף רוחבו אפי' נסדק מב' צדדיו זה כנגד זה ונשתיר משהו שלם למעלה בין שני הסדקים שמשני הצדדין, ומשהו שלם למטה בין שני הסדקים שמשני הצדדים ה"ז כשר אע"פ שעומק הסדקים מגיע עד רוב עובי של קליפה העבה עכ"ל וכן העתיקו בערוך השלחן (אות טו).

אלא שיש להעיר דהשו"ע לא סבר כהר"ן דברובו (גם לפי גירסתו) אלא דבעי נסדק בכולו ואם נשתיר משהו למעלה ולמטה כשר. ואם לאו פסול וכשיטת התוס' והרא"ש. וזה אפי' מצד אחד וכמ"ש המג"א ואחרונים. ולפי"ז גם ברוחבו מנא לן שלא יפסול אף ברובו כדין גרגרת ביור"ד (רס"י לד). ואם תאמר לחלק כדברי המג"א הנז' הא זהו לשיטת הר"ן שלא מדמהו לגרגרת שהרי בעי משני צדדין ובגרגרת אף מצד אחד נמי ויש ליישב בדוחק. וע' במטה יהודה (בליקוטים לסעיף ה) שכותב ע"ד השו"ע דסתם נסדק היינו כולו משני צדדים וכן בנקלף ע"ש ועפ"י ד"ל בדעת השו"ע שרוחבו נמי בב' צדדין. אך דבריו צ"ע במחכ"ת דהלא מר"ן השו"ע העתיק שיטת התוס' והרא"ש דמדמו לגרגרת והתם אפי' בצד אחד וכמ"ש כל האחרונים כאמור. ושור' שגם בבית השואבה (אות כג) העיר בזה וכתב דלא דק. וע' בחזון איש (סי' קמז אות ג) שצייד איפכא דלשיטת האומרים בר"ן מצד אחד ומדמים לגרגרת אין רוחב פוסל כי "נפסק" לא מצינו באתרוג, ושוב כתב ואפשר דנפסק לא עדיף מנסדק עכ"ד. ובבית השואבה (אות כו) שנסתפק לדעת השו"ע אי פוסל ברוחבו ברובו

השיטות האחרות שהזכירו הריטב"א והר"ן המה נתנו שיעור בעומק עד חללו או רוב הקליפה העבה. ונראה דכיון שדעת השו"ע שהוא דעת התוס' והרא"ש דימו זה לגרגרת והלא שם איירי שנסדקה הגרגרת והגיע לחללו וע"ע בשו"ע יור"ד (סי' לד ס"ז) א"כ ה"ה בנ"ד עד שיסדק לחללו או לפחות רוב עובי הקליפה החיצונה העבה או כולה. וכן מסתבר דהא דעת השו"ע (בסעיף ג) נראה דנקב המפולש היינו עד חדרי הזרע וממילא נסדק נראה שפירשו לא עד החדרים אלא עד לפני חדרי הזרע והיינו רוב עובי הקליפה העבה. גם מהאחרונים נראה דבזה אין מחלוקת וע"ע בט"ז סק"ו ובמשנ"ב. וע' בפמ"ג (במשבצות אות ט) שהשו"ע לא נתן שיעור בעובי ורמז למה שכתבנו ע"ש. ונמצא שדעת מרן השו"ע נמי לענין העומק כמו שכתב מור"ם בהג"ה. וכן נראה מדברי הגר"ז (אות יג) שכותב כן בדעת השו"ע והעתיקו גם הערוך השלחן (אות יב). וראיתי למטה יהודה (בליקוטים סעיף ה) שחקר בזה בדעת הר"ן ובדעת הרא"ש ולבסוף סיים ועכ"פ דאם לא הגיע הסדק ללובן אעפ"י שנסדקה כל הקליפה העבה לא מקרי סדק להרא"ש עכ"ד ע"ש.

נסדק לרוחב

3. ואודות נסדק "רוחבו" של אתרוג לא נזכר בהשו"ע, אולם בלשון הר"ן שלפנינו איתא: נסדק יש שפירשו בו לאורכו או ברוחבו משני צדדין, וכו'. אך הב"י לא גרס כן כהר"ן. ויש סיוע לגירסא זו מהריטב"א שלא גרס ברוחבו אלא ברובו. ודברי הר"ן נובעים בדרך כלל מהריטב"א וכמו שהעירו בד"ז האחרונים. והב"ח מסכים לגירסת הב"י. עכ"פ לפי גירסה זו שגורסים ברוחבו שוה דין רחבו לאורכו ולגירסא זו הסכים המג"א והט"ז וכתב המג"א דאע"ג דבגרגרת אם נפסק לרוחבו טריפה ברובו ואיך קאמר הר"ן משני צדדין דווקא, היינו

ג. נסדק פסול בין שנעשה משנתלש מהאילן, בין שנעשה מתולדתו.⁴

כגרגרת או לא מפסל עד שיסדק כולו. וכתב שדעתו נוטה יותר לחומרא דברובו פוסל. וע"ש עוד (אות כז) דהיה אפשר לפרש התוספתא דאהלות פ"ד שנחלק כשר לצאת בו היינו בנסדק אפי' לרחבו לשניים ונשאר מחובר אלא שקשה לומר כן בדברי התוספתא. עכ"ל. וצידוד זה כעין צידוד החזון איש הנז'.

נסדק בתולדה

4. הנה לענין "נקלף" מצינו בתשובות הגאונים שהקל בזה כמ"ש בהג"ה בשבלי הלקט (סימן שס) בשם שבלי הלקט הקצר. וכנראה שהם הם הדברים המובאים גם באוצר (סוכה לה: הערה 166) בשם אוצה"ג. והבאתים בסימן יוד בדין ניקב בתולדה. ולכאורה ה"ה בנ"ד. וכיוצ"ב כתב בשו"ת שערי דיעה (סימן טו) שהובא בחיים וברכה (סימן קצג) באם נסדק האתרוג ע"פ כל אורכו והקמט ניכר בעובי הבשר אמנם ניכר שהוא מתולדה שיש להקל ע"ש ראיותיו. אלא שהרב חו"ב שם הבי"ד החות דעת (יור"ד סימן לו) שלא כל דבר מדמינן לטריפות. (ומ"מ בנידון השערי דיעה הנז', הסכים החו"ב להקל). וראה מ"ש בדין נקב באילן ע"י קוצים מ"ש התה"ד והאחרונים ע"ש. ויש לכאורה ראייה להקל מהתוספתא דאהלות (פ"ד) שהובא בר"ש (אהלות פ"ג מ"ד) ע"ש אתרוג שנפרץ וחברו אין חיבורי אדם חיבור [ועמ"ש הגר"א תרמח ס"ג ובדברינו לעיל סימן יוד בהגה בזה]. משמע דאם נברא רק בידי שמים כשר. ומ"מ נראה דדברי השערי דיעה הנז' אינם שנסדק ממש היינו נחלק ממש אלא נראה כעין נסדק היינו שיש בו כמין שקע אבל אם נסדק ומחולק אפשר שלא יתיר בזה. ואשר על כן נראה שאין להקל בנ"ד כי לא מצינו מי שהקל בזה בהדיא.

דעת הרמב"ם

הרמב"ם לא הביא דין נסדק. וכבר שואלים הלכו בו מה טעמו. ובאמת יש ראשונים שלא

הביאו דין זה כנראה מחמת שלא גרסו כן במשנה. וכמ"ש בעל העיטור הלכות לולב (דפ"ז ע"ב): "דל"ג במתניתין נסדק אלא נקלף ניקב" וכו'. גם רבינו יצחק בן גיאת בספרו לא הזכיר דין נסדק גם בשבלי הלקט לא הזכיר נסדק. גם המאירי בס' מגן אבות (עמוד קל) כתב דאינהו לא גרסי במתניתין נסדק וכו' ע"ש. וכ"כ עוד (בעמוד קלח) דבספרים מדויקים לא מצינו במשנה זו נסדק ואף רבינו משה (הרמב"ם) ז"ל לא הזכירו באתרוג כלל וכו' ע"ש. (אך ק"ק מדף לו. אי נסדק תנינא). וראיתי בפתח הדביר על העיטור שם שכתב (באות יוד) דגם האו"ז (סימן שט) והמנהיג (אתרוג סימן ח) לא גרסי לה ע"ש בדבריו ובהגהותיו. ובאמת אינו מוכרח כלל כי אדרבא במנהיג בסימן ח לא הזכיר אך להלן (בסימן כ) הזכירו פעמיים. גם מ"ש על שם האור זרוע אינו מוכרח כלל דאדרבא נימא דנשמט נקב, ותיבת נסדק כדקאי קאי. והוא מוכרח כי דרכו להעתיק לשון רש"י וכן העתיקו כאן ורש"י גרס בהדיא נסדק (בדף לד:). וכיוצ"ב יש להשיג על הנשמת אדם (כלל קנא אות ג) שכתב שהרמב"ם וסמ"ג השמיטו וגם הכלבו שהזכיר נסדק, ט"ס וצ"ל נקלף וכו' ע"ש טעמו. ובמחכ"ת אינו כן שהרי באורחות חיים (אות טז) בענין חוטמו הזכיר נסדק. ונודע שלקוחים דבריהם מהמכתם, ובהדיא העתיק המכתם (לו:). נסדק וכו' כאותו סגנון שכתב הכלבו וא"א לומר שגם בו נפל טעות. ומ"ש בנש"א דנראה שמה שלא נזכר ברמב"ם הוא השמטת הדפוס. הנה המאירי הנז' לא כותב כך.

ומריש הו"א דטעמו של הרמב"ם משום דמשמע ליה דנסדק היינו בחסר (דלא כקושטא דמילתא) וא"כ כבר כתבו והמשנה דתני לתרוייהו יש ליישב. אך מהמאירי משמע דהרמב"ם מכשיר בנסדק. מיהו ע' בתורתן של ראשונים על הירושלמי (פ"ג דסוכה) כתבו דהרמב"ם גריס נסדק ע"ש.

והנה בספר נהר שלום (סי' תרמח) כתב:

ילך ויתנוה עד שיבש או ירקוב ואין זה הדר.
ע"כ. והביאו בחיי אדם (כלל קנא אות ג).

אולם יש טעם אחר דכתיב ולקחתם לקיחה תמה וכשנסדק הו"ל כחסר. וכ"כ רבינו ירוחם (דנ"ט ע"ד). (וע' מחצית השקל ס"ק יז וצע"ק) וע' בטור (סימן תרמט) ויש להסתפק אי גם הוא ס"ל כן ויותר נראה דגם הוא סבר כן. וכן מבואר בד"מ (תרמח אות ד). וכ"כ הגר"ז (אות יד) ע"ש וערוך השלחן (אות יב). וב' הסברות הובאו בכה"ח (תרמח אות לז). אמנם צריך ביאור לכאורה דנסדק פסול אף כשאינו חסר, וא"כ מהו החסרון בזה. וי"ל. (וע' בנשמת אדם) והנה אע"ג דאמרינן בגמ' (סוכה לו.) אי נקלף תנינא אי נסדק תנינא וכו'. משמע דאינו מצד חסרון או הדר אלא לפי דמדמינן ליה לטריפות וע"ע בתוס' שם. אפשר דלאו לגמרי מדמינן, דהכא טעמא משום הדר או חסר וע' בביאור הלכה (תרמח ס"ה ד"ה ויש). ושור"ר בנשמת אדם כלל קנא אות ג שהאריך לבאר דלאו לגמרי מדמינן.*

ויש בזה נפ"מ לדעת מור"ם (סי' תרמט) שמחמיר "בפסולי הדר" בשאר כל הימים.

והרמב"ם לא הזכיר דין נסדק צ"ע למה. ונלע"ד דס"ל דכיון דפסול בניקב ואפי' בלא חסרון שהנקב מפולש פשיטא דה"ה לנסדק דנסדק נמי לנקב בלא חסרון דמיא, והתנא שהזכירו (לד:) היינו לגלויי על ניקב שהוא במפולש דומיא דנסדק ובסיפא דלא הזכיר תנא נסדק מפרש הרמב"ם דניקב היינו נקב שאינו מפולש עיין להמ"מ פ"ח דין ז. עכ"ל. וע"ע פנמוקי הגרי"ב על הרמב"ם שם. וע"ע באוצר (עמוד רה).

והנה הריצ"ג הנו' שלא הזכיר ג"כ דין נסדק י"ל דכיון דהעתיק בעמוד קח לשון התוספתא דאהלות אתרוג שנפרץ ותחבו בכוש אינו חיבור שאין חבורי אדם חיבור, [ועמ"ש בס"ד בזה בדין חיבור העוקץ במחט] משמע נסדק בכהאי גוונא בידי שמים כשר. אלא שעדיין אינו מספיק. וע' מה שכתבתי בישוב הערת הגר"א מתוספתא דאהלות אתרוג שנחלק בסימן יוד.

ב' טעמים לפיסול נסדק

הנה בריטב"א (כט:) משמע שטעם פיסול נסדק לפי שאינו "הדר" גם הלבוש (תרמח אות ה) כתב דפסול לפי שא"א לו להתקיים עוד רק

* הנה בחיי אדם הנזכר כתב דטעם פיסול נסדק באתרוג אינו משום לקיחה תמה אלא משום הדר. וכתב שם בנשמת אדם להוכיח מהא דסוטה מח: אבנים הללו וכו' אין מסרטין עליהם באיזמל משום שנאמר (שמות כח) במלואותם אלא כותב עליהם בדיו ומראה להן שמיר מבחוץ והן נבקעות מאליהן כתאינה זו שנבקעת בימות החמה ואינה חסירה כלום וכו'. ופירש"י במלואותם, שיהיו שלימות שלא יחסרו מהם כלום. הרי להדיא דאע"ג דכתוב "במלואותם" ובעינן שיהיה תמה אפ"ה מה שנסדק מקרי תמה וא"כ ה"נ וע"כ הטעם משום הדר עכ"ד. והנה אי הוה דרשינן במלואותם מלשון מלא תם כעין ולקחתם לקיחה תמה (סוכה לד:) יש צד לדמות הדברים, ברם נראה שהלימוד הוא מלשון מלא וכ"מ קצת מרש"י וכן מפורש במהרש"א שם, והשתא נהדר אנפין לעצם הוכחתו. באמת יש לדחות דשבקיה לקרא דאיהו דחיק אנפשיה דכיון דהתורה כתבה במלואותם שאין לחסר האבנים א"כ איך יכתוב על כרחיך כאן הוא ע"י אופן הזה אע"פ שאינו תמה, משא"כ באתרוג. עוד יש לדחות דמלואותם לחוד ולקחתם לחוד, דמלואותם פירושו שלא יחסר ממנו מעט אלא ישאר בשלמותו, וא"כ י"ל שכל שחסר ממנו מעט לא הוי במלואותם, משא"כ אם לא נחסר אלא נבקע ולא נפל צרור ארצה תו לא נפיק מכלל מלואותם כי הלא מלא הוא ולא חסר, משא"כ באתרוג דכתיב לקיחה "תמה" גם כשנסדק אינו שלם אלא מפולח, ומפולח לא נקרא שלם. כי תם סובל ב' משמעויות תם ולא חסר מעט, תם שלם ולא מחולק. עוד יש לדחות ולחלק דהא באבנים הללו נמי הסדק לא הוה כ"כ עמוק ובאתרוג נמי כה"ג כשר דהא דעת הפוסקים דבעינן שיסדק בעומק האתרוג או עד חללו או לפחות רוב עובי הקליפה העבה כמבואר בדברי הריטב"א והר"ן. וא"כ י"ל דלעולם גם נסדק לא הוי תם ולא מטעם הדר ומה דבאבנים לא פוסל מבוקע משום שכל כה"ג לא נפיק מכלל תם. וע' בט"ז סי' תרמה (סס"ק ד) וחיי אדם ונשמת אדם (כלל קמט סעיף יוד) ובשערי תשובה בסוף הסימן שם. וראיתי להבית השואבה (אתרוג אות כז) מה שהעיר מחוליו (יא.) וחילק בין עלמא להכא דילפינן מטריפות ע"ש ויש להתיישב בס"ד בזה.

ד. נסדק בחוטמו אפי' ברוב עוביו כשר, כמבואר בסימן יד.

ה. נקלפה הקליפה העליונה הדקה מאד שאינו מחסר מן האתרוג כלום, הרי זה כשר. ובלבד שישאר משהו שלא נקלף, אבל נקלף מכל שטח האתרוג כולו ולא נשתייר משהו פסול ליום הראשון.⁵

נקלף כולו או קצתו

5. שנינו במשנה (לד:) נקלף פסול. ואמר רבא בגמ' (לה:) האי אתרוגא דאגליד כאהינא סומקא כשרה והא אנן תנן נקלף פסול לא קשיא הא בכולה הא במקצתה. ובפירוש דברי הגמ' נחלקו הראשונים דעת רש"י (לו.) דכולה כשר ומקצתה פסול דמנומר הוא. וכן דעת הרוקח (סימן רכ) והריטב"א, וכן משמע קצת בס' ההשלמה (וע"ש במהדיר) וכ"כ הרב יהונתן מלוניל (גנזי ראשונים 208) וע"ש עמוד (215).

אך התוס' (לו.) כתבו בשם רבינו חננאל איפכא, בכולה פסול דלטרופות מדמי לה וגבי טריפות אשכחן (חולין נה:) הגלודה טריפה ואם נשתייר בה כסלע כשרה דהדרא בריא וכן מוכח מדפריך (לו.) אי נקלף תנינא וכו'. וכ"כ הרא"ש (שם) בשם הראב"ד (וכ"ה בתמים דעים (סי' רל) וכ"ד הרי"ף והרמב"ם (פ"ח ה"ז) וכתב שם המגיד משנה שכ"ד הגאונים וכן עיקר. וכ"כ רבינו ירוחם (נ"ח ח"ד) וכ"כ בליקוטי הלכות להרי"צ גיאת (דף קו.) וכ"ג דעת בעל העיטור (דף פח.) ע"ש וכ"כ בשבלי הלקט בשם רבינו שלמה ורבינו גרשם ע"ש (בסימן שס.) וכ"כ בפירושי ריבב"ן (גנזי ראשונים 260) וכ"כ המאירי (עמוד קכג.) [וסימנך לשיטה זו ר"ת נקל"ף נ'קלף ק'צתו ל'א פ'סול].

עומק הקילוף

ובשיעור הנקלף לעומק מהו. הנה נראה שיש בזה פלוגתא כי הלא האתרוג יש עליו קרום גלד דק מאוד (כמו ניילון) ותחתיו יש

בשר עד החדרים אך אותו כשר היינו אחד שהוא שתיים היינו הירוק שנראה לעינים, ומתחתיו יש הלבן שהוא עבה כמה וכמה. ודעת כמה מהראשונים דכל שנקלף הקליפה הירוקה (לא הקרום הדק) הו"ל חסר, ומה דמכשרינן נקלף הוא "הקרום הדק" ויש ראשונים דס"ל דזה פשיטא אלא נקלף היינו "הקליפה הירוקה" (שתחת הקרום) ואע"פ שדבוק לבשר הלבן העבה מ"מ אם נקלף מכשרינן, כמבואר הא בכולה הא במקצתה, ולא שייך דין "חסר" רק אם נחסר מהבשר הלבן העבה וזו שיטה המקילה. וע' בט"ז (ס"ק ו) ובשער הציון (אות כז).

ובכן הרמב"ם והר"ן דעתם לחומרא דנקלף היינו גלד הדק אבל ניטל מהירוק עצמו פסול דהו"ל חסר וכ"כ הב"י בדעתם. וז"ל: "אבל הר"ן (לו:) כתב נקלף פירוש שנתקלפה כל הקליפה החיצונה והיא הקליפה העבה שיש בה חריפות כשאוכלים אותה ולא נהירא דא"כ בלא"ה תפסל מדין חסר ועוד דבגמ' (לה:) פרכינן עלה מדרבא דאמר האי אתרוגא דאגליד "כאהינא סומקא" ואם נקלף כל אותה קליפה העבה הרי אינו נשאר כאהינא סומקא ולפיכך נראה דנקלף היינו שהוסרה ממנו אותה "קליפה דקה" כמין גלד שהוא על האתרוג והשתא הוי כאהינא סומקא וליכא חסרון בגופו של אתרוג כלל וכ"ד הרמב"ם (פ"ח ה"ז) שכתב נקלף הקרום החיצון שלו שאינו מחסרו אלא נשאר ירוק כמות שהוא ברייתו אם נקלף כולו פסול ואם נשאר ממנו כל שהוא כשר עכ"ל הר"ן. וכ"ה בריטב"א (לד:) [וכוונתו במ"ש כאהינא סומקא ר"ל שיש לתמרה קליפה דקה.*] המתקלפת ואינו נוגעת כלל בבשרו] וכ"כ

* לשון הגמ' (לה:) אמר רבא האי אתרוגא דאגליד כאהינא סומקא כשירה וכו'. וכתב רש"י וז"ל: דאגליד, נקלף. כאהינא סומקא תמרה אדומה, ואף זה לאחר שנקלף נהפך לאדמומית כדרך כל הנקלפים בפירות עכ"ל

ו. נשתנה מראהו ע"י הקילוף הנזכר, ונעשה מקומו מראות הפסולים כשחור וחום חזק ואדום חזק הרי זה פסול כדין חזזית בסימן יא. ולכן אם השינוי

(לד: ור"י מלוניל (עמוד 208). וכ"כ הראב"ד בתמים דעים (סימן רל).

ומדברי הב"ח נראה כאילו דעת הר"ן והרמב"ם והרא"ש חדא נינהו והרשב"א בתשובה שיטה אחרת. ושם ט"ס שכתוב והרא"ש בתשובה, וצ"ל הרשב"א ופשוט שכן נמצא בהרשב"א. והשעה"צ (אות כז) לא ירד לזה. וק' לדעת הב"ח איך כותב כן הלא הדברים מפורשים דלא כן. וע"ע בט"ז (ס"ק ו-י). והנה מש"כ הרא"ש שניטלה קליפה האדומה, נראה שר"ל שכשנקלף אותה קליפה העבה קצת (לא הלבן שבו) שדרכו להתאדם (כעין צבע חום) ועל שם זה קראו קליפה האדומה.

וז"ל השו"ע (סעיף ו) נקלף הקליפה החיצונה שלו שאינו מחסרו אלא נשאר ירוק כמות שהוא ברייתו אם נקלף כולו פסול אם נשאר ממנו כל שהוא כשר וי"א שצריך שישתייר כסלע. הרי

הרמב"ם בפיה"מ סוכה שם. וכ"ה בחידושי הרא"ה שם.

אבל דעת הרא"ש להקל שכתב (פ"ג סי' יז) אמר רבא האי אתרוגא דאיגליד כאהינא סומקא כשר פירוש שלאחר שניטלה הקליפה מאדים כתמרה אדומה וכן כל הפירות הנקלפים מאדימין ומיירי שלא ניטל אלא הקליפה האדומה ולא ניטל מן הלבן עמה כלום דא"כ הו"ל חסר. וז"ל הטור נקלף ממנו קליפה דקה בענין שלא חסר מבשרו כלום. ונראה מהב"י שהטור כדעת אביו הרא"ש (אע"פ שכתב הטור קליפה דקה). וע"ע בב"י בסוף הסימן גבי חזזית שכתב וכבר נתבאר בשלא חסר מבשרו כלום מיירי להרא"ש ע"ש. ונראה שכ"ד הרשב"א בתשובה (ח"א סימן נח) שכתב שאין חסרון אלא בשחסר מבשר האתרוג שהוא הלבן שבו אבל קליפתו החיצונה אינה חסרון וכך קבלנוה ע"כ. ונראה שכ"ד המאירי לד: ע"ש. ובמגן אבות (עמוד קכז). וכ"מ דעת המכתם

ולקמן מסיק (לפירש"י) דהיינו בכולה, ובמקצתו פסול משום מנומר. והנה ב' אופנים היה לפרש בגמ' מאי קמ"ל, אי קמ"ל שהאתרוג נשתנה צבעו אחר הקילוף ונעשה אדום ועיקר חידושו שנעשה אדום כצבע התמרה. או אין רצונו לחדש על הצבע שנשתנה השתא האתרוג אלא ר"ל שאע"פ שנקלף כשר ונקט כאהינא סומקא לפרש שיעור הקילוף שלא תימא שנקלף גם מבשרו כי זה לא כשר בוודאי אלא שנקלף קליפה דקה כדרך תמרה הנקלפת ולא נגרעת. ונראה שבוזה חלוקים הראשונים, ונפ"מ גדולה לדינא. דלרש"י משמע דרבא קמ"ל ב' דברים האחד שאף שנקלף קילוף עבה כשר ואע"פ שנשתנה צבעו. ומוכרח שרק ע"י קילוף עבה יהיה אדום. כי הקילוף גלד הדק (כניילון) לא יהיה אדום וזה מוכן בחוש. ועל זה מקשה דנקלף פסול ותירץ בכולה כשר כי הכל צבע אחד ואינו פוסל בצבע זה אבל מקצתו פסול משום שאף שאם כולו היה צבע כזה (כשל הקילוף) כשר מ"מ כיון שמקצתו נקלף הו"ל מנומר. ונראה שלזה נתכוין בפ"י ריבב"ן (גנוי ראשונים 261) שכתב: "כתמרה אדומה שנקלפת ונשארת אדומה". והר"ן נראה שמפרש (כפירוש שני) דהיינו שרבא קמ"ל שיעור הקילוף ולהחמיר בא שנקלף גלד העליון, כדרך התמרה שהיא נקלפת ולא נגרע מבשרה דבר. (ואע"פ שאולי בתמרה קליפה שלה גסה יותר מגלד הדק של אתרוג אין בכך כלום כי נקט כן לדוגמא בעלמא) וזה נתכוין הר"ן שדחה דברי המקלים אפי' נחסר גם שכבה העליונה של הבשר (היינו צידה החיצון) שהרי כאהינא קאמר והיינו קליפה דקה של אהינא ואי גסה כדבריכם אינו כאהינא. (וע' ט"ז ס"ק יוד) והגם דהר"ן העתיק לשון רש"י (ד"ה כאהינא סומקא) אינו קושיא. ולפי האמור יוצא שדעת רש"י כדעת הרשב"א והרא"ש המקילין אפי' בחסר קצת מהקליפה הירוקה (רק הבדל בין רש"י לשאר הדיעות בפירוש של בכולה ומקצתה).

בשני מקומות, או במקום אחד ברובו, פסול ליום הראשון. ואם במקום אחד במיעוטו, כשר.⁶

ז. נקלף מחמת משמוש הידים ונשתנה מקומו למראה פסול כשחור, וחום חזק פסול.

אומרים הנ"ל שמקילים אלא לחומרא. וכפי המשמעות בב"י שהראב"ד גופיה הכי ס"ל גם בספר המכתם (לד:) הביא סתם הכי בשם הראב"ד. ומהר"ן הנ"ל ל"מ קצת הכי וי"ל. ושור"ר שבתמים דעים (סי' רל) מסיים ע"ד הי"א והכי מסתברא הרי דדעתו לקולא. וכן העיר הגר"י טייב בערך השלחן ס"ו. וע' מ"ש בזה הב"ח והקרבן נתנאל על הרא"ש שם. ואולם המציאות בזה קשה לשיטה זו איך אפשר שיהיו שוים מראיהם הלא בחוש רואים שיש הבדל ביניהם שהקילוף נעשה אדום וחום ואין זה מראה האתרוג. ומ"מ לכל הדיעות אם נהפך מראה הקילוף לשחור פסול וכמ"ש הרא"ש שם "אם נשתנה מקום הקילוף למראה פסול זהו ודאי כמנומר, ובחוטמו אפי' משהו, ובזה גם אפי' רובו כן פסול ולא דווקא בכולו עכ"ד. והיינו דב' וג' מקומות פוסל אף במיעוטו או במקום אחד ברובו כמ"ש בשו"ע סעיף ט.

דעת השו"ע

ומר"ן השו"ע (סעיף ו) כאשר כתב הלכה זו דנקלף לא העלה על דל שפתיו מה דין "אם נשתנה מקום הקילוף" אם פסול או כשר. והנה מדכתב (בסעיף טז) אם הוא "שחור או לבן" במקום א' פוסל ברובו, בשנים או בשלשה מקומות דינו כחזזית ליפסל אפי' במיעוטו, הנה מזה אין להוכיח דס"ל להקל אם מראהו כמראה האתרוג וכסברת הי"א שהזכיר הראב"ד שברא"ש שם. מפני שבשחור ולבן זה פשוט ולכו"ע, והעתיק שם מה שהוזכר בגמ'. ואפי' ת"ל דמ"מ יש לדייק לקולא. עכ"פ הלא כתב (בסעיף יד) אם עלתה בו חזזית בענין שפסול או שהוא מנומר אם כשקולפו חוזר "למראה האתרוג" כשר. משמע דאם אינו חוזר למראה

דפוסק כדעת הרמב"ם והר"ן לחומרא בעומק הקילוף ודלא כהרא"ש והרשב"א בתשובה.

נקלף ונשתנה מראהו

6. והנה כשנקלף האתרוג במקצתו דכשר לדעת המכשירים ונמצא שהוא כמנומר שמקצתו הוא האתרוג ומקצתו משונה מהאתרוג מפני שנקלף, האם פסול בזה משום "מנומר" או לא. בזה יש פלוגתא דיש פוסלים בזה משום מנומר וכדין "חזזית" דאמר בגמ' (לה:) דבשניים ושלשה מקומות הו"ל מנומר ופסול. ויש מכשירים מאחר שאינו גוון כושי ולבן ודומיו. וכדבעינן למימר בס"ד לקמן: וז"ל הר"ן (ל"ה) וכתב הראב"ד ז"ל דמנומר דפסול דווקא כשהוא מנומר בגוונים הפוסלין באתרוג (כמו) הלבן וכושי וירוק ככרתי, אבל מנומר בגוונים שלו שאילו היה האתרוג כולו בגוון אחד מהם כשר (הוא הדין) כשהוא מנומר ג"כ בהם כשר, אבל אחרים פוסלין שכל שעשוי גוונים אין זה הדר עכ"ל. וז"ל הרא"ש (שם) סימן יז) ועוד כתב (הראב"ד) דווקא שנקלף במקום אחד (אז במקצתו כשר) אבל אם נקלף בשניים ושלשה מקומות, אפי' במיעוטו נמי פסול משום דהו"ל כמנומר כי מקום הנקלף אין מראהו דומה לשאינו נקלף ואם היו מראיו שוים כשר, ויש אומרים שאע"פ שנקלף בשנים ושלשה מקומות ואין מראיו שוים כשר לפי שאינו דומה לחזזית כי החזזית אינו ממראה האתרוג אבל נקלף אע"פ שאין מראהו שוים מ"מ "כולן ממראה אתרוג הם" ולא אמרו מנומר פסול אלא כשהוא משתנה לחבורברות כמין מראות אחרות כמו חזזית והלבן והכושי שהוא פסול וכו' ע"כ.

ומבואר בב"י דהטור שכתב "אם משונה ממראה האתרוג" היינו דלא כשיטת היש

ח. אבל אם נעשה מחמת נטילתו למצוה בחג עצמו כשר כמבואר בסימן ד סעיף ג.

הדין שבראב"ד מיירי בקילוף מ"מ בודאי גם לדין שיין וכגון אם הגלד הדק הלז נשתנה ואינו ירוק כ"כ כבראשונה או שנשתנה באופן אחר איך שהוא, דאז גם בזה נוכל לומר שתליא בפלוגתא של הדיעות הנזכרות בראב"ד דלסברא הראשונה פסול ולסברא השניה כשר. ולזה נתכוונו המט"י ושאר אחרונים הנ"ל.

והנה המג"א (ס"ק ז) כתב: ירוק, אבל אם נשתנה, דינו כחזוית. ומבואר שמפרש בדעת מרן השו"ע לחומרא, וכמ"ש המחצית השקל שם וזה דלא כמ"ש המט"י. וע' עוד בשו"ת זרע אמת (ח"ג דצ"ב:) שנסתפק בדברי המג"א, אבל סיים לקולא, דלענין דינא העיקר כ"א ושכ"כ הב"ח ושכנה"ג. וברוך ה' שמצאתי בזה להאי קדישא ופרישא מוהר"א בן טובו בס' פקודת אלעזר (סימן תרמח ס"ו) שחקר בזה בדעת מרן להיכן דעתו נוטה, וכתב דמדכתב לשון הרמב"ם נקלף קליפתו החיצונה שאינו מחסרו אלא נשאר ירוק כמות שהוא בדייתו אם נקלף כולו פסול, ומשמע דכל "שאינו ירוק" פסול וא"כ ס"ל לחומרא כדעת הראשון שהזכיר הראב"ד, אך עדיין אין מזה הוכחה דהנה מ"ש נשאר ירוק אינו "תנאי" שישאר ירוק דווקא, אלא כוונת מרן לגלות לנו "סימן" מובהק לידע אם הנקלף לא נחסר ממנו כלום והוא ע"י שנשאר ירוק עכ"ד. וע"ש שהאריך להוכיח שכן כוונת מרן. ואח"כ ראיתי בס"ד שנחלקו האחרונים בדעת השו"ע אם דעתו להחמיר או להקל ונתבאר בס"ד בדיני מראות ושם נתבארו בס"ד גם שיטות הראשונים ז"ל. אלא שיש לי לדקדק על מ"ש ה' פקודת אלעזר דירוק אינו תנאי לפסול, דלא משמע הכי בב"י סוף סימן תרמח בענין חזוית (בד"ה ואם עלתה) ע"ש. וכן ממ"ש בשו"ע (סעיף יד) אם עלתה וכו', למראה אתרוג ע"ש וי"ל קצת. ומ"מ לפי זה קשה מאי ק"ל להמאירי הנז' דבקליפה לא שיין מנומר, ואטו פליגי במציאות וצ"ע. וע"ע חיים וברכה (סימן קנט).

האתרוג אע"פ שאינו שחור ולבן פסול הרי דס"ל כסברה הראשונה שהזכיר הראב"ד ולחומרא. וא"כ צ"ל מה שלא כתבו בסעיף ו' בדין נקלף מפני שסמך על מ"ש בסעיף יד הנז'. וכן משמע דהרי הטור הכי ס"ל וכן אולי הרא"ש כמ"ש בב"י.

ובאמת אנא אמינא בס"ד דהטור שכתב דין זה שכתבו הראב"ד והרא"ש, הוא לשיטתם שמפרשים "נקלף" שנכנס הקילוף בעומק שאז שיין לדון במראה הקילוף משא"כ לדין שפסק כהרמב"ם שאם נקלף הקליפה הירוקה אפי' משהו פסול וכל דין נקלף הוא בגלד ממילא אין שיין לדון בזה. ומצאתי און לי בדברי המאירי (סוכה לד:) המאירים, שכתב שם לדחות פירש"י שכתב דנקלף מקצתו פסול משום מנומר, דכיון שנקלף אינו אלא הקליפה הדקה וממילא נשאר הכל במראה אחד ואין כאן מנומר אפי' היה בשנים ושלש מקומות ע"ש. וע"ע במגן אבות (עמוד קכז) שכתב: וגרירה מועטת אינה משנה המראה כלל אלא שמצהיבתו והלכך אין כאן מנומר כלל. ע"כ. ומדבריו מובן שכותב כן אעפ"י שנקלף קצת יותר מגלד הדק וכל שכן לשיטת השו"ע שלא נקלף יותר מגלד הדק שאין שינוי בזה. וע"ע בשפת אמת (סוכה לה:).

ומעתה יש לתמוה לכאורה על מ"ש הגאון המופלא עיר וקדיש מהר"י עייאש במטה יהודה (בליקוטים ס"ו): ולענין דינא נראה דדעת השו"ע להקל כסברת י"א ולא פירש השו"ע וסמך על מ"ש בסעיף טז דשחור ולבן דווקא פוסלים אע"ג דנקלף גרע ממנומר להראב"ד אך כיון דסתם השו"ע ולא הזכיר דין נקלף משמע דדעתו להקל ע"ש. והלא להשו"ע מה שיין להזכיר דין זה כאמור. וכמו כן ק' עמ"ש הגר"ז (אות טו) אם משונה ממראיתו של האתרוג פסול וכ"כ ערוך השלחן. וכיוצא בכתב הח"י אדם. ולכן נראה בס"ד שאע"פ שמקור

ט. נקלף בחוטמו כדרך האמור ולא נשתנה מראהו למראה הפסול, הרי זה כשר כמבואר בסימן יד סעיף ד' וסעיף ז עיין שם.

י. נקלף ונחסר משהו מבשרו הרי זה פסול ואינו בכלל הנקלף, שהרי הוא חסר כמבואר בסימן י'.

ב' טעמים לפסול נקלף

הטעם האחד הוא מטעם "הדר" וכמ"ש הלבוש (תרמח ס"ו): כיון שנקלף כולו הולך ומתנונה ואינו הדר. וכ"כ הגר"ז (אות טו) וכה"ח. וכ"כ מט"י וכ"מ בריטב"א כט: וטעם שני הוא מטעם "חסר" וכ"מ בטור (סי' תרמט) ובר' יריחם (דנ"ט ע"ד). ונראה דכל חד לשיטתיה כי המפרשים משום הדר מפרשים דנקלף פסול היינו הגלד הדק העליון וכשיטת הרמב"ם וריטב"א ושו"ע וסייעתם ולכן אינו מדין חסר כי הלא אינו חסר ממנו מגופו כלום. וכנ"ל. והמפרשים משום חסר מפרשים דנקלף פסול הוא קצת יותר בעומק וכשיטת הרא"ש וסייעתיה כנ"ל. מיהו כל זה בלא נשתנה מראהו ע"י הקילוף אבל בנשתנה מראהו בזה לפעמים פסול משום "הדר" כדין חזוית.

סוף דבר נחלקו האחרונים אם נשתנה ע"י הקילוף למראה שאינו מראה הפסול, דדעת איזה אחרונים לפסול וכ"נ דעת המג"א בדעת השו"ע. וכ"ד הגר"ז (אות טז) וחיי אדם וכ"כ חו"ב (שם) וע"ע מאמ"ר (סעיף ו). אך דעת המט"י והזרע אמת להקל וע' כה"ח (אות מ מא) ובית השואבה (אתרוג אות לב).

נקלף בתולדתו

נקלף בתולדתו ולא מחמת לקות בשבלי הלקט הקצר הביא בשם הגאונים להקל בזה והובא בשבלי הלקט (סימן שס בהגה). ובאוצר (עמוד רסו הערה 166). וראה עוד מ"ש בכיוצ"ב בדין ניקב ונסדק בתולדתו. והיה זה שלום.

סימן יד

דיני חוטמו

א. חוטמו של אתרוג דינו חמור שאפילו "חזזית" כל שהוא ו"שינוי מראות" כל שהוא פוסל בו ליום הראשון. כאשר יבואר בסמוך. לפי ששם נראה לעין יותר משאר מקום.

ב. חוטמו נקרא כל השיפוע עד דדו, ודדו בכלל. אבל הגובה עצמו שמשם מתחיל לשפע אינו בכלל חומר החוטם.¹

מדהזכיר הרב אפלסי ור"ח ז"ל החוטם אצל הפיטמא (בענין נטלה הפטמא פי' דד של אתרוג והוא חוטמו וכו') משמע שהשיפוע קרוי חוטם, וכן עמא דבר שמעובי גובהו עד הפיטמא פוסלין חזזית כל דהו וה"ה יבשות וכל הפסולים משום הדר ע"כ. ועפי"ז י"ל שכ"ה דעת המכתם ע"ש. והעתיקוהו הטור (סי' תרמח) ור' ירוחם תלמידו בספרו (נ"ח ח"ג) ושכן נראה עיקר. גם הרוקח (סי' רכ) כתב: חוטמו מקום שפועו אפי' חזזית אחד פסול עכ"ל.

וראיתי בכפונ"ת (סוכה לה: ד"ה א"ר ועל) דהקשה מנ"ל להרא"ש אליבא דהרי"ף דחוטם הוא השיפוע הא הרי"ף קורא לחוטם דד א"כ הוא העץ עצמו כרמב"ם ותירץ ע"ש. ולכאורה יש לתרץ דמדשני רבא ואמר "חוטמו" ש"מ דאינו הפיטמא היינו דדו. ורק להרמב"ם א"א לומר כן דבתרוייהו נקט דדו (וזה צ"ע)* הגם דשוו תרוייהו בפירוש פטמתו אבל לא כן להרי"ף.

מהו חוטמו. שיטה ראשונה – רש"י

1. בגמ' (לה:): אמר רבא ועל חוטמו אפי' במשהו נמי פסול. ופירש"י ובחוטמו, בעובי גבהו שמשפע משם ויורד לצד ראשו. אפי' כל שהוא פסול, שנראה שם לעינים יותר משאר מקומות שבו שבאותו עובי אדם נותן עיניו עכ"ל. וע"ע בראבי"ה (סי' תרעד) ומ"ש לקמן וכ"כ בהגהת רבינו פרץ שבסמ"ק (מצוה קצג), וכ"כ הכלבו. והאהל מועד (דרך חמישי נתיב ו). וכתב הרא"ש (פ"ג סי' כ) שמשמע מפירש"י שאין כל השפוע עד הפטמא נקרא חוטם אלא עובי גובהו שממנו משפע ויורד ע"כ. וע' בחיים וברכה (סימן רנט רס) מש"כ בדעת רש"י להחמיר גם בדדו ולכאורה יש לסייעו מדברי הראבי"ה הנז' ומדברי האוהל מועד (ד"ה נ"ו) וע' לקמן. ודברי הגאון ר' יחיאל מיכל בעה"ש בדעת רש"י צ"ע כמו שנכתוב אח"כ בס"ד.

שיטה ב' – הרא"ש

הרא"ש (שם) כתב פירוש אחר שהשיפוע עצמו נקרא חוטם ולא עובי גובהו. וז"ל: אבל

* בגמ' אמר רבא ועל חוטמו אפי' כל שהוא פסול. הנה מתניתין קתני פטמתו ולדעת הרי"ף והרמב"ם ורש"י היינו בראש האתרוג שהוא העץ שבו כמבואר בפנים והנה "חוטמו" דאמר רבא היינו עובי גובהו בלבד לדעת רש"י. ולדעת הרא"ש היינו מהשיפוע והלאה, ולפירושים אלו אחי שפיר דנקט רבא חוטמו כי אתא לאסופי. אבל לדעת הרמב"ם דחוטמו דקאמר רבא היינו דדו שהוא הפיטמא א"כ חוטמו דאמר רבא היינו פיטמתו דמתניתין, ומדוע שני בלישניה דנקט חוטמו והוא קושיא אלימתא. וגם לדעת הרא"ם כביאוריו על

שיטה ג' – הר"ן

הר"ן (סוכה שם) העתיק פרש"י והביא עוד פירוש חדש, וז"ל: ואחרים אמרו חוטמו אותו מקום גבוה שתחת הנץ שהוא עשוי כמין נזר ע"כ. וכ"כ הריטב"א ונראה כוונתו לכאורה ש"העץ הקטן" (שעליו הנץ היינו השושנא) זהו נקרא חוטמו. ונראה שזהו כפירוש הרמב"ם (פ"ח ה"ז) שכתב: נטל דדו והוא הראש הקטן ששושנתו בו פסול וכו', עלתה חזוית וכו' ואם על דדו ואפי' כל שהוא פסול עכ"ל. וכתב שם המגיד משנה שכן פירשו קצת מפרשים, ובהלכות ר' יצחק אבן גיאת פ"י חוטמו שהוא חודו וראשו של אתרוג וקרובין דבריו לדברי רבינו, ע"כ. ואח"כ הזכיר פירש"י. והובא בב"י. ודברי הריצ"ג כן הם לפנינו בספרו (עמוד קה). וכ"כ בתשובות הגאונים (שע"ת סימן שי) בשם רב נטרונאי. וע"ע באו"ז (סי' שט) שאחר פירש"י כתב עוד פירוש בשם רבינו יהודה בר נתן חוטמו ראש האתרוג דנראה כנגד העין. ע"כ. ולשיטה זו אין השיפוע מכלל החוטם. וע' בביאור הלכה סעיף יב (ד"ה ממקום) הרי לנו לפנינו ג' שיטות ויש לנו עזר וסיוע ונפקותא ע"י שיטות רבותינו אלה ז"ל ויבואר במקומו בעזרתו יתברך ויתעלה.

והנה באורחות חיים (הקדמון, אות טז) העתיק הפירושים, ובין השאר כתב: "פי' הר"ש ז"ל שלקה בחריץ של אתרוג כנגד הזנב בראש אחד של אתרוג פסול". וזה צ"ב. ואולי הוא כעין פי' הרמב"ם קצת היינו לא העץ הקטן כהרמב"ם, אלא בחודו במקום שעומד העץ. והכלבו בזה לא העתיק את האו"ח כדרכו. ובאמת היה אפשר לפרש שזהו כוונת הריטב"א והר"ן שכתבו מקום גבוה שתחת הנץ. וזה לא כהרמב"ם כי "דדו" הוא העץ וכמו שפירש המ"מ שם (בד"ה נטל) וכ"כ הב"י. וא"כ לפי"ז יש "ארבע שיטות". ולכן המגיד משנה כתב:

"וקרובין" דבריו (של הריצ"ג) לדברי רבינו, דמשמע קרובין אך לא אותו שיטה. וע' חיים וברכה (סימן רנט) מ"ש בשם הב"ח והרא"ם בדעת הרמב"ם שכאילו כוונתו לא העץ הקטן אלא מקום הדד והוא דחאו ושכן תמה הכפוף"ת. וע"ע שם סימן רסא.

ועיין בספר ערוך השלחן (אות לג) שכותב דרש"י כהרמב"ם עיי"ש ובמחכ"ת אין דבריו מובנים לי, אא"כ נפרש שהוא מבין מ"ש רש"י עובי "גובהו" לא זהו מה שבאמצע רוחב האתרוג, אלא גובהו היינו בחודו, ולכן כותב להשוות כן כדעת הרמב"ם. ובאמת אינו נכון כי כוונת רש"י עובי גובהו היינו ממחצית האתרוג ויותר וז"ש רש"י שמשפע משם ויורד "לצד ראשו". הרי משפע לצד הראש קאמר, ואפשר דלשון "יורד" הטעתו עכ"פ כך האמת ברש"י. וע"ע בביאור הלכה (סעיף ט' ד"ה ממקום) ובמטה יהודה ופשוט. וע' בחידושי חת"ס (סוכה לה:) שהזכיר ד' שיטות שכתב: לרש"י חוטמו ממקום שמתחיל לשפע וכו', ויש סוברים דרך אותו ההיקף מקרי חוטמו אבל משמתחיל להתקצר אינו בכלל חוטמו, ויש ס"ל דכל המגדל נקרא חוטמו "וכן נוהגים בעלי הוראה". ויש ס"ל דלא נקרא חוטמו אלא סוף האתרוג ממש מקום שמשם יוצא הפטום שבשר האתרוג שם כנור וממנו יוצא עמוד הפטום העשוי כבוכנא עכ"ד.

והנה הרא"ש מעיד (שם) דעמא דבר להחמיר מעובי גובהו עד הפיטמא להחשיבו כחוטמו לפסול בכל שהוא. ומר"ן הב"י דקדק בדבריו ותירץ ב' תירוצים. והעולה, דלב' התירוצים דעת הרי"ף ור"ח רק השיפוע הוי חוטמו, ולא עובי גובהו. וכן לרש"י עובי גובהו הוי חוטמו ולא השיפוע, והנפ"מ בין התירוצים הוא, אם עמא דבר להחמיר בשניהם או רק בשיפוע, דלתירוצן ראשון עמא דבר לחוש גם לעובי

הסמ"ג דמפרש בדעת הרמב"ם דדדו היינו מקום דדו, אכתי קשיא בדוכתא קאי, ואולי לישנא דתנאי הוי פטמא כדמצינו במשניות כמה דוכתי וחוטמו הוי לישנא דגמרא ואמוראי. מלבד לגבי אדם ועוד דאפשר דכל חד נקט לישנא אחרינא (ע' תוס' חולין סד: ד"ה והוא. ושם סח. ד"ה אדם) ודוחק. וע' בכפוף"ת מה שהקשה בזה בדעת הרי"ף.

ג. העץ הבולט הנקרא דד — ופטמא, שעלה בו חזזית ונקודות ממראות הפוסלות הרי זה פסול בכל שהוא.²

ד. שינוי מראה הפוסל, כיצד, נקודה שחורה או לבנה, או חום חזק, הרי זה פסול.³ וראה עוד סעיף ז.

החת"ס כנ"ל. וכ"ה בכה"ח (אות ע). — אולם המשנ"ב בביאו"ה (ס"ט) מפרש שדעת השו"ע לקולא שרק השיפוע ולא עובי גובהו בכלל ושכן מוכח בלבוש (אות יב), שכתב באותו שיפוע. וכן העתיק בשתלי זיתים, וגם הגרי"מ בערוך השלחן (אות לג) פירש כן בדעת השו"ע, וכ"כ המחצית השקל (סס"י תרמח) בפשט השו"ע, (רק שנוטה להחמיר מדנפשיה).

ונראה דיש כאן ס"ס שמא אינו פוסל רק בדדו כהרמב"ם ואפי' ת"ל כדעת המחמירים בשיפוע שמא דווקא בשיפוע ולא בעובי גובהו, ולפי"ז קשה על מ"ש בכה"ח (אות ע) להחמיר ואפי' בשעת הדחק, דאינו.

2. — ודע דהשו"ע כ' "עד הפיטמא" והיינו כמ"ש המחצית השקל (סס"י תרמח) הובא בביאו"ה (סי"ב) והסכים אליו. דהיינו דפיטמא בכלל היינו "דדו" שהוא העץ הקטן שאם יש עליו חזזית פוסל דהגם דהשו"ע העתיק שיטת הרא"ש מ"מ לא הוציא מכלל זה שיטת הרמב"ם והרי"צ גיאת דהדד קרוי חוטם. ושכ"מ בר"ח עכ"ד. (וע' בעה"ש סוף אות לג) וכ"כ בבית השואבה (אות נב) דכן ראוי להורות. וע"ע באורך בחיים וברכה (אות רנט והלאה) שהאריך בזה והבי"ד הכפונ"ת (סוכה לה:) דשייך בדד חזזית (ושם (אות רסב) מסיק לתקנו ע"י קילוף) ועיין שו"ת מהרש"ם (ח"ז סימן קסז).

3. כתב הריטב"א (סוכה שם) גבי אמר רבא ועל חוטמו וכו' פוסל חזזית) וז"ל: ונראין דברי האומרים שכן הדין "לכל שאר הפסולים" שפוסלין בחוטמו במשהו, ואע"ג שיש לחלוק ולומר שלא אמרו אלא בחזזית שהוא ענין ראוי לפסול, אעפ"כ כיון שנתפרש חומר בחוטמו בפסול חזזית איז לנו להקל בו בשאר הפסולין

גובהו ולחומרא. ולתירוץ שני רק בשיפוע החמירו ולא עובי גובהו והיינו כהרי"ף ור"ח. ובקרבן נתנאל (על הרא"ש שם) מפרש דהיינו עמא דבר לחוש לב' הפירושים וכת' הראשון של הב"י. והנה בראבי"ה (סי' תרעד) הנו' כתוב: חוטמו הוא מעובי גובהו שמשפע משם וכו'. ומדכתב מעובי. ולא עובי, משמע שמחמיר (כתירוץ הא' בב"י) שגם עביו וגם השיפוע בכלל. (ואולי צ"ל עובי כלשון רש"י, וכדרכו להעתיק לשון רש"י). גם באוהל מועד (דרך חמישי נ"ו) כתב כלשון הראבי"ה מעובי וכו' ע"ש.

ועתה נבאר ונברר בעזר ה' יתברך מהו דעת השו"ע דהנה (בסעיף ט) כתב: וחוטמו היינו ממקום שמתחיל להתקצר ולהתחדד כלפי ראשו. וכ"כ עוד (בסעיף יב) מחוטמו ואילך דהיינו ממקום שמתחיל לשפע עד הפטמא פוסל חזזית וכל שנוי מראה בכל שהוא. והם המה דברי הרא"ש. והנה המדקדק בדברי הרא"ש שכתב שהשפוע קרוי חוטם. מוכח דרק השיפוע ולא עובי גובהו, וכך הוא לשון הרוקח הנ"ל, ורק מדכתב וכן עמא דבר שמעובי גובהו עד הפיטמא וכו' משמע כאילו נכלל גם עובי גובהו, וזה באמת אינו כ"כ מוכרח וכמו שכן תירץ הב"י התירוץ שני וכן נראה דעתו נוטה שם, ולפי"ז דעתו לקולא בשו"ע. והאחרונים ז"ל ראיתי שנחלקו בדעת מר"ן השו"ע עצמו, כי הגאון חיד"א במחבר"ר (שם) העתיק בשם מורו בגט מקושר (דקכ"ד ע"ג) דדעת מר"ן דגם עובי גובהו בכלל. מדלא ביאר שאינו בכלל והבי"ד השע"ת (שם) וכתב לסייעו דקצת מסתבר כן דזיל בתר טעמא שבחוטמו נראה לעינים יותר וא"כ בעובי גובהו לא גרע מהשפוע שגם שם נראה לעינים להדיא. וכן הסכים בס' בית השואבה (אות נג נד) וכ"כ

הטור (סי' תרמח) ומחוטמו ואילך פוסל חזוית וכל שינוי מראות בכל שהוא, וכתב הראב"ד הוא הדין נמי יבש פסול שם בכל שהוא. עכ"ל. וכ"כ ברמזים על הרא"ש שם. וז"ל ר' ירוחם (נ"ח ח"ג): וכתבו המפרשים כי בחוטמו ג"כ פוסל בכל דהו ככל שאר פיסולי אתרוג מכל אותם דפסולין משום הדר עכ"ל. ודייק הד"מ (שם) מדברי הטור דדוקא שינוי מראות דפסולין משום הדר אז פסולין בחוטמו בכ"ש אבל שאר פסולין לא פסלי בחוטמו במשהו והביא דברי ה"ר ירוחם ושכ"כ הרא"ש. [וואח"כ כתב אבל הר"ן כתב דה"ה שאר פסולין כגון נסדק וכו']. וכ"כ במט"י (בליקוטים ס"ה) דמלשון הרא"ש נראה דדוקא הפסולין מטעם הדר אבל ב"נסדק" ו"נקלף" דאין פסולין מטעם הדר וכו' א"כ אין פסולין בחוטם בכל שהוא אלא דדין החוטם כשאר האתרוג, ומ"ש הרא"ש גבי נקלף דפוסל בחוטמו בכל שהוא היינו דדוקא כשנשתנו מראה הקילוף למראה הפסול דהוי כמנומר וכחזוית דפוסל בחוטם כל שהוא, עכ"ד. והזכיר שם דמלשון הר"ן לא משמע לחלק אלא כל הפסולין כולם פסולין בחוטם בכל שהוא. וע"ע ביכורי יעקב (אות לג) ובביאור הלכה (ד"ה שינוי) ומצאתי בעזר ה' להמאירי במגן אבות (עמוד קלח קלט) שנראה שדעתו להקל בחוטמו שנסדק וכן ב"ניקב" ולא חסר משהו, ושם הוסיף אפי' ב"כתם לבן" דאין פוסל אף שבא מחמת יובש וכן אם נתכווץ. במשהו שהוא בא מיובש ג"כ אינו פוסל שכל אלו "אין הדבר ניכר" ואין הדרו נפקע בכך עכ"ד. — ונמצא לפי"ז שיש מחלוקת אם בחוטמו פוסל רק פיסולי הדר או שאר פיסולים. ודע דהרמב"ם (פ"ח ה"ז) לא הזכיר רק חזוית, ומשמע לכאורה דשאר כל פיסולין אף שינוי מראות לא פסלו בחוטמו. (וע' פיה"מ).

והנה צע"ק מש"כ הב"י בזה"ל: ומ"ש שכל הדברים הפוסלין באתרוג פוסלין בחוטמו בכל שהוא, כ"כ שם הר"ן וכ"כ בא"ח בשם הראב"ד והריטב"א עכ"ל. ולא זכיתי להבין היאך כותב כז. חדא דאין ציטוט בלשון זה בטור, ועוד

אלא בראיה וכן דעת מורי הרב נר"ו בשם רבותיו עכ"ל ע"ש. ורבותיו היינו הרמב"ן וע' בב"י (סי' תרמה) (בשם הרמב"ן כנראה) דבחוטמו פוסל משהו כושי לבן יבש וא"צ לומר נסדק וניקב אפי' לא חסר ע"ש וע' מאמ"ר (תרמה אות ב). וכ"כ בחידושי הרא"ה (שם): ונראה דה"ה לכל הפסולין שפוסלין בחוטמו בכל שהוא. וכ"כ הר"ן שם: ונראין הדברים שכשם שאמרו בחזוית דבחוטמו אפי' כל שהוא פסול כך ה"ה בכל הדברים שפוסלין באתרוג עכ"ל. וכיוצ"ב כתב באורחות חיים (אות טז) נזכירו לקמן בס"ד. גם בס' אוהל מועד (דרך חמישי נ"ו) כתב דבחוטמו פוסל יבש וכתם לבן כושי ונקב ונסדק ע"ש. ובספר העיטור (דף פח). בענין גטלה פטמתו הביא כמה פירושים, וכתב: אית דמפרשי פטמתו, חוטמו ואעפ"י שבשאר האתרוג כשר עד כאיסור [לאותה שיטה] בחוטמו "חסר" כ"ש פסול עכ"ד. וע' בפתה"ד שם (אות יט) שמבאר דחוטמו שהזכיר היינו בשר שבחוטמו לא הדר העץ. וע' ביראים (סי' תכב) ובהגהות מימוניות (פ"ח אות מ), ובמרדכי (סי' תשנב), כיוצ"ב. ומשמע מדברי הריטב"א ורבותיו והרא"ה והר"ן דגם פיסולין שאינן מצד הדר כיון שהוא מפסולין, הרי הוא פוסל בחוטמו כגון יבש ונסדק ונקלף וניקב אפי' אינו חסר, דהרי סתמו וכתבו "פסולין" סתם. וכן כתב הד"מ (סי' תרמח אות ה) בשם הר"ן ד"נסדק" פסול בחוטמו, ע"כ. ואע"פ שלא פירש הר"ן לכתוב נסדק מ"מ למד כן מדסתם הר"ן וכתב "ה"ה בכל הדברים שפוסלין" וכו'. משמע דנסדק נמי. וע' בנש"א אך מצאתי אח"כ בהדיא בר"ן (במשנה לד): בדין נסדק שהביא פירוש דחוטמו שנסדק אפי' כל שהוא פסול וכדאמרינן בגמ' גבי חזוית ובחוטמו אפי' כ"ש ומשמע דה"ה לכל פסולי האתרוג ע"כ.

אך הרא"ש (סימן כ) כתב בענין חזוית כל שהוא שפוסלת בחוטמו: וה"ה יבשות וכל הפסולין משום הדר. ע"כ. וכן כתב שם (סימן יז) בשם הראב"ד דבחוטמו אפי' במשהו של מראה פסול פוסל דומיא דחזוית ע"ש. וז"ל

ה. שאר פיסולים שנעשו בחוטמו כגון נסדק או נקלף (ולא חסר כלום) אינם פוסלים.⁴

שנסדק פוסל בחוטמו, כתב גם המאירי בספר מגן אבות (עמוד קלו). ולפי הנראה דיש גירסאות חלוקות בדברי הראב"ד כי בשו"ת תמים דעים (שם) לא נראה כן. והיינו כמ"ש הטור בשמו.

4. אתה הראת לדעת מכלל הדברים, שגם לדעת השו"ע ראוי לנו לדעת טעם כל פסול אי משום "הדר" או "חסר" כי הוא נפ"מ לחוטמו. והנה מר"ן השו"ע (סעיף יב) כתב: "מחוטמו ואילך דהיינו ממקום שמתחיל לשפע עד הפטמא פוסל חזזית וכל "שינוי מראה" בכל שהוא, ויש מי שאומר דה"ה יבש פוסל שם בכל שהוא" מוכח דדעת השו"ע כשיטת הרא"ש דרק פסולי הדר פוסלים ביום הראשון דהיינו חזזית ושינוי מראות אבל כל שאר הפסולים כשר אף בחוטמו. כמו "נסדק" וכמ"ש בהדיא בסתם בסעיף ה. וכן "נקלף" וכן מוכח בהדיא לפי הגר"א (ס"ה וי"ב) דדבר הפוסל בכולו אין פוסל משהו בחוטמו ולכן כיון שפסק בסעיף ו' דנקלף פוסל בכולו ממילא נקלף בחוטמו כשר. ולענין "יבש" יבואר בעזרי"ת להלן. ולענין "חסר" פסול בוודאי ואפי' בשאר האתרוג. וכ"כ המג"א (ס"ק יז) דמשמע מהשו"ע דווקא שינוי מראות ולא שאר פסולים ופשוט. וכבר הבאנו בעזרתו יתברך בדברינו באורך דעות הראשונים בנקלף ונסדק שנחלקו בהם. והנה הגם שדעת הרבה ראשונים לפסול גם "שאר פסולים" וכמו שנראה דעת הרמב"ן והרא"ה והריטב"א והר"ן והאו"ח בשם הראב"ד ועוד, אעפ"כ נטה מרן השו"ע להקל, וצריך טעם למה. ואולי משום דהני פיסולים הוו מדרבנן, מיהו זה לא ברור. ואפשר לומר כיון שלא נתפרש להדיא בגמ' רק בחזזית לכן בחר מתוך הפלוגתא כמילתא מציעתא דאין פסול בחוטמו רק פסולי הדר דשוו בה כו"ע. וכל שכן אם נאמר לכאורה שדעת הרמב"ם שאין פוסל בחוטמו שום פסול זולת חזזית. ואפשר דגם דעת הרי"ף כך.

דהטור והרא"ש לא סברי כהר"ן וכהני רבוותא דמחמרי גם בשאר פיסולים. כדבר האמור לעיל בס"ד. וע"ע בב"י (ברס"י תרמח ד"ה וכתב) שכתב בשם הרא"ש דיובש ושאר הפסולים משום הדר פוסלין בחוטמו בכל שהוא וכ"כ הר"ן וכו', ע"כ. והנה הראב"ד בתמים דעים (סי' רלב). כתב: מיהו מבעיא לן כיון שאנו אומרים שחזזית פוסלת במשהו בחוטמו, אם נולד שאר פסלות בחוטמו כגון יבש משהו בחוטמו וכגון כתם לבן או כושי בחוטמו שהן מראות פסולות בו מהו שיפסלו בו במשהו וכו' ומסתברא גבי אתרוג לחומרא דומיא דחזזית עכ"ל. וע"ע שם סימן רל. ומבואר מדבריו דבחוטמו פוסל רק פסולי מראות ויובש, ומשמע דשאר פיסולים לא פוסלין כגון נסדק וכו'. וכדעת הרא"ש למעלה. וע"ע בספר שפת אמת (סוכה לו). אלא שבאורחות חיים (אות טז) כתב בשם הראב"ד: שאם נולדו שאר פסוליות בחוטמו כגון יבש משהו או כתם לבן או כושי או אחד משאר פסוליות כגון נסדק מחוטמו משהו פסול, עכ"ל וצ"ע וכנראה לזה נתכוון מר"ן הב"י הנ"ל, ועפ"ז אפשר לומר לכאורה דס"ל למרן הב"י דגם להרא"ש וטור נמי פוסל שאר פיסולים כנסדק ולאו דווקא פיסולי הדר, וכמ"ש באור"ח הנז' בשם הראב"ד דנסדק נמי. אולם אין זה נראה נכון חדא דהא דמהראב"ד שהזכיר הטור מוכח דיבש דווקא, ועוד דהא מפורש בהרא"ש וטור בדין נסדק האתרוג שאם נשתייר משהו "למעלה" ולמטה כשר, הרי מפורש דאין פוסל נסדק בחוטמו. אשר ע"כ האמת יעמוד על עמדו ולשון מר"ן הב"י צריכין ישוב. ואולי כוונת הב"י לומר דהר"ן וא"ח וכו' נמי ס"ל בענין פסולי מראות כדברי הרא"ש אע"פ שחלוקים בשאר פסולים וכדרך שכתב בריש הסימן (בד"ה וכתב) הנ"ל. והנה י"ל דשאר כל הפיסולים נמי פסולים משום "הדר" בחוטמו לשיטה זו. וכדברי האו"ח בשם הראב"ד

ו. וכן אם ניקב נקב בחוטמו (ולא חסר כלום) אינו פסול.⁵ אבל ודאי אם חסר אפילו משהו בחוטמו פסול וכן "יבש" בחוטמו אינו פסול.⁶

ז. אבל אם נקלף (אפי' שלא חסר) ונשתנה מקומו להיות מראה שחור פסול. כמבואר בסעיף ד ולעיל סימן יג סעיף ו. אבל שאר מראות כמו "חום בהיר" אינו פסול.⁷ ואפילו "אדום חזק" אינו פסול.⁸ וכן מראה "כחול" אינו פסול.⁹ וכן מראה "ירוק חזק" אינו פסול.¹⁰

בזה. וצריך לומר דיבש לחודיה אנו דמקילין בו בחוטמו, עוד י"ל דדי לנו להחמיר בשינוי מראות דהוי דומיא דחזית ולא גם ביבש מאחר שבתלמוד לא פורש ותנא דמסייע ליה הוא המאירי במגן אבות (שם). ועוד שמא דעת הרמב"ם שחזית בלבד פוסלת חוטמו כמו שרמזנו לעיל. ומש"ה לא פסל ביבש בחוטמו. וע' בכה"ח (אות פד) שהבי"ד המ"א והגר"א וסיים: דנפק"מ במשהו ספק יבש דהוי ספק ספיקא ויש להתיר בשעת הדחק ע"כ. כמו כן אם "כבוש" בחוטמו או "נתבשל" אינו פסול וכמו שבארתי לעיל סימן ח' בדיני כבוש.

ודע דבכל האופנים הנ"ל יש לנו אפשרות למיעבד ספק ספיקא וכתבתים באורך במקו"א בס"ד (בביאורי לדעת הרמ"א).

איזה "מראות" פוסלים או לא

7. חום בהיר. כ"כ בחיים וברכה (סימן שב) דצבע "חום" (הנקרא בלשון אשכנז ברוי"ן) כעין קליפת הערמונים וכמשיקה הקפה, צ"ע דהנה לענין דם נדה כתב בסדרי טהרה (יור"ד רס"י קפח) דחום נוטה לשחור ע"ש וא"כ יפסול באתרוג כדין שחור אך בשאילת יעבץ (ח"א סימן מד) כתב להקל בדם חום דאין לו נטיה לאדמומית רק לשחורות וקיי"ל דיהיה ונדחה השחור טהור וכל שכן חום, ולפי"ז באתרוג אם חום חזק אזי פסול באתרוג יען שנוטה לשחור, אבל בסתם חום בהיר כנ"ל יש לומר דלא הוי מראה פסולה כיון דרחוק הרבה משחור עכת"ד. לכאורה הוא רק כמצדד להקל. ובעיקר דין חום לענין נדה יש אחרונים שהחמירו בו בזה"ז מדין שחור ואדום ועייין

5. והנה לענין "נקב" בחוטמו, (כשאינו חסר) כיון שטעמו משום לקיחה תמה ולא משום הדר, לפי"ז לא יפסול בחוטמו כל שאין בו רוחב איסר כמבואר בס"ב. מיהו לפי"מ שכותב הגר"א (ס"ה וסי"ב) כלל דכל שפוסל בכולו כשר משהו בחוטמו משא"כ דבר הפוסל ברובו פוסל משהו בחוטמו, א"כ ניקב דפוסל בכאיסר כל שכן שפוסל בחטמו במשהו. ברם לפי"מ שבארתי לעיל ולהלן בס"ד דמין לא פסל רק שינוי מראות ותו לא, ממילא גם ניקב משהו בחוטמו כשר ולא גרע מנסדק דכשר בחוטמו לדעת מרן. אף ביום הראשון. וכן דעת כמה מהאחרונים וא"כ בנקב "מפולש" נמי יש להכשיר "בשאר ימים" דפיסולו משום חסר ואפי' תימא דפסול משום הדר הלא גם זה כשר לדעת מרן כמבואר.

6. ולענין "יבש", הנה השו"ע נקט כאן סתם ויש אומרים א"כ ס"ל בסתם דאין יבש פסול, אך קשה הלא כיון דהשו"ע פוסק כשיטת הרא"ש דפסולי "הדר" פסלי, א"כ הו"ל לפסול ביבש כיון דלאו הדר הוא, והן אמת שבמג"א (ס"ק יז) מוכח שדעת השו"ע נמי לפסול ביבש אע"פ שכתבו בלשון ויש מי שאומר ע"ש. ברם פשט השו"ע לא משמע הכי, ומפורש בדברי הגר"א דהמה סברות חלוקות ודעת השו"ע דיבש כשר. ועמ"ש הא"ר ומחצית השקל וא"כ הדרא קושיא לדוכתא. והגם דעפ"י הכלל שהניח הגר"א הנז' יוצא איפה שדעת השו"ע שיבש לא יפסול בחוטמו כיון שיבש פוסל בכל האתרוג (ע' בדמשק אליעזר סי"ב), מ"מ פיסול הדר הוא, וגם עיין בחזו"א (סי' קמז אות ה) הבי"ד המ"ב בביאור"ה בשם הגר"א וע"ש מ"ש

ח. חוטמו ש"נתבשל" אינו פוסל כמבואר בסימן ח סעיף ד. וכן אם "נכבש" אינו פוסל כמבואר בסימן ח סעיף ז.

ט. כל הפיסולים המבוארים שפוסלים בחוטמו אינם פוסלים אא"כ ניכר לעין וא"צ התבוננות כדי להבחין בהן, אבל אם צריך להתבונן כדי שיבחין בהן אינם פוסלים בחוטמו כמבואר בסימן יא סעיף ז.

י. חזוית נקראת אפי' נקודה אחת ויחידה.¹¹ וכמו שנתבאר כבר בעזר השם.

10. ירוק חזק יש ראשונים שכללו בכלל מראות הפסולות גם את הירוק ככרתי לפי"ז יהא חומרא בחוטמו אמנם בשו"ע לא כתב (בסעיף טז) אלא רק שחור ולבן ולא כתב ירוק ככרתי והיינו כסברת שאר הראשונים ויבוארו בדברינו בס"ד בדין אתרוג המנומר והירוק ככרתי. ושם נביא דברי המט"י שמפרש בדעת מרן השו"ע דירוק ככרתי פסול משום הדר ולדעת שאר אחרונים משום דלא גמר פירא אבל לא חשיב אינו הדר. וכבר הארכנו בס"ד לעיל סימן ב'.

11. כתב בשו"ת המבי"ט ח"ג (סימן מט) אין הדבר פשוט בכל מה שקוראים העולם חזוית וכו'. כי רש"י ז"ל פי' כמין אבעבועות דקות וכו'. ונראה לי הוא שיש בזה כמין שתי אבעבועות לפחות, וכן הוא לשון חזוית ולשון תרגום חזון שנראה ריבוי אבעבועות ומיעוט רבים שנים כי לא כתב רש"י כמין "אבעבוע", וא"כ אבעבוע אחת אפי' בדדו הוא כשר ע"כ. וכ"כ המג"א (ס"ק טז) דבריו בסתם: "פוסל חזוית, כמין ב' אבעבועות לפחות" עכ"ל. ונמשך אחריו הבאה"ט. וכ"כ הגר"ז (אות יט ואות כב). וע' בפמ"ג אש"א (אות טז) מה שביאר בו, (ולכאורה משמע נמי דסבר הכי וי"ל).

אמנם הכנה"ג הבי"ד המבי"ט הללו וכתב: "אמר המאסף ואין נראה לי דקדוק זה". והביאו הא"ר (אות טז) וגם מה"ר משה בן חביב בס' כפות תמרים (סוכה לד:) דחה דברי המבי"ט דלשון הכתוב גרב או ילפת הוא לשון יחיד.

בזה באורך למוה"ר הגאון המפורסם רבינו עובדיה יוסף שליט"א בספרו הנורא טהרת הבית (ח"א עמוד צבר והלאה). ומ"מ הלא הגם שנחשיב לצבע החום שהוא כאדום או שהוא כשחור מעט, הלא דעת כמה אחרונים להקל באתרוג באדום וכמו שמבואר בדברינו בס"ד. ואמנם לענין שחור אפי' שחור מעט פסול וכמבואר בשו"ע (סעיף יז) וכמו שרמז בחו"ב (סימן שא). וע' בדברינו בדין אתרוג כושי בס"ד. מ"מ י"ל דהא איכא פלוגתא מהו נקרא חוטמו ולכן בנקודה אחת של שחור יש לומר ס"ס שמא שם אינו חוטמו לאיזה פוסקים כמבואר בדברינו בס"ד, ושם חום אינו פוסל.

8. אדום בשו"ת פני אריה סימן ה' הביאו בשערי תשובה סובר שאין האדום פסול וטעמו ונימוקו עימו. וכן הסכימו עמו כמה מהאחרונים. ואמנם יש חלקו עליו. ומבואר בדברינו בס"ד בדין אתרוג אדום (סימן ג) ולכן יש להקל ויש בזה כמה צרופים. ודע דמ"ש הגרש"ק בחכמת שלמה דהפני אריה נמי לא מתיר בחוטמו, במחכ"ת אינו כן כמבואר בדברינו שם. ומה שהקלנו אף באדום חזק אע"פ שכתבנו לעיל שהוא פסול, לפי שבחוטמו יש עוד ספק שמא אינו חוטמו שם.

9. כחול. מדברי התוס' (סוכה לא:) וכן מדברי שאר מפרשים שם מבואר דכחול דינו כירוק שכשר. וראה בדברינו בדין אתרוג הירוק בס"ד. וכ"כ להקל בספר חיים וברכה (סימן כ) ובספר ארבעת המינים (עמוד רפ) ע"ש. והיינו דאין לו דין שחור הגם שנוטה לשחור.

יא. מה שקורין "עלים" אינם פוסלין בחוטמו ואפילו גבוהים מן האתרוג.¹²

שכ"כ השד"ח (מע' כ כלל לד) בשם הריב"ש ופלפל בזה באורך מיהו בגמ' דידן (סוכה לה:) נקט משהו, וא"כ אפשר דלשון "כל שהוא" לחוד ולשון "משהו" לחוד, ואתי שפיר דיוקו של הכפ"ת (לד:) הנ"ל. מיהו רש"י נקיט "כל דהו" וגם הרמב"ם בהלכותיו כ"כ.

מיהו כתב בשער הציון (שם) דבשאר הימים יש לסמוך על המבי"ט להקל אחרי שכמה אחרונים העתיקוהו להלכה, עכ"ד. וכ"ה בכה"ח (אות פג) דהיינו לסברת המחמירים בחזוית כל שבעה משא"כ לסברת מרן השו"ע. דבאל"ה אין פוסל חזוית כלל אלא ביום ראשון. וע' במשנ"ב סימן תרמט וחיים וברכה (סימן פג).

12. כתב הדגול מרבבה (בסעיף יג) דאפי' בחוטמו והביאוהו המשנ"ב (ס"ק ג) ובכה"ח (אות צב) וע"ש בשער הציון (אות נו) אלא שסיימו להחמיר וראה בס"ד בדברינו (סימן יא בסופו). והנה בחוטמו נראה להקל כסברת הדגול מרבבה ודלא כהאחרונים שחלקו עליו וכן הסכים להלכה הגר"ז (תרמח אות כג). ודע דיש בזה קולא בחוטמו יותר, לפי שכבר הבאנו שיש דיעות חלוקות היכן נקרא חוטמו. וע"כ יש עוד ספק. וגם ידוע דעת המבי"ט דאין נקרא חזוית אא"כ יש ב' נקודות וכ"כ הט"ז. וכתבנו בס"ד בזה (בסמוך הערה 11) וא"כ נוכל לעשות ס"ס ואינם כולם נגד מר"ן. ספק בחוטמו פוסלין העלין, ואת"ל פוסלין, ספק כהאומרים ששם אין נקרא החוטם וספק כסברת המבי"ט דחזוית היינו שני נקודות. ולכן יש להקל ב"עלים" אפי' בגבוהים מן האתרוג. וע"ע בספר ארבעת המינים (עמוד רעג). ושור"ר שגם ערוך השלחן (אות לו) הזכיר את הדגול מרבבה. וכן עיקר. וע"ע חיים וברכה (סימן יט). ומועדים וזמנים (ח"ב סימן קכד).

ומשמע אפי' אבעבוע אחד. וכ"נ מהרמב"ם (פ"ז מביאת מקדש) מי שיש לו גרב יבש כל שהוא. ומ"ש רש"י אבעבועות משום דרש"י קאי אעלתה על "רובו" ולא משכחת לה רק ע"י הרבה אבעבועות, משא"כ בגמ' דאמרינן (לה:) חוטמו אפי' משהו, משמע משהו אפי' חזוית אחת וכו' ור"י דיבר בזה בהוה. עכ"ד. והובא במחצה"ש בקיצור. וע' בית השואבה (אות נו) שהעיר ע"ד הכפ"ת. גם בפקודת אלעזר (שם) הביא להמועדי ה' שהעיר בראיות המבי"ט ושאין לסמוך על הוראה זו. [ואמנם הרב פקוד"א דחה קצת מדבריו לנכון]. וע' להלן שכתבנו עוד להעיר מדברי הראשונים. [וע' בדע"ת למהרש"ם (סעיף ט—יב) שכתב דלראב"ד שיעורו בכעדשה, ולהרמב"ם בכל שהוא]. ובביכור"י (אות לב) גם כתב: דלענין הלכה כיון שהכפ"ת וכנה"ג חלקו עליו ודחו ראיותיו הכי נקטינן דאפי' אבעבוע אחד מקרי חזוית עכ"ד ע"ש. וכ"כ המשנ"ב (ס"ק מט) ד"א דווקא ב' אבעבועות אבל רבים מהאחרונים חולקין ע"ז. וציין שכ"ד כנה"ג א"ר כפ"ת משיבת נפש סי' יג. וכ"כ בכה"ח (אות סב) להחמיר. ושכ"כ הבית השואבה (אות נו) והגם שפקפק בדחיות הכפ"ת מ"מ כתב דמשמעות האו"ח (אות טז) משמע הכי להחמיר ולכן יש להחמיר, עכ"ד. וכ"כ הגאון ר"ש נטאזאן והתפלא על המג"א שהעתיקו, והובא בחיים וברכה (סימן פב).

והנה מלשון הרמב"ם בפיה"מ (סוכה) שכתב שום שינוי בחוטמו פוסל, משמע ר"ל אפי' משהו (ואולי ר"ל כל מין). כפשט לשון הגמ' לה: והלכותיו (פ"ח ה"ז) כדרך שהעיר הכפ"ת. ומלשון הרא"ש (סי' יט) משמע ד"נקודה", שמה חזוית.

והנה בדע"ת הנז' כתב ד"כל שהוא" יש לו שיעור וציין לדבריו ליו"ד ע"ש ובאמת ראיתי

סימן טו

כמה דינים שונים

א. אתרוג שהוא חמוץ הרי זה כשר גם ליום הראשון ובברכה.¹

האתרוג אינו מתוק

אמנם לעומתו בא חכם הרב משחא דרבנותא (סימן תרמח) להקל בפשיטות ורמז אליו מהר"ח פלאג' בספר רוח חיים (סי' תרמח אות ד) ובשאר ספריו. והובאו בספר כרם יעקב הנז'. והעתיק לשונו הגאון שדי חמד (מע' ל כלל קמא אות מז) וז"ל: שמעתי שאתרוג שאין המיץ שלו מתוק פסול למצוה דדרך האתרוג להיות המיץ שלו מתוק וזה שאינו מתוק מורכב הוא, וליתא דהא אמרין בפ' שמונה שרצים (שבת קט:) ליתי אתרוגא חלייתא ופרש"י מתוק מכלל דאיכא אתרוג שאינו מתוק, וא"כ כשר הוא למצוה, כן כתב בספר משחא דרבנותא לגאון מערבי בסס"י תרמח. וכו' עכ"ל ע"ש. והביא דבריו גם הגאון ר' יוסף ידיד בס' ברכת יוסף (ח"א סס"י טו). וסיים, ובודאי שדבר זה ברור מאד וליכא למיחש כלל לדברי הרב זכות אבות, וליכא בזה שום ספק ושום חשש משום ברכה לבטלה. ע"כ. והובא בכרם יעקב שם. וגם בספר גנוזי שלום (או"ח סי' ה) כתב. ואין לנו לחוש לסימן החמוץ, אשר המציא מחדש הרב זכות אבות ז"ל אשר לא שערוהו הראשונים וגם הוא היפך השכל והסברא. ע"כ. והיינו מ"ש מהרח"פ ברו"ח (שם) דבאתרוג פראגה טעמם חמוץ ובאתרוגי האי רדוס בדק וטעמם מתוק וצריך לומר דאין זה סימן מובהק דיש מיני אתרוגים מתוקים ויש חמוצים וכמ"ש הרב משחא דרבנותא עכ"ד. וכיוצא בכתב מהרי"ח בבבל בתשובתו שבשו"ת זבחי צדק (ח"ב סימן לז) שיש אתרוג חמוץ ויש אתרוג מתוק ואדרבא רוב האתרוגים הנמצאים היום בעולם הם חמוצים ע"כ. וכבר כתב הגר"י ידיד

1. הנה באתרוג שטעמו חמוץ ולא מתוק דעת האחרונים כולם שהאתרוג כשר וכאשר קיבץ בזה כעמיר גרנה האי גברא רבה הג"ר יעקב חיים סופר שליט"א בספרו הנפלא כרם יעקב (סימן א) [ויזכר לטוב די יהיב לן במתנה ספרא דנא ושכמ"ה] אך אחד מגדולי האחרונים הלא הוא הגר"א קוריאט בספר זכות אבות (תקע"ב סימן כה) דעתו לאסור איסור בזה ונימוקו בזה מחשש "מורכב" של לימון היות ולדעתו האתרוג אינו צ"ל חמוץ אלא מתוק. ונביא דבריו להלן בס"ד. וכבר בספר כרם יעקב הנז' פלפל בזה וסתר בדבריו. ובאמת זה היום שמעתי מח"א נ"י דהאתרוגים התימנים הגדולים המה מתוקים והוא גופיה טעים לה בטעמא. אך כאמור דעת האחרונים להקל בזה. והנה דברי ספר זכות אבות הנז' הובא בס' פקודת אלעזר (סימן תרמט) ואלו מדבריו: ובר מן דין בנ"ד (אתרוגים מסויימים שהובאו מעיר אחרת לעיר ליוורנו) נ"ל לפסול מטעם אחר, והוא ממה שנמצא "המיץ שלו חמוץ" וזה אות ומופת חותך לע"ד שהוא מורכב מהלימוני שהוא חמוץ שהרי קלט טעמו, שמעולם לא נשמע שמיץ האתרוג חמוץ ואדרבא "הוא יותר מתוק" מהלימוני המתוקים ובעיני יפלא אם יש מי שמכחיש בדבר זה, ומקרא מלא דבר הכתוב כתפוח בעצי היער ומפרש ר"ת (שבת פח.) שהוא אתרוג וכו'. ובסיפיה דקרא ופריו "מתוק" לחיכי. ובנמצא חמוץ בודאי הוא סימן גמור שהוא מורכב, ומה שלא הזכירו סימן זה הפוסקים [עם יתר הסימנים הנז' שם] הוא לרוב פשיטותו שהוא סימן גמור של הלימוני דטעם כעיקר עכ"ל.

והנה נודע דדעת כמה פוסקים דאתרוג הוי דבר חריף ונפק"מ לחתך בסכין דבר חריף כמבואר ביור"ד (סימן צו). ודעת הרשב"א בתורת הבית (בית ד' שער א' ושער ד') דאתרוג הוי כדבר חריף, וכ"כ המג"א (סימן תמוז). לפי"ז איך יתכנו דברי הזכות אבות שהאתרוג מתוק הוא, ועל כרחין דאתרוג אינו מתוק. וע' בכרם יעקב שם (עמוד ו:). אך אפשר דיש לדחות דלא דווקא חריף הוא אלא דיש בו כח המושך. והא ראייה דכתב הרשב"א שם (דף ד.) בבית הקצר והארוך דסילקא אסור אעפ"י שאינה חריפה כצנון, יש לה כח משיכה בטבעה. וע"ש. וע"ע דרכי תשובה יור"ד (סימן צו ס"ק טל) בשמו דדבר ש"אינו חריף" אך יש לו כח המושך דינו כחריף.

וראה ראיתי בכרם יעקב שם שהביא בשם מהר"י בוכזיבא בהגהותיו לשו"ת גנזי שלום לדחות ראיית המשחא דרבנותא מההיא דשבת קט. לייתי אתרוגא חלייתא, דאין הכוונה לאפוקי חמוץ אלא לאפוקי מורכב. או דחלייתא היינו מורכב מתוק לאפוקי מורכב חמוץ. והרב יח"ס שליט"א חזר והשיב על דחייתו הראשונה, וכן השיב על דחייתו השנייה, דיש לעיין הא ידוע שאילן הלימון לא היה בזמן חכמי התלמוד ובא לאזורינו בזמן מאוחר כשם ששאר המינים באו למקומינו בזמן מאוחר כתפוחי אדמה ותירס וקפה וכו', ולפי זה לא שייך לדבר על הרכבה של "לימון" מתוק או חמוץ עכ"ד. וגם העיר: אלא שצ"ע איך נפרנס דבר זה עם תלמוד ערוך בברכות (לו:). ארץ אשר לא תחסר כל בה מלמד שאין א"י חסרה כלום, והא איכא להני מילי וזולתם. וי"ל עכ"ד.

ובמאי דסיים אפתח, די"ל ב' אופנים או שדברים אלו וחלקן, הם המצאות חדשות היינו שבא מתוצאה של הרכבות שונות, או י"ל שכוונת חז"ל שלא תחסר א"י דבר שאין בו תכלית מסויימת, כגון הויטמינים והכוחות של התירס או הקפה ישנם בפרי עץ מסויים, או פרי אדמה מסויים, נמצא שאמנם התירס עצמו אינו וכן כיוצ"ב אינם, אך הכוח התכליתי ישנו במאכלים אחרים. רמז לדבר ממ"ש (חולין

(שם) דנראה שבמדינתו של הרב זכות אבות טבע הקרקע שמגדלת אתרוגים מתוקים. ע"כ. והרי לנו שאין באתרוג החמוץ פיסול כל שידוע לנו שהאתרוג בחזקת אינו מורכב. ודברי האחרונים הנ"ל הביאם בכרם יעקב שם. והוסיף עוד אחרונים שכתבו להקל והמה מהר"י זיתון ומהר"י בוכזיבא (בגנזי שלום הנז') ומהר"ח חויתא הכהן בשו"ת שמחת כהן ח"א (חא"ח סימן יב) ושהגאון מהר"י בסיס ז"ל לא הזכיר הסימן הזה של חמוץ ולא בדק בו מעולם. והעיד הר"ח חויתא שכן עשה מעשה להתיר בזה. ושמע שבעיר ואם בישראל עיר תונים יע"א מברכים עליהן בכל שנה ע"ש. וכ"ד מהר"א פלאג"י בס' פדה את אברהם (מע' א אות טז) וכ"ד הגרי"ח ס"ז"ל בעל כה"ח בתשובתו שבס' כרם יעקב [וכ"כ בספרו ס"ס תרמח]. וע"ע בס' גנזי שלום ובס' משפט כתוב (חא"ח סי' יד) ובשו"ת בית הלחמי (חא"ח סי' א) והלאה. ואמ"א. וכתב בכרם יעקב (בהוספות עמוד רכט) שמצא להגאון ר"מ אשיאו בשו"ת הגיד מרדכי שהאריך לדחות בתוקף דברי הרב זכות אבות. וציין עוד לשו"ת כסא שלמה מאוזו (או"ח סי' פב). ואך מה שהובא שם בס' שמחת כהן שכ"ד מהר"י טייב בס' הזכרון (מע' א אות נא) והיינו מדלא הזכיר סימן זה החמוץ, לכאורה אינו ראייה. ובספר כרם יעקב שם בא לכלל מנין שיש י"ב פוסקים המתירים. והנה הגם שבספר פקודת אלעזר שם העתיק דברי הרב זכות אבות אין הכרח שס"ל כוותיה כמובן לפי שכן דרכו להעתיק דברי הפוסקים. והגאון שדי חמד ג"כ הגם שסיים על דברי הרב משחא דרבנותא דיש לדחות ראייתו וכו', כבר כתב הג"ר יעקב חיים סופר שליט"א (שם) דאין כוונתו לחלוק, ובפרט אילו ראה כל דברי האחרונים שבאו לכלל היתר ע"ש. [וע' בספר החשוב ארבעת המינים (עמוד רסב) ולשונו בזה צ"ת] ואנא עבדא אוסיף בס"ד גם מדברי מוהר"מ בן חביב בספר כפות תמרים (לה). דאתרוג יש בו מרירות. וע"ש שעל המיץ שבתוכו קורוהו "חמוץ" וכ"ה בשו"ת מהר"ם אלשיך (רס"י קי). היינו חמיצות, אך אפשר שאינו מלשון חמוצות. וע' במג"א (ס' תרמח ס"ק כג) ובלבושי שרד שם.

שלא אמר סתם "אתרוג" אלא חלייתא לא מפני שיש שאינו מתוק והיינו חמוץ אלא שיש מתוק מעט ויש מתוק הרבה ולזה אמר חלייתא מתוק הרבה.

ודחייה אחרת שמע בכרם יעקב שם דידוע דאתרוג בתחילתו הוא חמוץ ובגמר גדולו מתוק וז"ש חלייתא היינו גמר בשלו. אך הרב נ"י דחה דא"כ הול"ל אתרוג שנגמר בשולו דלא בטר טעמא אזלינן אלא בטר גמר בשולו אזלינן אלא ודאי מדנקט חלייתא ש"מ בטר טעמא אזלינן עכ"ד. אך קצת י"ל דהיינו הך שכיון שנגמר בשולו הוא מתוק, וע"ע בתוס' הרי"ד (סוכה לו.) דאתרוג הבוסר היינו הירוק שהוא לא גמר בשולו שלא נתמתק ע"ש. וכתבתי כל האמור אגב דחביבא עלי פריו וכרמו של כרם יעקב.

אם התפוח הוא האתרוג

ואולם מה שהכריח הרב זכות אבות דאדרבא האתרוג מתוק ומקרא מלא דיבר הכתוב (שה"ש ב) כתפוח בעצי היער ולדעת ר"ת היינו האתרוג וכתוב בספיה ופריו מתוק לחיכי, הנה בכרם יעקב שם הביא דברי אהר"א ציון שליט"א דהבשר מתוק והמיץ חמוץ. עוד דחה הרי"ס שליט"א באופן אחר הגם שהפרי חמוץ מ"מ אמר ופריו מתוק לחיכי, לחיכי דייקא וכדרך שדרשו (שבת פח:) אע"פ שמיצר ומימר לי דודי בין שדי ילין עכ"ד. והנה לדחייה הראשונה יל"ע לכאורה איך אפשר דהמיץ חמוץ והפרי מתוק לחיך.

והנה בכרם יעקב שם האריך על מ"ש ר"ת דהתפוח הנזכר בשה"ש הוא האתרוג דז"ל הגמ' (שם) מ"ד כתפוח בעצי היער למה נמשלו ישראל כתפוח לומר לך מה תפוח זה פריו קודם לעליו אף ישראל הקדימו נעשה לנשמע ופרש"י פריו קודם לעליו כך דרכו וחלוק משאר אילנות חננת פרותיו קודם לעליו. וכתבו התוס' שם פריו קודם לעליו הקשה ר"ת שהרי אנו רואים שגדל כשאר אילנות, ומפרש דתפוח היינו אתרוג, וריח אפך כתפוחים (שה"ש ז) מתרגמינן כריחא דאתרוגא, ואתרוג

קט:) כל דבר שאסור לן רחמנא שרי לן כנגדו, אסור לן דמא שרא לן כבדא וכו' ע"ש. ומה שהקשה מה שייך לדבר על לימון מאחר שעדיין לא היה בזמן חכמי התלמוד, הנה כיוצ"ב יש להקשות על מ"ש בשו"ת מהר"ם אלשיך (סס"י קי) דאמרינן בגמ' (סוכה לה.) טעם עצו ופריו שוה ואימא פלפלין ואמאי לא קאמר מורכב וכו' ע"ש. ולהאמור מורכב לא היה. גם על הט"ז (סימן תרמט ס"ק ג) קשה כיוצ"ב שרצה להוכיח דמורכב כשר דאל"כ אמאי לא קאמר לא מצא אתרוג לא יביא מורכב וכו' ע"ש. מיהו על מהר"י בוכזיבא אין כ"כ קושיא מפני שהזכיר מורכב היינו מתפוחי זהב נמי ע"ש. וגם על הט"ז יש לתרץ דבזמן האמוראים לא היה מצוי שהיו בבבל, אבל בא"י אצל התנאים היה מצוי, מיהו ע"ד מהר"ם אלשיך יקשה שהוכיח מדברי התנאים בבריייתא ואולי י"ל דהיינו הרכבה מפרי אחר לא מלימון דעם פרי אחר נמי הוי מורכב, הגם שהזכיר בתחילת דבריו (שם) הרכבת לימון.

עוד זאת כתב בכרם יעקב שם ששמע לדחות הראיה משבת שם, דלעולם חמוץ פסול כסברת החוששים ומ"ש חלייתא לאו מכלל דאיכא חמוץ אלא מכלל דאיכא "מר" דהא היפך ממתוק הוא המר. ושוב דחה דמצינו שמתוק היפך מחרף, והיפך ממר וחמוץ, וכשאמר חלייתא לאפוקי כולם אתא. עכ"ד ע"ש. ולא הבנתי הקושיא דהא לסברת החוששים אין בנמצא אתרוג כשר מר אלא רק מתוק א"כ מהיכן שייך למימר למעוטי אתרוג מר הא מר ליכא. מיהו עכ"פ אפשר דהחוששים דפסלו ב"אינו מתוק" היינו שהוא "חמוץ" שאז יש בו חשש "לימון" שהוא חמוץ והוי "מורכב", אבל גם לדידהו אפשר דמכשרו באתרוג "מר" כל שאינו חמוץ שאז אין בו חשש המורכב כאמור, אך מהלשון שכתב המשחא דרבנותא, שיש רוצים לפסול כל "שאינו מתוק" משמע דגם מר בכלל. ומדברי הכרם יעקב משמע דגם לחוששים מכשירים במר.

ומ"מ יש לדחות קצת בס"ד באופן אחר הראיה משבת. דבאמת אתרוג הוא מתוק ומה

משה (שם) לרמוז על שדה תפוחים הידוע הנרמז במקרא (בראשית כז) ראה ריח בני כריח שדה. עכ"ד. וכוונתו על דרשת חז"ל (תענית כט:): ומוכח דלא כהתוס' בתענית שם. (אך עכ"פ אינו בהדיא נגד פיר"ת). וכביאור הגר"א כתב, תפוח, על שם ופריו מתוק לחכי (שה"ש ב). ומשמע דלא נקטו כסברת ר"ת. וע"ע בס' בן איש חי (נצבים אות ד). וע"ש שהביא מזהר (שמיני מ). עה"פ רפדוני בתפוחים.

והנה בזוהר (אחרי עד.) איתא דהתפוח יש בו גם טעם ע"ש. ואין להקשות מזה על ר"ת דהרי אתרוג אין בו טעם, כי הוא מר עד שמרקחים אותו, (וע' כה"ח סי' רב אות נה). די"ל דיש אתרוגים שהם שאינם מרים וראוים לאכילה. כמ"ש בריש אמרי בס"ד. ובמדרש (ויקרא פ"ל סימן יב) מבואר דאתרוג יש בו טעם ולא כהדס וערבה וכאמור. מיהו לכאורה קשה מדאמר עוד בזוהר הנז' (שם) דטעמיה "מתיקא" ובשלמא התפוח מתוק, אך האתרוג נהי ד"אינו מר" אך מ"מ אינו "מתוק". ויש לומר דאולי יש אתרוגים ממש מתוקים. עוד י"ל דמתיקא היינו לומר שאינו מר וכמו דכתיב וימתקו המים (שמות טו) והיינו שאינם מרים (וע' כרם יעקב עמוד ו:): אך עדיין קשה דאמר דזוהר הנז' (שם) "תפוח אסוותא לכולא" ובשלמא תפוח ניחא דמצינו בו רפואה וכמ"ש בניצוצי זוהר (שם) מהא דע"ז (מ:): פעם אחת חש במעיו והביאו לו יין תפוחים ונתרפא. או הכוונה דמפיק חמרא כמ"ש בזוהר שמיני (דף מ). אבל אתרוג מאי רפואה. וי"ל קצת דגם בו מצינו רפואה כההיא דאיתא בויקרא רבה (פל"ז סימן ב) הובא בפירש"י (סוכה מו:): וידעתי גם ידעתי דיש לפרש כוונת הזוהר במ"ש אסוותא עפ"י סוד תפארת חיים אך מ"מ הפשט גם צריך להדרש. וגם התפוח הוא בתפארת וכמ"ש למעלה.

ברם מהאמור למעלה נראה דלא כפיר"ת, וכן לכאורה מדוקדק לשון הכתוב (שה"ש ב) כשושנה בין החוחים וגו' כתפוח בעצי היער, ואי הכוונה על האתרוג הוה ליה למימר כתפוח בין הקוצים שיש לו ג"כ כעין קוצים, וכדרך

פרי קודם לעליו שדר באילן משנה לשנה (ע' סוכה לה). ואחר שנה נושרין עליו של אשתקד ובאין עלין אחרים הוי פרי קודם לאותם עלים. [ונכתבו התוס' אך תימה שמביא קרא כתפוח בעצי היער (שה"ש ב) דבהאי קרא לא נמשלו ישראל לתפוח אלא הקב"ה כדכתיב כן דודי בין הבנים, וקרא דריח אפך כתפוחים (שה"ש ז) הוה ליה לאתויי טפי. ע"כ]. ובתוס' בתענית (כט:): גבי ראה ריח בני כריח שדה כריח שדה של תפוחים, כתבו, של תפוחים, י"מ תפוחים כריח אתרוגים עכ"ל. ואביא אח"כ מ"ש בזה בכרם יעקב.

וזה זמן זמנים טובא נתחבטתי בדברי רבינו תם הנז', דהנה גרסינן בערכי פסחים (קטז.) גבי חרוסת מצוה מאי מצוה רבי לוי אמר זכר לתפוח ופרש"י שהיו יולדות שם דכתיב (שה"ש ח) תחת התפוח ע"ש והיינו כדאיתא בסוטה (יא.). וגם התוס' (פסחים שם) כתבו בשם תשובת הגאונים לעשות חרוסת מפירות שנמשלו בהם ישראל תחת התפוח עוררתיו. וכ"פ מור"ם בהגה (סימן תעג ס"ה). וכן המנהג שמניחים תפוחים ולא אתרוגים כנודע. הרי דתפוח הזה אינו האתרוגים, ומסתמא התפוח הנזכר בפ"ב הוא הנזכר בפ"ח, וכן דריש ליה בזוהר משפטים (קכ:): בתר דיפקון מן גלותא נמשלים כתפוחים וכו' תחת התפוח עוררתיו וכתב שם בניצוצי אור דהיינו התפוח הוא סוד התפארת ע"ש. ועל כרחק הכוונה על התפוח כי הוא סוד התפארת וכמ"ש בבן איש חי (פ' נצבים אות ד) בענין התפוח ע"ש. זאת ועוד דבזוהר הקדוש פ' משפטים (קכב:): מוכח דלא מפרש כר"ת דאיתא שם: אמ"ר יצחק כתיב כתפוח בעצי היער (שה"ש ב) כתפוח דאתפרשא "בגונוני" ובגונונין אתאחדא מילה. וזהו שייך בתפוח לפי שיש בו גונונין לבן אדום צהוב ירוק משא"כ באתרוג וכמ"ש בפ' האזינו (רפו:): קב"ה כתפוח דאית ביה תלת גונונין וע"ע בפ' נשא (קלג:). ובטור (סי' תקפג) כתב יהא רגיל למיכל אתרוגא קרא רוביא וכו' ואח"כ כ' שבאשכנז רגילין לאכול תפוח מתוק בדבש. וכ"כ מור"ם בהג"ה (שם) וכתב בדרכי

ב. אתרוג הגדל בלא גרעינין הרי זה כשר ובלבד שאין בהם חשש פיסולאחר.²**ג. אתרוג של ערלה פסול לכל הימים.**³

וגם למעלה הבאנו מה שיש לדחות עוד בזה. והיה זה שלום.

2. כן העלה ובא הגאון רבי יצחק וייס זצ"ל בשו"ת מנחת יצחק (חלק ח סימן נח) וע"ע בשו"ת שבט הלוי (ח"ה סימן עו) ובספר תשובות והנהגות (סימן שפא). ואינן מצויים עימי במחיצתי לעת עתה.

3. **במשנה** (לד:) שנינו של ערלה פסול. ובגמ' (לה.) אמרינן מ"ט חד אמר לפי שאין בה היתר אכילה וחד אמר לפי שאין בה דין ממון. ופירש"י לפי שאין בה היתר אכילה ורחמנא אמר "לכם" הראוי לכם בכל דרכי הנאתו. לפי שאין בה דין ממון, שאינו שוה פרוטה דאיסורי הנאה הוא הלכך לאו שלכם הוא. ומסקינן אלא בהיתר אכילה כולי עלמא לא פליגי דבעינן וכו'. וכ"כ הרי"ף והרא"ש וכ"פ הרמב"ם (פ"ח ה"ב). וז"ל הר"ן שם של ערלה ושל תרומה טמאה פסול משום דלא חזו כלל דלשריפה קיימי וכתותי מכתת שיעוריה. ע"כ.

ואמנם בטור והשו"ע לא הזכירו ערלה. אך נראה מאחר דהשו"ע כתב (בסימן תרמט ס"ה) והפיסול שהוא משום עכו"ם או מפני שאותו אתרוג אסור באכילה וכו'. והוא לשון הרמב"ם (שם ה"ט). וקאי נמי אערלה ממילא אין כ"כ קושיא שלא כתבו בהדיא. ושור"ר מ"ש בזה האחרונים הובא בבית השואבה (דקמ"ת ע"ב והלאה). ועכ"פ כ"כ המג"א תרמט (ס"ק כ) ושאר אחרונים. ועי' שו"ת הר צבי (ח"ב סי' קט קי)

ובערלת חוץ לארץ דנו בזה האחרונים וע' בזה באורך בבית השואבה (דקמ"ט). ואכמ"ל.

והנה למעשה היום אפשר דאין לחוש לאתרוגים המשוקים כיון די"ל כל דפריש מרובא פריש. וע' באורך מזה בשו"ת יביע

שאמר בשושנה. וע"ע בכרם יעקב (בהוספות עמוד רכט) שבספר עבודת הצדקה להגאון מה"ר צדקה חוצין ז"ל תמה טובא ע"ד ר"ת. וגם הגרי"ח ס"ס נר"ו האריך שם בזה והעיר ממ"ש במדרש רבה (שה"ש פ"ב) שדרשו כתפוח בעצי היער מה התפוח הזה הכל בורחין ממנו בשעת השרב ולמה כן לפי שאין לו צל לישיב בצלו וכו'. (והיינו שהעלין נושרין) ואילו אילן האתרוג אין עליו נושרין לא בקיץ ולא בחורף כידוע וכמפורסם. וכמ"ש בספר מעשה טוביה. ועוד העיר הג"ר יח"ס נר"ו ממ"ש (שם) מה התפוח אין גומר פרותיו אלא בסיון וכו' מה תפוח משעה שמוציא ניצו ועד שגומר פירותיו חמשים יום וכו' וכל זה מתאים לאילן התפוח ולא לאתרוג. ותמה על מ"ש ר"ת שהעלין נושרין דאינו כן. (וע"ע למוהרי"ח בספר בנייהו שבת שם). גם העיר דמ"ש התוס' דהתרגום תרגם וריח אפך כתפוחים כאתרוגא הנה בתרגום שלפנינו תרגם כתפוחין דגן עדן ולפי הנראה שתרגום שלנו לא הוא התרגום שהיה מצוי בידי ר"ת. עכ"ד. ובהוספות (עמוד רכט) כתב שהעיר מזה בס' פרי צדיק (ויקרא דקי"א) ואני מצאתי בס"ד בספר מריא דכ"א (שבת פח). מחכמי תוניס לפני כמאתיים שנה שהעיר בזה והגיה שם. והנה מדברי רש"י והראב"ע אין הכרח לכאורה שהוא דלא כר"ת. ומה שהבין נר"ו שאין לו צל היינו מפני שנושרין י"ל שאינו מפני הנשירה אלא שכך גידולו שהוא לא עושה צל הרבה, ומה שהעיר ע"ד ר"ת דמיד בתחילת גדלו ולא בשנה שניה, ע"ע בהגהות ר' זאב בן אריה (שבת שם). ומיהו מה שהעיר, שהרי אין העלין נושרין אולי י"ל דנהי שאין נושרין היינו שלא כדרך שאר האילנות אבל מ"מ נושרין מעט, וליכא פלוגתא במציאות, כ"נ ליישב בס"ד. וכל זה נפ"מ לדחות מה שמסתייע הרב זכות אבות מפירוש ר"ת דהאתרוג מתוק כדכתיב ופריו מתוק לחכי.

ד. אתרוג של טבל פסול לכל הימים.⁴

ה. אתרוג המורכב מלימון פסול לכל הימים, והמברך עליו נושא ש"ש לבטלה.⁵

השו"ע הגם שלא ביאר בהדיא) אולם יש אחרונים שבארו שאף לדעת הרמב"ם אין פסול אלא ביום הראשון ולא בשאר הימים הובא דבריהם בארבעת המינים (עמוד צב) ע"ש. וע"ע בית השואבה (דקנ"א: אות לז) ובכה"ח (אות מא עח). וכתב בחיים וברכה (סימן קא) דבדיעבד יצא. וכתב בבכור"י (סי' תרמט ס"ק כז) שלכן יטול בלא ברכה. וכ"כ בשער הציון (אות מה). וז"ל כה"ח (שם אות מא): "ולכן צריך להשגיח על האתרוגים היוצאים מארץ ישראל שיהיו מתוקנים מתרומות ומעשרות ולא יקנו ממי שאינו מוחזק בכשרות וצריך שיהיו לו עדות מב"ד הצדק עכ"ל.

וראיתי בילקוט יוסף (הל' אתרוג סעיף יא) שהמקיל אף ביום הראשון באתרוג טבל "יש לו על מה שיסמוך". ושם הביא ציונים בזה. ולכאורה ק' כיון שדעת הרמב"ם שפסול כל שבעה. וכמעט ברור שכ"ד השו"ע היאך נקל נגד מר"ן. וכנראה דכיון שיש פלוגתא בדעת הרמב"ם הנז' לכן אינו ברור נגד מר"ן. ומעתה אפשר לנו דאפי' לכתחילה לסמוך להקל בדבר ואין חשש לברכה. והנה שוב דברתי עם הגאון הרב יעקב יוסף שליט"א ודעתו דאין לברך על של טבל ואפי' בשעת הדחק בכל הימים עכ"ד וע"ע שו"ת שבט הלוי (סימן קעג). ושו"ת הר צבי (ח"ב סימן קט). ושו"ת מנחת יצחק (ח"ז סימן מה).

5. בדין אתרוג המורכב מלימון יש מחלוקת גדולה אם מותרים ליטלם למצוה או לא. ורוב הפוסקים פוסקים לאסור בהחלט. וע' במג"א כאן ומשנ"ב וכה"ח. ועיין להגאון מופת הדור בשו"ת יחיה דעת (ח"ב סימן עד).

וכמה טעמים נאמרו בזה. א': משום שכשהרכיב האתרוג עם הלימון בטל האתרוג

אומר ח"ו (חיו"ד סימן כד) ודון מינה ואוקי באתרין. ואולם אמר לי אחד דלא מצוי אתרוגים ערלה בשוק לפי שתוך שלש שנים עדיין המה קטנים וירוקים. אולם בדברי אודות דין זה עם הגאון הרב יעקב יוסף שליט"א אמר לי שאינו מכוון. אלא דיכול להיות שבשנה השלישית יהיו אתרוגים טובים. ע"כ.

ג' דיעות בראשונים

4. הנה דין "טבל" לא נזכר במשנה. אולם הר"ן (סוכה שם) גבי של דמאי ב"ש פוסלין וב"ה מכשירין, כתב ולכו"ע בטבל גמור אין יוצאין בו "ביום הראשון" אלא משום דתנא לא תני אלא מאי דפסול אפי' ביום שני של תורה לא תנא טבל דאע"ג דתנא דמאי לב"ש שאין פסולו אלא ביום ראשון תנא לא קפיד בדב"ש וכו'. אבל הרמב"ן ז"ל אומר דשל טבל קרינא ביה לכם כיון שיכול לסלק הכהן והלוי באתרוג דעלמא שיפריש על זה דהוה ליה כההיא דאמרינן (ב"ב קלז:): באחין שלקחו אתרוג בתפיסת הבית וכו'. ואין דינו ז"ל ברור אצלי וכו'. אבל טבל כיון דאסור ביה עד שיפריש עליו ממקום אחר כשהוא נוטלו לצאת בו א"א לומר דליהוי דידיה וכו'. ע"כ. ודעת הריטב"א שם כדעת הרמב"ן דכשר אף ליום הראשון. (וע' כפ"ת שם דמ"מ משום מוקצה אסור ולא התיר הרמב"ן אלא בדיעבד) ועיין בתוס' (דף לה.).

והרמב"ם דעתו לאסור "לכל שבעת הימים" כמ"ש שם (בפ"ח ה"ב וט'). והטעם לפי הרמב"ם בפיה"מ משום פרי וז"ל ולפיכך הוא פסול למאמר הש"י פרי דאלו אינן ראויין לאכילה בשום פנים. ומשמע לדעתו דפסול כל שבעה שהרי (בהלכה ט) כתב דהאסור באכילה פסול כל שבעה. (ולפי"ז נראה שכן דעת

ו. ואפי' ספק מורכב פסול לכל הימים.

ז. מוכר אתרוגים המעיד לנו שאין אתרוגים אלו מורכבים אם הוא אדם ירא ה' ונאמן, אפשר לסמוך עליו. וכן הדין לענין טבל.

ח. אתרוג של שביעית כשר למצוה, אלא שיש לוודא שאין בו איסור של "נעבד" ו"משומר". וישמור את התנאים בקניית האתרוג בשביעית כדת וכדין כרצון ה' יתברך.

קליפתו עבה וחדרי הזרע קצרים. והמיץ מועט מאד. סימן רביעי: הגרעינים זקופים. ואולם כתבו כמה מהפוסקים שאין לסמוך בזה על הסימנים. וע"ע שו"ת ישכיל עבדי (שאלת שלום סימן ה). וע"ע בשו"ת יחיה דעת (ח"ב סי' עד אות ו).

6. בשו"ת יחיה דעת (ח"ב סימן עד אות ז) כתב וז"ל: לפיכך החרד לדבר ה' יזהר מאד לקנות אתרוג שאינו מורכב דווקא שמוכא מפרדס שמוחזק באתרוגים בלתי מורכבים, או שיקנה מאיש נאמן וירא ה' מרבים ואע"פ שהגאון רבי שלמה קלוגר בשו"ת שנות חיים (סימן ער דע"ט:) כתב שאין עד אחד נאמן לומר שאתרוג זה אינו מורכב הואיל והוא מעיד נגד חזקת חיוב של מצות עשה מן התורה, כמו שאין עד אחד נאמן באיסורים היכא דאיתחזק איסורא ע"ש. אולם לדעתי אין דבריו מוכרחים כלל שיש מקום לחלק בין חזקת איסור לחזקת חיוב וכמו שמתבאר בשו"ת הרא"ש וכו' ומכל שכן שיש חולקים וסוברים שעד אחד נאמן באיסורים אפי' היכא דאיתחזק איסורא וכו'. ע"ש. (וע"ע במשנ"ב סי' תרמח ס"ק ס"ה). אשר על כן מסיק שאם הוא ת"ח וירא ה' ומעיד שיודע שאתרוג זה אינו מורכב בודאי שנאמן. ע"כ.

בלימון ואין שמו אתרוג אלא לימון. טעם שני: ששני מינים מעורבים הם והתורה אמרה אתרוג ולא מקצת אתרוג, טעם שלישי: לפי שנעבדה בו עבירה (והאחרונים פלפלו בטעם זה הרבה). טעם רביעי: הרי הוא חסר. טעם חמישי: הרי הוא כפחות מן השיעור. טעם שישי: משום בל תוסיף. טעם שביעי: משום שאין עצו ופריו שווה שהעיקר הוא הלימון. וכעת לא אוכל להאריך בזה. ואפי' בספק מורכב ג"כ פסלו הרבה האחרונים בזה. וע' בילקוט יוסף (הל' אתרוג סעיף ב). ויביע אומר (ח"א סימן מב אות ט) ויחיה דעת (ח"ב סימן עד). וע"ע להגר"י טייב בספר הזכרון (מע' א אות נב) ובהערות תפארת יצחק (שם עמוד קכח) להגר"ח סופר נ"י ועי' שו"ת ציץ אליעזר חלק ח (סימן כב) וח"ט (סימן לב).

והעידו דהיום רוב האתרוגים בארץ ישראל מורכבים וכמ"ש מהרש"א אלפנדרי בשו"ת הסבא קדישא (חא"ח סימן יג) ונדפס גם בספר "לימוד זכות" באורך ועי' שו"ת ישכיל עבדי (חלק ח ס"ס כז) וצ"ע.

ויש שנתנו סימנים להבחין בין המורכב לשאין מורכב כמ"ש המג"א (סס"י תרמח) הסימן הראשון: שהאתרוג אינו חלק אלא יש בו בליטות. סימו שני: עוקצו שוקע. סימו שלישי:

השמטות

שייך לסימן ה

ר' מאיר סובר דשיעור אתרוג הקטן כאגוז (סוכה לד:) הנה נודע דאתרוג דומה ללב כמ"ש במד"ר (אמור, ל), והנה מאז חטא אדה"ר נתערבכו טוב ברע ורע בטוב כמ"ש בזה"ק והנה יש בלב ב' חללים צד ימין ליצה"ט צד שמאל ליצה"ר, והמלחמה תמיד בין שני היצרים, והנה אמרו חז"ל (קה"ר א) טוב ילד מסכן וחכם ממלך זקן וכסיל, שיצה"ר הוא זקן מפני שהוא מנעוריו משא"כ יצה"ט בא בהיותו בן י"ג שנה והוא קטן לעומת יצה"ר. אמנם עכ"ז המעט שעושה האדם ע"י יצרו הטוב, זה חשוב אצל השי"ת כי הוא ידע יצרנו וכמ"ש כי ידעתי את יצרו. וכתיב (בראשית ח) כי יצר לב האדם רע מנעוריו, ואשר על כן דן השי"ת אותנו לכף זכות, וזהו אשר רמז לנו רבי מאיר זה באומרו שיעור אתרוג הקטן כאגוז, שאפי' שהלב הטוב היינו כח יצר הטוב הוא מועט, מ"מ גם זה כשר, ור' מאיר לשיטתיה דחייש למיעוטא (יבמות סא:), וז"ש כ"אגוז" בגי' טוב, שאפי' הטוב הוא מועט ג"כ כשר, ולעולם יש תקנה אף כי הגדיל עשות רשע כדרך זקן שכובש את הילד, מ"מ אל יפול מזה ואל יחדל מעשות עוד טוב, וז"ש כאגוז כי דרשו (חגיגה טו:) אל גנת אגוז ירדתי (שה"ש ו) מה אגוז זה אע"פ שמלוכלך בטיט ובצואה אין מה שבתוכו נמאס וכו' ע"ש. נמצא אגוז עם כל חסרונותיו, עדיין יש לו תקנה, ולכן ר' מאיר היה מחזר אחר אלישע אחר לתקנו (ולכן הובא מימרא הנ"ל בחגיגה שם ודוק), וכן דרשו (בשהש"ר פ"ו, יא) מה אגוז זה אם נופל לתוך הטנופת את נוטל ומורקן ושוטפו וחוזר בתחלתו ויפה לאכילה כך ישראל וכו'... ע"ש. ואגוז גי' חטא לומר שעם שיש ח"ו חטא מ"מ יש גם טוב. והנה השם ר' "מאיר" יש לו רמז בכתוב אישר יבא מ'ארץ ר' חקה (דברים כט), לרמוז שהיה בן גרים כמ"ש בגמ' (גיטין נו.) ולעניינינו לרמוז שגם האיש הרחוק והשפל יכול לבא ולהתקרב ע"י הטוב שלו להשי"ת.

שייך לסימן יב

חידוש בענין פיטמא. מצאתי כי בשו"ת שבט הלוי (או"ח סימן קעז) דן באתרוגים הגדלים בפיטמות, אלא שמתייבשות ונופלות בעודן באילן או אח"כ. דצידד להכשיר בזה ואפי' נשאר גומא וטעמו לפי שאינו מפני "ריעותא" אלא כן דרך גידולו של האתרוג והרי הן בזה כשאר הפסולת ולכן אין בזה פיסול משום חסר או הדר ע"כ ואמ"א. והובא בספר ארבעת המינים (עמוד שיט). וע' בב"י (ד"ה ומ"ש להכשיר) מ"ש בשם האו"ח. וע"ע כפות תמרים (לד: עמוד 130) ד"ה נטלה פטמתו. ומשמע לדייק שאין להכשיר. וראיתי בספר ענף עץ עבות (עמוד 89) בשם החזון איש: "ואם הפיטם היה נושר מאליו במשך הזמן גם בהשארותו על האילן הרי הוא נחשב כגדל בלא פיטם" ע"כ. ולכאורה זה כמ"ש שבט הלוי וצ"ע בכל זה. כי מפשטות הפוסקים משמע דרך כשגדל מעולם בלא פיטמא. ושו"ר בשבט הלוי בגופן שלהן והרגיש בזה ושכן דעת הגאון הר"ר מאיר ברנדסדופר שליט"א אלא שרצה השבט הלוי למצוא איזה זכות לכן כתב מה שכתב. אח"כ השגתי לפי שעה ספר פסקי מהרי"ץ עם ביאור בארות יצחק והאריך שם בזה.

בדין ניטל הפטמא והשושנה, ע"ע בשו"ת שואל ונשאל חלק שישי (סימן מז) וחלק ז (סימן יד).

פסקים לדעת "האשכנזים" היוצאים ביד הרמ"א ז"ל.

אמר המחבר היות ובהיותי עוסק בליבון ההלכות וראה ראיתי שיש משא ומתן רחב בדברי הפוסקים ראשונים גם אחרונים בכל פרט ובעזר שדי דחקתי עצמי ונכנסתי בעובי הקורה וממילא כתבתי כל השיטות ובין השאר כתבתי גם מהי שיטת הרמ"א ז"ל אשר על פיו יבואו ועל פיו יחנו אחינו האשכנזים הי"ו, אמרתי אע"פ שאין אני פוסק לדידהו מ"מ למען לא יהא יגיעי לדיק וכתבתי לבהלה אלכה ואקבצם כעמיר גרנה הפסקים המובאים בדעת הרמ"א והאחרונים שסברי כוותיה היכא דפליג עם השו"ע ויהיה הדבר שלם. וציינתי המקורות בקיצור. וזאת למודעי כי הרבה הלכות לא כתבתי בחלק הזה של "שיטת הרמ"א" כי לא באו במפורש בכל האחרונים רק באיזה ספרי שו"ת שהמשנ"ב לא כתבם. אשר על כן יעיין החפץ בזה במה שכתבתי בחלק הקודם באורך בפסקים הארוכים במקורותיהם וטעמיהם ומשם בארה. ואשר על כן עשיתי סימנים אלו להלכות שהם "לדעת הרמ"א" מקביל לסימנים הראשונים בחלק הראשון שהם "לדעת מרן השו"ע" ופעמים ציינתי לעיין שם. ולכן כשאכתוב "וראה בדברינו" הכוונה על הרשום תחילה בחלק הראשון. והיה זה שלום.

סימן א

- א. ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר זה האתרוג.
- ב. האילן הנקרא בלשון ארמית אתרוג נקרא בלשון הקודש הדר (רמב"ן).
- ג. וסתם השי"ת וכתב פרי עץ הדר ולא כתב אתרוג עד שהוצרכו חז"ל לפרש כל זאת ללמדנו דעת שצריכין אנו לסמוך בכל התורה שבכתב (ה' חומשי תורה) על תורה שבע"פ.
- ד. וראוי לא להיות קמצן בענייני המצות ולא יקח חנם.
- ה. יזהר מלומר "אינני חפץ באתרוג יקר כזה" מפני שזה כבזיון למצוה.
- ו. ישתדל להשיג אתרוג כשר ומהודר בלי שום בעיות. (ועי' בפרי עץ הדר ח"א שם מבואר בסימן א כל הכתוב כאן ויותר מהמה בס"ד).

סימן ב

- א. אתרוג הצהוב הוא מן המובחר ואם ירוק כעשבים פסול כל שבעה ואם עתיד להצהיב ג"כ אין ליקח אותו אא"כ התחיל קצת לשוב להצהיב.
- ב. להצהיב האתרוג על ידי תפוחים שיניחם ביניהם אין חשש ויזהר שיניחם מצד הפיטמא מפני שאם יניחם מצד העוקץ, טבעו שמפיל העוקץ.

סימן ג

- ג. מקום שהאתרוגים שלהן שחורות מעט כשרים ואם היו שחורים הרבה פסול לכל שבעה בכל מקום. ולכן אם היו בו נקודות שחורות ולבנות בשנים ושלוש מקומות המפוזרות ברוב שטח האתרוג פסול אבל נתפשטו בצד אחד ולא נתפשט לצד שני כשר ואם נתפשט כתם גדול ברוב שטח האתרוג פסול לכל שבעה כדרך שמבואר בדין חזוית.
- ד. ואין הבדל בין שחור מעט לשחור הרבה.
- ה. אתרוג לבן פסול ודינו כדרך שנתבאר בדין השחור.
- ו. אתרוג גוון ה"אדום" אם הוא אדום חזק פסול לכל שבעה כדין השחור ואם אינו אדום חזק כשר.

א. הנה יש שלש שיטות בדבר ויש פוסלין עד שיצהיב לגמרי וזהו שיטת הב"ח סימן תרמח ועוד מהפוסקים בסעיף כא אך המשנה ברורה ס"ק ס"ה נקט כסברת האחרונים המקילין כל שהתחיל להצהיב דאז תלינן כודאי שלבסוף ישוב כולו למראה אתרוג אבל בלאו הכי לא, מחשש שישאר ירוק וכן דעת עוד מהפוסקים.

ב. כן המנהג שמניחים בין תפוחים כדי להצהיבו ולא מצינו מי שערער בזה ואע"פ שלכאורה היה מקום לדון משום דאפשר דאף שהצהיב בזה אינו גמר פרי מ"מ אין לחוש כלל כמבואר בדברינו סימן ב.

ג. בשו"ע סעיף טז. וכמבואר במשנ"ב לפסוק כשיטה הראשונה שבסעיף יוד שבשו"ע ודלא כדעת השולחן ערוך אלא כפסק האחרונים להקל.

ד. כן כתב המהרש"ם והובא בחיים וברכה וזה כנראה פשוט שלא מצינו מי שחלק בהדיא.

ה. כן מבואר בשו"ע סעיף טז וע' בפמ"ג שכתב דבקרוב דק ולבן במקומות מועטים אין לקרותו חזוית כי אם שינוי מראה והובא באחרונים. וע"ע חיים וברכה (סימן קלא) ע"ש ודע דבחזון איש (סימן קמז) כתב דלבן מחמת קילוף אינו בכלל לבן הפוסל. וע' בדברינו סימן ג הערה 4.

ו. כ"כ הפמ"ג וכן נוטה דעת הביאור הלכה סעיף טז. ומסתייע הפמ"ג מהא דסוכה (לה ע"ב). ואמנם בשו"ת פני אריה סימן ה' מיקל לגמרי והובא באחרונים מ"מ יש חולקים עליו כמבואר בדברינו סימן ג. ושיטת הפמ"ג היא דיעה ממוצעת. ואפשר שגם הפני אריה לא התיר אלא במקומם שהיה גדולם כן. וכדרך שאמרו בדין השחור.

סימן ד

- ז. אתרוג המנומר פסול כל שבעה בין מנומר בגוויזן הפוסלין כמו השחור והלבן וירוק חזק בין אם היה מנומר בשאר גוויזן ודינו שבמקום אחד ברוכו, או במיעוטו בשנים ושלשה מקומות בדרך שנתבאר למעלה.
- ח. נעשה מנומר מחמת משמוש הידים למצוה יש מי שרצו להתיר כיון שבא מחמת המצוה.
- ט. — יגעשה מנומר מחמת קילוף פסול כיון שאינו ממראה אתרוג. ואין להקל אלא בשעת הדחק וכן הדין בחוטמו.

סימן ה.

- יא. שיעור האתרוג כביצה והוא כמשקל 60 גרם אך בעל נפש יחוש לכתחילה ליקח גדול יותר כמעט פי שנים שהוא משקל 100 גרם.
- יב. ואם יש בו כשיעור הנזכר אע"פ שהוא בוסר שעדיין לא נגמר פריו כשר.
- יג. אתרוג אפי' גדול הרבה כשר.
- יד. הזריקו באילן חומרים שגורמים שיגדל הרבה אין חשש.

ז. דין מנומר נזכר בשו"ע סעיף טו. ויש מחלוקת אם גם בשאר גוויזן פוסל והמשנ"ב נוטה להחמיר בזה כמ"ש בס"ק נה וראה עוד שם ס"ק כו.

ח. כן צידד הגאון חתם סופר בחידושיו (סוכה לה.) וכן הסכים בשו"ת התעוררות תשובה ונזכר באחרונים וע' בדברינו סימן ד הערה 3.

ט"י. כ"כ המשנ"ב על סעיף ב וזה כדעת המחמירים ודלא כהמקילים ע"ש. ולענין שעת הדחק כן מסיק המשנ"ב ובשער הציון שם ע"ש.

יא. כבר ידוע שהצל"ח פסחים קטז. כתב שהביצים נשתנו ולדבריו כל השיעורים צריך להכפילם וכן פסקו כמה מהאחרונים וכן דעת החזון איש אולם החתם סופר כתב דלענין אתרוג גם לפי הצל"ח אין להחמיר היות שאם הביצים נתקטנו גם האתרוגים נתקטנו והובא בביאור הלכה אך סיים בדברי הבכורי יעקב שכתב שיש לבעל נפש לחוש ולהחמיר והובא בביאור הלכה שם ונראה שדעתו נוטה לזה להחמיר.

יב. כן מפורש בשלחן ערוך סעיף כב וכן סתמו כל הפוסקים.

יג. כן כתב בשו"ע (שם) ואולם יש שרצו לומר דגדול אינו הדר אך דעת השו"ע דשפיר דמי.

יד. כן מבואר בדברינו באורך בסימן ה בס"ד.

סימן ו

- פז. אתרוג העגול מכל צד ככדור פסול לכל שבעת הימים.
 פז. אתרוג העגול פסול הגם שיש לו פטמא ועוקץ.
 יז. אתרוג הארוך שאינו רחב מאמצעו ומשתפע למעלה ולמטה כדרכו אלא שזה לכל אורכו כמין קדירה כשר לכל הימים, כיון שאינו עגול לגמרי.
 יח. גרלו בדפוס שעשה לו תבנית בעודו קטן ומחובר באילן כדי שיגרל לפי אותה תבנית ועשאו ע"ז כמין בריה אחרת פסול כל שבעה לפי שאין לו צורת אתרוג. אבל עשאו כמין ברייתו הגם שנעשה כמין גלגל ריחיים כשר.
 יט. אתרוג כפוף ועקום כשר מצד עיקר הדין לכל שבעה.
 כ. אתרוג ה"תיום" דהיינו שגרל שניים דבוקין זה בזה כשר ויש להחמיר בזה כשאפשר.

טו. שלחן ערוך סי"ח. ולדעת הרמ"א "הדר" פוסל כל שבעה גם בזה פוסל. ומה שכתב המשנ"ב בשער הציון אות סה דלפי הרמב"ם כשר בשאר ימים היינו לשיטת השו"ע דפליג בסימן תרמט ס"ה ופשוט.

טז. כן כתב בספר חיים וברכה (סימן רכט) שחס ושלום להתיר בזה כשיש לו פטמא ועוקץ ומסתימת כל הפוסקים ראשונים ואחרונים משמע כן. ודלא כחכם אחד שהתיר בזמנו עכת"ד.

יז. התוס' הביאו פירוש כזה לפסול אך מכל הפוסקים לא משמע כן ואע"פ שהעטרת זקנים חשש להם וכ"כ הבית השואבה וערוך השלחן וחיים וברכה (סימן רכט וסה) להחמיר בזה וכ"כ בה"ח. אך הבכורי יעקב כתב שאין לחוש לזה וכ"כ המשנה ברורה בביאור הלכה דכל הפוסקים גרסי כדור ולכן לא העתיק דברי העטרת זקנים. עכ"ד.

יח. כ"כ השו"ע סעיף יט. וביאר הביאור הלכה שאע"פ שדמיון פרי אחר אין לו מ"מ כיון שדמיון של אתרוג נמי אין לו פסול ושכ"כ הבכורי יעקב.

יט. כ"כ הרמב"ן והובא בב"י רס"י תרמה ונזכר ג"כ בדברי האחרונים ז"ל וע' מג"א סימן תרמח ס"ק יט. וע' בדברינו בסימן ו סעיף ט ובהערות. ושם מבואר בשם האחרונים שאתרוג שאין הפטמא כנגד העוקץ אינו נפסל בזה וע' חיים וברכה (סימן סה). ובאתרוג שיש עליו בראשו בליטות כמין אצבעות דין בזה בשו"ת זבחי צדק (חא"ח סי' לז) וראה בדברינו סימן ו סעיף י.

כ. דעת רוב הראשונים להקל בזה ותמצאם מבוארים בדברינו בעזרי"ת בסימן ו סעיף יב ובהערות שם. אך כיון שיש מן הראשונים שחששו לזה לכן כתב המשנ"ב ס"ק סג שיש להחמיר היכא דאפשר. ואם יש לאתרוג שני עוקצים ושני דדים וכן אם ניטל עוקצו או פטמתו של אחד מהם ראה בבכורי יעקב סימן תרמח אות מז ובדברינו בסימן הנזכר סעיף טו ובהערות. ובעיקר דין התיום אם יפרידן ויטלם אם כשר ע"ש סעיף יג.

סימן ז

- כא.** אתרוג שנפלו עליו מים ותפח פסול לכל שבעת הימים ואפי' לא נרקב וכן אם נרקב אע"פ שלא תפח פסול.
- כב.** שיעור תפח ונרקב הוא עד שיהא ברובו ואם לאו אינו פסול.
- כג.** אתרוג שנימוח כל בשרו מבפנים וקליפתו החיצונה קיימת וכן חדרי הזרע קיימים כגון שמרגיש ע"י משמוש היד, יש להחמיר במקום שאפשר.

סימן ח

- כד.** אתרוג הכבוש בחומץ חזק (שיעור כדי שירתיה) פסול כל שבעה.
- כה.** היה כבוש במים או בדבש צלול עשרים וארבע שעות פסול לכל שבעה, וכן ה"ה כבוש בשאר משקין.
- כו.** כל שכן אם היה מבושל רובו פסול כל שבעה.
- כז.** הונח במקרר בהקפאה ולא נתקלקל אין לו דין כבוש.

כא. כן כתב הגר"ז (אות כד) וכ"כ המשנ"ב בביאור הלכה והניח דברי המ"א שרצה להקל בתפח לחדוד בצ"ע. וע' בדברינו סימן ז.

כב. המשנה ברורה בביאור הלכה כתב דמסתברא דנפסל ברובו. ואמנם מוכח כן גם בבכורי יעקב (אות מג) והובא גם בספר חיים וברכה (סימן קכא) והנה לענין חוטמו המשנה ברורה בכאו"ה נשאר בצ"ע ואולם בבכורי יעקב הנז' מוכח דפוסל בחוטמו בכל שהוא.

כג. באמת נחלקו בזה הראשונים דהוא בעיא דלא איפשטא בתלמוד. אולם המשנ"ב ס"ק יז כתב כן בשם הגר"ז. וע' בדברינו בזה בסימן ז באורך.

כד. כן מבואר בשלחן ערוך סעיף טו ובמג"א ובמשנ"ב ס"ק נד. והנה שיעור "כדי שירתיה" יש בזה ג' שיטות י"א שהוא שמונה עשר רגעים וי"א שהוא ששה רגעים ויש אומרים שאין אנו בקיאים בזה. וכנז' בספר דרכי תשובה יור"ד סימן קה אות מב.

כה. הדבר שנוי במחלוקת גדולה באחרונים ודעת המג"א ס"ק כא דגם במים יש דין כבוש אם שהה מעת לעת וכן הסכים המשנה ברורה ס"ק נד ושיעורו של כבוש כמה יכבש מהאתרוג ליפסל כתב בביאור הלכה שם דמסתברא ברובו. ואם נכבש רק בחוטמו ע' מ"ש בביאור הלכה.

כו. כן מבואר בשלחן ערוך סעיף טו. וכתב המשנה ברורה בביאור הלכה גם בזה מסתברא דהוא ברובו. וגם כתב לענין חוטמו צ"ע. ע"ש.

כז. כן העלה ובא הגאון רבי משה פיינשטיין זצ"ל בשו"ת אגרות משה חא"ח סימן קפה, דנקרש בלא מים לא הוי כבוש לכו"ע, ורק שידוע שלא יתקלקל. וכיוצ"ב כתב הגר"ש ואזנר הי"ו בשו"ת שבט הלוי חא"ח (סימן קעו) ע"ש ובדברי על זה עם הגאון ר"י פיישר הי"ו אם היה מונח במקרר "שנה שלימה" מה דינו, ואמר לי בפשיטות "כוודאי נתקלקל שמה".

סימן ט

- כח. אתרוג שיבש רובו פסול כל שבעת הימים. ושיעורו כשאינו מוציא ליחה ויוכל לבודקו ע"י שתוחב בו מחט עם חוט ואם יהיה ליחה יראה בחוט. (ודיני ניקב מבואר במקומו) ויבש בחוטמו מבואר להלן, סימן יד.
- כט. ובשעת הדחק נוטל ומברך אם לא נמצא אחר בעיר.
- ל. יבש מקצתו כשר.
- לא. אתרוג כמוש שאינו יבש לגמרי ויש בו עדיין ליחה כשר אלא שצריך לבודקו כאמור בדין היבש.
- לב. אתרוג משנה שעברה יבש הוא ופסול כל שבעת הימים.
- לג. ומ"מ מועיל לו בדיקה בתנאי שהניחו במקום שאפשרי שלא יתייבש.

סימן יוד

- לד. אתרוג שחסר ממנו כל שהוא פסול ביום הראשון והוא שנחסר מגופו.

כח. כן מבואר בשו"ע סעיף א. ומקורו מדברי הראב"ד. ואע"פ שעי"ז נעשה בו נקב כתבו בזה האחרונים כמה תירוצים והובאו במשנ"ב שם.

כט. ע' במשנ"ב בסוף סימן תרמט שכתב שם כן ועיין שם עוד חילוקים בזה.

ל. כן העתיק המשנה ברורה ס"ק ח דברובו פסול ומקצתו בשנים ושלש מקומות ודבריו לקוחים מהפמ"ג אלא שבביאור הלכה פקפק על דברי הפמ"ג למה יפסול בשניים ושלשה מקומות דדלמא רק בחזוית שהוא מדין מראה ולא גם ביובש. (וע"ע שער הציון אות ג).

לא. בעיקר דין כמוש דעת רוב ככל הפוסקים להתיר. וכן הסכימו המ"א ועוד אחרונים וכ"כ המשנה ברורה וגם צריך בדיקה. וכתב בשער הציון ע"ז דאפשר דזהו לשיטת הסוברים דיבש מקצתו פסול לכן צריך לבדוק בכמוש, אבל להמתירים ביבש מקצת אין צריך לבדוק וסיים שצריך עיון.

לב. כן כתב בתשובת מהרי"ל סימן ה' והביאו הרמ"א בהגה (ומ"ש שם "תרומת הדשן" הוא טעות סופר ופשוט).

לג. בזה נחלקו הב"ח וחתנו הט"ז דדעת הב"ח להחמיר דאין מועיל בדיקה ופסול וכן כתבו עוד אחרונים והם אליהו רבא וחמד משה וכ"מ מביאור הגר"א והזכיר המשנה ברורה ואילו הט"ז סובר דמועיל בדיקה וכתב המשנה ברורה בשער הציון דאם שמרוהו במקום שישתמר מיובש כגון בקופסא במקום קריר גם הגר"א אפשר דיודה דאין לאסור ושכ"כ הבכורי יעקב שראה בעיניו אתרוג כזה שנשמר שנה שלימה במקום קריר, לכן יש להכשיר ע"י בדיקה אם לא נתכוון ונפסד הדרו. עכ"ד.

לד. בשו"ע סעיף ב הביא ב' דיעות וסתם בדיעה ראשונה שפסול אפי' כל שהוא. ודעה שניה בשם

- לה. ובשעת הדחק יש להקל אפי' נחסר עד כאיסר.
- לה"י. ואם נקבדו עכברים פסול כל שבעה ואם הסיר הניקור כשר. ואם נמל בלא ניקור ובירך יחזור ויטול בלא ברכה.
- לו. ניקב נקב שאינו מפולש ואינו חסר כשר ואם ניקב נקב מפולש אפי' במחט פסול ביום הראשון.
- לז. ובשעת הדחק כשר המפולש עד שיחסר גם משהו.
- לז"י. נקב שאינו מפולש שכשר הוא עד רוחב כאיסר וכאיסר פסול וכן אם יש בו לעגל כגון שהוא ארוך פסול.
- לח. מפולש שפסול הוא בין מפולש מעבר לעבר בין מפולש רק עד חדרי הזרע פסול דדינו כמפולש מעבר לעבר.
- לט. ויש להקל בשעת הדחק כשאי אפשר למצוא אתרוג אחר דיוכל לברך בניקב עד חדרי הזרע.
- מ. מפולש נקרא גם אם ניקב במקום שמתקצר.
- מא. ניקב ע"י קוצים בהיותו באילן והעלה קרום ובשר כשר לא העלה קרום ובשר פסול ליום הראשון.
- מב. ספק אם הבשר קיים או לא יש להקל בזה.
- י"א דסוברים דחסר כל שהוא אינו פוסל עד שיחסר כשיעור איסר (ונראה שהוא בערך 1 ס"מ ומשהו). וכן הסכימו האחרונים.
- לה. כן כתב הרמ"א שם והמשנ"ב ס"ק ט וע"ע שם בשער הציון אות יא.
- לח א. דין זה מבואר ברמ"א (תרמ"ט ס"ה) וכמסקנת המשנ"ב ושע"צ שם.
- לו. כ"כ השו"ע שם כדיעה הראשונה.
- לז. וכמ"ש הרמ"א וכהסבר האחרונים בשער הציון אות יא. ע"ש.
- לז ב. כן מבואר בשו"ע סעיף ב כ"כ המ"א ושאר אחרונים ומשנ"ב דלא כהרדב"ז וראה בדברינו סימן יוד.
- לח. כן מבואר בשו"ע סעיף ג בשם יש מפרשים השני וכן דעת האחרונים הגר"ז ובכורי יעקב וכ"כ המשנ"ב ס"ק יד.
- לט. כן כתב המשנ"ב ס"ק יד דמותר אף לברך אז. וסיים "ובפרט היכי שאינו חסר כלום כגון שניקב ע"י מחט דיש בזה ס"ס וכו' ע"ש.
- מ. כ"כ המג"א ואליה רבה והאחרונים וכ"כ המשנ"ב ס"ק טו. וגם בשער הציון אות ה כתב בשם מאמ"ר ולבושי שרד להחמיר דלא כמו שנראה מהט"ז להקל. וע' בדברינו בסימן יוד.
- מא. כן כתב בשו"ת תרומת הדשן סימן צט והביאו הרמ"א להלכה בסעיף ב. וטעמו מפני שזהו דרך גדילתן. ומשמע שם אעפ"י שיש בו חסרון בפועל וע' בספר מטה יהודה שחקר בזה בליקוטיו שם. וע' באורך בדברינו סימן יוד סעיף יא.
- מב. כ"כ הט"ז ועוד אחרונים וכן פסק המשנ"ב ס"ק יוד.

סימן יא

- מג.** חזוית שעלתה על רובו פסול וכן אפי' מחצה על מחצה מצד העוקץ פסול כל שבעה.
- מד.** עלתה על מעוטו בשנים ושלשה מקומות וכולם מצד אחד ולא נתפשט על צד שני כשר. אבל עלתה על מעוטו ונתפשט לצד שני פסול כל שבעה משם מנומר.
- מה.** עלתה חזוית על חוטמו אפי' כל שהוא פסול כל שבעה ובשעת הדחק יש להקל לשאר הימים וגם לברך.
- מו.** בחוטמו שפוסל חזוית כאמור הוא אפי' נקודה קטנה וכמו כן שינוי מראה בכל שהוא פוסל לכל שבעה.
- מז.** מה שפוסל כל שהוא זהו כשנראה לכל אדם תיכף בלא התבוננות אבל אם הוא רק שאין נראה לעין וצריך להסתכל ולהתבונן בו לראותו אינו כל שהוא שפוסל.
- מח.** אין חזוית פוסל אלא בנעשה מעצמות האתרוג אבל נעשה עקום ואדום מחמת שעוקצים אותה קוצים כשר.
- מט.** חזוית דוקא כשגבוה מן האתרוג וניכר במישוש.
- נ.** אותן הנקראים "עלין" בלאט מול (בלטלך) יש להכשירם ויש התירו אפי' יהיו גבוהים מן האתרוג כיון דנחשבים למראה אתרוג אך אין להקל בגבוהים אלא בשעת הדחק ואז אפי' בחוטמו יש להקל.

מג. כן כתב בשו"ע סעיף ט — יא וכ"כ האחרונים ומשנ"ב.

מד. בשו"ע סעיף יוד הובאו ב' דיעות איך משערין במיעוטו שבשנים ושלש מקומות י"א הראשון מקילין שאין פוסל בב' וג' מקומות עד שיתפוס רוב היקף השטח. וסברה שניה מחמירה ודעת השו"ע כדעה שניה. מיהו הלבוש וא"ר ועוד אחרונים פסקו להקל וכ"כ המשנ"ב ס"ק מב. והנה המ"א סבר דגם מצד אחד דכשר בב' וג' מקומות זהו כשלא נתפשט לצד השני וכ"כ המשנ"ב אולם יש שערערו ע"ד המג"א וביניהם הגאון חזון איש וע' בדברינו בזה בסימן יא.

מה. כ"כ המשנ"ב בסימן תרמט ס"ק מט ובשער הציון שם אות נד ורק בחזוית ולא שאר פיסולים.

מו. כ"כ השו"ע סעיף יב וכן כתב המשנ"ב שם.

מז. המבי"ט ח"ג סימן מט כתב כן ונזכר במג"א ואחרונים וכ"פ המשנ"ב ס"ק מו מט. וראה בדברינו סימן יא ס"ז.

מח. מבואר כן במשנ"ב ס"ק מט. ויש לבאר בדבריו כמבואר בדברינו בסימן ד סעיף ג.

מט. כ"כ בשלחן ערוך סעיף יג.

נ. בתה"ד סימן צט כתב דנחשבים למראה אתרוג והובא להלכה ברמ"א ולפי זה אפי' בגבוהים. אמנם האחרונים פקפקו על ההיתר מאחר שהתה"ד סיים בצ"ע וכן כתב בשע"ת. ובאמת מהרי"ל כתב "לפי שאינם גבוהים" וגם זה העתיקו הרמ"א שם אך המשנ"ב כתב להחמיר זולת בשעת

נא. קלף החזוית ולא חיסר מהאתרוג אעפ"כ פסול ליום הראשון הואיל ובא מכח פסול.

נב. וביו"ט אין לקלפו דהוא כמתקן כלי.

סימן יב

נג. ניטל דדו (הוא העץ התקוע בראשו) פסול כל שבעה אא"כ אין מוצא אחר ואז יטלהו בלא ברכה.

נד. ואין ניטל דדו פוסל אא"כ ניטל לגמרי אבל ניטל וגבוה משהו אין להחמיר.

נה. ובנעשה מקומו גומא שפסול, אם אין אחר בעיר כשר ובברכה.

נו. לא היה לו דד הנז', מעולם כשר.

נז. אם יש בחוטמו נקב עמוק עד החדרים אע"פ שכך ברייתו פסול.

נח. נטלה השושנה (שהוא הפרח הגדל על הדר—העץ) כשר אבל יש להחמיר אם אפשר לו להשיג מובחר מזה. אך אם הוא מובחר וניטל שושנתו אין ליקח פחות מובחר עם שושנה.

הדחק. ובביאור הלכה הוסיף דאע"פ שאין מראה החזוית שוה לשאר מקומות האתרוג מ"מ הואיל והוא נחשב למראה אתרוג הרי זה כשר.

נא. הנה הרא"ש כתב שאם נפסל מחמת חזוית וקלפו כשר וכ"פ השו"ע סימן תרמח ס"ד. אלא שהרמ"א סימן תרמט ס"ה כתב "אם היה יבש או מנומר וחתך הפיסול פסול". והאחרונים האריכו לפלפל בסתירה זו ובמשנ"ב ס"י תרמט שם מסיק כדברי המאמ"ר דיש להקל "בשאר הימים" בשעת הדחק. וע' לעיל בדברינו סימן יא ס"ט.

נב. כן כתב הפמ"ג והובא בבכור"י וכן העתיק המשנ"ב בביאור הלכה (תרמח סעיף יד).

נג. בניטל הדר יש ב' טעמים האחד משום חסר והשני משום הדר ונפק"מ לשיטת הרמ"א ס"י תרמט ס"ה שפוסל הדר כל שבעה, דהנה הרמ"א סבר בניטל דדו כשר בשאר הימים לפי שדינו כחסר. אך המג"א כתב דטעם הפיסול משום הדר וא"כ יש לפוסלו כל שבעה. וכתב הא"ר דאם א"א למצא אחר יש להקל בשאר ימים מ"מ לענין ברכה פקפקו האחרונים בזה אף בשעת הדחק. ובשער הציון תרמט אות לב ציין לפמ"ג ובכורי יעקב ועל כן מסקנתו לפסול כל שבעה אך סיים "אם יצטרף עוד ספק יש להקל ולברך בשאר הימים" ושכ"כ בכור"י.

נד. כ"כ המשנ"ב (ס"ק ל) ואמנם יש רצו להקל גם באינו גבוה משהו וע' בדברינו סימן יב ס"ב.

נה. כן כתב המשנ"ב ס"ק לג.

נו. אלו הן דברי הרמ"א שם סעיף ז שכן דרך רוב האתרוגים במדינתם.

נז. כ"כ הבכור"י והובא במשנ"ב ס"ק לב. וראה בדברינו סימן יוד ס"ח.

נח. כתב הרמ"א דטוב להחמיר שיהא עם שושנתא. וכתב הט"ז שמ"מ אין להעדיפו להשושנתא על המובחר וכ"פ המשנ"ב.

- נז.** ואם נחתך מן העץ (הדר) אע"פ שגבוה וכשר כאמור מ"מ אם מוצא אתרוג שני שלא נשבר כלל יקח השני אע"פ שהראשון מהודר במראהו מהשני.
- פ.** ניטל "העוקץ" ונשאר מקומו גומא פסול ליום הראשון ואם אין אחר בעיר יכול ליטלו עם ברכה.
- פא.** אין פסול בניטל העוקץ אא"כ לא נשאר רוחבו בגומא מכוסה אבל אם נשאר עובי ברוחבו ומכסה הגומא כשר אע"פ שלא נשאר גבוה משהו.

סימן יג

- פב.** נסדק האתרוג פסול ליום הראשון ונסדק לא נקרא אלא א"כ נסדק בעומק ברוב קליפתו העבה.
- פג.** נסדק שפסול הוא שנסדק אפי' רובו של האתרוג אע"פ שלא נסדק מראשו עד סופו.
- פד.** ואפי' נסדק מצד אחד ברובו פסול.
- פה.** נסדק ברוחבו דינו כנסדק לאורכו. ונסדק בחוטמו יבואר בס"ד להלן בדיני חוטמו סימן יד.
- פח.** נקלף האתרוג קליפה דקה מאד באופן שלא חסר מהאתרוג עצמו (שלא נקלף בעומק) אם נקלף כך כולו פסול ליום הראשון ואם לא נקלף כולו אך נשאר כשיעור סלע כשר.
- פט.** מה שכשר בנשאר כסלע, הוא בתנאי שלא נשתנה עי"ז ממראה אתרוג ואם נשתנה ברובו או במיעוטו בשנים ושלושה מקומות (וכדין חזוית) פסול, אע"פ

נט. כ"כ המשנ"ב וכמו שביאר בשער הציון ע"ש ובמ"ש בסמוך הערה נג.

ס. כ"כ בתשובת חכם צבי והעתיקו האחרונים והמשנ"ב ס"ק לג ושער הציון אות לח ע"ש.

סא. כ"כ הרמ"א שם סעיף ז וכמו שביאר הפמ"ג והובא במשנ"ב ס"ק לד וע"ש מ"ש בשעה"צ.

סב. בשו"ע סעיף ה כתב דנסדק פסול וכתב הרמ"א דנסדק בעומק ברוב עובי קליפתו. וכתב שם המשנה ברורה ס"ק כג דגם לענין חוטמו הדין כן.

סג. כן כתב הרמ"א. ואמנם הט"ז ומ"א רצו לפקפק בזה אך הגר"א מיישב וכן פסק המשנ"ב ס"ק כ.

סד. כ"כ הנהר שלום ובכורי יעקב ושער הציון אות כד דלא כב"ח.

סה. כ"כ האחרונים דגם ברוחבו כן וע' מג"א ובדברינו סימן יג ס"ב.

סח. שו"ע סעיף ו וכדיעה שניה וכן פסקו ב"ח א"ר ומשנ"ב ס"ק כח.

סט. כז מסיק המשנ"ב ובשער הציון.

שאינו גזון שחור או לבן משום דהוא כמנומר ופסול לכל שבעת הימים. ויש מקילין כל שאינו שחור או לבן ואין להקל אא"כ הוא שעת הדחק.
ע. אם נקלף מחמת משמוש הידים למצוה (ולא נחסר) יש להקל ואם מחמת משמוש שלא בשעת הנעועים אין להקל.

סימן יד

עא. חוטמו של אתרוג חמור שפוסל בו "במשהו" כאשר יבואר.
עב. כל שהוא שפוסל בחוטמו זהו כשניכר לכל אדם לעין.
עג. כל שינוי מראה פוסל אע"פ שאינו שחור או לבן.
עד. חוטמו הוא השפוע ולא עובי גובהו ששם אין פוסל כל שהוא מיהו יש להחמיר אבל בשעת הדחק בודאי יש להקל גם ביום הראשון ולברך עליו.
עה. חזוית בחוטמו מבואר למעלה בד"י חזוית סימן יא.
עו. "עלין" בחוטמו אם גבוהים אין להקל כי אם בשעת הדחק.
עז. "יבש" בחוטמו פסול במשהו לכל שבעת הימים.

ע. כ"כ החת"ס בחידושי וכן העתיקוהו קצת פוסקים וע' באורך בדברינו בס"ד סימן ד ס"ג.

עא. הנה הלא בעינינו ראינו שהרמ"א לא הגיה על השו"ע סעיף יב כלום ושתיקה כהודאה וא"כ דעתו ג"כ שאין פיסול בחוטמו אלא א"כ חזוית ושינוי מראות ותו לא בין בשאר ימים בין ביום הראשון. ברם הדבר פשוט דמ"מ הלא להרמ"א יש חומרא יותר לשיטתו, והיא, כי אף שלא בחוטמו פוסל "הדר" גם "בשאר ימים" כמבואר בדבריו סימן תרמט. ולפי"ז עדיין צריכין למודעי איזה יכשר ואיזה לא. וגם עוד אפשר דנכון דפסול של "לקיחה תמה" כשרים בשאר ימים מיהו כשהוא על חוטמו אולי יפסל מטעם הדר וא"כ גם בשאר ימים לא יכשר בחוטמו. ע' פמ"ג (באש"א תרמח יז יח) ובמחצית השקל שם ובנשמת אדם (כלל קנא אות ה) שרמזו על סברה כזו.

עב. כ"כ בשו"ת המבי"ט והביאוהו האחרונים וכ"כ המשנ"ב ס"ק מו מט.

עג. ע' לעיל סימן ג.

עד. כן כתב בביאור הלכה סעיף ט ד"ה ממקום. ובדברינו בארנו באורך שיטות הראשונים בזה סימן יד.

עו. כ"כ המשנ"ב (ס"ק נ).

עז. הנה "יבש" בחוטמו יש ב' דיעות בשו"ע כמ"ש בסעיף יב ולדעת הגר"א אין פוסל להשו"ע ולפי המג"א יבש פסול לכו"ע, מיהו גם להגר"א עכ"פ כיון דיבש פסול משום "הדר" ממילא יפסול לדעת הרמ"א כל שבעה. והאמת לא יוסתר דיש לעשות בזה ספק ספיקא שמא אינו חוטם ושמא אינו משום הדר ושמא הדר כשר בשאר ימים. וכן דעת הבכור"י (תרמט לא) להקל בזה בשאר ימים. (וע"ש סימן תרמח ס"ק לג) מ"מ האחרונים פסקו בזה לחומרא וכ"ד הא"ר (אות כג) והגר"ז (אות כא) והחיי אדם (שם) וערוך השלחן. וכ"כ המשנ"ב (ס"ק מז) להחמיר עפ"י האחרונים, והוסיף בשעה"צ (שם): וכן בדין אחרי שגדולי הראשונים כתבו כן בהדיא וכו', עכ"ד. ומשמע דפוסל "לכל הימים" לשיטת הרמ"א כיון דהדר פוסל כל שבעה. וכ"כ בחיים וברכה (סימן קו).

- עח. ו"חסר" בחוטמו פסול רק ליום הראשון וכשר בשאר הימים.
 עט. ו"נקב" בחוטמו פסול ליום הראשון וכשר לשאר הימים.
 פ. ו"נסדק" בחוטמו פסול בשאר הימים אם לא בשעת הדחק ויש מקילין לגמרי.

עח. בדין "חסר" בחוטמו לדעת הרמ"א, הגם שחסר באתרוג כשר "בשאר ימים" אך האם גם בחוטמו כשר או לא. הנה החיי אדם (שם) נסתפק בדבר. וצדדי הספק שמא בחוטמו הוי לאו הדר. ופיסולי הדר כל שבעה להרמ"א. וע' בפמ"ג (תרמח יז) אך דעת האחרונים להקל בזה (בשאר הימים כמובן) וכנראה מהמג"א (ס"ק יז) וכן הסכים הא"ר (אות כג) והבכור"י (תרמח אות לג) ודלא כהר"ן. והעתיקו גם המ"ב בביאו"ה (סי"ב ד"ה שינוי) וכ"ד הערוך השלחן (אות לה). ובאמת שיש בזה ס"ס שמא אינו חוטמו שמה (כפי הדיעות החלוקות בו כמבואר במקומו) ושמא כדעת המכשירים חסר בחוטמו בשאר ימים. גם החזון איש זי"ע (סי' קמז אות ה) כתב: בשאר הימים אפשר להקל בחסר בחוטמו מס"ס שמא הדר כשר בשאר ימים ושמא חסר בחוטמו אינו פסול מטעם הדר עכ"ד. והרב שלום שכנא בספרו חיים וברכה (סימן קצז) כתב לנכון: דמפשטות לשון הרמ"א (תרמט ס"ה) שכתב דנטל פטמתו דינו כחסר וכשר מיום מראשון ואילך, משמע דחסר כל שהוא אף בחוטמו כשר מיום ראשון ואילך. ויש להביא ראיה מהגמ' (סוכה לו:) מדלא משני דרב דאמר אין זה הדר מיירי בחוטמו והרצה ראיה זו לפני הג"ר חיים בריסק והוטב בעיניו, וכן משמע משו"ת צמח צדק מלובביטש (סימן סה) עכת"ד. וכמדומה שבצ"צ שם אכתי מספקא ליה בזה. וראה הביא לנו בספר החשוב ארבעת המינים (עמוד רסו) דעת האור שמח בחידושו כת"י שברור לו שחסר בחוטמו כשר בשאר ימי החג. וע"ע שם עמוד שכ. וכ"נ מהפמ"ג (אש"א תרמח יז) ודלא כחור"ב שכותב בשמו שהסתפק. ואם חסר ונשתנה מה דינו ראה בס"ד בדין נקלף.

עט. בדין "נקב" רחב שאינו מפולש או מפולש דפיסולן משום "לקיחה תמה" (ע' להגר"ז) (תרמח יד) ובחיי אדם כלל קנא ס"ב ומטה יהודה) לפי"ז יהא כשר אף בחוטמו בשאר הימים גם לסברת הרמ"א, וכ"נ ממג"א (ס"ק יז) הנ"ל. וגם יש בזה צירופי ספיקות, דשמא משום לקיחה תמה כאמור ושמא הדר נמי כשר בשאר ימים ושמא אינו חוטמו לסברת איזה פוסקים, ושמא אין נקב פוסל אלא בחסרון ומדברי הפמ"ג (במשבצות סס"י תרמט) נראה דכשר בניקב וכן סיים שם די"ל דהוה ס"ס. ומ"ש ניקב כונתו מפולש נמי או בנקב רחב כאיסור (וע' בחור"ב סימן קצז בשמו ובס' ארבעת המינים עמוד רסו. וצ"ע). וע' עוד בפמ"ג (אש"א תרמח יח) דמסתפק בנקב ע"י קוצים וכוונתו על יום הראשון אבל "בשאר ימים" נראה שיסכים להקל וכאמור. וכן נראה להקל בזה מהבכור"י (תרמח, לג) וביאו"ה הנ"ל, ומערוך השלחן אות לה. (וע' בכור"י תרמט סקל"א).

פ. בדין "נסדק" בחוטמו נראה מהשו"ע והרמ"א (בסעיף ה) להדיא דכשר שהרי כתבו שאם לא נסדק כולו אם משהו למעלה כשר הרי אע"פ שממילא נסדק החוטם לא פוסל בו. וגם הרמ"א כתב שם דברובו פוסל משמע דבפחות מרובו כשר אף שהסדק מצד החוטם. וכל שכן לפי מה שמגיהים שם הט"ז ומג"א דגם להרמ"א אינו ברובו הרי מוכח דאין פוסל בחוטמו (ע"ש במ"ב ס"ק כ). וכן מדשתק הרמ"א (בסעיף יב) משמע דאין פוסל בחוטמו. פסולי חסר וא"כ לפי מ"ש הרמ"א גופיה בד"מ (תרמח ותרמט) דנסדק פסולו משום "לקיחה תמה" ממילא מוכן דכשר בחוטמו בין בשאר ימים ובין ביום הראשון. וכן מבואר בכמה אחרונים שדעתם להקל למעשה וכמ"ש המג"א (ס"ק יז) והא"ר (אות ט) וכ"ד הגר"ז והבכור"י (אות לג) וע"ע בדבריו לסימן תרמט (ס"ק לא) וכ"פ הפמ"ג (אש"א תרמח אות יז). ובאמת שכ"ד הב"ח. ואנכי הרואה להמשנ"ב בביאור הלכה (סי"ב) שדעתו להחמיר בזה אם לא בשעת הדחק ע"ש. ובאמת שכן פסקו הט"ז שם (סק"ט) והחיי אדם (כלל קנא ס"ג וי"ב) [והנה הח"א הגם שהעתיק כדברי השו"ע ס"ה נזהר בזה והוסיף "ודוקא שנשאר החוטם

פא. ונסדק הוא באופן שנסדק ברוב עביו לעומק ואם לא אינו פוסל משום נסדק.
פב. ו"נקלף" בחוטמו פוסל כל שבעה.

שלם"]. וכ"כ להחמיר בזה הערוך השולחן שם (אות יב), וע"ש אות לה. וכן מצאתי באלהיו זוטא (אות ד) [וצ"ע דבספרו א"ר מיקל כנ"ל]. וכ"כ בחו"ב (סימן קצב) ברם קשיא לן שהמשנ"ב כסותר עצמו שהרי כתב (בס"ק מז) דאין פוסל רק פסולי הדר ולפי"ז נסדק שפיסולו משום "לקיחה תמה" כמ"ש הרמ"א בד"מ (שם) וכ"כ הגר"ז (אות יב) ממילא אין לפסול בחוטמו. ומיהו אפשר דס"ל להמשנ"ב דפסולו לא משום לקיחה תמה כהד"מ אלא כהלבוש (אות ה) וחיי אדם שם דפיסולו משום "הדר" וכ"מ מהריטב"א (כט:). אך מ"מ עדיין ק' דשבק להאחרונים הנז' שהקלו ונטה להחמיר מפני סברת הגר"א שהניח כלל דהיכא דפוסל ברובו אזי בחוטמו בכל שהוא. ובפרט שהמ"א וט"ז לא גרסי "רובו" ברמ"א, וי"ל. ועכ"פ ראיתי למופת הדור הלא הוא החזון איש (סי' קמז אות ה) שפקפק בסמיכתו של הביאור"ה עפ"י הגר"א כנז', ותוכן דבריו: דאינו מוכרח אלא עיקר כונת הגר"א דבפיסול שהוא משום קלקול מראהו (כמו חזו"ת שם) אז חוטמו חמיר טפי, ותחת רובו בשאר האתרוג, פוסל משהו בחוטמו, אבל נסדק אין פסולו משום קלקול מראהו אלא קלקול ישותו וכאילו הוא חסר ובזה אין הכרח להחמיר בחוטמו ואין נפקותא אם שיעורו ברובו או בכלולו, ועוד בלא"ה אין כאן בנסדק קלקול ברוב שטחו ולא שייך כאן חוטמו כרובו. ובעיקר הדבר לא מצינו מאן דפוסל בנשתייר למעלה ולמטה עכ"ד. ולפי מה שצדדתי דהמשנ"ב סובר דנסדק משום "הדר" נתייבבה לכאורה דחיתו הראשונה. וע' בחזו"א שם (אות ב) דנסדק מטעם הדר, וי"ל. עכ"פ לדעת החזו"א יוצא איפה שאין חומרא בנסדק גם למונחו של הגר"א. ובאמת בעיקר הדין יש כאן ספקי ספיקות להקל: שמא כהפוסקים דנסדק דאין פוסל כלל בחוטמו, ושמא אינו חוטמו. וכ"ש בשאר הימים דיש להקל ויש עוד ספק שמא פסולו משום חסר שכשר בשאר ימים. וגם המשנ"ב אפשר דיודה בזה ולא חשש להחמיר אלא ביום הראשון.

פא. ודע דבעיקר דין נסדק האתרוג פסק הרמ"א (סעיף ה) דכל שלא נסדק "רוב קליפתו העבה לעומקו" לא מקרי נסדק. וכתב החיי אדם (שם ס"ג) דה"ה לענין חוטמו דוקא שנסדק רוב הקליפה החיצונה דבלא"ה לא מקרי נסדק, ונמשכו אחריו המש"ב (ס"ק כג) וחזו"ב (סימן קצב) וכה"ח (אות לז). אך החזון איש (שם) נראה שחולק בדבר שהרי כתב: מיהו בניקב ו"נסדק", נראה דאין שיעור בעומק הנקב אלא כל שנחסר בשרו בחוטמו פוסל תדע שהרי נסדק כל שהוא כשר בכל האתרוג ומ"מ בחוטמו פוגם וכו' ע"כ. נראה כוונתו דחזו"ב דאף מה שכשר בכל האתרוג, חמיר בחוטמו, וכמו כן לענין העומק שכשר כשלא עמוק בכל האתרוג, מ"מ בחוטמו חמיר. ואי משום הא, לכאורה יש לחלק דנסדק כל שהוא בכל האתרוג היינו טעמא דכשר דשפיר הוי לקיחה תמה או דשפיר הוי הדר דבטריפות נמי כשר, משא"כ בחוטמו שלא שייך. לא כן בשיעור עומק הסדק כל שלא נסדק לעומק אין זה קרוי פיסול וכאילו לא היה סדק והיינו מ"ש החיי אדם בלשונו. ועכ"פ אולי יש לתלות זה בטעם פיסול נסדק, דאי משום לקיחה תמה א"כ בחוטמו אין פוסל אלא א"כ נסדק לעומקו. ואי משום "הדר", א"כ אף שלא נסדק כ"כ גם יפסול בחוטמו.

פב. בדין "נקלף" בחוטמו (היינו שאינו מראה הפוסל כשחור ולבן דפשיטא דפסול אלא "שאינו כמראה אתרוג" שבזה יש פלוגתא אם נעשה כן בשאר האתרוג כמבואר במקומו). הנה דעת הב"ח שבחוטמו כשר. אך הנה כיון שזה תלוי בפלוגתא אם פוסל בשאר האתרוג כשאינו מראה אתרוג (ואינו גם מראה פוסל) דאם נסבור שזה פסול, והיינו טעמא משום דהוי פסול "הדר" כמ"ש הלבוש (אות ו) ושאר אחרונים, לפי"ז בחוטמו אית לן למפסל "כל שבעה" דהדר פוסל כל שבעה ובאמת כז' דעת הא"ר (אות י'), וע"ש אות כב) והגר"ז (אות טז) והחיי אדם (כלל קנא סי"ב) והמשנ"ב (ס"ק

סימן טו

- פג.** אתרוג הגדל בלא גרעינים כשר.
פד. אתרוג של "ערלה" פסול כל שבעה.
פה. אתרוג של טבל פסול כל שבעה.
פו. המורכב מלימון או מתפוז או איזה פרי שיהיה פסול לגמרי לכל שבעת הימים, שאינו נקרא אתרוג כלל.

(כו) וערוך השלחן (אות טז). [ולפי"ז גם "חסר" בחוטמו שכתבתי לעיל, מיירי שלא נשתנה מגוון אתרוג] ברם אם נסבור דכשאינו מראה אתרוג אינו בסוג הפוסל וכדעת הי"א שהביא הראב"ד א"כ בודאי אין שום חשש בנקלף כהאי גוונא בחוטמו. והנה הרב בכורי יעקב הגם שכתב בסימן תרמח (אות כ) דכשאינו מראה אתרוג פסול הוא (דהוי כמראה פסול) מ"מ דעתו היא להקל בנקלף כזה בחוטמו "בשאר ימים" וכמ"ש בסימן תרמט (אות לא) מטעם ספק ספיקא ע"ש. הגם שמדבריו בסי' תרמח (אות לג) נראה דנוטה לחומרא כסברת הא"ר.

ורבינו הפמ"ג (באש"א, בקצת דיני אתרוג) נסתפק לפי הר"ן שפוסל בנסדק בחוטמו אם ה"ה נקלף בחוטמו ושלכן אולי לא יועיל לתקן החזו"ת שבחוטמו ע"י קילוף והבי"ד השע"ת (תרמח סי"ד). ונראה מזה דזהו להר"ן אבל להחולקים עליו שכמותם פסק השו"ע והמג"א (ס"ק יז) ממילא לא יפסול נקלף כלל וע' בפמ"ג שם אות יז שכתב ביתר שאת ויתר עוז דאולי להר"ן יפסול נקלף בחוטמו "אף שנשאר גוון האתרוג". (וצע"ק) וגם בבכור"י כתב שלפי הר"ן נקלף נמי פוסל ע"ש והעתיקו הביאו"ה והיינו דברי הפמ"ג (אות יז) הנ"ל. וע"ע בא"ר (אות יוד בסופו) בשם הראב"ד.

וראיתי להחזו"ת איש (שם) שתמה ע"ז איך יפסול בנקלף "ונשאר כגוון האתרוג" דא"כ הא דקיי"ל (סעיף ו) דנקלף גלד הדק כולו על כרחך מיירי שבחוטמו קיים ולא נקלף (דאל"כ תפוק לך משום חוטמו ואמאי עד שיקלוף כולו) ואם בהכי מיירי שנשאר קיים חוטמו ולא נקלף יציל כמ"ש בשו"ע שם דאם נשתיר כשר אלא וודאי מודה הר"ן שאין נקלף פוסל במשהו בחוטמו ולא אמר הר"ן אלא בניקב דסבר דלא עדיפי ניקב וחסר ממראה פסול שפוסל בחוטמו עכ"ד. וכוונתו להקל לכאורה בנקלף היכא "דנשאר גוון האתרוג" אבל בנשתנה מגוון האתרוג משמע דיודה לפסול והיינו כסברת הא"ר והמ"ב (ס"ק כו) הנ"ל. וכן נראה עיקר להלכה לדעת מור"ם. ברם גם בנידון זה יש בזה כמה ס"ס להקל. היינו שמא כסברת הב"ח, ושמא הדר כשר בשאר הימים, ושמא אינו חוטמו לאיזה דיעות. ודע דאינו ענין להקל עפ"ימ"ש"כ הגר"א ונימא כיון שנקלף פוסל בכולו, ממילא בחוטמו לא יפסול. דהרי הא דנקלף כולו הוא באופן שלא נשתנה אלא נשאר ירוק, וא"כ בחוטמו בלא"ה כשר כאמור.

פג. כ"כ אחרוני הזמן שליט"א והיה בזה בירור ארוך כמבואר בשו"ת מנחת יצחק חלק שמיני סימן נח. וע"ע שו"ת שבט הלוי להגר"ש ואזנר ח"ה סימן עו.

פד. כ"כ האחרונים ובמשנ"ב סי' תרמט ס"ק מה. וכתב שם דערלת חו"ל כשר אפי' ביום הראשון.

פה. יש בזה ג' שיטות וכתב בשער הציון שם אות מה וז"ל, וטבל עיין בר"ן שהביא דיעות בזה אי אמרינן מגו דאי הוה מפריש וכו' והרמב"ם הוא מן המחמירין ולכן יש ליטול אתרוג של טבל בארץ ישראל בלא ברכה ובחו"ל אין כאן איסור טבל כלל וכו'.

פו. כן כתבו הרבה אחרונים לפסול המורכב בהחלט והם הלבוש ומהר"ם פאדואה ומהר"ם אלשיך

פז. יש שנתנו סימנים להבחין על ידם אם האתרוג הורכב, וארבעה סימנים הם: שהוא חלק בלי בליטות, ועוקצו בולט, והתוך שלו רחב והמייץ רב, והגרעינים אינם זקופים, אך אין לסמוך על הסימנים הללו.

פח. לכן צריך שיהא "כתב הכשר" המעיד שאין האתרוגים הללו מורכבים, ושלא יהא בהם זיוף אלא הכל כדת.

סימן קי. ושבות יעקב ובעל הסמ"ע והט"ז והחת"ס ובית מאיר ועוד. והביאם בשער הציון. והנה מה שאומרים העולם שהגאון הקדוש רבינו שלמה אליעזר אלפנדרי ז"ל מתיר לברך על מורכב אינו נכון שהוא לא כתב אלא ללמד זכות בזה מחמת המצב שהיה כידוע. וכן מבואר בספרו ע"ש.

פז. סימנים אלו נזכרו במג"א ומשנ"ב ס"ק סה. אולם האחרונים פלפלו בזה, ומסיק המשנ"ב שם שאין לסמוך על הסימנים הללו וע"ע שער הציון שם.

פח. כן כתב המשנ"ב שם וע"ע בספר כף החיים (אות קמ).

מפתח מפורט לפי סדר א-ב

א

אתרוג

ראה עוד בערכים שונים

נקרא הדר לב לג

אתרוגים בגימטריא פרי עץ הדר לג

טעם שנקרא הדר לב

ישראל מבזבזים עליו לד

מנהג האר"י ז"ל לד

בנוני לו מא סד

לימוד הלכותיו לז

ירוק ראה "ירוק"

כובדו ככובד מים סח

הזריקו בו חומר שמנפחו סח

הזריקו בו חומר שמזרזו סח

אתרוג שגדל בנס סט

חתיכות אתרוג ע

צר וארוך עד פח

אם צריך לו רוחב עד

גדול ראה "גדול"

שראשו שטוח פד

אין העוקץ מכוון לפיטמא פח

העשוי דפי דפי עד פה

גדלו בתבנית פה

כקוביא פו פז

כמשולש פג פד

כפוף ועקום פז

גדל בו כמין אצבעות פח

תיום ראה "תיום"

חמוץ קסז

אי הוא דבר חריף קסח

אי הוא מתוק קסז קע

אי נקרא תפוח נא קסז קסט

מסוגל לרפואה קע

אדום

עייין סימן ג

אתרוג אדום נא קנה

אדום חזק נא

אדום חלש נא

אדום בחוטמו נב

נקודות אדומות עיין סימן יד וד'

אדום מקוצים נז

אדום דומה לחום נב

אם הוא מראה אתרוג נא

בחוטמו קסה קסד

ב

בזוי מצוה

לא יאמר שאינו חפץ ביוקרו לו

בלאט מול

מהו קכה קכו קלו

גבוהים מהאתרוג קלו

בחוטמו קסו

בדיקה

בדיקה מיובש קו קז

בדיקה במחט קה

סימני אתרוג קעג קסז

ע"י זכוכית מגדלת קיט

ג

גדול

עייין סימן ה

אתרוג גדול עו

אם יש עדיפות בגדול עח

כמה הוא גדול עו

טעם הפוסל בגדול עו

גדול בשאר מצות עח

גדול בציעיות ארוכין עט

בנרות ארוכין עח

כלולב ארוך עח פ פא

בהדסים ארוכין פא

בקרבנות עט

אי הוי הדר עח פא

ז

זה אלי ואנוהו

זה אלי ואנוהו מדאורייתא או דרבנן נז
בספר תורה נז

ח

חוטמו

עיין סימן יד

ראה "פטמא"

היכן נקרא חוטמו קנט

חזוית

מהו חזוית קכה

חזוית ממראה אתרוג קכה קכח

הנראית לעין קיט קלג

הנראית ע"י זכוכית מגדלת קיט קלג

חזוית מצרים קכו קכה

חזוית מכת מדינה קכו

חזוית בשאר ימים קכו קכח קסו

חזוית אי כך ברייתו קכה

חזוית שעלתה בתלוש קכו

על רובו קכח

על מיעוטו קכח קכט קלב

אחת או שתים קסה קסו

סברת הרמב"ם קכט

חסר

עיין סימן י'

שיעור קי

טעמו קי קיב

בחוטמו קסד קפו

בשאר ימים קי קיב

מנהג ירושלים קיג

לא נקרא "תם" קיב

חמוץ

עיין סימן טו

אי כשר לברכה קסז

מנהגי החכמים קסח

חנם

בג"מ ס"מ לה

מצוות בחינם לד

לימוד תורה חינם לה

סרך אהבת ה' לה

זה יצה"ר לה

בדיעבד אפשר בחנם לו

חלה

שיעור בנפה ובמשקל סח סט

תפח במעט שיעור סט

ט

טבל

עיין סימן טו

טעם פיסולו קעב

שיטות הפוסקים קעב

נאמנות המוכר קעג

ביום הראשון קעב

בשאר הימים קעב

טעם

מהו טעם אתרוג עיין סימן טו בהערות

י

ירוק

עיין סימן ב

ירוק פסול לח

טעם הפיסול מא מב

חזק או חלש לח נג

כעשבי השדה לח

ככרתי לח

דעת הזוהר מ מא

דעת השו"ע מ מג

יבש

עיין סימן ט

טעמי הפיסול קה

שיעורו. כולו, רובו, מקצתו קה

בחוטמו קח קסד

בדיקתו קו קז

בשאר ימים קז

היה משומר קט

ישן משנה שעברה כז קח

ישן במקרה ראה "כבוש". קט

ירושלם

בנטילת חסר בשאר ימים קיג

בנטילת אתרוג שהתחיל להצהיב מה

כ

כבוש

עיין סימן ח

אתרוג כבוש ק

כבוש בחרדל קא

במי מלח קב

כבוש בשאר דברים קא

כבוש בדבש צלול או סמך קד

כבוש מעת לעת קא

כבוש במקרר והקפאה קב

שיעור זמן בחומץ ק

כבוש משהו ק

כבוש בחוטמו קא

טעמי הפיסול ק

כבוש בשאר ימים ק

נוהגים להקל קב

כמוש

עיין סימן ט

מחלוקת הפוסקים קח

שיעורו קח קכז קכח

בדיקתו קח

כפוף

עיין סימן ו

ראה "עקום"

כחול

אתרוג כחול נג לח

כושי

טעם פיסול נ נא

גדל בא"י אם כשר לחו"ל מח נ

שיטת הרי"ף מז

שיטת הרמב"ם מז

שיטת הרוקח נ

שיטת הסמ"ק מח

שיטת המאירי מח

שיטת העטור מט

שיטת ראבי"ה מט

שיטת היראים מט

שיטת ר' עובדיה ברטנורא מט

שחור מעט מז נ

כדור

ע"ע "עגול"

עגול מכל צד פב

טעמי הפיסול פה

בשאר ימים פב

הבדל גירסאות הפוסקים פב פד

יש לו עוקץ ופטמא אי נחשב עגול פג פד

הרמב"ם השמיט ככדור פג

בדעת הרמב"ם פג פד

כללים

כללי סב"ל ראה "סב"ל"

כללי פסיקת הר"י קארו ע' בפתיחה

ל

לבן

לבן פסול נג נט

דברי הפמ"ג נג קכז

לבן חזק נג

בחוטמו קסא

לקיחה ע"י דבר אחר

ע"ע בכללים

לקיחה תמה

נחסר מעט קנג צו

לא גמר פירא

מ סו עה

מ

מצוות

כל המוסיף מוסיפין לו לד לה

לא בחינם לד לה

סגולה לעושר לה

לקבלם במתנה לה

לא לעשותם בלא ברכה ל לא

לא לבזותם לו

קיומם בדרך נס סט

לעשות המצוה בחפץ שלו ולא בשל חבירו לא לו

מתי המרבה וממעט שוין עט פ

מהודר

התנאים למהודר לו

מנומר

בצבעים הפוסלין נג קסד
 בצבעים הכשרים נג
 מחמת קלוף נה נח
 מחמת משמוש נז
 מחמת ריסוס נח
 ראה עוד "צבעים"
 דעת השו"ע נד
 בחוטמו קנט קסא קסד
 מנומר בס"ת נו נט
 ראה "שינוי מראה"

מקרר

ראה "יבש"
 אתרוג במקרר קט
 אי מתקלקל קט קעט
 דין כבוש בקור קב
 אם משתנה קג

מבושל

אתרוג מבושל צט
 בשיל ולא בשיל צט קג
 טעם הפיסול צט
 שיעורו צט
 בחוטמו ק קסה

מפולש

מעבר לעבר קיג
 לחדרי הזרע קטו קטז
 טעמו קיב
 מחלוקת הפוסקים קיג
 קליפה העבה קטז
 במקום שמתקצר קטז
 בצד העוקץ קטז
 נקב בחוטמו עד החדרים קיז
 ראה "נקב"

מינכרא לקיחתה

כמה הוא סה עג
 אי זית מקרי מינכרא סו
 אי פול מיקרי מינכרא סה סו
 אי פלפלין מקרי מינכרא סו
 פחות מכביצה סו

מורכב

עיין סימן טו
 וע' עמוד קסח קסט
 אם היום הכל מורכב קעג
 ספק מורכב קעג
 טעם הפיסול פז קעב
 סימנים להבחין קעג
 נאמנות המוכר קעג

נ

נקב

ראה עוד חסר
 ניקב ולא חסר קיג
 ניקב וחסר קי
 שיטת הפוסקים קי
 טעם הפיסול קיב
 יש בו לעגל כאיסור קיג
 נקבים סמוכים זל"ז קיג
 ראה עוד "מפולש"
 נקב שיוורד בפטמתו לחדרים קיז
 נקב מתולדה קטז
 ע"י קוצים קכב
 נרקב
 טעם הפיסול צד

נסדק

שיעורו קנ
 עומקו קג
 נחלק קנב קמז
 בחוטמו קנג קסז
 טעם פיסולו קיב
 לרוחבו קנא
 מתולדתו קנב
 הרמב"ם השמיטו מדוע קנב
 ניטל פטמתו
 ראה "פטמא"

ניטל עוקצו

ראה "עוקץ"

נימוק

עיין סימן ז
 טעמי הפיסול צז

מחלוקת הפוסקים צה

הרמב"ם השמיט צה צז

טעם הפיסול צד

ע

נקלף

ערלה

עיין סימן יג

מהו נקלף קנד

נקלף טעם הפיסול קנד קנח

נקלף מקצתו קנד

נקלף שיעורו קנד

נקלף ונשתנה מראהו נח קנה

נקלף עומק הקילוף קנד

בתולדתו קנח

עיין סימן טו

טעם הפיסול קעא

בשאר ימים קעא

השו"ע לא כתבו מדוע קעא

ערלת חוץ לארץ קעא

כל דפריש מרובא פריש קעא

נאמנות המוכר קעג

עגול

עגול ראה "כדור"

עגול כקדירה פד

טעם הפיסול פה

עקום

אתרוג עקום פז

עתיד

עתיד ליצמק באתרוג ע קג

עתיד לפחות בשאר עניינים ע עא

עוקץ

מהו עוקץ קלח

ניטל העוקץ קמו

טעם פיסולו קמו

ניטל והדביקו קמה קמו

ניטל שושנה קמ קעד

פ

פלפלין

איזה פלפלין סה

אי מינכרא לקיחתו סה סו

פול

מהו פול סה סו

כמה שיעורו סה

שיעורו לאתרוג סה סו

פיסולים

הפסולים מהתורה או דרבנן כט נז צה צז

רק כפי שקבעו חז"ל צו

ס

ספק ברכות להקל

סב"ל טעם המחמירים יד

סב"ל נגד מר"ן יד קיט

מדוע אומרים סב"ל נגד מר"ן יד טו

סב"ל במקום שנהגו טו כג כד

סב"ל המברך כהשו"ע אין מוחין בידו יד

סב"ל במצוה דאורייתא ע"י ס"ס

טז צב קיט קמד קמט

סב"ל לברך ע"י ס"ס טו קיט

סב"ל ב"ברכה" שהיא ספק תורה יח

סב"ל בספק מצוה דאורייתא, ויש ברכה טו

סב"ל בספק מצוה דאורייתא, ויש ברכה,

בדעת הרא"ש טז

סב"ל כשיש ב' ספיקות או יותר טו

סב"ל בב' ספיקות בדעת הפמ"ג טו

סב"ל בספק במציאות מד

אי עבדינן ספק ספיקא בידים ולכתחילה יט

במקום צורך מסוים עבדינן (ע' בפנים) יט כ

הבדל בין "בידים" לבין "לכתחילה" כ

אם דעת השו"ע לברך כג' עמודי ההוראה

שהקלו לברך כא

אם מרן השו"ע סובר כסברת הרדב"ז כא כב כג

אם בספק מצוה "דרבנן" גורר הברכה לברך

כג כד כח

הפוסקים סמכו על הרדב"ז כד כה כו כח

חכמי ג'רבא עושים מעשה כהרדב"ז כה

אם ה"פעולת צדיק" פוסק בזה כרדב"ז כו כז

אם "כף החיים" פוסק כהרדב"ז כח

סרח

מהו סרח צג

מה לדעת הרי"ף והרמב"ם צה צו

פיטמא

מהו פטמא קלח
 ניטל פסול קלח קעד
 טעם הפיסול קמ
 פטמת ארץ ישראל קמא קמה קעד
 ספק ניטל קמג
 ניטל והדביקו בדבק קמה קמד

צ

צבעים

ראה כחול
 ראה ירוק
 ראה אדום
 ראה שחור
 ראה כושי
 חום נב נג קסד
 תכלת לח
 ראה צהוב

צהוב

צהוב מהודר לח
 התחיל להצהיב מד מה
 עתיד להצהיב מד
 דברי הזוהר מ
 בדעת מהרי"ל מד מה
 ע"י תפוחים מה מו
 מנהג ירושלם מה

ק

קנייה

ד' מינים בכסף מלא לא חנם לד לה

ר

ראיה

ראיה ע"י משקפת קכא
 ראיה ע"י זכוכית מגדלת קיט

ריח באתרוג

צה

ש

שיעור אתרוג

כביצה סא
 ג' שיטות סא
 צמק עא
 עתיד ליצמק ע
 שיעורו במשקל סז עה
 דעת הזוהר סא
 הסוברים כאגוז סא סב סד
 קטן שעתיד ליגדל סא סב
 פול סב
 שיעורו מהתורה או דרבנן סד סו
 הטעמים לשיעור זה סד סה סט עא עב
 מה הטעם לפי השו"ע סד
 ניכר לקיחה מהו ראה "מינכרא"
 צר וארוך עד

שינוי מראה

באיזה צבעים עיין סימן ג ד. קסא
 בחזית עיין סימן יא
 לא מעצמות האתרוג נז נח קג
 מחמת משמוש נג קנו
 מחמת בישול נט קג
 מחמת כבוש נט קג
 מחמת ריסוס נג נט
 דעת החת"ס נז נח נט
 נקיונו בשעוה ס

שלוק

ראה עוד מבושל
 הבדל בין שלוק למבושל צט
 טעם הפיסול צט
 אי בקיאנן בין שלוק למבושל צט
 שיעורים

השיעורים של חז"ל לפי נפח סז
 כיצד הגענו לשיעור משקל סז
 שיעור איסר קיג

ת

תפח

תפח פסול צג קג

בשאר ימים צג
טעמי הפיסול צג זה

תולעים

אכלו ממנו קכג
אכלוהו מבפנים קכג
סרח מתולעים קכג

תיום

תיום פסול פח
מהו תיום פח צ
תיום בשאר ימים צ צב
תיום טעמי הפיסול פח צ צא
תיום אם משום ככדור צא
המכשירים בתיום פט
תיום הרמב"ם הכשיר מדוע פט
תיום אם הפרידן צ צא
תיום בשני דדין ושני עוקצין צב

כללים וחקירות

אזלינן בתר סוף או בתר השתא ע קג
אפשר לצמצם קלג
בעיא דלא איפשיטא בש"ס צו
פסול שחזור להכשירו קלד קלה
"גרדומין" לענין מצות עג
אחד המרבה ואחד הממעיט עט
אחד המרבה ואחד הממעיט
אם גם כשיכול להרבות פ
ראיה ע"י משקפת אי הוי "ראיה" קכא
ראיה ע"י זכויות מגדלת למצות קיט קכ קכא
ראיה ע"י זכויות מגדלת לאיסורין קיט
ראיה ע"י זכויות מגדלת לתולעים קכ קכא
ראיה ע"י זכויות מגדלת לקשקשים קכא
פסק היוצא מן המשנה עדיף מן היוצא
מברייטא סב
דבר שבבלי מסופקים נלמוד מן הירושלמי סג
ירושלמי שהובא בראשונים ואין לפנינו סג
פעמים דוחה הראיה ולא הדין סה
פעמים נחלקו תנאים איך הוה מעשה עח
זו ואצ"ל זו קתני צג צט
ברכה שא"צ אם אסורה מהתורה יז
הלכה למשה מסיני אי יש בו מחלוקת סו
הלכה למשה מסיני אין ליתן בו טעם סז
קבלנו הוראות השו"ע כקולותיו כחומרותיו יד
"ויש אומרים" בש"ס אי פליג פט

"ויש אומרים" בש"ס כמי פוסקים פט
"תפוח" שבשיר השירים

אי הוא ה"אתרוג" קסז קסט
חיבורי אדם אי הוי חיבור קמד קמו
חיבור ע"י מחט ודבק קמד
ספק תורה לחומרא מהתורה או מדרבנן
באיסורין כח

ספק תורה לחומרא מהתורה או מדרבנן
במצות עשה כח כט ל
להקל במצות עשה ע"י ס"ס כ
תם פי' שלם או פי' אחר קיב צז בהגה
"חומרות", אם יש לנהוג עם חומרות לב
לקיחה ע"י דבר אחר קמו
דיחוי אצל מצות קלו
ספק ברכות להקל ראה מע' ס
"כל שהוא" ו"משהו" קסו
כל דפריש מרובא פריש קעא
הרמב"ם

עדיף לומר שהרמב"ם סבר כהרי"ף רבו פג
הרמב"ם השמיט אתרוג "ככדור" פג
הרמב"ם הכשיר אתרוג "תיום" פט
הרמב"ם השמיט אתרוג שנימוק צה צז
הרמב"ם השמיט נסדק באתרוג קנב
דרוש ורמז

הגאון בלימוד תורה עוון פלילי ט י
כוונות שמות ויחודים י
כתיבת ספרים ט
כתיבת חידושי תורה כמו קרבן ט
כתיבת חידושי תורה כמו קרבן מדוע ט
הכתיבה עיקר הלימוד ט
"קרבן" גימטריא "ספר אחד" י
לחבר ספרים לשם שמים ט
"ספר" גימטריא שדי-הוי"ה י
לרמוז שמו בספרו יב
לרמוז שמו בחתימת הספר יב

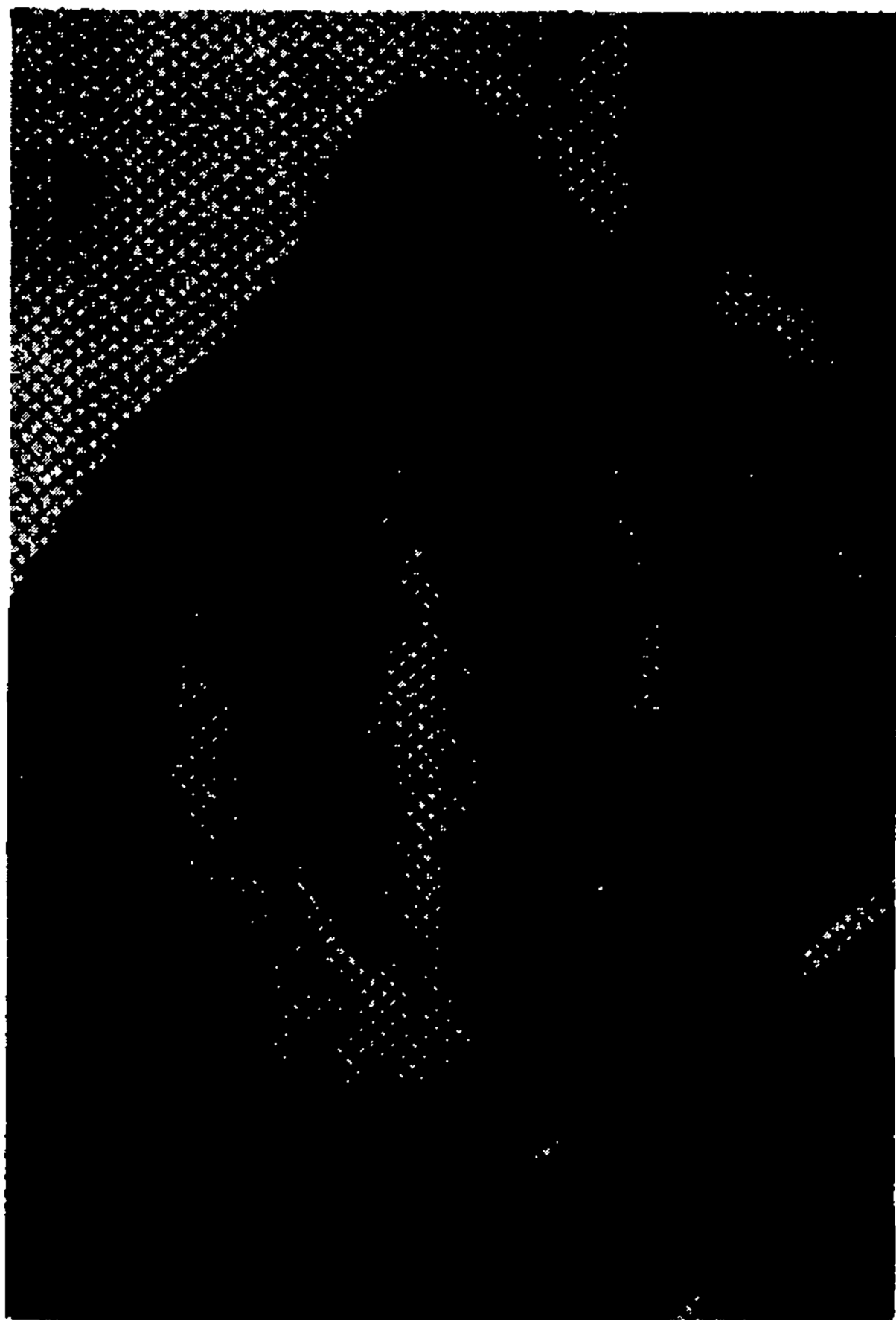
אישים

רבי יוסף חיים מבבל ע
שו"ת תורה לשמה מחברו, ושיטתו ע
בן ציצית הכסת עט
אסתר המלכה מא מ
רבינו יוסף קארו יג יד
רבי מאיר בעל הנס קעד

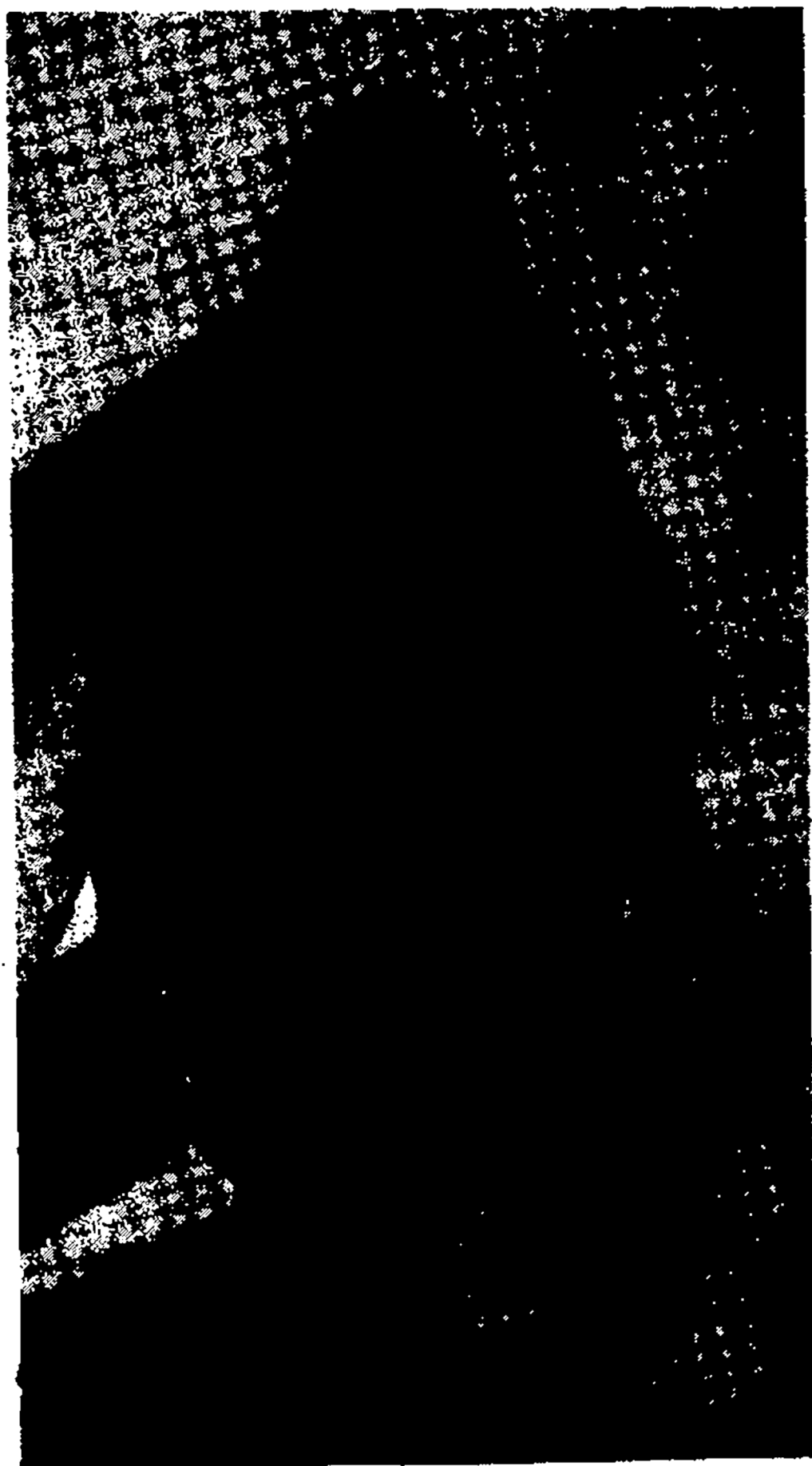

פוקץ שוקע.

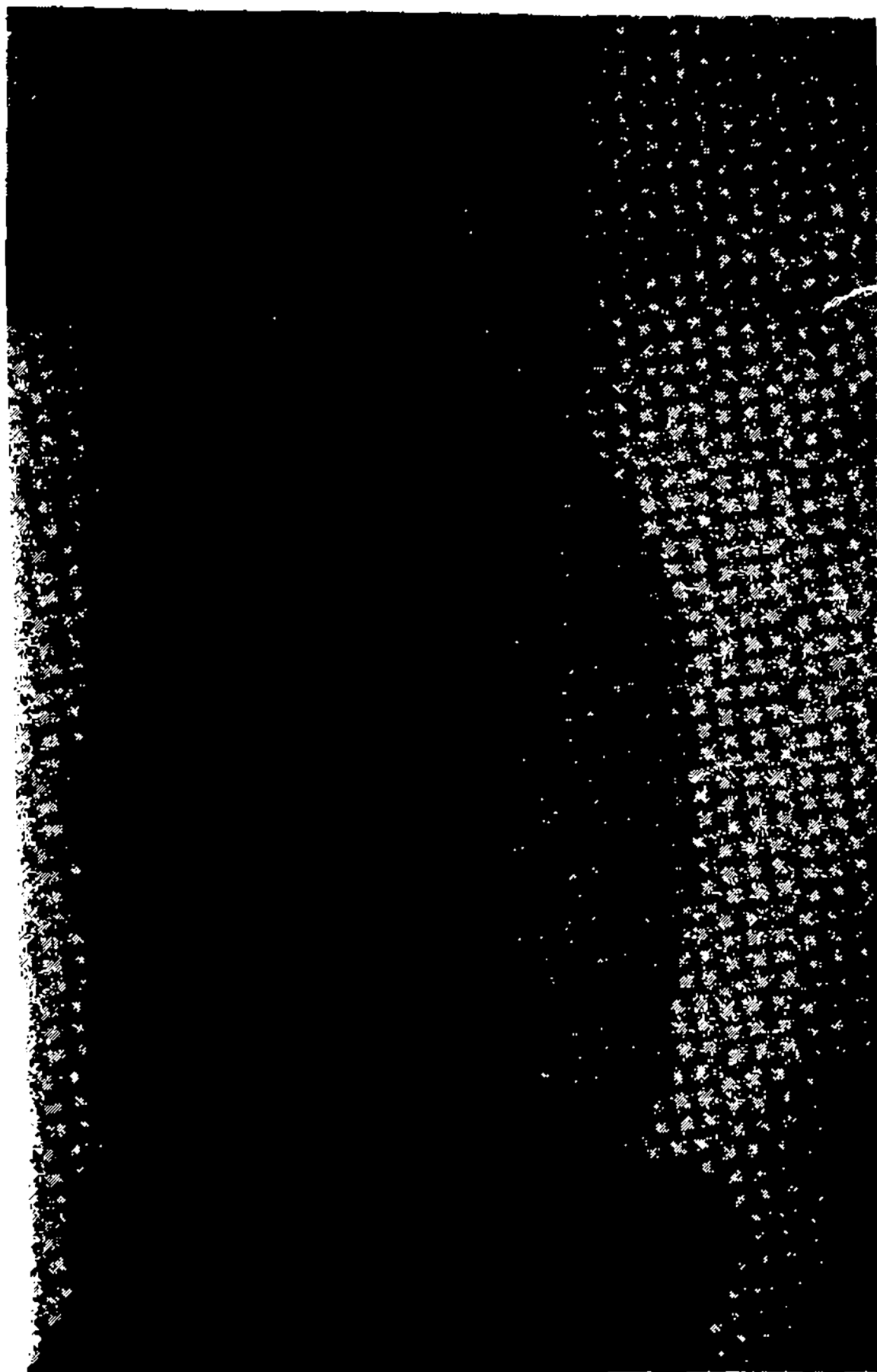

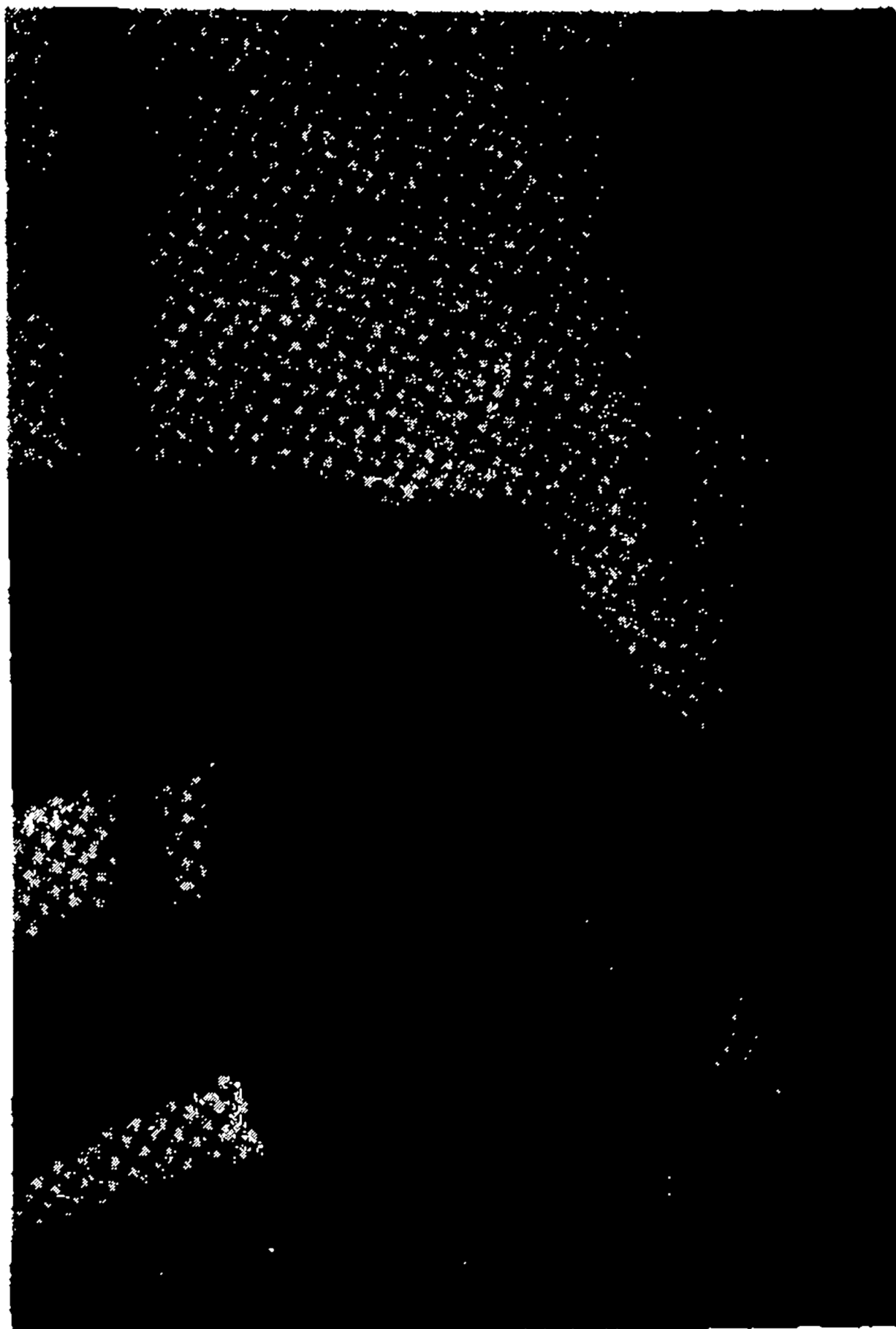
אתרוג בחזקת בלתי מורכב חתוך לחצי קליפתו עבה מוצו מועט. גרעיניו
אמנם שוכבים אך נוטים כלפי מעלה.

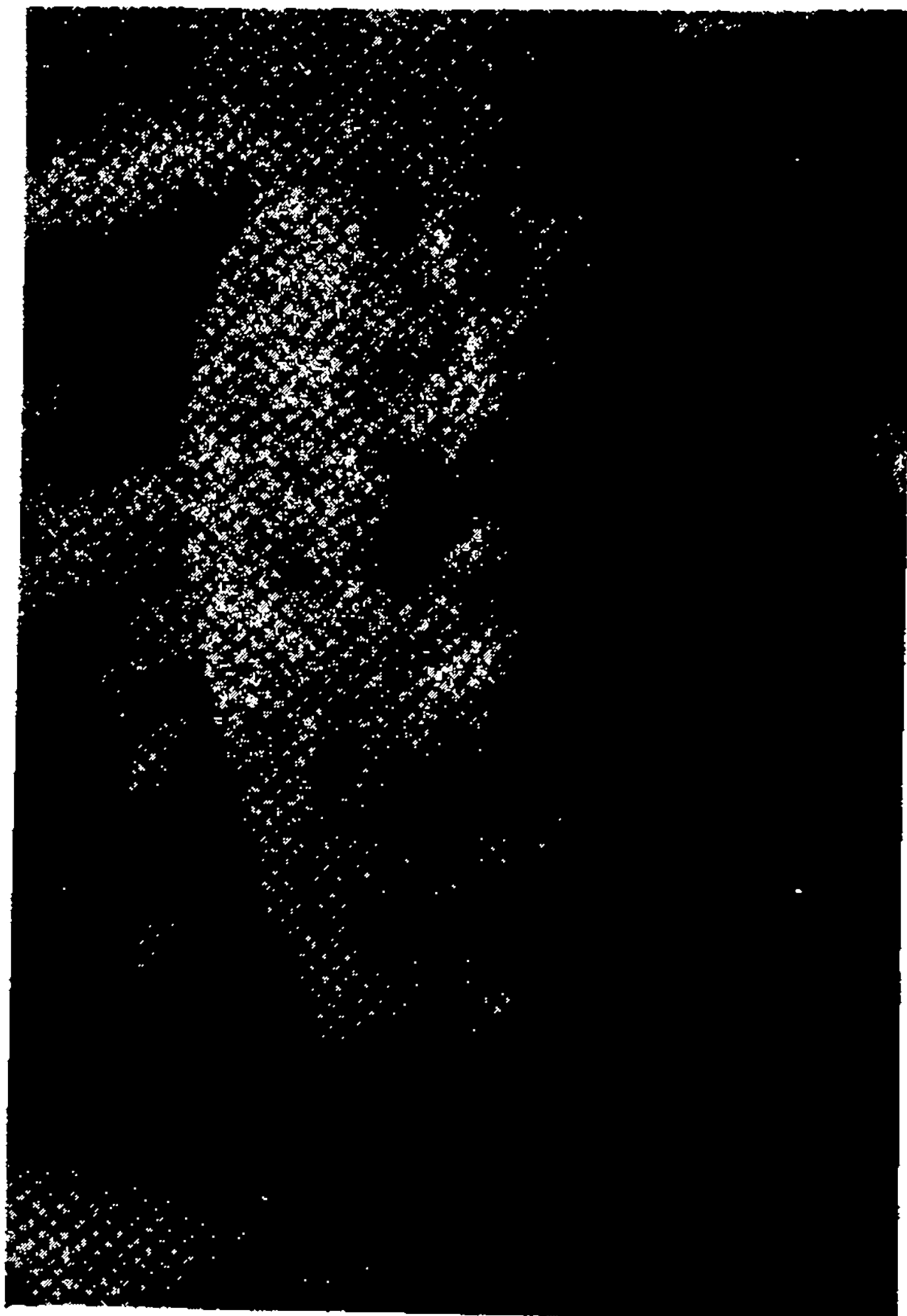
אתרוג תימני שהוא בלתי מורכב ובבל זאת עוקצו בולט ואינו שוקע

אתרוג בעל שקעים. ובלוטות

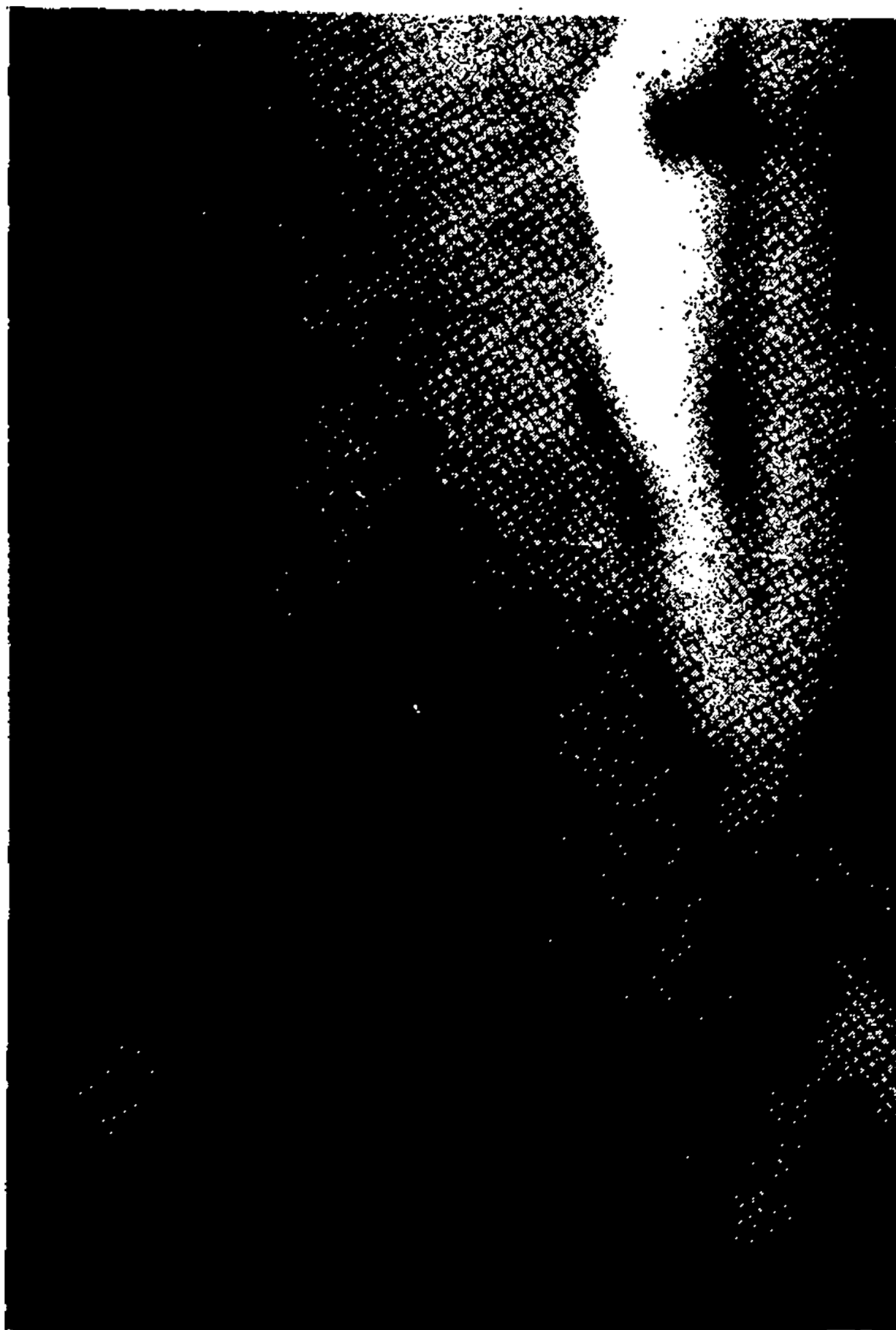
צלקות. (בלטלארן רבים מכסים סניו.

כתמים בהירים שמוסלים משום לבן.

פוקץ שגמל

אתריו עם פיסם

אחריהם הגדל בלא מיטם עם שקע קל

אתרוג חגול בלא מיטם בצורה של צלכת

אחרון שנשבר בו המיסם.

**אתריג שצבעו הכהה נטה לשחור ומסול משום שחור. מצוי באתרוגים
תימניים.**

רשימת הספרים שיצאו לאור על ידי
מוסדות "מתן תורה" בישראל (ע"ר):

ספרי ראש הישיבה ונשיא המוסדות
הגאון רבי אלעזר רז שליט"א
רבה של תל ציון

"פרי עץ הדר" ד' חלקים - על כשרות המינים. ספר שלם (300 עמ') לכל אחד מהמינים!

"ולקחתם לכם" ג' חלקים - דיני הנענועים וסדר הנטילה והתפילה, תורת הקנינים ועוד

ספר "אור שבעת הימים" - כל דיני הישיבה בסוכה

ספר "אור שבעת הימים" - עניני יום "הושענא רבה" עם סדר הלימוד לליל הושענא רבה

שו"ת "מציון אורה" - שאלות אקטואליות בד' חלקי השלחן ערוך

ספר "קן משולח" - הלכות שילוח הקן, וביאור עניניו עפ"י הפשט וע"ד הסוד

ספרים שונים:

ספר "גנזי ברכה" - תשובות ומחקרים בעניני ברכות לפי סדר פרק "כיצד מברכין"

ספר "פתח שערי שמים" - חלק תפלת שמונה עשרה, ביאור העמידה עם 613 הערות ומקורות נפלאים

ספר "תפארת הברית" הלכות ברית מילה טעמיה ומנהגיה

ספר "תפארת הפדיון" הלכות פדיון הבן טעמיו ומנהגיו

ספר "מצא חן" להגאון רבי אליה חאקו זצ"ל, מאזמיר - חידושי הרמב"ם ועוד, עם הערות נפלאות

ספר "איש ואשה שזכו" - זכויות האיש והאשה בראי ההלכה, ביאור כל תנאי ה"כתובה" ודיניה

עומדים לראות אור כמה ספרים, גם מגאונים קדמונים,

לסיוע בהוצאת ספרים, ולכל עניני הספרים הנ"ל, ניתן לפנות למוסדותנו:

ת.ד. 57124 ירושלים

כמו כן ניתן להפקיד לחשבוננו

בבנק הדואר

מס' חשבון: 3909554

לפרטים: 02-9709118 או 052-7647844 (בשעות הערב)

תזכו למצוות!